

HISTORISKA *och*
LITTERATURHISTORISKA
STUDIER 100

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
nr 886

HISTORISKA *och*
LITTERATURHISTORISKA
STUDIER *100*

*Redigerade av
Anna Biström och Julia Dahlberg*

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND
Helsingfors 2025

Denna bok är nr 886 i serien Skrifter utgivna av
Svenska litteratursällskapet i Finland

SLS publikationssamling ingår i Unescos nationella världsminnesregister

© Författarna och Svenska litteratursällskapet i Finland 2025

Detta verk är licensierat under [Creative Commons Erkännande-Ickekommersiell-
IngaBearbetningar 4.0 Internationell](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) (CC BY-NC-ND 4.0)

Grafisk form: Antti Pokela

Ombrytning: Margita Lindgren, PreCicero

Omslag: Illustration av Ulla Donner

Typsnitt: Adobe Caslon och Exemplar

Pdf-utgåva

ISBN 978-951-583-659-5 (tryckt utgåva) sls.fi

ISBN 978-951-583-695-3 (pdf)

<https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-695-3>

Historiska och litteraturhistoriska studier

ISSN 0073-2702 (tryckt) ISSN 2489-5512 (digital)

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland

ISSN 0039-6842 (tryckt) ISSN 2490-1547 (digital)

UDK 009

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

*Saija Isomaa & Outi Leskelä s. 53, Evelina Wilson s. 85,
Mari Tossavainen s. 115, Johanna Slotte Dufva s. 141,
Hannele Sand s. 167, Mats Wickström s. 195*

unesco

Inscribed on
the National Register
Memory of the World

PETER ENGLUND

Förnyelse och förfall – om historiens list. Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands 140-årsjubileum på Finlandiahuset i Helsingfors den 5 februari 2025

7

JOHN STRÖMBERG

Några synpunkter på det historiska innehållet i Historiska och litteraturhistoriska studier

15

AGNETA RAHIKAINEN

Hur tänkte man här? Litteratursynen i HLS under hundra år

31

* * *

SAIJA ISOMAA & OUTI LESKELÄ

Runebergskällan i Ruovesi i korsdraget mellan natur och kultur. Perspektiv på litterär turism och landskapsekologi

53

EVELINA WILSON

En högaktad och lugn ålderdom? Upplevelser av åldrande i ståndsfamiljer i 1800-talets Finland

85

MARI TOSSAVAINEN

Vår äldste bland bildhuggare. Skulptören Walter Runeberg, åldrande och ateljén på Bulevarden i Helsingfors 1910–1920

115

JOHANNA SLOTTE DUFVA

Jagets förfall och förverkliganden. Framställningen av åldrandet i Merete Mazzarellas författarskap

141

HANNELE SAND

Ön och den kollektiva upplevelsen i Johanna Holmströms Själnas ö

167

MATS WICKSTRÖM

Stammen som försvann. En undersökning om det finlandssvenska folkstamsbegreppet

195

* * *

JOHANNA WASSHOLM

*Sekeljubileet av Finlands inkorporering i det ryska imperiet.
Finsk och rysk historiepoltik i konflikt 1909* 221

KAISA KYLÄKOSKI

*Illuminationer som uttryck för glädje och underdanighet i finska städer
före 1809* 245

PIA FORSSELL

Runeberg under tapeten 271

JULIA TIDIGS

*Flerspråkighet och gemenskap i finlandssvensk litteratur. Från Tavast-
stjerna till Perera* 289

LOTTA WESTERLUND

*"Sångarfanan åter höjes". Kollektivt och personligt i Akademiska
Sångföreningens traditioner* 305

CAROLA ENVALL

*Vykort med hälsningar från Ticino. Kristusgestaltning i diktsviten
"Ticino" av Solveig von Schoultz* 315

KRISTIINA KALLEINEN

Hennes Nåd. Virginia af Forselles, brukspatron på Strömfors 1790–1847 345

PETRA HAKALA

*Det förflutna kontrolleras genom arkiven. En arkivaries tankar kring
minne, identitet, makt och tillkomsten av Svenska litteratursällskapets
arkiv* 367

* * *

Medverkande 385

Om Svenska litteratursällskapet i Finland 390

Om *Historiska och litteraturhistoriska studier* 392

Förnyelse och förfall – om historiens list

*Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands 140-årsjubileum på
Finlandiahuset i Helsingfors den 5 februari 2025*

VI STÅR PÅ HISTORISK mark. Vi lever i en historisk tid. Som vi alla vet var det här inne i denna magnifika sal, ett av Alvar Aaltos mästerverk, som det så kallade Helsingforsavtalet undertecknades den 1 augusti 1975, som markerade, om inte ett slut på det kalla kriget, så i alla fall att det var på väg in i en lugnare, ofarligare fas med ökande kontakter, samarbeten och handel. Jordens mäktigaste politiker flockades då i denna sal. Någon av er sitter just nu på den stol där den sovjetiska ledaren Leonid Brezjnev satt, någon annan på den amerikanske presidenten Gerald Fords plats. Det ljusnade sakteliga i världen.

Det var då. Som vi alla känner lever vi nu i en annan historisk tid. Ljuset viker i världen. Det är som just inlets är nog det mest osäkra, oförutsägbara och ja, farliga som vår världsdel sett sedan 1939. Och jag djärvs ta till det årtalet, som här i Finland är allt annat än en kronologisk abstraktion. De här dagarna i februari 1940 föll bomber på nytt över Åbo, Viborg och Sordavala, och vid Summa och Muolajärvi malde det sovjetiska artilleriets åskor dag som natt.

Man både kan och bör gå till det förflutna för att belysa det samtida. Men detta kräver öppenhet, ja ödmjukhet. Annars är det fara värt att historien upphör att vara en lykta som lyser upp, och i stället blir till en dunkel spegel där betraktaren blott finner sitt eget anlete. En av pandemins mer udda följder var att en viss Vladimir Putin fick på tok för mycket tid för sig själv. Hans bacillskräck hade tvingat in honom i en extrem karantän, tillbringad huvudsakligen i ett palats vid Valdaisjön. Besökarna var få. I sin ensamhet förvandlades Putin till hobbyhistoriker. Resultatet blev den där ökända essän, publicerad

i juli 2021, där han i det förflutna funnit belägg för alla sina fixa idéer: som att Ryssland från 1500-talet till i dag varit offer för västerländska konspirationer, som att Ukraina historiskt sett alltid varit en del av Ryssland. Några veckor senare togs beslutet att invadera.

Betyder det att invasionen av Ukraina och den kris vi alla lever i är sprungna ur historiska förvillelser? Nej, bakgrunden är långt mer komplicerad än så. Men som alltid i sådana här situationer framletades ur det förflutna de bekräftelser man behövde, inför världen, inför det egna folket och inför sig själv. Men även ja, så till vida att vi talar om förvillelser i en mer allmän bemärkelse. Låt oss här vidga blickfältet litet. Hur går det till när förnyelse och expansion vänds i sin motsats, förfall och förlust?

Det går att skönja ett mönster i många spektakulära misslyckanden, oavsett om vi talar om stora företag, anrika institutioner, underbara teknologier, maktägande partier, gamla imperier. Misslyckanden är i regel kopplade till självöverskattning, och självöverskattningens grund heter framgång. Framgång är farligt. Den frestar en att tro att man hittat en nyckel till ständigt nya triumfer, samtidigt som man bortser från att en succé också vilar på tillfälligheter. Och i stället börjar man tänka att ens framgång beror på att man är rasande begåvad, rasande överlägsen eller rasande klarsynt, eller att man har historien på sin sida, eller de högre makterna, eller tiden – för att till sist börja betrakta sig som orubblig, ofelbar, oöverbinnerlig.

En modell för hur framgång kan bli ödesdiger kan se ut så här: Framgång göder självöverskattning, självöverskattning göder allt vidlyftigare planer, allt vidlyftigare planer göder ökad risk, men den ökade risken ignoreras trots tydliga tecken på kris, tills problemen är så akuta att de ej längre kan viftas undan, förnekas eller döljas. Och vid det skedet kan krisen a) beröra sådana föreställningsmässiga fundamenta att en omprövning betraktas som omöjlig, eller b) vara så djup att någon återhämtning ej längre är möjlig, trots omprövningar. I båda fallen följer sammanbrott.

En parentes. Det finns en annan, mer banal variant av detta mönster, som vi i Sverige tyvärr känner alltför väl. Den går ungefär så här: Framgång göder självbelåtenhet, självbelåtenhet göder försummelse, försummelse göder förfall, förfallet ignoreras, tills något så stort händer att förnekelsen blir omöjlig, varvid panik uppstår över detta

självförvällade förfall, som åtgärdas till stor kostnad varefter ny självbelåtenhet infinner sig, och en ny cykel av försummelse och panik kan inledas.

”Det är medan floden är lugn, som vallarna skall byggas”, sade en gång Machiavelli. Männe var Machiavelli en gång finne? Det är uppenbart att Finlands historiska erfarenheter lämnat ert folk mer fallet för sans, lugn och klarskådande realism, och mindre fallet för de entusiastiska pendelslag mellan ytterligheter som tyvärr kommer över Sverige med viss plågsam regelbundenhet. Slut på parentesen.

Tertium non datur, lärde oss Aristoteles. Gives icke ett tredje alternativ? Jovisst. Kriser och misslyckanden kan ha en förunderlig regenerativ kraft. De öppnar för förändring, förvandling, förnyelse. Mycket av Västerlandets historia går att beskriva, inte som en steril pendelrörelse mellan ytterligheter, utan tvärtom som en dialektisk skruv, som leder mellan det existerandes tes, krisens antites och det nya tillståndets syntes – framåt, vidare, till och med uppåt.

Starka undergångsstämningar har ofta gripit Europa, från tidig medeltid och framåt. Sådana darrningar går även att förnimma i dag. Vi lever i en historisk tid, och historiska tider är sällan lyckliga. Dock vill jag påminna om något. I en mening har Västerlandet alltid gått under, i föreställningens värld. Och detta menar jag är en del av Västerlandets styrka. En aldrig helt stillad existentiell ångest, en i det kollektiva undermedvetandet förankrad bild av Sammanbrottet, nästan arketypisk i Jungs mening, föder en känsla av att inte alls vara orubblig, ofelbar, oövervinnerlig, utan öppnar tvärtom för skepsis och omprövning. För att låna en fras från den engelske 1700-tals-historikern Edward Gibbon, det öppnar för att vara ”beredd att bränna de gudar man en gång tillbett, och tillbe de gudar man en gång bränt”.

Det är därför logiskt att några av västs största misslyckanden går att koppla till tider då denna förmåga till skepsis bedövats av självtrööstens värmande glöd. Vi lever just nu i efterskalven från en sådan historisk epok. Den vackra men naiva optimism, och framför allt den känsla av orubblig överlägsenhet som uppstod efter Berlinmurens fall, slog snart över i måttlös marknadsdogmatisk yra – som fann sin kanske mest extrema form i rövarekonomin Ryssland. Och den yran flätades samman med en lika måttlös storpolitisk hybris. Kulmen var USA:s invasion av Irak 2003, då man verkligen trodde

sig i ett slag kunna förvandla landet till ett föredöme i regionen, med en modern demokrati och samma privatiserade, underbart avreglerade ekonomi som då var den "enda vägen" i väst. Finansskrisen 2008 gjorde slut på den marknadsutopiska vågens önsketänkande. Reträtten ur Afghanistan 2021 visade att inget fanns kvar av de storpolitiska illusionerna. Vi lever i en historisk tid, som till dels är en följd av båda dessa misslyckanden.

Det senaste exemplet på hur framgång föder självöverskattning och självöverskattningens villor lockar till att ignorera risker och gripa efter mer och mer, och till slut för mycket, är givetvis Rysslands invasion av Ukraina. Pusselbitar saknas ännu, men vi har ändå en tämligen god bild av hur det gick till när beslutet fattades. Självsäkerheten var då stor i Kreml. Putin hade fyra framgångsrika krigsoperationer bakom sig: det andra Tjetjenienkriget, blixtkriget mot Georgien 2008, den snabba och bland vanliga ryssar populära invasionen av Krim 2014 samt ingripandet i Syrien. Och som många gånger förr i historien lockade en överskattning av den egna styrkan till en underskattning av motståndaren. Europa vacklade efter pandemin, de lama reaktionerna på Krimockupationen verkade bekräfta att väst var splittrat och fegt, och de kaotiska scenerna från Kabul förefaller bevisa att väst dessutom var obeslutsamt och svagt. Det var nog inte bara de ryska tv-propagandisterna som trodde att Kyiv skulle falla på tre dagar.

Som jag sade nyss: Alla företag, institutioner, imperier och så vidare kan slås av självöverskattningens förbländning, och i detta tillstånd begå grova misstag. Begreppet hybris kommer som vi vet från antikens Grekland. Det betecknade någon som i övermod korsar rimlighetens gränser, ja rentav trotsar gudarna. Och som därför bestraffas, oundvikligen. I mytologin var hybris en demon. Min poäng är, att även om alla system är fallna för den här sortens missgrepp, är vissa system mer fallna för dem än andra.

Vi lever i en historisk tid. Detta är det mest ovissa året sedan 1939. Och precis som då finns det bland oss demokrater en känsla av oro och svärmod, när vi ställs inför diktaturernas aggressivitet, brutalitet och skrupelfrihet. Men just att vi sett det tidigare är i sig en källa till tillförsikt. Under 1900-talet kunde vi se dem falla, en efter en, dessa till synes oöverbinnerliga bjässar, militärt besegrade eller oftast imploderade under tyngden av sina egna inre motsägelser.

Demokratins största styrka är nämligen varken ideologisk eller moralisk. Den är kognitiv. Demokratien tillåter, ja uppmuntrar, den skepsis, kritik och hälsosamma oenighet som alla mänskliga system behöver för att ej förstockas i självtillräcklighet. Detta utesluter som sagt på inga vis misstag och misslyckanden begångna i entusiasmens eller övermodets rus, men den tillåter, ja uppmuntrar, den ärliga och svåra omprövning som är ett måste för tillnyktring och förnyelse.

I romerska kejsarbiografier och renässansens furstespeglar finns en ofta återkommande berättelse som känns allmängiltig, nämligen den om tyrannen som faller offer för de illusioner, den gränslöshet och moraliska korruption som från början var basen för hans välde. Sakta förlorar han sig i självförgudningens dimmor, för av skräck eller karriärlystnad ger de underlydande honom inga andra råd än de han vill höra, inga andra fakta än de han vill se. Och de order som utfärdas blir i takt med detta alltmer verklighetsfrämmande. Alla diktaturer bär på denna fatala brist.

Det kallas historiens list, detta att stora beslut kan få resultat som dess skapare i sin okunskap eller förblindelse ej förutsåg, resultat som inte sällan kan vara rakt motsatta de avsedda. Det är alls inget ovanligt fenomen. Vi står på historisk mark, och i augusti 1975 åkte Brezjnev glädjestrålade hem till Moskva efter undertecknandet av avtalet här i salen, ity han hade fått allt han önskat sig: ett erkännande av Sovjetunionens överhöghet i öst samt en överenskommelse om starkt ökat handelsutbyte. Det som de västerländska diplomaterna fått i gengäld var avtalets så kallade tredje korg, med stadganden rörande mänskliga fri- och rättigheter, ökat informationsutbyte och liknande, vackra ordbroderier utan praktiska följder, tänkte Brezjnev och hans hejdukar. Men det avtal som var tänkt att cementera systemet i öst kom i stället att underminera det. Billiga krediter från väst lockade makthavarna i öst att skjuta på nödvändiga ekonomiska reformer, samtidigt som detta inte bara skapade ett växande skuldberg, utan även ett stegrat beroende av den kapitalistiska världsmarknaden. Och den där föraktade "tredje korgen" visade sig få de största följderna: under dess hägn kunde de små dissidentgrupperna i öst sakta stärkas, mogna till protestorgan, växa till massrörelser.

George W. Bush och hans *neocons* hade ej den fantasi som krävdes för att föreställa sig att en invasion av Irak skulle kunna orsaka den

sammansmältning av arabisk nationalism och islamism de sade sig vilja ta käl på, destabilisera den region de sade sig vilja frälsa. Och jag tror ingen av kvinna född hade fantasi nog att begripa att invasionen av Ukraina på ett indirekt, oförutsett vis skulle bli till en förutsättning för den syriske tyrannen Assads fall och öppna för ännu ett stort skifte av maktförhållandena i Mellanöstern. Men nog hade rådgivare i Kreml 2021 kunnat viska till sin av framgång berusade högste chef, att måhända kommer denna invasion ej att leda till ytterligare splittring i väst utan till att väst sammansvetsas, inte till att Nato trycks tillbaka utan till att Nato utvidgas, inte till att Ryssland förstärks, förnyas och förmeras utan till Rysslands försvagning, förfall, ja kanske sönderfall. Om de bara vågat.

När detta skrivs har robotar på nytt träffat Kyiv, Kramatorsk och Zaporizjzja, och vid Pokrovsk och Chasiv Yar maler det ryska artilleriets åskor dag som natt. Men historiska paralleller är osäkra. Ovissheten i världen minner oss om 1939, granatbullret från öster om 1940, men vårt år behöver ingalunda sluta illa. Låt mig här på slutet nämna ett tredje, ominöst årtal: 1918. Då var det en annan världsmakt som pressade sig fram över slagfälten, och som vann segrar, men alltmer dyrköpta sådana, dyrköpta ej blott i termer av stupade utan fastmer i termer av en till bristningsgränsen pressad ekonomi. Samt ett likaledes till bristning pressat gap mellan propagandistiskt sken och materiell och moralisk verklighet. Alla vet hur illa det ändade.

Det finns ett tyskt ord, *Sternstunde*, stjärnstunder, som betecknar tillfällen då något stort sker, och framtiden ställs vidöppen, om så bara för ett ögonblick. En sådan stjärnstund har infunnit sig nu, en stund som inte bara kommer att definiera det innevarande, utan även så framtiden. Skall detta vara en anständig värld, eller en värld där ingen regel är så stark att den ej kan ignoreras, ingen gräns så gammal att den ej kan rivas upp, inget avtal så fast att det ej kan brytas, ingen lögn så grov att den ej kan uttalas?

Detta är en stjärnstund och det är vår stjärnstund. ”Vi känner oss själva / bara så långt som vi har prövats”, skriver Wisława Szymborska i en av sina dikter. Prövningar är inget att söka. Prövningar är något vi ber till högre makt om att undslippa. Prövningar kan avslöja saker om oss själva som vi inte ville veta. Samtidigt gäller även det omvända. Prövningar kan ge insikter, öppna för omvärderingar samt skänka kraft,

oanad kraft. Vi är starkare än vi själva tror, vår motståndare bräckligare än han själv förstår. Vi måste bara stå fasta, lugna, beslutsamma, uthålliga, illusionslösa, eniga.

Vi lever i en historisk tid. Det är märkligt att betänka att det var en rysk enväldshärskare som en gång rev oss itu, Finland och Sverige, och att en annan rysk enväldshärskare dryga 200 år senare kom att föra oss tillhopa igen. Men denna gång som jämlikar. Och därför på ett vis närmare än någonsin. Ljuset, glansen, fröjden, hoppet är gemensamma nu.

Några synpunkter på det historiska innehållet i *Historiska och litteraturshistoriska studier*

NÄR SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I Finland för ett sekel sedan inledde utgivningen av *Historiska och litteraturshistoriska studier* (HLS) var det från början klart att en stor del av bidragen skulle behandla historieämnet i vidsträckt bemärkelse. Redan årsbokens titel antydde ju detta. Inrättandet av den nya serien innebar att de uppsatser, föredrag och andra bidrag som hade ingått i den äldre serien *Förhandlingar och uppsatser* började utges separat och detta bidrog sannolikt till att man inte utarbetade något särskilt program för den nya serien. Sällskapets ordförande hade redan tidigare föreslagit att de uppsatser som publicerades tillsammans med de egentliga "förhandlingarna", det vill säga huvudsakligen protokollen och årsberättelserna, kunde utges i en annan serie. Beslutet att inrätta den nya serien sköts emellertid upp eftersom styrelsen antog att en volym med enbart förhandlingar inte kunde påräkna tillräckligt stort intresse. Någon större innehållsmässig förändring medförde beslutet att utge den nya årsboken inte. Från 1925 utgav sällskapet tre vetenskapliga serier: *Studier i nordisk filologi*, *Folkloristiska och etnografiska studier* samt årsboken med historiska och litteraturshistoriska studier.¹

1. *Förhandlingar. Ny följd 1. Mars 1924 – februari 1925*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1925, s. 82–83; Torsten Steinby, "Förhandlingar och uppsatser, Historiska och litteraturshistoriska studier, Förhandlingar Ny Följd och Förhandlingar Följd 3", *Historiska och litteraturshistoriska studier* 1–50, 1925–1975. Register uppgjort av Jarl Pousar, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1975, s. 7–10; Victor Wilson, *För kunskap och kultur. Svenska litteratursällskapet i Finland 1885–2025*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2025, s. 110–111.

Avsikten är här att med hjälp av enskilda exempel försöka beskriva några av de teman som varit föremål för behandling i *Historiska och litteraturhistoriska studier*. Som jag redan antydde präglades det historiska innehållet från början av mångsidighet. När Finlands förvaltningshistoria, militärhistoria eller till exempel diplomatiska historia uppmärksammades skedde det ofta i form av personhistoriska bidrag eller kommenterade utgåvor av brev och dagböcker. Flera av de presshistoriska bidragen behandlade på motsvarande sätt i själva verket politisk opinionsbildning. Fastän avsikten var att publicera förhållandevis lättlästa uppsatser uteslöt detta inte att de skulle kunna betraktas som vetenskapliga. Under de senaste årtiondena har bidragen i allmänhet haft en tydligare formulerad problemställning och ofta baserat sig på ett mera mångsidigt källmaterial än tidigare.

När styrelsen 1924 fattade beslut om att börja utge en årsbok med historiska bidrag hade den redan i flera år beviljat ett ekonomiskt understöd åt *Historisk Tidskrift för Finland* (HTF). Tidskriften hade grundats 1916 som ett privatföretag av en grupp etablerade historiker, av vilka två, professorerna Carl von Bonsdorff och Magnus Gottfrid Schybergson, tillhörde Svenska litteratursällskapets styrelse. Utgivningen av tidskriften övertogs av Historiska föreningen först 1965. Sambandet mellan inrättandet av HLS och beviljandet av ett anslag till HTF har tidigare sammanfattats av professor Torsten Steinby på följande sätt:

I början av år 1924 framställdes i samband med en diskussion om anslag till Historisk Tidskrift för Finland tanken, att Sällskapet självt skulle publicera uppsatser och studier av historiskt innehåll i en egen serie.²

I en uppsats med den talande rubriken "En Törnestic. HTF:s första år" återkom professor Max Engman 1991 mera utförligt till den diskussion som under de första åren fördes om sällskapets understöd till tidskriften.³ De överväganden som då gjordes kastar ljus över den redaktionella linje som blev gällande för årsboken. Innehållet i HLS

2. Steinby, "Förhandlingar och uppsatser, Historiska och litteraturhistoriska studier", s. 8.

3. Max Engman, "En Törnestic. HTF:s första år", *Historisk Tidskrift för Finland* 76, 1991:2, s. 171–198.

kom paradoxalt nog att i stort sett motsvara det program som några år tidigare hade uppgjorts för HTF.

När redaktionen för *Historisk Tidskrift för Finland* 1916 ansökte om ett anslag från sällskapet uppgav den att tidskriften skulle vara "fullständigt vetenskaplig", men undvika alltför "stor tyngd och specialisering". Avsikten var att uppfatta begreppet historia "tämligen vidsträckt": det skulle ge rum för olika arter av kulturhistorisk forskning, såsom "litteraturhistoria, ekonomisk och rättshistoria, kyrkohistoria, arkeologi, personhistoria, genealogi, byggnadshistoria o.s.v.". I den något senare publicerade prenumerantanmälan tillfogades ytterligare socialhistoria och konsthistoria.⁴ I praktiken blev innehållet i tidskriften betydligt mera avgränsat. Den blev ett specialorgan som avspeglade den fortgående professionaliseringen bland historikerna. Det var en krets av äldre svenskspråkiga vetenskapsmän som bar upp tidskriften och angav ramarna för innehållet, vilket följde huvudfåran inom den dåtida historiska forskningen, det vill säga i främsta hand den på källor baserade politiska historien.⁵ Detta bidrog uppenbarligen till att Svenska litteratursällskapets styrelse efter någon tid kunde dra slutsatsen att det fanns utrymme för en serie som skulle omfatta historieämnet i vidare bemärkelse och ta sig an bidrag från hela fältet.

Delvis var det samma personer som ansvarade för utgivningen av *Historisk Tidskrift för Finland* och Svenska litteratursällskapets årsbok HLS. Utgivningen av den sistnämnda omhändertogs från början av en redaktion bestående av flera personer som samtidigt tillhörde styrelsen. Detta medförde bland annat att sällskapets protokoll endast i undantagsfall innehåller upplysningar om enskilda bidrag som erbjöds till publicering i årsboken.⁶

Fram till mitten av 1960-talet bestod redaktionen för HLS i regel av tre personer. Bland de långvariga redaktörerna under de första decennierna kan bibliotekarien och publicisten Emil Hasselblatt, historikern, skolrektorn och sällskapets ordförande Eirik Hornborg samt docenten, sedermera statsarkeologen Carl Axel Nordman nämnas. Från och

4. För citaten, Engman, "En Törnestic", s. 183–185.

5. Ibid., s. 197.

6. *Förhandlingar. Ny följd 1. Mars 1924 – februari 1925; Förhandlingar. Följd 3:1–4. Verksamheten 1950–1953 (årsmötesprotokollen 1951–1954)*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1954.

med 1944 biträdde redaktionen av en yngre forskare – vanligtvis historiker – med titeln redaktionssekreterare. Från 1965 till 1988 utgavs HLS av styrelsemedlemmen Torsten Steinby, som under några år på 1970-talet även var sällskapetets ordförande. Under åren 1989–1990 redigerades årsboken av tre forskare som antingen tillhörde eller skulle inträda i styrelsen: professor Patrick Bruun, professor Clas Zilliacus och universitetslektor Helena Solstrand-Pipping. Den sistnämnda var då huvudredaktör. Därefter utgavs HLS fram till 1996 av Helena Solstrand-Pipping ensam. Utgivningen har därefter i regel skötts av två redaktörer, varav den ena representerat historieämnet och den andra litteraturvetenskapen.

Det var från början en mera omfattande medarbetarskara med kulturhistorisk, estetisk och filosofisk inriktning som bidrog till innehållet i årsboken i jämförelse med den krets av historiker som bar upp *Historisk Tidskrift för Finland*. Vid sidan av företrädare för de olika historiska vetenskaperna omfattade medarbetarna i årsboken lärare, bibliotekarier och författare. Litteraturhistorikern Ruth Hedvall och författaren Helena Westermarck var de första kvinnorna som medverkade; de publicerade under 1920- och 1930-talen flera bidrag i årsboken.

TIDIGA BIDRAG OM SKANDINAVISMEN

Det är intressant att lägga märke till att HLS under det första decenniet innehöll flera omfattande bidrag om den skandinavistiska rörelsen i förhållande till Finland vid mitten av 1800-talet. Vid samma tid ingick också de första presshistoriska studierna i årsboken. Det var framför allt de liberala idéernas spridning och betydelse för opinionen i Finland som intresserade författarna. De presshistoriska bidrag som senare ingått i HLS har delvis belyst samma frågor och fördjupat uppfattningen om den liberala opinionsbildningen i storfurstendömet efter tronskiftet i Ryssland vid mitten av 1850-talet.

Det var framför allt den skandinavistiska rörelsens politiska historia och understöd i Finland fram till dansk-tyska kriget 1864 som behandlades i de tidiga bidragen i HLS. Det mera vidsträckta begreppet kulturell skandinavism nämndes också, men ägnades inte större uppmärksamhet. Studierna kan i alla fall uppfattas som ett uttryck för

att forskarna vid sidan av den liberala idétraditionen även intresserade sig för kontakterna till de nordiska grannländerna. Genom att påvisa att den skandinavistiska rörelsen också i Finland uppmärksammades inom en mindre krets, ville författarna samtidigt komplettera den bild som förmedlades av bland andra danska historiker.

Hugo E. Pipping publicerade en grundläggande studie om Finlands förhållande till skandinavismen i *Förhandlingar och uppsatser* redan 1921. Han redogjorde för studentmötena och det rika flödet av ställningstaganden i dikter, tidningsartiklar och broschyrer, samt betonade att det var fråga om en sammansatt rörelse, som i grunden utgick från de nationella enhetssträvandena på kontinenten.⁷ De följande volymerna av HLS innehöll flera bidrag som fördjupade analysen av rörelsens betydelse för de politiska uppfattningarna i Finland. Till exempel publicerade Bernhard Estlander 1926 en studie om de frivilliga från Finland i det danska kriget 1864.⁸ Han använde sig av bland annat brevsamlingar och skildrade studenten Rudolf Estlanders, torparsonen Herman Liikanens och forstmästaren Anton Sanmarks resor till Köpenhamn samt deras militärutbildning och erfarenheter vid fronten. Bernhard Estlander hade letat efter uppgifter också om andra frivilliga landsmän och kom fram till att de rörde sig om sammanlagt elva personer – en uppfattning som har bekräftats av senare forskning.⁹

Fyra år efter Estlanders studie utkom Runar Johanssons sammanfattande bidrag "Skandinavismen i Finland". Han intresserade sig framför allt för rörelsens betydelse för de liberala idéernas genombrott och förhållande till den fennomanska rörelsen. Utgående från brev och tidningsartiklar beskrev författaren skandinavismens framväxt samt den offentliga polemiken mellan de politiskt aktiva emigranterna i Sverige och företrädare för den fennomanska rörelsen i Finland. Hans slutsats var att det fanns ett viktigt samband mellan skandinavismen och de liberala idéernas utbredning efter mitten av 1800-talet, men att skandinavismen i Finland helt saknade betydelse som nationell

7. Hugo E. Pipping, "Finlands ställning till skandinavismen", *Förhandlingar och uppsatser* 34, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1921, s. 131–198.

8. Bernhard Estlander, "Finländska frivillige i danska kriget 1864", *HLS* 2, 1926, s. 79–124.

9. Åke Backström, "Finska frivilliga i danska kriget 1864", *Genos* 64, 1993:4, s. 152–157.

samlingsrörelse. I den senare bemärkelsen blev skandinavismens inflytande rentav negativt, eftersom J.V. Snellmans offentliga angrepp 1858 ”mot tendenserna till politisk anslutning till Sverige förde med sig ett hävdande av det nationellt säregna hos det finska folket”. De förmedlande synpunkter som Emil von Qvanten hade försökt framföra åsidosattes enligt Johansson ”av en nationell ledare, som uppställde villkoret: fennomani eller skandinavism”. Johansson drog alltså en skarp skiljelinje mellan skandinavismens omedelbara inflytande på opinionen och den fennomanska rörelsen. Avslutningsvis framhöll han att skandinavismen som kulturell rörelse fortsatte att vara av betydelse inom de olika politiska lägren i Finland också efter polemiken i slutet av 1850-talet och det dansk-tyska kriget 1864.¹⁰

HLS innehöll tidigt även andra bidrag som uttryckligen belyste Finlands historiska och kulturella band till Skandinavien. Författarna polemiserade delvis mot uppfattningar som hade förts fram av finsk-sinnade historiker. Nils Cleve publicerade till exempel en uppsats om västra Finlands vikingakultur 1944 och några år senare ingick en omfattande studie av Gunvor Kerkkonen i vilken hon analyserade spåren av danska ”härtåg” längs Finlands sydkust i början av 1200-talet. Professor Eric Anthonis årsfestföreläsning 1945 bar rubriken ”Svensk gärning i Finlands medeltid”. Utgående från bland annat Orts- och personnamn visade han hur den svenska bosättningen och det svenska rättssystemet vann utbredning i Finland under tidig medeltid.¹¹ Anthoni, som samtidigt var huvudredaktör för *Historisk Tidskrift för Finland*, bidrog senare med flera studier i HLS: till exempel redogjorde han för källmaterial och forskningsfrågor i anslutning till de medeltida biskopsgodsens i Finland i en uppsats som publicerades 1949.¹²

PRESSHISTORISKA BIDRAG

Författaren och docenten Arvid Mörne publicerade flera historiska bidrag i HLS i vilka han intresserade sig för de liberala idéernas genombrott i Finland vid mitten av 1800-talet. Den första uppsatsen med

10. Runar Johansson, ”Skandinavismen i Finland”, *HLS* 6, 1930, s. 222, 331–333.

11. Eric Anthoni, ”Svensk gärning i Finlands medeltid”, *HLS* 21–22, 1946, s. 69–92.

12. Eric Anthoni, ”Biskopsgodsens i Finland”, *HLS* 24, 1949, s. 83–134.

rubriken "Studier i Finlands press 1854–1856" ingick i *Förhandlingar och uppsatser* redan 1912. Följande studie publicerade han i HLS 1925. Den utgjorde ett försök att beskriva bakgrunden till den finländska liberalismens genombrott före 1860-talet. Fyra år senare utgav han en andra studie som koncentrerade sig på pressdebatten i början av 1860-talet med *Helsingfors Dagblad* i huvudrollen. Några år senare återkom han till ämnet genom att skriva om en mera specifik fråga, det vill säga den debatt som förorsakades av Emil von Qvantens skrift "Fennomani och Skandinavism". Pamfletten var den samma som Runar Johansson hade hänvisat till i den artikel som citeras ovan och den utgavs i Stockholm 1855. Den gav Mörne anledning att gå in på den sverigesvenska pressens inställning till de finländska frågorna under Krimkriget.¹³ Birger Ulfvens, som på 1960-talet publicerade en uppsats om Mörne som historiker i HLS, fäste sig vid att de presshistoriska studierna var mindre till formatet, men att författaren samtidigt hade gjort en viktig insats på det presshistoriska området.¹⁴

Flera historiker skulle senare beröra frågan om de liberala idéernas genombrott i dagspressen under senare delen av 1800-talet. Docent Lolo Krusius-Ahrenberg medverkade till exempel 1954 med en omfattande studie om den finländska "Dagbladsseparatismen" under skandinavismens andra intensiva skede, det vill säga åren 1861–1865. Hon hade tidigare disputerat för doktorsgraden med en avhandling om de nationalistiska och liberala idéernas genombrott i Finland 1856–1863.¹⁵

De presshistoriska uppsatserna i HLS kan i flera fall uppfattas som en del av den politiska historieskrivningen. I mitten av 1970-talet utgav till exempel historikern och arkivrådet Berndt Federley två bidrag som behandlade ställningstaganden i den finlandssvenska tidningspressen med anledning av Lapporörelsen och det äktfinska

13. Arvid Mörne, "Liberala meningsyttringar i finländska pressen före 1860-talet", *HLS* 1, 1925, s. 178–218; Arvid Mörne, "Liberalismens genombrott i den finländska pressen", *HLS* 6, 1930, s. 121–184; Arvid Mörne, "Kring Emil von Qvantens 'Fennomani och skandinavism'", *HLS* 8, 1932, s. 1–80.

14. Birger Ulfvens, "Arvid Mörne som historiker", *HLS* 35, 1960, s. 212–241.

15. Lolo Krusius-Ahrenberg, "Dagbladsseparatismen" år 1863 och den begynnande panslavismen", *HLS* 30, 1954, s. 171–214; Lolo Krusius-Ahrenberg, *Der Durchbruch des Nationalismus und Liberalismus im politischen Leben Finnlands 1856–1863*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 1934.

partiets framträdande i början av 1930-talet. I den första analyserade han professor Rabbe Axel Wredes ståndpunkt så som den framträdde i tidningsartiklar och i brev. I den senare redogjorde han ur ett vidare perspektiv för den pressdebatt som högerörelserna gav upphov till.¹⁶

Några år senare återkom professor Torsten Steinby till frågan om hur *Hufvudstadsbladet* och de tongivande kretsarna kring tidningen förhöll sig till Lapporörelsen. Han kunde med stöd av tidningens ledarregister visa vilka personer som i praktiken ansvarade för de redaktionella inläggen: bland skribenterna fanns R.A. Wrede, Pehr H. Norrmén och Rolf Witting. Inom dessa kretsar fanns samtidigt planer på att grunda en ny, mera högersinnad svensk dagstidning. Företaget strandade främst till följd av ekonomiska orsaker och det faktum att Pehr H. Norrmén inte åtog sig att axla ansvaret som chefredaktör.¹⁷ Torsten Steinby publicerade också andra presshistoriska föredrag och uppsatser i HLS, till exempel ett föredrag från 1973 med rubriken "Utvecklingslinjer i finlandssvensk dagspress".¹⁸

Docent Lars-Folke Landgrén har senare i ett par bidrag behandlat politiska ställningstaganden utgående från dagspressen. Det första tog upp en omdebatterad fråga som kom att ingå i det liberala partiets program och som på 1860-talet väckte intresse också bland skandinavisterna i Sverige. Uppsatsen behandlade den liberala tidningsmannen Anders Herman Chydenius och kraven på att storfurstendömet Finland skulle tillerkännas neutralitetsrätt i händelse av krig. Chydenius tillhörde *Helsingfors Dagblads* redaktion 1862–1887 och var tidvis tidningens huvudredaktör. Den andra uppsatsen av Landgrén handlade om hur pressopinionerna i Sverige, Norge, Danmark och Finland förhöll sig till nazismen vid tiden för partiets maktövertagande 1933. Uppsatsen var en förstudie till en större undersökning om den

16. Berndt Federley, "Lapporörelsen och R.A. Wrede", *HLS* 48, 1973, s. 140–187 samt "Opinionsbildning och tidningspress. Finlandssvenska meningsyttringar vid tiden för äktfinshetens framträdande och Lapporörelsens genombrott", *HLS* 49, 1974, s. 245–275.

17. Torsten Steinby, "Hufvudstadsbladet och lapporörelsen", *HLS* 58, 1983, s. 147–181.

18. Torsten Steinby, "Utvecklingslinjer i finlandssvensk dagspress. Föredrag vid föreringen Svensk-Finlands Vänners årsmöte i Stockholm i mars 1972", *HLS* 48, 1973, s. 238–343.

nordiska tidningspressen och nazismen samt ett försök att behandla opinionsbildning i ett komparativt perspektiv.¹⁹

PERSONHISTORIA

Inom Svenska litteratursällskapets styrelse diskuterades tidigt ett förslag om att i större omfattning utge biografiska studier över "personer som gjort sig förtjänta om den svenska odlingen i landet". Kort därpå föreslogs också att man skulle utge utförliga studier över "bortgångne skriftställare, som värvat i Sällskapets syften" i serien *Förhandlingar och uppsatser*. Styrelsemedlemmarna uppmanades att ha sådana texter i åtanke, men något beslut om att utge levnadsteckningar i en särskild serie fattades inte vid denna tidpunkt.²⁰ När sällskapet 1955 började publicera levnadsteckningar i en separat serie nämnde redaktören att ett förslag i denna riktning diskuterats redan tidigare.²¹

Levnadsteckningarna och de personhistoriska bidragen uppfattades som viktiga och de skulle även komma att inta en framträdande plats i *Historiska och litteraturhistoriska studier*. I de första volymerna upptog levnadsteckningarna och brevtågarna rentav en dominerande ställning. Därefter blev innehållet efter hand mera mångsidigt, sannolikt i hög grad som ett resultat av redaktionens arbete och kontakter. Fram till början av 1950-talet innehöll HLS ett tjugotal bidrag som betecknades som levnads- eller minnesteckningar. En del av dessa var minnesrunor över avlidna styrelsemedlemmar.²²

När styrelsemedlemmen och professorn i latin Fridolf Gustafsson avled 1924, förklarade sig professor Ivar A. Heikel genast villig att utarbeta en kort biografi över kollegan. Uppsatsen om Gustafsson

19. Lars-Folke Landgrén, "Anders Herman Chydenius och storfurstendömet Finlands neutralitet", *HLS* 72, 1997, s. 115–146; Lars-Folke Landgrén, "Herr Hitler är en föroläpning'. En översikt om pressopinionerna bakom nazismen i de nordiska länderna från maktövertagandet till riksdagsvalets efterdyningar 30.1.–20.3.1932", *HLS* 75, 2000, s. 17–92.

20. *Förhandlingar och uppsatser* 10, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1897, s. lxxiv, lxxvi.

21. Olav Panelius, *Levnadsteckningar I. Hugo Pipping*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1955. Texten på bokens baksida.

22. Styrelsen fattade 1902 ett beslut om att publicera minnesteckningar över avlidna styrelsemedlemmar. *Förhandlingar och uppsatser* 15, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1902, s. xli.

ingick i den första volymen av HLS. Författaren Helena Westermarcks biografi över konstnären Mathilda Rotkirch tillhör likaså de första personhistoriska bidragen i HLS. Helena Westermarck hade tänkt ge ut en bok om Rotkirch, men de granskare som styrelsen utsåg ansåg att arbetet inte var tillräckligt omfattande för att publiceras separat. Helena Westermarck accepterade i stället erbjudandet att publicera sin levnadsteckning i den andra volymen av HLS. Tio år senare publicerade hon även en biografisk studie över konstnären Maria Wiik i HLS.²³

Sällskapets styrelse gick alltså tidigt in för att publicera levnadsteckningar över personer som arbetat för dess syften och stått sällskapet nära. Detta medförde att några av de som medverkade med levnadsteckningar själva senare uppmärksammades på ett motsvarande sätt. Bibliotekarien Göta Tegengren publicerade till exempel en levnadsteckning över Helena Westermarck tillsammans med hennes bibliografi 1974.²⁴ HLS har emellertid långt ifrån systematiskt gett ut levnadsteckningar över de personer som under de första decennierna tillhörde sällskapets styrelse och bidrog till utgivningen av årsboken. Till en del beror detta på att biografier över dessa personer utkommit i bokform. Under de senaste decennierna har HLS innehållit kortare minnesrunor över personer som stått sällskapet och dess publikationsverksamhet nära.

Det är inte överraskande att HLS under lång tid innehållit bidrag som belyser Finlands politiska historia under perioden från sekelskiftet fram till självständigheteten. De utgör en del av den omfattande litteraturen kring tidsperioden och består till stor del av kommenterade utdrag ur samtida dagböcker och anteckningar. Läkaren och lantdagsmannen Adolf Törngren publicerade till exempel 1934 en redogörelse för de politiska samtal han förde under första världskriget. Han besökte på uppdrag av sina politiska vänner och på eget initiativ flera gånger S:t Petersburg, Stockholm och Berlin och deltog bland annat i de förhandlingar som i december 1917 fördes med Sveriges och

23. Helena Westermarck, "Mathilda Rotkirch", *HLS* 2, 1926, s. 8–78; Helena Westermarck, "Maria Wiik. En biografisk studie", *HLS* 13, 1937, s. 105–160.

24. Göta Tegengren, "Helena Westermarck och hennes litterära verk. Bibliografi", *HLS* 49, 1974, s. 340–392.

Danmarks regeringar om erkännandet av Finlands självständighet.²⁵ Eirik Hornborg kommenterade och utgav 1956 den nyländske studenten Walter Horns privata anteckningar om sina upplevelser under det första krigsåret. Tillsammans med studiekamraten Bertel Paulig reste Horn i december 1914 till Stockholm för att kontakta Tysklands militärmyndigheter, vilket ledde till att den finska jägarbataljonen i Tyskland upprättades följande år. Horn hade tidigare utnyttjat sina egna anteckningar och Bertel Pauligs samtida dagbok för en längre uppsats om jägarrörelsens historia.²⁶ Redaktionen för HLS gav senare också ut Gunnar Emil von Hertzens anteckningar om sin tid som jägare 1915–1917 och 2001 publicerade Magnus Lemberg utdrag ur den dagbok som en släkting hade fört under tiden i jägarbataljonen.²⁷ De nämnda utgåvorna av anteckningar och dagböcker kan betraktas som exempel på en form av bidrag som förhållandevis ofta ingått i HLS.

SKOL- OCH FÖRVALTNINGSHISTORIA

Fram till 1980-talet innehöll HLS en rad bidrag om olika utbildningsinstitutioners historia och om förvaltningsförhållanden under äldre tider. En del av dessa hade karaktären av personhistoriska studier, men sällskapet åtog sig även att i årsboken utge skolhistoriska undersökningar som var viktiga ur institutionernas synvinkel, men inte tillräckligt omfattande för att ges ut i separata volymer. I den första årsboken ingick Arvid Hultins uppsats om det svenska gymnasiet i Viborg, som inrättades 1842 och som trots det låga elevantalet var verksamt fram till 1862. Gymnasiets läroplan avvek i någon mån från den som tillämpades vid de gymnasier som samtidigt inrättades i Finland. Vid mitten av 1870-talet erhöll staden ett lyceum

25. Adolf Törngren, "Politiska trevare under krigsåren. Anteckningar från resor i Skandinavien", *HLS* 10, 1934, s. 67–162.

26. Eirik Hornborg, "Från 'jägarrörelsens' tillblivelsetid", *HLS* 31–32, 1956, s. 401–440. Walter Horns egen redogörelse publicerades ursprungligen i minnesskriften över Bertel Paulig 1938 och har senare givits ut på nytt i verket Joakim Hansson & Lars-Folke Landgrén (red.), *Stark ström med egna vågor går genom hafvet. Nylands Nations historia 1643–1993*, Helsingfors: Nylands Nation 1993.

27. G.E. von Hertzen, "En jägares anteckningar. Bidrag till belysande av företeelser inom 27 jägarbataljonen", *HLS* 39, 1964, s. 182–191; Magnus Lemberg, "En Pfadfinders dagbok", *HLS* 76, 2001, s. 167–214.

med samma organisationsmodell som motsvarande läroverk i övriga Finland.²⁸ Några år senare ingick i HLS en utförlig redogörelse för Haapaniemi krigsskola och topografiska kår i Savolax från början av 1780-talet fram till dess att undervisningen upphörde 1818. Historikern och läraren Sigurd Nordenstreng beskrev officersutbildningen under 1700-talet, de personer som stod i ledningen för kåren, byggnaderna och undervisningen.²⁹ Bland bidragen till de svenska läroanstalternas historia kan också skolrådet Magnus Kulls redogörelse för Svenska social- och kommunalhögskolans tillblivelse och framtidsplaner från början av 1980-talet nämnas.³⁰

Bland de personhistoriska bidragen i årsboken finns flera som belyser Helsingfors universitets historia – både som kunglig akademi i Åbo och kejserligt universitet under storfurstendömet. Professor A. R. Cederberg publicerade till exempel utdrag ur brevväxlingen mellan docent Johan Henrik Lindqvist i Åbo och akademisekreterare Pehr Wargentini i Stockholm under åren 1776–1781. Den förstnämnde hade hand om undervisningen i matematik i Åbo eftersom ordinarie professorn i matematik Anders Lexell bedrev forskningsarbete i S:t Petersburg. Lindqvist utnämndes till ordinarie professor i matematik 1780.³¹ Bibliotekarien Olof Mustelin återkom senare till den korrespondens som Lindqvist förde med sina vänner och kolleger. Han utgav de brev som matematikern skrev till kollegan Nathanael Gerhard af Schultén i Stockholm 1782–1797 och som förvaras i Åbo Akademis bibliotek.³²

Hugo E. Pippings undersökning av professorn och rektorn Fredrik Wilhelm Pippings inskriptionstal från åren 1833–1839 belyser på ett intressant sätt universitetsledningens förhållningssätt till studenterna under en för universitetet politiskt känslig period. En stor del av rektorns tid förefaller att ha upptagits av de mer eller mindre

28. Arvid Hultin, "Viborgs gymnasium redivivum", *HLS* 1, 1925, s. 125–177.

29. Sigurd Nordenstreng, "Haapaniemi krigsskola och topografiska kår", *HLS* 6, 1930, s. 1–125.

30. Magnus Kull, "Social- och kommunalhögskolans tillblivelse och framtid", *HLS* 58, 1983, s. 183–213.

31. A. R. Cederberg, "Akademiska interiörer från Åbo åren 1776–1781", *HLS* 18–19, 1943, s. 267–294.

32. Olof Mustelin, "Ur en Åboprofessors korrespondens under gustavianska tiden", *HLS* 38, 1963, s. 97–144.

allvarliga "förvillelser" som studenterna gjorde sig skyldiga till. Docent J. V. Snellman uppfattades som en av studenternas ledare och ansågs förhålla sig kritisk till det rådande "fadersväldet". Han anhöll till rektors förtret i ett kritiskt skede om att få föreläsa om den akademiska frihetens sanna natur och väsende och vägrade samtidigt att ta emot kuratelet för den studentavdelning som han tillhörde. Genom att jämföra manuskripten till Snellmans föreläsning och rektors tal kan författaren visa att det också fanns likheter mellan de bådas tänkesätt.³³ Litteraturhistorikern E. N. Tigerstedt hade redan tidigare utgett och kommenterat de bevarade manuskripten till Snellmans docentföreläsningar i filosofi från samma tidsperiod i HLS.³⁴

Förvaltningsförhållandena under 1700- och 1800-talet har på motsvarande sätt vanligtvis belysts genom personhistoriska bidrag. Som ett exempel kan nämnas professor R. A. Wredes utförliga beskrivning av Carl Alexander Armfelts studier och tjänstgöring vid statssekretariatet i S:t Petersburg under åren 1879–1899. Wrede stödde sig i stor utsträckning på Armfelts egna anteckningar, av vilka en del utkommit i tryck. Uppsatsen kommenterades i följande volym av HLS av Lennart Munck, som under en kort period hade tjänstgjort som kanslichef vid statssekretariatet.³⁵

FÖRÄNDRINGAR UNDER DE SENASTE DECENNIERNA

Det är uppenbart att de historiska bidragen i HLS under de senaste decennierna blivit färre och åtminstone delvis ändrat karaktär. I en del av volymerna under 1980- och 1990-talen ingick endast ett eller ett par bidrag som representerade historieämnet. Eftersom innehållet i *Historisk Tidskrift för Finland* under samma period blev mångsidigt och sidantalet ökade kan man fråga sig om det rentav hade uppstått ett motsatt förhållande mellan tidskriften och HLS jämfört med perioden efter 1925. HTF utkom årligen med åtminstone

33. Hugo E. Pipping, "Kring Fredrik Wilhelm Pippings inskriptionstal", *HLS* 50, 1975, s. 95–139.

34. E. N. Tigerstedt, "Ur Snellmans docentföreläsningar", *HLS* 21–22, 1946, s. 347–516.

35. R. A. Wrede, "Carl Alexander Armfelt. Hans verksamhet vid statssekretariatet för Finland", *HLS* 4, 1928, s. 202–286. Lennart Munck "Några ord om Carl Alexander Armfelts verksamhet vid statssekretariatet för Finland", *HLS* 5, 1929, s. 174–180.

ett omfattande temanummer och innehöll förutom artiklarna också presentationer av forskningsprojekt, debattfrågor och källmaterial. Det är till exempel uppenbart att doktoranderna inom historieämnet gärna publicerat artiklar och litteraturrecensioner i *Historisk Tidskrift för Finland* med tanke på de akademiska meriter detta medförde. Tidskriftens artiklar granskades från och med 2006 av två sakkunniga som inte tillhörde redaktionen.

Trots att en del av de bidragsformer som tidigare utgjorde en stor del av innehållet i HLS har blivit mera sällsynta, så har det historiska innehållet fortsatt att vara relativt mångsidigt. Årsboken har till exempel endast i undantagsfall innehållit den form av levnadsteckningar som tidigare var vanliga. Ingenjör Christopher Ridgewell utgav 2012 en berättelse om officeren Alexander Magnus de la Garde, som med sin familj flyttade från Litauen till Finland efter Krimkriget 1856.³⁶ Också de kommenterade utgåvorna av brev och dagböcker har blivit färre, men volymerna under 2000-talet har trots detta innehållit enstaka bidrag även av detta slag.³⁷

Från och med början av 1980-talet innehöll HLS några längre uppsatser som utgjorde bearbetningar av lärdomsprov, främst magisteravhandlingar och laudaturuppsatser i historia.³⁸ Under de senaste åren har historieämnet i årsboken framför allt representerats av vetenskapliga artiklar. Till en del har dessa tillkommit inom ramen för forskningsprojekt, som åtminstone delvis finansierats av SLS, eller utgjort en del av författarens pågående avhandlingsarbete. Samtidigt har innehållet i HLS påverkats av att de vetenskapliga artiklarna sedan 2014 genomgått kollegial vetenskaplig förhandsgranskning av utomstående sakkunniga. Bidragen i HLS fyller med andra ord i stort sett samma krav på redovisade frågeställningar, litteraturhänvisningar och källmaterial som artiklarna i HTF. Docent Matias Kaihovirta har till exempel publicerat artiklar som tillkommit inom

36. Christopher Ridgewell, "Alexander Magnus de la Garde", *HLS* 87, 2012, s. 53–80.

37. Se t.ex. Carl-Thomas von Christerson, "Min allrakäraste lilla flicka. Carl Wilhelm von Christersons brev till dottern Ulrica Charlotta", *HLS* 87, 2012, s. 17–52.

38. Se t.ex. Henrik Meinander, "Aktiva Studentförbundet. En högerradikal sammanslutning 1931–1945", *HLS* 64, 1989, s. 241–341; Petra Hakala, "Savolax-karelska avdelningen år 1845. En studentkorporation och dess plats i stadsgeografin", *HLS* 73, 1998, s. 91–142.

ramen för ett forskningsprojekt i HLS. Han har bland annat från ett politiskt och idéhistoriskt perspektiv analyserat socialdemokratiska och kommunistiska uppfattningar i förhållande till nationalismen och etniciteten som idéer i Finland. I HLS utkom 2020 en artikel om den socialdemokratiska partisekreteraren och teoretikern K. H. Wiiks uppfattning om förhållandet mellan socialdemokrati, nationalism och etnicitet under 1920-talet.³⁹

Sammanfattningsvis kan man säga att publiceringsprinciperna för de historiska bidragen i HLS länge präglades av stor kontinuitet. Redaktionen fattade beslut om vilka uppsatser som skulle ingå och ansvarade för den slutgiltiga redigeringen av texterna. Årsboken innehöll både vetenskapliga artiklar, utgåvor av brev och manuskript samt levnadsteckningar över litterärt verksamma personer. Redaktörerna önskade inte avvika från denna linje. En del av de artiklar som publicerades på 1920- och 1930-talen behandlade uttryckligen de liberala idéernas genombrott i Finland under senare delen av 1800-talet och representerade en historiesyn som avvek från de samtida finsksinnade historikernas. Vid samma tid innehöll HLS också bidrag som behandlade förvaltnings- och militärhistoria samt skol- och lärdomshistoria, ofta med en personhistorisk infallsvinkel.

Fram till 1980-talet var också andelen bidrag som representerade historieämnet i vidsträckt bemärkelse hög i HLS. Sedan kollegial granskning införde 2014 har de vetenskapliga bidragen i HLS genomgått samma publiceringsprocess som i övriga vetenskapliga tidskrifter. Införandet av utomstående granskare har sannolikt bidragit till att en del av de publicerade artiklarna tillkommit inom forskningsprojekt med anknytning till Svenska litteratursällskapet. I HLS publiceras fortfarande även essäer och översikter, vilka på samma sätt som tidigare granskas enbart inom redaktionen.

39. Matias Kaihoviirta, "Den svenske partisekreteraren och den mångnationella staten. Socialdemokrati och nation i Karl H. Wiiks politiska agerande under 1920-talet", *HLS* 95, 2020, s. 121–143.

Hur tänkte man här?

Litteratursynen i HLS under hundra år

AKADEMISKA SÄLLSKAP OCH FÖRENINGAR med en historia som inleds på 1800-talet har inte sällan sprungit ur en patriotisk grundtanke. De har i det fallet uppstått i en anda av nationalism som rädde då folkgrupper flitigt försökte definiera sin kulturella identitet i ett Europa i förändring. Det här gäller också Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) som grundades 1885 för att samla in, bearbeta och publicera information om den svenska kulturen i Finland. Det är något organisationen förvisso gör fortfarande. Till en början handlade det om att ringa in det särpräglade med den svenska kulturen i Finland, i en tid av fennomani och förryskningspolitik.¹ Men hur såg det ut 1925, då SLS redan hade 40 år på nacken och sällskapets årsbok *Historiska och litteraturhistoriska studier* (HLS) började utkomma? Hur ser denna svenskhet ut i de litterära bidragen? Vilka författarskap har dominerat och hur mycket har årsbokens redaktörer och deras egna intresseområden och agendor påverkat valet av publicerade artiklar? Vad kan man säga om skribenternas och redaktörernas könsfördelning, eller om de omskrivna författarnas, och vad kan man utläsa om författarskapets litterära status och genretillhörighet? Hur har man förhållit sig till modernismen som 1920-talet genomsyrades av, eller till litteratur som traditionellt haft lägre status, som barn-, arbetar- eller populärlitteratur? Med andra ord: hurudan har litteratursynen varit under de hundra år som HLS utkommit och vad har den berott på?

1. Torsten Steinby, *Forskning och vitterhet. Svenska litteratursällskapet i Finland 1885–1985, Del 1, Det första halvsekle*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1985, s. 17, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022705>.

För att få en uppfattning om hur det förhåller sig behövs inte bara en kritisk genomgång av artiklarna utan också en kritisk blick på redaktörer genom åren och deras roller inom SLS men också utanför. Fokus i denna essä ligger främst på tiden fram till 1980-talet då litteraturämnet i första hand handlade om litteraturhistorisk forskning.

TIDIGA PRIORITERINGAR

Eftersom HLS är en årsbok riktad till sällskapets medlemmar betyder det att serien kan uppfattas som ett slags visitkort som länge avspeglade SLS intresseområden och prioriteringar innan sällskapet fick andra kanaler för sin kommunikation gentemot medlemmarna. Eftersom det dröjde många år innan HLS blev etablerad och känd i forskarsamfundet hade redaktionen, och då framför allt huvudredaktören, i uppgift att samla in lämpliga artiklar.² Men trots det verkar det som om årsboken länge var slumpmässigt uppbyggd eftersom forskarsamfundet var litet och samma skribenter ofta återkom. Dessutom fanns inget förfarande med öppna *call for papers*. Den gängse praxis för vetenskapliga artiklar infördes på bred front i finländsk humanistisk forskning först på 2000-talet och det gäller också för HLS som publicerade de första kollegialt granskade artiklarna vid mitten av 2010-talet. Det innebär att artiklarna i regel sänds in till redaktionen som förslag och att redaktionen fattar publiceringsbeslut utgående från två anonyma och utomstående granskares utlåtanden. Det här handlar om forskarsamfundets behov av vetenskaplig meritering på forskningsetiska grunder.

I början av HLS historia var andelen litteraturhistoriska bidrag förhållandevis omfattande i förhållande till de historiskt inriktade, vilket kan förklaras med att många bidrag behandlade nationalskalden J.L. Runeberg. Mängden litteraturhistoriska artiklar kan delvis även förklaras med bristen på andra vetenskapliga publiceringsmöjligheter inom litteraturämnet på svenska i Finland. *Historisk Tidskrift för Finland* har en ännu längre historia än HLS och konkurrerade

2. Steinby, *Forskning och vitterhet*, s. 10; Olof Mustelin, *Forskning och vitterhet. Svenska litteratursällskapet i Finland 1885–1985, Del 2, Det andra halvseket*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1986, s. 134, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022640>.

hälsosamt med årsboken. Den humaniorainriktade *Finsk Tidskrift* fanns visserligen också men hade och har delvis en annan profilering än HLS med recensioner, skönlitterära alster och artiklar även om utländsk litteratur.³

SLS hade redan 1887 infört någon form av granskningsförfarande för publikationsserien Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland och det sköttes mestadels av någon/några inom SLS styrelse.⁴ Sannolikt granskades även artiklarna i HLS men det är oklart vad denna granskning innebar och om det förekom refuseringar och i så fall på vilka grunder. Sådana uppgifter blev sällan dokumenterade för eftervärlden till skillnad från förfarandet i dag. Flera av bidragen i HLS är till en början källmaterial, bibliografier och kataloger över historiskt eller litterärt material. Dessutom trycktes de festföredrag som hållits vid SLS årsmöte och senare årshögtid, och kortare och längre minnesrunor över avlidna styrelsemedlemmar och andra sällskapet närstående personer, något som är typiskt för en förenings årsbok. De tryckta föredragen är inte alltid formaliserade till sin struktur och även författare och andra konstnärer har bidragit till den här genren och på sitt vis öppnat upp för en större diversitet i ämnen och synvinklar.

I den allra första årgången av HLS från 1925 finns inga litterära artiklar men redan i den andra märks HLS långa tradition av uppsatser om J. L. Runeberg, hans betydelse och produktion. När sällskapet grundades 1885 drev den första ordföranden, professor C. G. Estlander, tanken om att SLS skulle satsa på Runebergsforskning och det gjorde man sedan i bortåt 120 år. Forskningen i Runebergs produktion och betydelse handlade om behovet att beskriva det finländska folkets väsen och samtidigt den nationalkänsla som skalden representerade. Det var i sig också sådant som även förekom i finska akademiska kretsar under den här tiden.⁵ I det andra numret ingår professor Gunnar Castréns bidrag om de sista fotografierna som togs av Runeberg, och

3. Ulrika Wolf-Knuts (red.), *Finsk tidskrift register. Tom. 102–199/200, 1927–1976*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1982, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022118>.

4. Steinby, *Forskning och vitterhet*, s. 128; Mustelin, *Forskning och vitterhet*, s. 156.

5. Erkki Sevänen, *Vapauden rajat. Kirjallisuuden tuotannon ja välityksen yhteiskunnallinen sääntely Suomessa vuosina 1918–1939*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1994, s. 288–289.

bibliotekarien Ragnar Dahlberg skrev om det första trycket av dikten "Fänrikens marknadsminne". Förutom dessa två inlägg ingår ett bidrag om några brev från K.A. Tavaststjerna skrivet av bibliotekarien Emil Hasselblatt. Alla tre skribenter var medlemmar i SLS styrelse och dess ledamöter var generellt flitiga bidragsgivare åtminstone de första femtio åren av HLS historia.⁶ Alla tidiga texter kan inte kategoriseras som vetenskapliga artiklar eller essäer i gängse mening men redan efter några årgångar används notapparat och litteraturhänvisningar flitigt. HLS hade länge ett brokigt innehåll och en del skribenter har följt en strängare vetenskaplighet i upplägg medan andra texter varit mer populära till sin utformning.⁷

Följer man HLS nummer efter nummer blir Runebergsmättnaden total. Ingenting gällande nationalskalden är för trivialt att ta upp: enskilda porträtt, fotografier, enskilda dikter och rader i dikter, släkt, umgänge, älskarinnor, väninnor, liv och död. Efterhand tar Runebergsartiklarna alltmer formen av kritiska litteratur- och historiestudier.⁸ Flera av bidragen är festföredrag vid SLS årshögtid på nationalskaldens födelsedag. Den kunskap om Runeberg som årsbokens läsare förutsätts ha är så omfattande att flera av artiklarna inte ens nämner hans namn i rubriken utan enbart verk, som en hänvisning till "idyllepigram" eller "Vem styrde hit din väg?" Alla förutsätts veta att den senare är en dikt av Runeberg precis som diktsviten "Idyll och epigram" som ingick i hans första respektive andra diktsamling *Dikter* (1830 och 1833).

Fixeringen vid Runeberg handlar förstås om att SLS grundats till hans minne. J.L. Runeberg personifierade allt det man inom sällskapet krets såg som programmatiskt viktigt: kärleken till folket och fosterlandet, det svenska språket och inte minst den litterära kvaliteten. I Runeberg kombinerades både så kallad bygdesvenskhet och kultursvenskhet, något som SLS försökte omfamna i sin verksamhet redan från början.⁹ Dessutom ansågs han länge vara den främsta

6. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 1–50, 1925–1975. Register uppgjort av Jarl Pousar, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1975, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022604>.

7. Mustelin, *Forskning och vitterhet*, s. 130.

8. Agneta Rahikainen, "Runeberg, männen och fosterlandet. Några synpunkter på Svenska litteratursällskapet och Runebergskulten", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 85, 2010, s. 253–254.

9. Steinby, *Forskning och vitterhet*, s. 18, 21.

författaren i Finland rent kvalitativt och representerade lyriken som uppfattades vara den mest upphöjda litteraturgenren. Därtill var han en manlig författare. Han passade således såväl litterärt, politiskt, ideologiskt som historiskt in i det som SLS definierade som ”det svenska i Finland” där männens, och framför allt de så kallade stormännens historia, var det som ansågs vara mest centralt att bevara.¹⁰ Totalt har över 110 artiklar, studier och inlägg med anknytning till J. L. Runeberg publicerats i HLS, alltså mer än ett bidrag per årgång, medan det bara finns tre som berör Fredrika Runebergs författarskap varav två av dem publicerats så sent som 2007 vid hennes 200-årsjubileum. Särskilt Runebergspäckt har HLS varit vid SLS 50-årsjubileum men också 2004 då man firade hans 200-årsjubileum.

DE FÖRSTA REDAKTÖRERNA

Kontrollen över HLS hölls länge inom en förhållandevis liten krets, nära anknuten till SLS maktcenter, styrelsen. Redaktörerna för HLS, ända fram till 1989 och årgång 64, var alla män. Från början anlätades redaktionsråd som bestod av representanter för olika discipliner, litteraturen representerades av professor Gunnar Castrén (1878–1959) från årgång ett till tre, och bibliotekarien Emil Hasselblatt (1874–1954) från fyra till 25, med undantag för årgång 20 som var tillägnad honom själv med anledning av hans 70-årsdag. Professor Olof Enckell (1900–1989) tog över 1950 från årgång 26 fram till 30 och fortsatte sedan från 33 fram till och med 39. Från årgång 40 till 63 var publicisten Torsten Steinby (1908–1995) ensam redaktör för HLS, alltså från 1965 till 1988 då han samtidigt, fram till 1974, även var chefredaktör för *Hufvudstadsbladet*. Samtliga redaktörer var medlemmar i SLS styrelse, Castrén i 47 år, Hasselblatt i 32 år, Enckell och Steinby i 15 år var. Både Gunnar Castrén och Torsten Steinby var dessutom periodvis ordförande för SLS samtidigt som de var redaktörer för HLS.¹¹ Språkvetaren

10. Petra Hakala, *Att minnas eller glömma. Tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv och dess roll i skapandet av identitet 1885–1920*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 2023, s. 180–182, 250, <https://doi.org/10.54572/ssc.755>.

11. Magnus Pettersson, *Forskning och vitterhet. Svenska litteratursällskapet i Finland 1885–1985, Del 3, Register*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1989, s. 14–15, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN-fi->

Helena Solstrand-Pipping, den första kvinnliga redaktören, blev styrelsemedlem efter två års redaktörskap. I de två första numren från hennes redaktörstid medverkade litteraturvetaren Clas Zilliacus som litterär redaktör. Efter henne, från årgång 71, har redaktörskapet genomgående skötts av två personer utanför styrelsen, en historiker och en litteraturvetare. Under senare år har redaktörerna oftast varit postdoktorala forskare eller doktorander och mera sällan samtidigt suttit på flera tunga maktpositioner inom det litterära etablissemang.

De första redaktörerna tarvar en närmare presentation eftersom deras roller inom det litterära etablissemang var omfattande och deras positioner inverkade inte bara på årsbokens profilering utan också på den akademiska världens maktstrukturer och tyngdpunkter inom litteraturforskningen. Den förste av dem, Gunnar Castrén, var styrelseledamot i SLS 1912–1959, styrelsens ordförande 1924–1934 och medlem av SLS allmänna prisnämnd nästan varje år mellan 1914 och 1954, förutom 1945, samt nämndens ordförande under flertalet av dessa. Han var alltså styrelseledamot i 47 år, ända fram till sin död, vilket är något av ett rekord inom SLS krets. Dessutom var han ordförande för Finlands svenska författareförening 1924–1929. Han blev professor 1924 i inhemsk och allmän litteraturhistoria vid Helsingfors universitet, senare professor i svensk litteratur då professuren bytte namn och inriktning. Han innehade professuren till 1945.¹² Det betydde att han samtidigt innehade samtliga av de högsta maktpositionerna inom det litterära etablissemang på svenska i Finland. Som redaktör för tre nummer av HLS hann han inte staka ut någon litterär linje men medverkade själv med två bidrag, båda med anknytning till J.L. Runeberg. Efter det hörde han till de flitigaste bidragsgivarna för HLS med totalt fjorton artiklar, varav sju handlar om Runeberg och hans krets. Gunnar Castrén var dessutom den drivande kraften bakom den vetenskapligt kommenterade utgåvan av Runebergs samlade skrifter, ett projekt som inom SLS krets pågick i 72 år, samt dess första huvudredaktör vid sidan av den svenske professorn Martin Lamm. Castrén premierades fem gånger av SLS med litterära pris men han

[fd2019-00022635](#); Pousar, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 1–50, s. 12.

12. Yrjö Varpio, "Castrén, Gunnar", *Biografiskt lexikon för Finland*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2014, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4661-1416928957267>; Pettersson, *Forskning och vitterhet*.

hade jävat sig i prisenämnden de år han gav ut en bok.¹³ Han gav ut studier bland annat om J.L. Runeberg, Herman Kellgren, Gustaf Philip Creutz och Runar Schildt.¹⁴ I sitt verk om sällskapet historia som utgavs till SLS 100-årsjubileum skriver Torsten Steinby att Castrén som styrelsemedlem fokuserade mer på modern litteratur än vad man tidigare gjort inom sällskapet krets.¹⁵ Av det finns däremot inte många spår i HLS. Även om han intresserade sig för modernare litteratur dröjde det till 1928, innan han uttalade ett intresse för modernismen och närmare bestämt Edith Södergran.¹⁶ Han hörde för övrigt till de få som hade mött Södergran personligen och som dessutom fått läsa hennes dikter innan hon debuterade 1916, men uppenbarligen hade han inte gillat dem då det begav sig.¹⁷

Den andra litterära redaktören för HLS var Emil Hasselblatt, C.G. Estlanders elev vid litteraturämnet vid Helsingfors universitet. Hasselblatt verkade sedan som äldre underbibliotekarie vid dåvarande universitetsbiblioteket. Han innehade inte lika många maktpositioner som Castrén men var styrelseledamot i SLS 1918–1950 och medlem av allmänna prisenämnden i två decennier och innehade även en rad andra förtroendeuppdrag inom SLS olika organ. Torsten Steinby kallar honom konservativ och ”skygg för omvälvande idéer” men poängterar att Hasselblatt omfattade en ”varm” svenskhet och en ”stark” patriotisk känsla.¹⁸ Hasselblatts roll verkar ha varit att upprätthålla den kulturpolitiska linje som utstakats redan före hans tid inom SLS krets. Själv medverkade han enbart med tre bidrag i HLS, varav två handlade om Runeberg. Under hans redaktörstid skedde inga förändringar i HLS linje.

Den tredje redaktören med ansvar för litteraturen var Olof Enckell, som efterträdde Gunnar Castrén som professor i svensk litteratur 1950, efter några år då ämnet saknade professor helt enkelt för att det inte fanns någon kompetent sökande. E.N. Tigerstedt som tilldelats

13. Steinby, *Forskning och vitterhet*, s. 231.

14. Ibid., s. 227.

15. Ibid., s. 229.

16. Ibid., s. 235.

17. Agneta Rahikainen, *Kampen om Edith. Biografi och myt om Edith Södergran*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2014, s. 104.

18. Steinby, *Forskning och vitterhet*, s. 260–263; se även Mustelin, *Forskning och vitterhet*, s. 98.

professuren flyttade till Sverige och detsamma gjorde Hans Ruin, som ansågs vara en möjlig efterträdare. För att meritera sig skrev Enckell på kort tid två akademiska arbeten om Edith Södergran respektive Hagar Olsson 1949, och fick sedan tjänsten utan konkurrens.¹⁹

Universitetsundervisningen var länge inriktad på att producera modersmållärare och tjänstemän inom den litterära sektorn men satsningen på forskarstudier verkar inte ha varit särskilt stor. De enda som doktorerade inom ämnet i Helsingfors under Enckells tid var Bo Carpelan 1960 och Johan Wrede 1965. Under Johan Wredes 26 år långa tid som professor disputerade endast en doktorand, Merete Mazzarella 1981. Både Wrede och Mazzarella disputerade för övrigt på svenska författare, Harry Martinson respektive Eyvind Johnson. Vid Åbo Akademi verkade Olaf Homén, Erik Ekelund och efter det P.O. Barck som professorer i litteratur men inte heller där förekom forskarstudier i någon högre grad och dessutom handlade litteraturstudierna där primärt om utländsk litteratur.²⁰ Det här betyder att det fanns mycket få disputerade litteraturforskare på svenska i Finland under flera decennier ända fram till 1990-talet, då Mazzarella och Clas Zilliacus tog över som professorer vid respektive universitet. Den litteraturundervisning som gavs i Helsingfors var under Castréns och Enckells tid fokuserad på äldre svensk litteratur. Fram till mer fördjupade studier handlade den enbart om litteratur före 1850.²¹ Senare fick studenterna skriva uppsatser om nyare författarskap som Pär Lagerkvist, Nils Ferlin, Hjalmar Gullberg, Harry Martinson och Elmer Diktonius, detta enligt en tidningsintervju med Olof Enckell.²² I examensfordringarna för Åbo Akademi förekom artiklar av såväl Olof som Rabbe Enckell om modern finlandssvensk litteratur redan på 1930-talet. I Helsingfors drog man på den tiden streck efter Mikael Lybeck och Runar Schildt.²³

19. Johan Wrede, "Enckell, Olof", *Biografiskt lexikon för Finland*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2014, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-5088-1416928957694>.

20. Nils Erik Villstrand, *Åbo Akademi i sin början 1918–1945*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2019, s. 264, 287, 291, 296, <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2021090745478>. För vidare läsning se även Yrjö Varpio, *Suomalaisen kirjallisuuden tutkimuksen historia*, Porvoo: WSOY 1986.

21. Olof Enckell, "Litteraturundervisningen", *Hufvudstadsbladet* 3/4 1965.

22. Okänd skribent, "Akademisk come back – som professor", *Studentbladet* 20/2 1951.

23. Sevänen, *Vapauden rajat*, s. 298.

Däremot satsade Olof Enckell i sin egen forskning främst på modernister, varav två levde när hans studier kom ut, nämligen Elmer Diktonius och Hagar Olsson. Hans forskargärning var också i stor utsträckning inriktad på två kvinnliga författarskap, Södergran och Olsson, vilket också det var banbrytande. Att forska i samtida levande författares produktion var uppenbarligen så ovanligt att Enckell i inledningen till sitt populärvetenskapliga verk, *Den unge Diktonius* (1946) reflekterar över det.²⁴ Han menar att det i regel inte är mödan värt att skriva "evighetsgiltiga" studier om nulevande författare, vilket avspeglar den gängse uppfattningen inom litteraturforskningen. Han tangerar också problematiken kring att skriva om en författare som är en personlig vän, något som lätt kan hända i en liten minoritetslitteratur.

När jag tar upp alla dessa frågor inom litteraturturfältet kan det kanske uppfattas som en avvikning från ämnet för denna essä, men resonemanget har en relevans då jag närmare går in på det litterära innehållet i HLS. Det är nämligen uppenbart att både Gunnar Castrén och Olof Enckell inte bara hade ett inflytande på innehållet i HLS, utan också på flera andra sätt hörde till de stora litterära maktutövarna på svenska i Finland. Som tidiga litteraturkritiker innehade de makten att bedöma författarskapets kvalitet, som professorer och lärare makten över litteraturforskningen och dess prioriteringar samt författarskapets betydelse och status, som litteraturhistoriker och -forskare hade de makten att avgöra vad som skulle ingå i en litterär kanon och som SLS styrelseledamöter, redaktörer för HLS och medlemmar i SLS prisnämnd, makten över den goda smaken. Deras uppfattningar i olika litterära sammanhang påverkade vad som kom att publiceras i HLS, och som maktutövare inom universitetet kunde de påverka vad man forskade i och vem som gjorde det.

FÖRFATTARE OCH SKRIBENTER DE FÖRSTA FEMTIO ÅREN

Runebergsdominansen var, som framkommit, omfattande när det gällde val av objekt för studierna i HLS, men vilka andra författarskap förekommer under de första femtio åren, alltså fram till 1975?

24. Olof Enckell, *Den unge Diktonius*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1946, s. 5–6.

På plats nummer två kommer Zacharias Topelius med nio artiklar; under hela HLS historia blir de totalt tjugo. Johan Henric Kellgren, Gustaf Philip Creutz, Hjalmar Procopé och Arvid Mörne har fått flera artiklar. Bengt Lidner, Jarl Hemmer och Rabbe Enckell har fått två per man, medan övriga författarskap behandlas enbart i ett bidrag var. Totalt handlar det om 28 författarskap, varav fyra är kvinnliga, närmare bestämt Josefina Bengts, Selma Lagerlöf, Edith Södergran och Helena Westermarck. Av de 28 författarskapen är ett från 1600-talet, fem från 1700-talet, tio från 1800-talet och tolv från 1900-talet, varav två utgörs av samtida levande författare. Fjorton av författarskapen kan kategoriseras som lyrik, åtta som prosa, psalmer ett och dramatik ett. Utöver dessa finns Hemmer och Diktonius som likvärdigt kan ses representera såväl lyrik som prosa. Förutom enskilda författarskap behandlas också teater och teaterliv i nio bidrag, samt litteraturhistorie-skrivning, folkvisor, folklivsskildringar, kokböcker och läsande i ett bidrag var. Två bidrag behandlar barnlitteratur och närmare bestämt Topelius. Bibliografen Birgit Lunelund-Grönroos har 1957 skrivit om hans sagor i översättning och den finska litteraturforskaren Irja Maliniemi om motiven i hans vaggvisor i en artikel från 1962. Det finns inga studier om populärlitteratur eller arbetarlitteratur, om man undantar Kalevi Granqvists studie om Diktonius som litteraturkritiker i *Arbetsbladet* i HLS 1971. Däremot finns studier i folklivsskildringar, som Josefina Bengts författarskap, och om författare som fokuserat på svenskbygden, som Arvid Mörne och delvis även Gustav Alm. Fokus under de första femtio åren låg således på borgerligt etablerade äldre författare. Fram till 1975, handlade de litteraturhistoriska studierna nästan enbart om manliga författarskap, framför allt lyrik före 1925.

Johan Henric Kellgren öppnar upp som den första strängt taget icke-finländska författaren och förekommer första gången som föremål för ett föreläsning av den svenska litteraturhistorikern Anton Blanck 1936. Kellgren hade visserligen en viss verksamhet även i Finland då han i unga år blev medlem av Aurorasällskapet i Åbo och bidrog med skönlitterära alster för *Åbo Tidningar*.²⁵ Att Bengt Lidner fått en

25. Carina Burman, "Ståndssamhällets litteratur", *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen, Åren 1400–1900*, Johan Wrede (red.), Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis 1999, s. 133–134, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022796>.

artikel tarvar också en förklaring och den handlar om att han vistades i Finland 1787–1789.²⁶ Artikeln om Selma Lagerlöf handlar om hennes intresse för Topelius. Utöver dessa finns en receptionshistorisk studie om mottagandet av Charles Dickens verk i Finland av den i litteraturhistoriska kretsar numera okända Märta Eneberg, samt en studie om C.J.L. Almqvists *Amorina* och *Drottningens juvelsmycke* av poeten Carolus Rein. Almqvists koppling till Finland handlar om att han en tid verkade som informator på Fagervik gård i Västra Nyland, men det framgår inte i Reins studie. Det förefaller således som om redaktionens uppfattning om vad som kunde inkluderas i HLS linje, som det svenska i Finland, var förhållandevis öppen när det gäller författarnas nationalitet så länge det handlade om svensk litteratur.

I de femtio första numren finns enbart två artiklar om samtida levande författare, en om Walentin Chorells dramatik från 1963 av kritikern Lars Hamberg och en om Rabbe Enckells lyrik av den svenske adjunkten Håkan Anderson från 1972. Gemensamt för dessa skribenter är att de inte doktorerat. HLS har också senare infört bidrag av icke-forskningsaktiva magistrar och ofta har de då medverkat en enda gång. Att Olof Enckell inträder som redaktör 1950 bidrar till att artiklar om modernismen publiceras.

De flitigaste finlandssvenska litteraturskribenterna i HLS de femtio första åren var styrelsemedlemmarna Gunnar Castrén samt Ragnar Dahlberg och Paul Nyberg, som båda var bibliotekarier, och även den mer historiskt inriktade Torsten Steinby, som bidrog med flera litterära och kulturhistoriska bidrag även långt senare, inte minst inom presshistoria och Romstudier. Steinby är förmodligen den som totalt sett har varit den flitigaste skribenten för HLS och bidrog mellan 1971 och 1995 med ett bidrag per nummer, de flesta av dem historiska. Andra styrelsemedlemmar bidrog anmärkningsvärt lite som skribenter, som litteraturprofessorerna vid Åbo Akademi, Erik Ekelund en gång 1935 och P.O. Barck en gång 1978. Det förefaller som om HLS, åtminstone på den litterära sidan, länge var en ange-

26. Henrika Tandefelt, "Dikten i krigets tjänst", *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen, Åren 1400–1900*, Johan Wrede (red.), Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis 1999, s. 191, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022796>.

lägenhet för Helsingforsanknutna forskare och skribenter.²⁷ Det är ytterligare anmärkningsvärt att ännu i dag berömda och ofta citerade forskare på svenska som Yrjö Hirn och Hans Ruin bidrog med bara två, respektive en artikel.

Andelen litteraturhistoriskt bevandrade bidragsgivare från Sverige är däremot hög. Det handlar sannolikt i första hand om bristen på litteraturforskare på svenska i Finland men var förmodligen också en minoritetspolitisk strategi. Det kanske uppfattades som mer prestigefyllt att sällskapets årsbok fylldes av studier av svenska litteraturhistoriker och författare som ibland kunde vara ledamöter i Svenska Akademien eller i Kungliga Vitterhetsakademien, som professorerna Martin Lamm och Anton Blanck och författaren och sedermera nobelpristagaren Eyvind Johnson. Andra mer kända svenska skribenter är professor Gunnar Tideström och författaren och litteraturkritikern Tom Hedlund, som båda skrivit mycket om finlandssvensk litteratur men som enbart bidragit i HLS med en respektive två artiklar. De flesta av de svenska bidragsgivarnas inlägg behandlar dessutom Runeberg, även ett festföredrag av Eyvind Johnson. Det handlar givetvis om att Runeberg också uppfattades som en stor författare i Sverige. Speciellt många utländska bidrag, sex svenska och två danska, ingår i HLS årgång II som utgavs 1935 då SLS firade sitt femtioårsjubileum. Möjligen var flera av dessa beställda arbeten, eftersom merparten behandlar Runebergs författarskap.

Också några finskspråkiga litteraturhistoriker medverkar under den här perioden, den förste är bibliotekarien Sulo Haltsonen som 1960 publicerar J.L. och Fredrika Runebergs brev till den ryska filologen Jakob Grot med en kort inledning. Professorn i romersk litteratur och tidigare statsministern, Edwin Linkomies, bidrar 1961 med ett festtal om Runeberg och antiken.

27. Victor Wilson skriver om en direkt ovilja inom SLS krets att över huvud taget se behovet av Åbo Akademi under universitetets tillkomstår. Victor Wilson, *För kunskap och kultur. Svenska litteratursällskapet i Finland 1885–1925*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2025, s. 98–99, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-690-8>.

Den första kvinnan som bidrog i HLS är konstnären och författaren Helena Westermarck med en sjuttio sidor lång biografisk studie över konstnären Mathilda Rotkirch i nummer två från 1926. Hon hör till de flitigaste biograferna under den här tiden och gav, vid sidan av sitt skönlitterära författarskap, ut en hel mängd levnadsteckningar över kvinnliga konstnärer och andra bemärkta personer. En bibliografi över hennes litterära produktion publiceras av bibliotekarien Göta Tegengren i HLS 49.

Det är givetvis inte förvånande att det finns få kvinnliga bidragsgivare och samtidigt också få kvinnliga författare som föremål för bidragen i HLS. Litteraturstudier var åtminstone fram till 1970-talet tämligen manligt dominerade och den litterära kanon som låg till grund för studierna var ännu längre än så mättad av manliga författarskap.²⁸ Men det finns särskilt en kvinnlig litteraturhistoriker som är värd att lyftas fram i det här sammanhanget, eftersom hon dessutom skapar sig en banbrytande karriär både som litteraturkritiker och som litteraturforskare och facklitterär författare. Det handlar om Ruth Hedvall (1886–1944). Hon är den kvinna som medverkat flest gånger under årsbokens första femtio år, med sju bidrag mellan åren 1935 och 1943. Alla behandlar Runebergs produktion. Hon disputerade som 28-åring 1915 med en avhandling om Runebergs poetiska stil och två år senare, 1917, utkom hon med en översikt över Finlands svenska litteratur på Holger Schildts förlag.²⁹ Hon arbetade som äldre lektor vid Svenska flicklyceet i Helsingfors och gav 1931 ut den omfattande biografin *Runeberg och hans diktning*. Lantdagsmedlemmen och kvinnosakspionjären Annie Furuhjelm försökte 1935 lobba för att Hedvall skulle väljas in i SLS styrelse men utan att lyckas. Torsten Steinby menar i sin översikt av SLS historia att de kvinnor

28. Se till exempel Päivi Lappalainen, "Isän ääni. Kirjallisuushistoriamme ja patriarkaalinen ideologia", Pirjo Ahokas & Lea Rojola (toim.), *Marginaalista muutokseen. Feminismi ja kirjallisuudentutkimus*, Turku: Turun yliopisto, Taiteiden tutkimuksen laitos 1990 och Anna Williams, *Stjärnor utan stjärnbilder. Kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet*, Möklinta: Gidlunds förlag 1997.

29. Merete Mazzarella, "Vilken historia berättar Ruth Hedvall?", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 72, 1997, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, s. 176–177, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022671>.

som föreslog henne tappade ”kuraget” på årsmötet och att det i senare sammanhang, då det blev aktuellt att välja nya ledamöter, saknades ”lämpliga kandidater” bland kvinnliga akademiker.³⁰ De första kvinnorna som valdes in i styrelsen var litteraturvetaren Merete Mazzarella och folkloristen Ann-Mari Häggman och det skedde så sent som 1981.

En annan ledande kvinnlig litteraturforskare är Karin Allardt Ekelund (1895–1990) som inom sällskapetets skriftserie gett ut verk om Fredrika Runeberg men också kommenterade utgåvor om F.M. Franzéns och J.J. Wecksells diktning. I HLS medverkade hon med bidrag om J.L. Runebergs biograf, J.E. Strömborg och om folklivsskildringar efter Runeberg, en studie som baserade sig på ett festföredrag. I HLS nummer 13 ingår en normbrytande studie över folklivsskildraren Josefina Bengts skriven av Karin Granit. Det är första gången i HLS historia ett kvinnligt författarskap behandlas och samtidigt första gången en kvinna skriver om en kvinna. Bengts produktion präglas av en känsla för hembygden och allmogebefolkningens livsvillkor, vilket förmodligen föll väl in i SLS intresse för studier i folklivet. Bengts tilldelades sällskapetets pris två gånger 1917 och 1922, och hörde således till de första kvinnliga pristagarna. Den första kvinnan som belönades var historikern, författaren och sedermera professorn Alma Söderhjelm, och hon fick pris 1915.

Teaterforskaren Ester-Margaret von Frenckell medverkar även hon i HLS med ett par artiklar om teaterlivet i Finland, och totalt sett under HLS hundra år finns det över tio artiklar om teater, dramatik och teaterliv, men däremot inte ett enda bidrag om film och få om annan scenkonst. Författaren och historikern Anna Bondestam bör också särskilt lyftas fram i det här sammanhanget även om hon publicerat enbart en artikel som berör den finlandssvenska arbetarrörelsens uppkomst, i HLS årgång 41. Artikeln är visserligen till sitt innehåll historisk men som medverkande kan hon ändå ses som en representant för arbetarlitteraturen med sina många egna romaner ur ett arbetarperspektiv. Hennes eget författarskap lyfts senare upp i HLS av Maria Antas i årgång 72 och av Pia Heikkilä i årgång 93. Givetvis har pendeln för de kvinnliga bidragsgivarna sedan svängt i takt med att litteraturämnet blivit kvinnodominerat under de senaste 20 åren.

30. Steinby, *Forskning och vitterhet*, s. 49–50.

Det dröjer ända till 1952 innan den allra första studien av ett modernistiskt författarskap publiceras. Det handlar om den blivande dramaturgen Ghita Barcks banbrytande biografiska artikel om Henry Parland, som baserar sig på hennes avhandling pro gradu. Barck öppnade slussarna och några år senare, 1958 publicerar Olof Enckell sin artikel "Edith Södergran och den estetiska idealismen". Båda artiklarna hör till dem som sedan i decennier framåt varit centrala inom modernismforskningen. Den första artikeln om Rabbe Enckell ingår i HLS 47 från 1972. Rabbe Enckell hör för övrigt till de modernister som SLS uppmärksammade flitigt i form av två monografier av den svenska litteraturforskaren Louise Ekelund, samt fyra artiklar om hans produktion i HLS. Han är förmodligen också den författare som prisbelönats allra mest av SLS genom åren, inalles 27 gånger, under en tid då hans bror Olof var styrelseledamot.³¹ Den första artikeln om Elmer Diktonius, av Kalevi Granqvist, utkom 1971 och den första artikeln om Gunnar Björling publiceras av den svenske författaren Carl-Erik af Geijerstam 1989 och utgör en jämförande studie med Vilhelm Ekelund.

Det dröjde således länge innan modernismen, för att inte tala om samtidslitteratur, blev föremål för forskning i HLS, något som verkar vara fallet inom litteraturforskningen över lag i Finland under den här tiden då fokus låg på äldre litteratur med en nationell agenda.³² Beträffande modernismen berodde motståndet framför allt på att den till en början inte accepterades som god litteratur inom SLS krets. Som ett sista uttryck för det kan nämnas en episod 1947 då sällskapets ordförande, historikern Eirik Hornborg avgick, när SLS prisnämnd ville premiera Gunnar Björling. Hornborg ansåg inte att Björling skrev litteratur på svenska, även om denne visserligen använde svenska ord i sin lyrik.³³

31. Pettersson, *Forskning och vitterhet*.

32. Sevänen, *Vapauden rajat*, s. 288–289.

33. Mustelin, *Forskning och vitterhet*, s. 176–177; Wilson, *För kunskap och kultur*, s. 126–127.

HLS upplägg och innehåll under de första femtio åren är i hög grad de samma årgång efter årgång, med några enstaka punktinsatser då artiklar om modernism och samtidslitteratur införlivas. När tidningsmannen Torsten Steinby tog över redaktörskapet från nummer 40, skedde gradvis större moderniseringar, bland annat i layout och införande av innehållsförteckning samt författarpresentationer, men också vad gällde en ny generation litteraturvetare som medverkade med olika studier. Runebergsartiklar publicerades fortfarande men skribenterna var delvis nya namn, som professorerna Lars Huldén och Johan Wrede. Snart medverkar också litteraturforskare som Merete Mazzarella, Clas Zilliacus och Roger Holmström. Också mer kända finska forskare medverkar, bland dem professorerna Kai Laitinen och Kerttu Saarenheimo samt Topeliusforskaren och professorn Maija Lehtonen. Även nya utländska bidragsgivare som Yaleprofessorn George C. Schoolfield medverkar med artiklar om J.L. Runeberg och Södergran. Författarskapen som undersöks är delvis desamma som tidigare, fortfarande med tonvikt på döda manliga lyriker. Det första bidraget om populärlitteratur är av kritikern Gustaf Widén som skrivit om Gabriel Sanden i HLS 63 från 1988.

Både Roger Holmströms och Merete Mazzarellas första artiklar i HLS handlar om svenska författare, Holmström skriver om Hjalmar Gullberg i årgång 53 och Mazzarella om Eyvind Johnson i årgång 55, en författare som hon också disputerade på 1981. I de här fallen är det oklart hur man tänkt inom SLS kring det svenska i Finland. I det historieverk som utkom till SLS 100-årsjubileum skriver Olof Mustelin att det inom styrelsen förekom en diskussion innan man beslöt att i skriftserien ge ut Johan Wredes doktorsavhandling om Harry Martinson 1965, men han går inte närmare in på hur den diskussionen gick. I fallen Holmström och Mazzarella är det oklart ifall det alls förekom en diskussion om deras respektive artiklars lämplighet för HLS.³⁴ Det förefaller som om bidrag om litteratur från Sverige ibland införlivats men att man under senare år blivit mer strikt när det gäller att forskningen ska ha en koppling till det svenska i Finland.

34. Mustelin, *Forskning och vitterhet*, s. 154.

I årgång 54 ingår en artikel av Helen Svensson, sedermera verksam som förläggare, om intresset för Clarté rörelsen bland modernisterna i Finland, en text som öppnar upp för hur de blickade ut mot Europa. I följande nummer skriver Johan Wrede en kort essä om Claes Anderssons dikt "Etude för sommarvind" som ingår i samlingen *Det är inte lätt att vara villaägare i dessa tider* (1969). Båda bidragen är exempel på hur tematiken gradvis breddas mot slutet av 1970-talet. Allt fler bidrag om kvinnliga författarskap börjar dyka upp, som Merete Mazzarellas artikel om kvinnofrigörelsen i Helena Westermarcks romaner i årgång 59 och i följande årgång, Karin Allardt Ekelunds biografiska studie om Kerstin Söderholm i ljust av hennes korrespondens med den svenske skolmannen Hadar Vessby. Allardt Ekelund är den första som lyfter fram Söderholms författarskap och hon har också gett ut hennes berömda dagbok *Endast med mig själv* 1947 och 1948. Ett återkommande fenomen i HLS hundraåriga historia är artiklar som fokuserar på finlandssvenska författare som själva i tiden medverkat som skribenter i HLS, som Mazzarella om Westermarck och Johan Wrede om Arvid Mörne. I detta nummer ingår en artikel om Mazzarellas författarskap vilket ger en fin påminnelse om hur generationer följer på varandra i en liten minoritetslitteratur.

Allt fler nordiska forskare och författare bidrar med artiklar, som den danske överbibliotekarien Torben Nielsen som skriver om författaren Herman Bangs vistelse i Finland 1911 och författaren Klaus Rifbjerg med sitt festtal om hur dansk och finlandssvensk lyrisk modernism påverkat varandra. Flera nordiska forskare deltar också i HLS första egentliga temanummer som tillägnas Edith Södergran vid hennes hundraårsjubileum 1992, vid sidan av den brittiske professorn W. Glyn Jones och den amerikanske George C. Schoolfield. På sätt och vis avspeglar temanumret litteraturforskningens rådande läge på svenska i Finland om man tittar närmare på de bidragande forskarnas nationalitet. Endast en Södergranskribent av åtta är en finlandssvensk litteraturvetare, nämligen Holger Lillqvist, om man undantar språkvetaren och författaren Inga-Britt Wiik som bidrar med en studie ur stilistisk synvinkel. Fyra av bidragsgivarna har disputerat eller kommer att disputerat på Södergran, nämligen Ulla Evers, Johan Hedberg, Eva Lilja och Holger Lillqvist. Den sistnämnde disputerade 2001 vid Helsingfors universitet, som den förste disputanden på tjugo

är vid Helsingfors universitet inom nordisk litteratur, som ämnet bytt namn till. Forskningen i finlandssvensk modernism över lag dominerades länge av svenska litteraturforskare vilket förmodligen har ett samband med att det helt enkelt inte fanns så många finlandssvenska litteraturforskare, och om de fanns forskade de i andra författarskap från andra tidsperioder. Det är förstås inte givet att finlandssvenska litteraturvetare ska skriva om finlandssvenska författare, men om de inte gör det, vem gör det då? Svenska litteraturvetare ha visserligen flitigt skrivit om Edith Södergran, Henry Parland, Rabbe Enckell och Gunnar Björling, men få andra finlandssvenska författare har rönt större intresse som forskningsobjekt i Sverige, om man undantar Monika Fagerholm.

Andra exempel på icke-finlandssvenska medverkande är den tjeckiske litteraturvetaren och lektorn i finsk litteratur, Jan Dlask, som skrivit om Christer Kihlman och Henrik Tikkanen. Också professorn i inhemsk litteratur, Jyrki Nummi har bland annat skrivit om kanoniseringen av nationalförfattaren Väinö Linna, en artikel som visserligen handlar om en finskspråkig författare men samtidigt om Finlands behov av nationalförfattare oberoende av språk och om kanoniseringens olika konjunkturer. Även konsthistorikern Erik Stenmark har bidragit med två studier om Gunnar Ekelöf i årgångarna 72 och 77, och den norske historikern Narve Fulsås har skrivit om Henrik Ibsen och det moderna genombrottet i nordisk litteratur i årgång 86.

Efterhand blir HLS till sitt litterära innehåll alltmer brett, litteratursynen blir mer diversifierad och uppfattningen om det svenska i Finland tänjs alltmer, inte minst med hjälp av jämförande studier, olika föfarröster och övergripande temanummer. Forskning i samtidslitteratur blir mer allmän och det största intresset bland litteraturforskarna förefaller då ligga hos Monika Fagerholm, vars föfarrskap genererat fyra artiklar på senare år. Samtidigt återkommer också studier i en rad manliga föfattare som K. A. Tavaststjerna, Bertel Gripenberg, Jarl Hemmer, Bo Carpelan, Peter Sandelin och Lars Huldén. Bland kvinnliga föfarrskap återkommer framför allt studier i Solveig von Schoultz föfarrskap.

Totalt sett finns det fram till och med nummer 99 omkring 400 litterära bidrag skrivna av drygt 200 manligt identifierade skribenter och omkring 100 kvinnligt. Trettioen bidrag behandlar levande

författare. Antalet kvinnliga skribenter ökar avsevärt på 2000-talet och på senare år har de kvinnliga forskarna dominerat. Det är också ovanligare att manliga skribenter skriver om kvinnliga författare än tvärtom, vilket är en allmän företeelse. Av de 400 bidragen handlar omkring 250 om manliga författare och 66 om kvinnliga, två bidrag jämför en kvinnlig och en manlig författare. Runeberg toppar förstås statistiken i fråga om antalet bidrag tillägnade författarskapet, på andra plats kommer Topelius och tredje plats går till Edith Södergran med 14 artiklar. Lyriska författarskap dominerar framom prosa och genrer som arbetarlitteratur, barnlitteratur och populärlitteratur har tills vidare enbart ägnats några få bidrag var. Feministisk litteratur finns det också få bidrag om, och särskilt iögonenfallande är att det saknas studier i Märta Tikkanens författarskap. Att den finlandssvenska litteraturen av hävd i hög grad representerar borgerlig och manligt dominerad medelklass avspeglar sig också i urvalet artiklar i HLS, särskilt de första femtio åren. Men under de senaste decennierna har studiet i kvinnliga författarskap uppenbart ökat.

JA, HUR TÄNKTE MAN?

HLS började utkomma 1925, samma år som Edith Södergrans diktsamling *Landet som icke är* och Franz Kafkas *Processen* gavs ut postumt. Det rädde förbudslag i Finland och Adolf Hitler publicerade första bandet av *Mein Kampf*. Mauritz Stiller och Greta Garbo skrev kontrakt med filmbolaget Metro-Goldwyn-Mayer i Hollywood och Charlie Chaplins *Guldfeber* och Sergei Eisensteins *Pansarkryssaren Potemkin* hade premiär. Nobelpriset i litteratur gick till George Bernard Shaw. Av detta syns dock föga i HLS. Från kulturutvecklingen i världen från 1925 framåt ter sig HLS under flera årtionden som helt frikopplad. Dessutom blir en liten minoritetslitteratur, som undersöks i en årsbok utgiven av ett litet inätvärmande akademiskt sällskap, på sätt och vis ännu mindre då så få personer så länge får avgöra vad som ska inkluderas. Den slutna kretsen erbjuder attraktiva maktpositioner som enskilda individer ogärna avstår från.

Men det vore fel att enbart se HLS som en programmatisk produkt som skapats för att ringa in vad den svenska litteraturen i Finland egentligen handlar om. En årsbok som denna är i första hand

slumpmässigt uppbyggd och bunden vid vad forskarna fokuserar på. Vi kan inte i efterhand exakt veta vad redaktörerna tänkt i sina publiceringsval och inte heller hur diskussionen gått vid eventuella refuseringar. Kanske det också funnits sådana år då allt som erbjudits HLS också inkluderats eller rentav perioder då redaktörerna på olika sätt fått tigga till sig bidrag av mindre hugade skribenter. Hur mycket bristen på finlandssvenska litteraturforskare och homogeniteten i deras inriktningar har inverkat på utformningen av årsboken är förstås omöjligt att säga, men det finns alldeles säkert ett samband. Själv började jag studera svensk litteratur 1983 vid Helsingfors universitet och kunde fortfarande då känna hur tyngdpunkten i studierna handlade om döda manliga författare. Jag uppmanades av min dåvarande professor Johan Wrede att skriva min avhandling pro gradu om 1600-talspoeten Jacob Frese, vilket jag sedan inte gjorde. Frese har för övrigt behandlats i bara en enda artikel i HLS, i årgång 96.

De små cirklarna inom SLS och HLS har blivit speciellt tydliga då man betraktar en minoritetslitteratur som den finlandssvenska där släktskap, vänskapsband och ibland också direktkontakter till hyllade historiska författare spelat en betydande roll för de prioriteringar som gjorts. Gunnar Castrén var sonson till Runebergs umgängesvän Mathias Alexander Castrén, Paul Nyberg var dotterson till Zacharias Topelius, Olof Enckell var bror till Rabbe Enckell som var gift med Heidi Runeberg, barnbarnsbarn till J.L. och Fredrika Runeberg. Karin Allardt Ekelund var barnbarn till Runebergs vän och förste biograf, J.E. Strömborg. Också det här inverkar på hur det historiska litterära arvet upprätthåller sin status.

När jag nu bläddrat igenom 99 nummer av HLS väcks många frågor. Hur var det möjligt att en handfull redaktörer så länge kunde inneha så många centrala maktpositioner inom den akademiska litterära världen? Fanns det en favorisering då styrelsemedlemmar eller forna sådana lämnade in bidrag till HLS, blev de någonsin refuserade, vågade någon redaktör göra det? Hur många potentiella skribenter har avskräckts av den konservativa och pompösa aura HLS omgett sig med i form av redaktörernas domäntänkande? Det är förstås sådant som SLS historieskrivning inte ger något svar på, men utifrån sett ser det ut som om det länge fanns en stark outtalad *gatekeeping* inom sällskapetets krets som också drabbade HLS. SLS har

heller aldrig definierat vad det svenska i Finland är, och bra så, men samtidigt genom sina prioriteringar klart pekat ut vad det åtminstone är: det fosterländska, det traditionella, den manliga historieskrivningen och litteraturen. På så sätt har man länge undvikit det man kunde uppfatta som "missfosterländskt", för att låna Diktonius kommentar om SLS prioriteringar under 1920-talet.³⁵ HLS profilering har länge varit luddig och vissa skribenter har ibland kunnat testa gränserna för vad som kunde inkluderas, som forskning i annan litteratur än den finlandssvenska.

Det är givetvis orimligt att utgå från att HLS genast från början skulle ha inbegripit diversitet vad gäller ämnen, forskningsobjekt eller skribenter, det gjorde knappast någon annan motsvarande årsbok heller vid den här tiden. Men det är tydligt att innehållet mycket länge var ett resultat av en toppstyrd litteraturpolitisk linje som starkt påverkades av den litterära miljön som av hävd upprätthölls vid universiteten, och då särskilt vid Helsingfors universitet. Den protektionism som SLS förde inom sin styrelse men i förlängningen också inom HLS redaktion var kanske till en början ett symptom på att man försvarade sina bastioner mot utomstående hot. Och även om hoten försvann klamrade man sig fortfarande fast vid det förflutnas ideal. Det är som om sällskapetets årsbok länge levde i otakt med den litterära samtiden. Men HLS uppdrag är trots allt inte att övervaka det svenska i Finland utan, precis som SLS som organisation försöker göra i dag, att betrakta det svenska i Finland som en del av något större.

35. Rahikainen, *Kampen om Edith*, s. 203.

Runebergskällan i Ruovesi i korsdraget mellan natur och kultur

Perspektiv på litterär turism och landskapsekologi

RUNEBERGSKÄLLAN ÄR EN TÄMLIGEN stor källa belägen i närheten av Ruovesis centrum. Dess ställning som sevärdhet och besöksmål för kulturturism har allt sedan 1870-talet baserat sig på J. L. Runebergs författarskap och produktion. På 1800-talet låg högre upp i backen en gammal källa som kallades KIRSTA källa, eventuellt uppkallad efter ett torp som hette KIRSTA. Man tror att författaren besökte denna källa under sin tid som informator hos kapten af Enehjelms familj på Ritonieniemi gård åren 1825–1826.¹ När vattennivån i Ruovesi sänktes upptäcktes den nuvarande källan på stranden vid sjön och inom loppet av 1800-talet upphörde användningen av KIRSTA brunn. De två källorna som var belägna på mark som tillhörde Ritonieniemi gård har i den senare receptionen ofta utpekats som Runebergskällan. Enligt en sägen landade en ensam svan vid källan för att sorgset sjunga en sång vid tiden kring Runebergs död 1877, vilket legitimerat dess ställning som Runebergskällan och som en av platserna för författarkulten.²

Flera har tolkat källan som en förebild för Runebergs uppskattade dikt "Vid en källa" (1833) vilket ytterligare förstärkt platsens betydelse och bidragit till dess status som ett värdefullt kulturarv. På grund av sitt geografiska läge är källan lättare att framställa som en sevärdhet än en svan, som skildras i en annan uppskattad dikt i Runebergs produktion, "Svanen" (1830). Det finns även kandidater på andra orter som kunde vara förebilder för dikten "Vid en källa". Dessutom nämner Yrjö Hirn i *Runeberg-gestalten* (1942) litterära förebilder för

1. Sampsa Heinonen, "Brunni' oli Kirstan torpan kaivo", *Ruovesi* 1/2 2001.

2. Yrjö Hirn, *Runebergskulten*, Helsingfors: Schildts 1935, s. 388–390.

beskrivningar av källor i Runebergs produktion – måhända är dessa skildringar således inspirerade av litteraturen?³ Anknytningen mellan källan i Ruovesi och Runebergs beskrivningar av källor är därmed inte entydig. Man vet i alla fall att författare ofta skapar litterära platser genom att kombinera personliga erfarenheter med litteraturens och den visuella traditionens konventioner.⁴

Det har förflutit 200 år sedan Runeberg besökte källan i Ruovesi och dess kulturhistoria som ”Runebergskällan” är likaledes 150 år gammal. Källans ekologiska status har varierat och förändringarna i förhållandet till naturen syns i hur man tagit hand om källans känsliga ekosystem under olika tidsperioder. Källans dubbla roller som å ena sidan en kultursevärldhet, å andra sidan en betydelsefull natursevärldhet, har visat sig vara utmanande. Det har nämligen funnits förväntningar på att denna minnesplats och förebild för Runebergs dikter om källor ska inneha sådana estetiska kvaliteter som en källa i naturtillstånd inte nödvändigtvis har. I synnerhet under Runebergskultens blomstringsperiod och på nytt, vid övergången till 2000-talet, har man kritiserat källan för att vara illa skött och krävt att platsen ska röjas upp. Vi har benämnt denna kritik ”städdiskussionen”. Man har även försökt rensa källan med påföljd att dess känsliga ekosystem tagit skada. En källa som ser ren ut kan ändå må dåligt. Platsen blev ett naturskyddsområde 1977 och i takt med att den ekologiska medvetenheten ökat har även strävan efter att skydda och återställa platsens naturtillstånd och naturvärden intensifierats. Ett restaureringsprojekt som förverkligades på 2020-talet tog avstamp i vår tids ekologiska kunskap samt i de skildringar av källor som finns i Runebergs produktion. Målet med projektet var att återskapa platskänslan – såsom den gestaltas i Runebergs dikter – utgående från ekologiskt hållbara premisser.⁵ Inga naturvårdsåtgärder kan ändå helt och hållet eliminera de påverkningar på källan som orsakats av turism och allmänna förändringar i habitatet.

3. Yrjö Hirn, *Runeberg-gestalten. Strödda studier*, Helsingfors: Schildts 1942, s. 64–69.

4. Daniel Weston, *Contemporary Literary Landscapes. The Poetics of Experience*, London & New York: Routledge 2017, s. 1.

5. Platskänslan kan förstås på flera olika sätt; i det här fallet utgår vi med bl.a. Yi-Fu Tuan (*Sense and Place. the Perspective of Experience*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1977) från att platskänsla är upplevelsen av platsen som föds av olika känslor, sinnebilder och förnimmelser och ger platsen dess karaktär, betydelse och identitet.

Exempelvis har det även efter restaureringen av källan hänt att någon krattat källbassängen utan lov.

Vi utforskar historien kring Runebergskällan med utgångspunkt i litterär turism och landskapsekologi. De frågor vi undersöker är: Genom vilka meningsskapande faktorer utfomades källan i Ruovesi till att bli sevärdheten ”Runebergskällan” för Runebergskulten och den litterära turismen? Vilka slags spänningar har källans dubbla roller som å ena sidan kultursevärdhet, å andra sidan värdefull natursevärdhet gett upphov till? Hur började spänningen upplösas på 2000-talet och hur framträder det under källans restaureringsprojekt på 2020-talet? Syftet med artikeln är att synliggöra nya perspektiv på källans kulturhistoria och visa på de förändringar som skett under olika tidsperioder.

Forskningen kring litterär turism är förhållandevis blygsam i Finland och källans historia har heller inte kartlagts i historiker om Ruovesi. Det förekommer olika definitioner av begreppet landskapsekologi men i enlighet med Thomas Kirshhoff, Ludwig Trepl och Vera Vicenzotti avser vi med begreppet sådan ekologisk forskning som betonar kulturella betydelser av landskap som tillhör människornas vardagliga livsvärld. Till detta hör landskapsarkitekters och planläggares praxis att upprätthålla och utveckla ekosystem som en del av ett ständigt föränderligt, symboliskt och estetiskt landskap samt de fördelar som samhället och naturen erbjuder.⁶ I artikeln fungerar landskapsekologin som en ram för reflektion eftersom en av Runebergskällans utmaningar berör frågan om de kulturella betydelsernas roll i förvaltningen av en natursevärdhet.

Inledningsvis ger vi en översikt av den litterära turismens företeelser och begrepp varmed vi positionerar Runebergskällan på kulturarvsturismens fält. Vi utforskar Runebergskulten som är central när det gäller källans kulturhistoria samt analyserar i korthet dikten ”Vid en källa”. Därefter granskar vi källans olika faser bland annat genom Nationalbibliotekets digitaliserade tidningsarkiv.⁷ Till sist kartlägger

6. Thomas Kirshhoff, Ludwig Trepl & Vera Vicenzotti, ”What is landscape ecology? An analysis and evaluation of six different conceptions”, *Landscape Research* 38, 2013:1, s. 37–38, <https://doi.org/10.1080/01426397.2011.640751>.

7. Via dagstidningar har det varit möjligt att kartlägga källans olika faser samt attityder och bedömningar som riktats mot den i offentligheten. Vi har sökt efter information via Nationalbibliotekets digitala arkiv (<https://digi.kansalliskirjasto.fi/>)

vi restaureringsprojektet som utfördes på 2020-talet i vilket Outi Leskelä, den ena av författarna till denna artikel, deltog som projektledare. Vår studie förenar olika discipliner från litteraturvetenskap till turismforskning och landskapsekologi men det är frågeställningarna kring litterär turism och landskapsekologi som står i fokus.

LITTERATUR SOM FÖRMEDLARE AV ETT KULTURARV

Att bevara, utveckla och förmedla ett kulturarv till nya generationer är en central del av samhällets och kulturens fortbestånd. När det gäller litteratur deltar många instanser i detta uppdrag, från exempelvis staten och dess utbildningssystem till kommuner, turistföretag samt minnesorganisationer som museer. Det finns ett särskilt behov för litterär kanonbildning i bevarandet av kulturarv. Det innebär att man listar verk och författare som har bibehållit samhällets uppskattning och anses vara värda att minnas. Man kan inte minnas allting och den kollektiva uppmärksamheten riktas därför mot verk och företeelser som anses betydelsefulla.

J. L. Runeberg är en klassiker som man velat bevara som en del av det finska kulturarvet. Hans exceptionella ställning i den nationella offentligheten uppmärksammades redan av Yrjö Hirn i studien *Runebergskulten* (1935) där Hirn granskar de litterära, sociala och historiska processer genom vilka Runeberg positionerades som en nationellt framstående person och som en dyrkad klassiker. Internationellt sett låg Hirn i tiden med sin litteratursociologiska studie eftersom exempelvis R. W. Babcock fyra år tidigare publicerat klassikern *The Genesis of Shakespeare Idolatry 1766–1799* (1931), en studie där han utforskar den författarkult som uppstod kring William Shakespeare.⁸ Det har gjorts

[etusivu](#)) på finska och svenska med sökorden Runebergin lähde, Runebergs källa, Ruove* lähde, Ruovesi källa, Runeberg Ruovesi, Kirsta brunn och Kirstan brunn. Med hjälp av sökresultaten har vi gestaltat källans olika faser. Tidningen *Ruovesi* som varit en viktig källa, finns i digitaliserad form ända fram till 1939 och vi har valt ut tidningsartiklar med senare datum i mikrofilmer och på tidningens webbsida (<https://www.ruovesi-lehti.fi>). Vi har sökt efter ytterligare källor med hjälp av vedertagna metoder för informationssökning. Artikeln strävar inte efter att vara en historievetenskaplig studie av källan, snarare tar artikeln avstamp i den litterära turismens och landskapsekologins perspektiv.

8. R. W. Babcock, *The Genesis of Shakespeare Idolatry, 1766–1799. A Study in English*

omfattande forskning kring personkulturer inom litteraturen också efter detta. Visserligen har bruket av religiös terminologi i analyser av ett sekulärt fenomen även stött på kritik.⁹ I Finland har begreppet kult tangerats bland annat i forskningen om Kalle Päätalo med anledning av att det kring Päätalo rentav uppstod en fankultur.¹⁰

Andreas Nyblom har analyserat den personkult som uppstod i Sverige kring Verner von Heidenstams personlighet vid sekelskiftet mellan 1800- och 1900-talen. Anmärkningsvärt i Heidenstamkulten är att den anknöt sig mindre till författarens verk än till hans personlighet. Med andra ord handlade det snarare om en personkult än om en författarkult. Nyblom betraktar 1800-talets slut överlag som en period då man i Europa började framhäva exceptionella individer som nationella symboler i motsats till den stora anonyma massan.¹¹ Under samma period föddes Runebergskulten, en nationalförfattarkult som kan betraktas som en del av en bredare internationell trend.

Hirn som betonade konstens emotionella och samhällseliga betydelse fördömde varken kulten som koncept eller författarkulten, tvärtom: han ansåg det vara en heder för Finland att Runebergskulten hade spridit sig och formats till ”den fosterländska kulten”.¹² Visserligen nämner Hirn att begreppet kult var negativt laddat i religiös kontext¹³ och inom det litterära fältet har man även senare tagit avstånd från den typ av kritiklös dyrkan som förknippas med begreppet. Exempelvis påpekar Agneta Rahikainen att ”[i]ngen i de litterära sällskapen vill erkänna att det de sysslar med är författarkult”,

Criticism of the Late Eighteenth Century, Chapel Hill: University of North Carolina Press 1931.

9. Péter Dávidházi, *The Romantic Cult of Shakespeare. Literary Reception in Anthropological Perspective*, London: MacMillan Press 1998.

10. Se t.ex. Ritva Ylönen, *Tervaksinen toteemi. Kalle Päätalon Iijoki-sarjan vastaanotto ja vaikutus*, Tampere: Tampere University Press 2013, <https://urn.fi/URN:IS-BN:978-951-44-9214-3>.

11. Andreas Nyblom, *Ryktbarhetens ansikte. Verner von Heidenstam, medierna och personkulten i sekelskiftets Sverige*, Stockholm: Atlantis 2008, s. 10, 17–18, Litteraturbanken, <https://urn.kb.se/resolve?urn=nbn:se:lb-lb10839828-faksimil>.

12. Hirn, *Runebergskulten*, s. 3.

13. Hirn (*Runebergskulten*, s. 1) redogör för professor, sedermera kyrkoherde, Herman Råberghs artikel i vilken denna kritiserar personkulten som en form av modern hedendom, ”afgudadyrkan” och som en personkult som kan liknas vid en medeltida helgonkult.

då kritiklös beundran står i motsättning till vetenskapligt intresse.¹⁴ Begreppet är med andra ord fortsatt stigmatiserat. Inom forskningen i kulturturism finns det ändå ett behov för begrepp som beskriver ett hänfört och dyrkande förhållningssätt till författare eftersom en del av denna turism påminner om religiös pilgrimsvandring vad gäller attityder och praxis.¹⁵

Peter Dávidházi som analyserat Shakespearekulten med utgångspunkt i kulturanthropologi erbjuder begrepp som drar en gräns mellan kultisk och kulturell verksamhet.¹⁶ Han definierar receptionen av en författare som kultisk (*cultic*) då tre kriterier uppfylls: 1) en ovillkorligt respektfull inställning till författaren som påminner om religiös teodicé där man okritiskt försvarar och bortförklarar problem, 2) språkliga ritualer och verksamhetsritualer såsom berömmande språkbruk, ett liturgiskt reciterande av lovordsdikter inom en gemenskap, dyrkan av relikier, pilgrimsvandring till ett minnesmärke och fester som innehåller halvreligiösa riter samt 3) ett specifikt språkbruk som består av religiösa metaforer och liknelser samt transcendentala element som inte kan påvisas empiriskt. Ifall att 1) förhållningssättet är mer kritiskt, 2) den rituella verksamheten strävar efter att förmedla information och 3) språkbruket är mer vardagligt och påstående möjliga att analysera empiriskt, är receptionen inte kultisk utan kulturell (*cultural*). Med hjälp av Dávidházis begrepp kan man även bedöma fenomen inom det nationella litteraturfältet.

Runebergs anseende har varierat men man har fortsatt att värna om hans minne på flera olika sätt.¹⁷ Utöver symboliska hyllningar som gatunamn, statyer, flaggdagen, nationalsången och litteraturpriset samt att han gjorts till en kulturell ikon, finns det minnesinstanser som strävar efter att bevara minnet av Runeberg. Till dessa hör Runebergs hem i Borgå som är Finlands äldsta hemmuseum samt SLS som grundades för att bevara minnet av honom.¹⁸ I Ruovesi är Runebergs

14. Agneta Rahikainen, "Runeberg, männen och fosterlandet. Några synpunkter på Svenska litteratursällskapet och Runebergskulten", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 85, 2010, s. 248–249.

15. Lorraine Brown, "Tourism and pilgrimage. Paying homage to literary heroes", *International Journal of Tourism Research* 18, 2016:2, s. 167–175.

16. Dávidházi, *The Romantic Cult of Shakespeare*, s. 8–9, 15–16.

17. Rahikainen, "Runeberg, männen och fosterlandet", s. 248.

18. *Ibid.*, s. 247.

anseende fortsatt starkt och man värnar om hans minne på olika sätt. Att Runeberg är föremål för intresse på en starkt finskspråkig ort i inlandet är intressant ur ett språkperspektiv eftersom minnet av Runeberg traditionellt sett förknippats med det tvåspråkiga Borgå och andra städer vid kusten. Emellertid har Runebergs vistelser i inlandet och skildringarna av det finskspråkiga folket i hans produktion motiverat Ruovesi som litterärt resmål. Dessutom skapades sägnen kring källan på svenska i en svenskspråkig tidning vilket reflekterar målets flerspråkiga historia och dess status som en delad kultplats.

LITTERÄR TURISM FÖRKNIPPAD MED RNEBERG

En central företeelse i vår studie är kulturarv som besöksmål eller sevärdheter som baserar sig på en författare och som utöver att bevara ett kulturarv strävar efter att öka turismen. Otaliga sevärdheter har förknippats med Runeberg såsom hemmuseet och gravmonumentet i Borgå, jakt- och fiskestugan i Jakobstad, Runebergs gran samt Fredrikastugan i Pargas. Runebergs källor finns i Ruovesi, Pargas, Jakobstad, Kroksnäs och Saarijärvi.¹⁹ I Oravais har man utvecklat ett turismkoncept som utgår från själva produktionen, nämligen från *Fänrik Ståls sägner* och mer specifikt slaget i Oravais som Runeberg skildrar i verket. På Fänrik Ståls center erbjuds en guidad tur under vilken denna historiska händelse levandegörs.

I internationell forskning har turism som anknyter till författare benämnts litterär turism (*literary tourism*). Detta begrepp gestaltas både i form av kultur- och kulturarvsturism (*cultural tourism, heritage tourism*). Enligt Anne Hoppen, Lorraine Brown och Alan Fyall förekommer litterär turism då författare eller deras verk blir så populära att människor reser till platser som anknyter till produktionen eller till författaren (till exempel födelseorten, hemmet, graven).²⁰

Det väsentliga för besökaren är att få uppleva platskänsla, det vill säga en specifik plats med sina särpräglade drag. Denna företeelse har

19. Se även Hirn, *Runebergskulten*, s. 341–353; Hirn, *Runeberg-gestalten*, s. 61–62.

20. Anne Hoppen, Lorraine Brown & Alan Fyall, "Literary tourism. Opportunities and challenges for the marketing and branding of destinations?", *Journal of Destination Marketing & Management* 3, 2014:1, s. 37, 39, <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2013.12.009>.

spårats ända till antiken. Litterär turism i dess nuvarande form började ändå utvecklas i Europa på 1700-talet och antog varierande former i synnerhet på 1800-talet. Exempelvis i Storbritannien är den nutida litterära turismen även kommersiellt sett en betydande företeelse och man marknadsför platser med hjälp av litteraturen, såsom Dickens London eller systrarna Brontës Yorkshire.²¹ Denna typ av litterär turism har utforskats ur olika vetenskapliga perspektiv eftersom den befinner sig i skärningspunkten mellan exempelvis litteraturvetenskap, kulturhistoria, geografi, ekonomi och turismforskning.

I Finland har litterär turism förekommit redan länge och i exempelvis Kajanaland har man under 2020-talet försökt lansera området som ett internationellt uppmärksammat litterärt besöksmål. Historiskt sett kan emellertid redan de resor som exempelvis konstnärer gjorde på 1800-talet till "Kalevalas sångmarker" för att bekanta sig med dikternas födelseplatser betraktas som litterär turism, liksom även de betydelser som källan i Ruovesi laddats med uttryckligen på grund av anknytningen till Runeberg. Det första omnämnandet av platsen som "Runebergs källa" finns i en flerdelad reseberättelse publicerad i *Oulun Wiikko Sanomat* i oktober–november 1876. I reseberättelsen beskrivs Ruovesi i korthet och Kirsta brunn presenteras som inspirationskälla för Runebergs dikt "Vid en källa". Skribenten påpekar att källan kallas Runebergs källa.²² Detta innebär med andra ord att man började skapa en betydelse kring källan med hänvisning till författaren redan innan Runebergs död även om platsen formades till en egentlig sevärdhet först efter hans död.

Sättet på vilket man skapade litteratursevärdheter i Ruovesi har ändå inte i alla avseenden ansetts typiskt. I synnerhet Yrjö Hirn förhåller sig kritiskt till Runebergsevärdheterna i Ruovesi. Han skriver bland annat följande: "[d]är har den folkliga Runebergskulten tagit uttrycksformer, som i sin naivitet påminna om legendernas troskyldighet".²³

21. Nicola J. Watson, "Introduction", Nicola J. Watson (ed.), *Literary Tourism and Nineteenth-Century Culture*, Basingstoke: Palgrave MacMillan 2009, s. 2–3.

22. Veikkonen R-n, "Helsingistä Ouluun. (Matkamuistelmia, omistettu veikkoille Hirvensalmella)", *Oulun Wiikko-Sanomia* 14/10 1876. Memoarerna fortsätter 28/10 och 14/11.

23. Hirn, *Runebergskulten*, s. 388.

Hans förhållningssätt till björken, i vars grenverk Runeberg brukade sitta och läsa, är särskilt fränt. Med hjälp av trappor och en utsiktsplattform av trä omvandlade ortsborna björken till ett åminnelsekapell. Som räcke i "kapellet" fungerade en gammal altarring från Ruovesi kyrka. När björken slutligen och obönhörligen dog, lät man tillverka två askar av träresterna som blev "Runebergsminnen" och delar av björken grävdes ner i marken i närheten av Runebergskällan. På detta sätt kunde man förena ortens två minnesplatser och källans ställning som en runebergsk kultplats förstärktes.²⁴

I Hirns redogörelse förmedlas tydligt att han inte ansåg att dessa tillvägagångssätt var särskilt värdiga. Agneta Rahikainen påminner ändå om att en av dessa askar som tillverkades av björken finns i Finlands Nationalmuseums samlingar vilket innebär att en betydande minnesorganisation har noterat Runebergs björk.²⁵

Inom forskningen om litterär turism har man talat om "litterär pilgrimsvandring" då man velat synliggöra hur en del litterära turistresor liknar religiösa pilgrimsvandringar, om än med den skillnaden att motivationen och inställningen är sekulära: man vill komma nära sitt föremål för intresse, visa respekt och begrunda författarens betydelse i ens eget liv. Många "litterära pilgrimsvandrades" kutym att lämna ett minnesföremål på författarens grav kan liknas vid en religiös offergåva.²⁶ Historiskt sett har relationen till Runeberg knutit samman individen med en hel nationell gemenskap eftersom den nationella identiteten i viss mån skapats genom och under läsningen av hans verk. De litteraturkällor som ännu finns kvar vittnar ändå om att man besökt minnesplatsen vid Runebergskällan av flera olika orsaker.

KÄLLAN I RONEBERGS PRODUKTION OCH HUR RUOVESIKÄLLAN BLEV EN LEGEND

Inom forskningen har man analyserat hur besöksmål för litterär turism formas. Exempelvis kan turismen riktas mot verkets upphovsmiljö, en

24. Ibid., s. 388–390.

25. Agneta Rahikainen, *Johan Ludvig och Fredrika Runeberg. En bildbiografi*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2003, s. 29, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022710>.

26. Brown, "Tourism and pilgrimage", s. 173.

plats som skildras i verket eller viktiga platser för verkets karaktärer. Även författarens popularitet eller reselitteratur som skrivits om en plats kan göra området attraktivt. Likaså kan filmatiseringar av verk leda till att inspelningsplatserna blir sevärdheter. Vissa ger sig ut på resa i spåren av en resebok som de läst.²⁷

När det gäller Runebergskällan i Ruovesi kombineras drag av de tre förstnämnda orsakerna. För det första har källan ansetts vara en möjlig impulsgivare för skildringar av källor i Runebergs produktion vilket betyder att den i sin egenskap av verkens förmodade upphovsmiljö kan intressera allmänheten. Omvänt kan källbeskrivningarna i Runebergs produktion tolkas som beskrivningar av källan i Ruovesi vilket innebär att den geografiska platsen blir intressant på grund av de litterära skildringarna. Även det tredje alternativet är i princip möjligt eftersom exempelvis hexameterepoet *Hanna* (1836) skildrar en midsommarförlovning vid en källa efter att blickarna mellan Hanna och en student mötts i källans spegelyta. Den som har inspirerats av Hannas och studentens upplevelse vid källan kan resa till platsen med antagandet att den är scenens förebild. Yrjö Hirn hänvisar till denna typ av "folkkantasi" det vill säga till människors lust att uppleva samma platser som studenten och Hanna: exempelvis fönstret ur vilket Hanna tittade ut och "kärleksstigen" längs med vilken de unga vandrade till källan.²⁸ Visserligen antyder Lauri Viljanen att förebilden för miljön i *Hanna* finns i Saarijärvi medan Yrjö Hirn menar att miljön har drag både från Saarijärvi och Kronoby.²⁹

Källmotivet förekommer i ett tjugotal av Runebergs texter. Placeringen av karaktärer vid källor som ligger i dalar har ansetts vara ett typiskt landskapsmotiv i hans produktion.³⁰ Den mest kända skildringen av en källa finns i samlingen *Dikter II* (1833), nämligen "Vid en källa" på jambiskt versmått. Dikten beskriver människosjälens relation till omvärlden genom källan och det landskap som reflekteras i den. För många lär dikten vara bekant i förkortad eller översatt

27. Hoppen, Brown & Fyall, "Literary tourism", s. 40–41.

28. Hirn, *Runebergskulten*, s. 387.

29. Lauri Viljanen, *Runeberg ja hänen runoutensa 1804–1837*, Porvoo & Helsinki: WSOY 1944, s. 88; Hirn, *Runebergskulten*, s. 386.

30. Hirn, *Runeberg-gestalten*, s. 62–63.

version vilket eventuellt påverkat uppfattningen om den runebergska källupplevelsen och stämningen vid källan.

Vid en källa

Jag sitter, källa, vid din rand
Och ser på molnens tåg,
Hur ledda af en osedd hand,
De växla i din våg.

Der kom en sky, den log så röd,
Som rosenknoppen ler;
Farväl! hur snart farväl den bjöd,
För att ej komma mer.

Dock, der en annan mera klar
Och strålande igen!
Ack, lika flyktig, lika snar,
Försvinner äfven den.

Nu åter en! – Den vill ej fly,
Den vandrar tungt sin stig;
Men, källa, mörk är denna sky,
Och den förmörkar dig.

Jag tänker, när jag ser dig så,
Uppå min egen själ:
Hur mången gyllne sky också
Har bjudit den farväl,

Hur mången tung och dyster spred
Sin djupa natt i den,
Och kom så hastigt, ack, men skred
Så långsamt bort igen.

Men hur de kommit, hur de gått,
Jag känt dem ganska väl;
De varit tomma skyar blott
I spegeln af min själ.

Och spegelns ljus och mörker skall
Likväl af dem bero! –
O källa, när blir leken all,
När får din bölja ro?³¹

Diktens jag iakttar hur företeelser på himlen reflekteras i källan och ser sin själ i analogi med detta: även själen reagerar obönhörligen på yttre omständigheter som styr över dess ljus och mörker – kanske sinnesstämningar eller moraliskt tillstånd. De sista versradernas apostrof, ett tilltal riktat mot källan, antyder att diktens jag längtar efter vila från ständig rörelse. Dikten talar alltså genom naturen också om människan och genererar mångskiktade tolkningsmöjligheter.

K.M. Kiljander som översatt Runeberg till finska, berättade i sitt minnestal att han hört diktaren förklara hur en tidig version av dikten föddes som en del av en dikttävling mellan Runeberg, J.J. Nervander och en tredje studiekamrat vid en källa utanför Åbo. Enligt berättelsen förlorade Runeberg tävlingen och fick som straff dansa på ett ben tre varv runt källan med en ”näfverrifva” på huvudet. Näverriivan användes för att skopa upp vatten ur källan.³² Ilmari Havu som utforskat Lördagssällskapet, förlägger händelserna till 1826, alltså till tiden efter Ruovesi-perioden, och menar att Nervanders dikt ”Till en källa” underbygger berättelsens trovärdighet.³³ Således finns det konkurrerande versioner av hur dikten ”Vid en källa” kom till, om än allt som Runeberg upplevde kan ha påverkat dess tillkomst. I själva verket går det inte att avgöra källans eventuella verkliga förebild utgående från dikten. Den inordnar sig nämligen inte i den topografiska diktningens

31. Johan Ludvig Runeberg, *Dikter af Johan Ludvig Runeberg. Andra häftet*, Helsingfors: J. C. Frenckell & Son 1833, s. 80–81, Nationalbibliotekets digitala samlingar, <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201803125901> (observera att sidorna 81 och 82 är i felaktig ordning i den digitala versionen i Nationalbibliotekets Helmi-samling).

32. K. M. Kiljander, ”Till Runebergs minne”, *Finsk Tidskrift* 1877: senare halvåret, häfte 6, s. 408.

33. Ilmari Havu, *Lauantaiseura ja sen miehet*, Helsinki: Otava 1945, s. 14. Havu nyttjar eventuellt J. E. Strömborgs verk som källa, där Strömborg beskriver minnestelet, förlägger händelserna till hösten 1826 (även om Kiljander hänvisar till en sommarkväll) och nämner Nervanders dikt. J. E. Strömborg, *Biografiska anteckningar om Johan Ludvig Runeberg, 1–3, 1804–1837*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 330 slutnot 32, Nationalbibliotekets digitala samlingar, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022139>.

tradition enligt vilken diktaren skildrar igenkännbara geografiska platser. I stället beskriver Runeberg källan generiskt.

Teivas Oksala som analyserat hur Runebergs produktion anknyter till antiken menar att skildringen av källan i *Hanna* är en av diktarens mest betydande samt att den även relaterar till ett motsvarande motiv i J.W. Goethes diktverk *Hermann und Dorothea* (1797).³⁴ Hannas och studentens förälskelse vid källan avtecknar sig i ljuset av Runebergs lyrik som ett möte mellan två själar. Omgiven av den harmoniska midsommarnatten och moln i purpurfärg anländer studenten till själens spegel skapad av källan. Detta kan ses som en symbol för det stundande gemensamma livets bekräftande verkan på Hannas själ: detta slag av sceneri är saligt att reflektera. Vid källan står vi inför mänsklighetens och människorelationernas känsliga spörsmål.

Även den tidiga forskningen om Runeberg – som föregick Yrjö Hirns – identifierade källmotivets anknytning till litterära traditioner såsom idyllen med rötter i antiken. Hirn hävdar att den idylliska källomgivningen hos Runeberg ofta snarare påminner om ett typiskt landskap i söder än i norr, alltså i praktiken om det litterära ursprunget.³⁵ Det poetiska motivets historia förhindrar givetvis inte uttolkare av Runebergs texter från att skapa andra slag av analyser och anknytningar till världen. Detta syns i sätten på vilka man av Ruovesikällan skapade en minnesplats för Runeberg. Ett centralt sätt var att skapa en sägen som legitimerade platsen och i detta skapande var i synnerhet den unga filosofikandidaten, sedermera läkaren och arkiatern Richard Sievers, en nyckelgestalt. Han besökte Ruovesi efter Runebergs död. Trots att Ruovesikällan i hög grad formades till ett samtalsämne i den finskspråkiga pressen, skapades legenden om den på svenska i en svenskspråkig tidning.

Sievers skrev artikeln ”Runeberg och Ruovesi” (1878) i *Finsk Tidskrift* utgående från sina upplevelser.³⁶ Den fyra sidor långa texten är en reseberättelse där man anländer till Ruovesi sjövägen. Texten beskriver

34. Teivas Oksala, *J.L. Runebergin Kreikka ja Rooma. Tutkielmia runoilijan suhteesta antiikkiin ja klassiseen perintöön*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004, s. 117–118.

35. Hirn, *Runeberg-gestalten*, s. 64.

36. Richard Sievers, ”Runeberg och Ruovesi”, *Finsk Tidskrift* 5, 1878: senare halvåret, häfte 6.

i romantiska ordalag Runebergsevärdheterna såsom björken, källan, Runebergs bostad samt den bostad som var förebild för Fänrik Ståls hem. Från 'Poukka backen' ser man på vyn med fosterländsk blick genom dikten "Vårt land". I texten förekommer kultiska drag för att hänvisa till Péter Dávidház, såsom religiösa liknelser och ett starkt berömande förhållningssätt; till och med altarringen runt Runebergs björk omger utsiktsplatsen med "sin helgade ram".³⁷

Sievers beskriver källan. Den är nästan cirkelformad, "halfalns" (ca 30 cm) djup, med en diameter på "några famnar" (3–4 famnar är cirka 5,4–7,2 m). Vattnet är "klart som renaste kristall" och den "skäraste hvita sand bildar botten". Från botten stiger vattnet "i form af låga pelare" utan "att det ringaste grand skulle oskära den hvita sanden eller den ringaste dallring hinna den spegellugna ytan".³⁸ Källan kantas av höga videträd, en och annan kullvräkt stam, förgätmigej och alger. Skildringen idealiserar platsen med kristall-liknelsen och den spegelblanka ytan som metafor. Sievers inleder ändå städdiskussionen med att påpeka behovet att rensa källan från "störande" växtlighet. Enligt honom hade ortens unga damer tidigare hindrats från att städa vid källan men han tror att städningen kommer att genomföras och att källan åter kommer att kunna spegla omgivningen, precis som i Runebergs dikt. Sievers motiverar städningen med Runebergs poesi; naturtillståndet är med andra ord sekundärt i relation till hur platsen överensstämmer med diktens källa.³⁹

Det första ryktet om att en svan besökt källan ingår i en liten nyhet publicerad i *Borgåbladet* i juni 1877. I nyheten berättas att en svan besökt källan några dagar innan Runebergs död. Den påstås ha sjungit sorgmodigt men eftersom informationen är otillförlitlig innehåller texten ett frågetecken inom parentes.⁴⁰ Richard Sievers utvecklar nyheten i riktning mot en sägen genom att måla fram hur en ensam svan flög från söder mot norr och landade vid källan på Runebergs dödsdag. Den sjöng med en sorgsen och nedstämd röst. Sjön var ännu frusen; enbart källan förblev isfri året om. Först senare

37. Ibid., s. 480.

38. Ibid., s. 481.

39. Ibid.

40. Notis i *Borgåbladet* 6/6 1877.

anlände budet om diktarens död från Borgå: Runebergs ädla ande hade enligt Sievers "för alltid lyftat sina vingar".⁴¹

Sievers beskrivning är genomgående litterär eftersom den både liknar och till och med citerar Runebergs diktning. Säggen förbinder Runebergs käll- och svanmotiv med varandra och fäster dem vid en viss geografisk plats. Svanen är lyrikens symbol men i Sievers text lyfter även Runeberg sina vingar, metonymiskt associeras han alltså med svanen – svanen som vistats vid källan är kanske Runebergs ande som lämnat jordelivet.

Sievers roll som skapare av denna sägen är central. Signaturen Tuulia påpekar i tidningen *Uusi Suomi* 1932 att det inte bevarats någon sägen om svanen i Ruovesi – det finns ingen delad information om den bland ortsborna.⁴² Man kan fråga sig huruvida en stor fågel som behöver mycket utrymme för att lyfta och landa faktiskt skulle ha sökt sig till den av träd omgärdade källan.⁴³ En svan som eventuellt besökte källan kan ändå inte ha haft kunskap om Runebergs död eller några som helst mänskliga känslor i anslutning till dödsbudet men säggen skapar ramarna för berättelsen och gör platsen speciell och värd att besöka. Sievers kultiska text anknyter betydelse i Runebergs diktning till platsen och småningom utformas den till en sevärdhet för litterär turism.

STÄDDISKUSSIONEN OCH KÄLLANS KÄNSLIGA EKOSYSTEM

I svenskspråkig press har Runebergskällan inte i lika hög grad associerats med just Ruovesi och dikten "Vid en källa" som i den finskspråkiga pressen. I svenskspråkiga tidningar förekommer i stället hänvisningar i synnerhet till källan i Kroksnäs i Borgå vid vilken diktaren ofta satt försjunken i sina tankar och veterligen även drack ur varje dag.⁴⁴ I finskspråkig press börjar Runebergskällan ändå med tiden framstå

41. Sievers, "Runeberg och Ruovesi", s. 481–482.

42. Tuulia, "Lähde", *Uusi Suomi* 14/8 1932.

43. En svan springer 10–20 meter på vattenytan för att kunna lyfta.

44. T.ex. "Från gymnasistmötet i Borgå", *Åbo Tidning* 29/6 1892; "Runebergs sommarlif i Borgå. (Föredrag af lektor J. E. Strömborg)", *Nya Pressen* 6/2 1893. Den senare nämner det regelbundna intaget av källvatten och Runebergs utfärder till källan för att försjunka i tankar.

som en plats och ett resmål som bygger Ruovesibornas identitet. Exempelvis berättar tidningen *Aamulehti* 1884 att den bukett som man sände från Ruovesi till Elias Lönnrots begravning bestod av ollon [sic] från Runebergs björk samt av videkvistar som växte vid kanten av Runebergskällan.⁴⁵ Detta avspeglar det kollektiva betydelseskapandet och identitetsarbetet som hörde till platsen.⁴⁶

Runebergskällan nämns redan på 1880-talet som en sevärdhet i Ruovesi kyrkoby i två olika resepublikationer vilket alltså innebär att man började marknadsföra den som ett besöksmål.⁴⁷ På 1890-talet ökar omnämningarna av platsen i lokaltidningarna och källan börjar även dyka upp i resereportage.⁴⁸ Visserligen redogör *Hufvudstadsbladet* 1893 – inte utan ironi – för hur resenärernas begeistring vid källan avtar då någon påpekar att enligt rektor Strömborg har Runeberg aldrig ens besökt platsen.⁴⁹ Tidningen *Kipinä* publicerar 1895 Iivana Marttinis dikt ”Runebergin lähteellä” som han skrivit för att hylla källan.⁵⁰ Den lovprisande dikten kan tolkas som en form av kultisk verksamhet. Turistföreningen i Finland beslöt 1896 att resa flera vägskyltar till källan.⁵¹

Även den städdiskurs som Sievers initierade förstärks under 1890-talet eftersom allt fler omnämningen i dagspressen handlar om hur ovärdad källan är samt om dess behov av underhåll. Enligt en notis diskuterar exempelvis en underavdelning till Turistföreningen i Finland, med hemvist i Tammerfors, en rensning av källan 1898. Två tidningar publicerar rentav en artikel i vilken man kräver professionell hjälp med att hålla källan ren och man hoppas på hjälp såväl av

45. Björken har inga ollon, så det är lite oklart vad som menas med finskans ”terho” (ollon) i notisen.

46. Notis i *Aamulehti* 5/4 1884.

47. Suomen Matkailija-yhdistys, *Matkasuuntia Suomessa*. Vuoden 1888 painos I, Helsinki: Suomen Matkailija-yhdistys 1888, s. 26; Kaarlo Renström (toim.), *Tampereen kaupungin kunnalliskalenteri vuodelle 1888, sekä Matkaopas Tampereella sekä sen ympäristöllä matkustaville*, Tampere: Emil Hagelberg 1888, s. 133.

48. A. M. Clive-Bayley, *Vignettes from Finland = Twelve Months in Strawberry Land*, London: Sampson Low, Marston and Company 1895, s. 115–116; Alli Nissinen, ”Matkoilta”, *Uusi Suometar* 16/8 1894.

49. H. Lg., ”En fotvandring i Tavastland”, *Hufvudstadsbladet* 1/9 1893.

50. Iivana Marttini, ”Runebergin lähteellä”, *Kipinä* 15/12 1895.

51. Notis i *Aamulehti* 31/1 1896.

reseföreningen som av länsträdgårdsmästaren i Tavastland.⁵² Nyhetsrapporteringen som berör källan refereras även i den svenskspråkiga pressen.⁵³ Av allt att döma lyckas inte värvningen av professionell hjälp eftersom det aviseras att lokala ungdomar städar upp området 1900.⁵⁴

För att källans ekosystem ska må bra krävs en viss typ av omständigheter. Ett skuggigt trädbestånd, buskar och fältskiktets vegetation innebär att mikroklimatet kring källan hålls fuktigt och svalt. Jordmånen som omger källan är ofta blöt, rentav så blöt att fukten sipprar ut ur markytan. I källbassängen, vid bäckfåran och runt källan växer källmossor och kärlväxter, och där lever bottendjur. Det naturliga vattenståndet och stabila förhållanden kännetecknar också en källa i naturtillstånd. Källans naturtillstånd försämras av dräneringar, avverkning, byggande, vattentäkt och därtill hörande konstruktioner, trafiknätverk samt om grundvattnet förstörs.⁵⁵ Samtliga av dessa har påverkat Runebergskällan, åtminstone i någon mån. Från ett nutida perspektiv har flera av de tidigare åtgärderna varit skadliga för källans ekosystem men på den tiden efterlystes de i den samtida pressen.

Städdiskussionen fortsätter och tilltar i styrka på 1900-talets sida, i synnerhet i den finskspråkiga pressen. Enligt tidningen *Tampereen uutiset* är källan i dåligt tillstånd sommaren 1901, träkonstruktionerna har murknat och turisterna ristar in sina namn i träden som omger källan.⁵⁶ År 1906 ber man om hjälp av herrgårdens ägare för underhåll av området så att platsen kan bli värdig minnet av Runeberg.⁵⁷ Men inte heller på 1910-talet är man nöjd med hur det ser ut vid källan. En grupp elever från folkskolan menar att källan enbart uppskattas på grund av dess association med Runeberg.⁵⁸ Tidningsartiklar

52. Notis i *Aamulehti* 16/2 1898; notis i *Aamulehti* 19/7 1898; notis i *Pohjalainen* 21/7 1898.

53. T.ex. notis i *Hufvudstadsbladet* 17/2 1898; notis i *Tammerfors Nyheter* 19/7 1898.

54. Oas, "Kirje Ruovedeltä 25/6 1900", *Suupohjan Kaiku* 3/7 1900.

55. Janne Tolonen, Jarkko Leka, Katariina Yli-Heikkilä, Liisa Hämälinen & Lea Halonen, *Pienvesiöpas. Pienvesien tunnistaminen ja lainsäädäntö*, Suomen ympäristökeskuksen raportteja 36, Helsinki: Suomen ympäristökeskus 2019, s. 32–34.

56. Notis i *Tampereen uutiset* 4/6 1901.

57. "Pöytäkirja", *Turistföreningens i Finland årsbok 1906*, Helsingfors: H.fors central tryckeri 1906, s. xv.

58. – ho –, "Kansakoululasten retkeilyltä", *Tampereen Sanomat* 15/6 1911.

avslöjar att natursevärdheten som upprätthålls med frivilliga krafter inte uppfyller besökarnas förväntningar på Runebergs minnesplats vilket ger upphov till och näring åt städdiskussionen.

I själva verket har städdiskussionen två sidor. Å ena sidan upplever man att ekosystemets normala funktion i källan gör att den ser ovårdad ut, exempelvis att torra löv samlas i bassängen. Å andra sidan är besökarna ett problem eftersom de förstör och skräpar ner på området.⁵⁹ Diskussionen lyfter fram källans utmanande ställning både som en natursevärdhet och som ett besöksmål för litterär turism.

I den finskspråkiga pressen var städdiskussionen livlig ända in på 1920-talet och krav på att området måste städas upprepades ständigt.⁶⁰ Under 100-årsjubileet för Runebergs Ruovesi-period 1925, efterlyste man i lokaltidningen ett talko eftersom orten skulle få prestigefyllda gäster: man ville inte "att våra ärade gäster ska få en dålig uppfattning om oss Ruovesibor".⁶¹ Andra människors förhållningssätt till platsen påverkade med andra ord den gemensamma identiteten bland ortsborna. Källan väckte också internationellt intresse då svenskarna gjorde en film utgående från *Fänrik Ståls sägner* (1848) i John W. Brunius regi. I filmen (1926) som fick samma titel som Runebergs verk, skymtar källan som en av inspelningsplatserna och en av skådespelarna är diktarens sonsonson Carl Michael Runeberg.⁶² Den uppmärksamhet som riktades mot källan bidrog också till städdiskussionen.

Det tryck på röjning som under en lång tid byggts upp, kulminerade först med ett kåseri av Ensio Rislakki som publicerades i tidskriften *Suomen Kuvalehti* 1927. Rislakki hävdade att källan var en helig plats för många. Det patos som präglar Rislakkis text gör den

59. Se t.ex. Annajoeli, "Runebergin lähteellä", *Turun Sanomat* 15/8 1912.

60. Exempelvis signaturen Kesävieras (Sommargästen) framför i sin reseberättelse "Ruovesi kesäpaikkana" (*Aamulehti* 2/9 1920) att källans tillstånd inte återspeglar dess värde även om området runt källan ibland städas upp. Signaturen Korpraali (Korpralen) hävdar i inlägget "Vaskivettä valloittamassa III" i tidningen *Keskisuomalainen* (14/7 1922) att Runebergs källa är i ovårdat tillstånd. Signaturen A. Ä. menar i texten "Vehkalinna Ruovedellä" (*Naisten ääni* 18/11 1922), att källan inte framkallar någon poetisk stämning. Enligt kåseriet "Petterin pakinaa" är källan vanvårdad (*Maaseudun sanomat* 17/6 1923).

61. "arvoisat vieraamme saa meistä ruoveteläisistä huonoa käsitystä", "Siivoustalkoot", *Ruovesi* 10/6 1925.

62. *Fänrik Ståls sägner* (1926, Sverige). Regi: John W. Brunius. Produktion: Film AB Nordstjärnan.

kultisk. Han beskriver bland annat den sorg som besökare upplever då de i stället för att få en andaktsfull stund vid källan, möts av åsynen av bykbaljor. I och med detta, menar Rislakki, berövas besökaren på något som kan liknas vid en barnatro, något djupt och väsentligt och "livets prosa" tränger in överallt. Rislakki frammanar en nationell skamkänsla då han frågar vad utländska besökare ska tänka då de ser källan i detta tillstånd. Enligt Rislakki förtjänar platsen inte att kallas Runebergskällan om den inte städas upp. Det finns en aspekt av helig vrede i Rislakkis text och i sin städuppmaning vädjar han till platsens helighet och till nationell stolthet (eller skam).⁶³

Rislakkis text fann en mottaglig publik i en skara forststuderande vid Helsingfors universitet som studerade vid universitetets enhet i Hyytiälä (Hyytiälä skogsstation). I egenskap av nationens unga hopp gjorde studenterna det till ett hedersuppdrag att rusta upp källan. Pressen följde med studenternas anskaffning av medel och i november 1927 publicerade *Suomen Kuvalehti* Eino Hartikainens reportage om uppröjningsarbetet vid källan. I reportaget beskriver herrgårdens ägare Maija Häkkinen utmaningarna i källans skötsel, exempelvis den fuktiga och mjuka jordmänen och vårfloden som orsakar översvämningar. Forststuderandena byggde ett avloppsdike och deras samarbetsparter finansierade nya träkonstruktioner.⁶⁴ För att finansiera fortsatt underhåll av källan grundades en fond för Runebergskällan som senare överläts åt föreningen Lotta Svärd (lottorna).⁶⁵

Forststuderandenas åtgärder visade sig ändå vara skadliga. I Turistbyrån Finlandias årsbok från 1929 ingår en artikel av Maija Häkkinen i vilken hon berör svårigheterna med att sköta om källan.⁶⁶ Hon riktar kritik mot *Suomen Kuvalehtis* tidigare fördömande reportage samt forststuderandenas dräneringsprojekt som resulterade i att källan höll på att torka ut och man var tvungen att bygga en fördämning i anslutning till den. Häkkinen konstaterar cyniskt att även fördämningen förmodligen kommer att kritiseras. Texten hänvisar till "vårt

63. Ensio Rislakki, "Viikonloppupakinamme. Lähteellä", *Suomen Kuvalehti* 9/7 1927.

64. Eino Hartikainen, "Lähteellä", *Suomen Kuvalehti* 5/11 1927.

65. "Ruoveden naisten toiminta eri järjestöissä ja yhdistyksissä on ollut sangen vilkasta", *Aamulehti* 17/9 1935.

66. Maija Häkkinen, "Ruovesi och dess sevärdheter", *Finlandia 1929 årsbok*, Helsingfors: Turistbyrån Finlandia 1929, s. 97–106.

folk” som en sabotör av underhållsarbetet som gjorts på platsen. Detta kan tolkas som en kritisk hänvisning till den motstridighet som finns mellan den nationella kult som förknippas med platsen och folkets vardagliga beteende.⁶⁷ Allmänt sett ger denna kombination av faktorer uttryck för den utmaning som följde av att källan var belägen på privat mark. Den återkommande och stundvis oförstående kritiken av att platsen såg ovårdad ut träffade även områdets ägare som knappast kunde påverka värfloden eller besökare som skräpade ner.

Enligt tidningen *Ruovesi* valdes Maija Häkkinen och Suoma Heinonen 1933 in i källans underhållskommitté, som ingick i föreningen Lotta Svärd, vilket visar att herrgårdens ägare Häkkinen uppenbart hade förbundit sig till att sköta om området.⁶⁸ Att de stort rubricerade och önskade åtgärderna för att vårda källan misslyckades avspeglar likväl att man egentligen inte klarade av att sköta om området. Utöver detta fanns det estetiska förväntningar på källan som inte var möjliga att förverkliga med de resurser som fanns eller som överhuvudtaget inte var vettiga. Man upplevde även källans naturtillstånd som ett tecken på förfall – ett omdöme som kan ha påverkats av de murkna bänkarna på området och initialer som ristats in i träd.

Ännu på 1930-talet diskuterade man Runebergskällans tillstånd i dagspressen. År 1938 beklagade sig en besökare över att källan i höstskrud inte alls påminde om Runebergs källdikter.⁶⁹ Sägnera fortlever eftersom man i artiklar nämner myten om svanen och framför det felaktiga påståendet om Runebergs och Nervanders diktävling vid källan.⁷⁰ Ett annat oriktigt yttrande gäller *Fänrik Ståls sägner* som påstås ha kommit till på en bänk vid lunden bredvid källan.⁷¹ Även efter krigen nämns källan i pressen men i jämförelse med tidigare börjar diskussionen avta.⁷²

67. Ibid., s. 104–105.

68. Notis i *Ruovesi* 1/2 1933.

69. Traweler, ”Matkailureitti Tampere—Vaasa olisi saatava kuntoon”, *Vaasa* 14/6 1935; Ituma, ”Ruovettä ja Runebergia”, *Aamulehti* 2/7 1935. Signaturen T. V. P. är besviken på hur det ser ut vid källan i sin skrift ”Runebergin lähteellä” (*Tampereen Sanomat* 15/10 1938).

70. Hellin Granström, ”Vänrikki Stoolin mailla”, *Helsingin Sanomien viikkoliite* 27/8 1933; ”Antero Vipusen tietoja”, *Aika* 20/5 1933.

71. H. K., ”Naiset retkeilevät”, *Vaasa* 3/9 1937.

72. T.ex. – i, ”Karkmo-Toby martaförening på utfärd till Ruovesi”, *Vasabladet* 10/8 1949.

Runebergskällan var under en lång tid belägen på mark som hörde till Ritoniemi gård. I början av 1954 kontaktade gårdens ägare Maija Häkkinen hembygds- och museiföreningen i Ruovesi för att fråga om råd om hur Runebergskällan och dess område kunde vårdas och organiseras. Under föreningens möte den 7 februari 1954 förde man fram ett önskemål om att statens naturskyddsinspektör, som väntades på besök på sommaren, skulle utnämna källan till ett naturskyddsområde.⁷³ Man fick vänta över tjugo år på detta beslut. I början av 1970-talet övergick området i kommunens ägo och 1977 utlystes att det skulle bli ett naturskyddsområde. I motiveringen hänvisade man till att källan var kulturhistoriskt känd samt ett sällsynt källområde vars omgivning präglades av en frodig vegetation.⁷⁴ Niilo Söyrinki, som var professor i botanik vid Uleåborgs universitet och hade tillbringat sina somrar i Ruovesi, ansåg däremot inte att källvegetationen i Runebergskällan var särskilt representativ, i synnerhet inte i jämförelse med andra källor i Ruovesi. En orsak till detta var källans ringa ålder samt att dess naturtillstånd försämrats på grund av turismen som pågått en lång tid.⁷⁵

I början av 1970-talet tog man i bruk allt grövre redskap i försök att rensa källan. Dess botten rensades med hjälp av en grävmaskin och de murkna stockarna förnyades.⁷⁶ Platsens status som naturskyddsområde och fridlysningsbestämmelserna innebar att alla städätgärder förbjöds i slutet av årtiondet. Lokaltidningen *Lähteen seutu* noterar

73. Jorma Humppila, *Ruoveden kotiseutu- ja museoyhdistys r.y:n 70-vuotishistoriikki*, Ruovesi: Ruoveden kotiseutu ja museoyhdistys r.y. 1986, s. 27.

74. Länsstyrelsen i Tavastehus län III, A Allmän avdelning, AD Landskansliets liggare, ADIII Landskansliet III avdelningens beslut nr 246/A31 / 28/2 1977 (förvaringsenhet 5432), Länsstyrelsen i Tavastehus läns arkiv III, Riksarkivet Tavastehus verksamhetsställe (tidigare Tavastehus landsarkiv). Fastighetsdatasystemet, Lantmäteriverket, <https://www.maanmittauslaitos.fi/asioj-verkossa/kiinteistotietopalvelu> (hämtad 10/9 2024); Enligt områdets fridlysningsbestämmelser är "[a]llt slags byggande och förstörelse av jordmånen, vegetationen och djurvärlden samt annan verksamhet som förändrar landskapsbilden förbjuden. Med tillstånd från länsstyrelsen får man avvika från fridlysningsbestämmelserna om skötseln av naturskyddsområdet så kräver." Om inget annat anges har artikelns översättare översatt citat.

75. Niilo Söyrinki, "Ruoveden lähdekasveja", *Ruoveden Joulu* 1973.

76. Notis i *Ruovesi* 10/10 1973.

ändå att källans botten rensades sommaren 1984 med en sugslang från en slambil. Artikeln riktar kritik mot att man "rör om" i källan och försöker "rensa" den. Man påpekar vidare att en frisk jordmån fylls av växter: de är inte skräp. I samma artikel påminner man om att källans vatten har undersökts i ett livsmedelslaboratorium och konstaterats vara oklanderligt.⁷⁷ I takt med att miljömedvetenheten ökade i samhället började en del ortsbor visa förståelse för Runebergskällans ekologi och försvara dess naturtillstånd.

Även Jussi Kivis och Martti Aihas konstnärliga performance sommaren 1984 kan tolkas som en ekologisk protest. I denna performance kastade de en lavoar i källan med hänvisning till Marcel Duchamps konstverk *Fontän* (1917). Enligt Kivis meddelande⁷⁸ var deras performance en provokation mot det nationalromantiska glorifierandet av platsen som källan gett upphov till, samtidigt som man skoningslöst förstörde naturen på andra ställen. Polisen avlägsnade lavoaren och den upptogs slutligen i Konsthallens utställning *Performance 85*.⁷⁹ Kivis och Aihas performance implicerade att källan befäst sin ställning som en plats för nationell offentlighet.

Debatten mellan förespråkarna för dels städning, dels respekt för källans naturtillstånd tilltog i Ruovesi på 1990-talet. I en kolumn "Luonto & ympäristö" (sv. Natur & miljö) i tidningen *Ruovesi*, diskuterade man 1998 hur det såg ut vid källan samt metoderna som användes för att vårda den. I augustinumret uttryckte en kvinna "som kommit för att titta på den berömda Runebergskällan" sin besvikelse över det hon sett: vattnet var täckt av en grön massa, upprinnelsepunkter syntes inte och källan såg inte ut som en källa. I likhet med Rislakki hänvisar kvinnan till utländska turister och kräver att man måste värna om "denna poetiskt vackra källa" som dessa besökare beundrar.⁸⁰ Tidningens redaktion intog en motsatt ståndpunkt. Enligt redaktionen hade källan utsatts för överdriven skötsel och dess

77. "Lähdevesiä on tutkittu", *Lähteen seutu* 1985:1.

78. Jussi Kivi, bildkonstnär, ett telefonsamtal med Outi Leskelä, 15/11 2024.

79. Samma lavoar aktualiserades trettio år senare då man under diskussionen som följde på Olli Virtaperkos verk *Lähteellä*, misstänkte att lavoaren gett upphov till utsläpp av avloppsvatten. Olli Virtaperko, "Myrsky vesilähteessä", *Rondo Classic* 2014:10.

80. "sitä kuuluisaa Runebergin lähdetä". "runollisen kaunista lähdetä". "Kuuluuko matkailunähtävyyttä pitää kunnossa?", *Ruovesi* 5/8 1998.

dåliga tillstånd hade orsakats av människorna. Den största skadan hade orsakats i början av 1900-talet då städoperationerna inletts. Snabbt växande alger är ett sätt för naturen att försvara sig då annan vegetation rensats bort och källans ekologi rubbades till följd av de förändringar som gjordes i dess närmiljö. Som en lösning föreslogs att källan lämnas i fred under några år.⁸¹

Även i en forskningsrapport från 1999, publicerad av naturgruppen i Ruovesi kommuns kulturlandskapsprojekt, kritiserade man den tidigare iveren att kratta runt källan. Man hade dragit upp källväxter med rot och källan påminde mer om en parkdamm än om en källa i naturtillstånd. Vidare ansåg man att turismen var ett hot mot naturtillståndet och som en lösning föreslog man igen ett totalt förbud mot att kratta eftersom länsstyrelsens förbudsskyltar inte förhindrade ”städning” vid källan.⁸²

År 2008 lämnade aktörer som försvarade krattandet vid källan in ett klagomål till Justitiekanslersämbetet angående en påstådd försummelse av att sköta om Runebergskällan. Miljöcentralen i Birkaland som svarade på begäran om utredning, påminde om att källan är belägen på ett naturskyddsområde. Naturvårdsåtgärderna borde endast bibehålla och återställa platsens skyddsvärde och naturtillstånd; att avlägsna vegetation stör källans ekologiska balans. Miljöcentralen påminde även om trädbeståndets skuggande effekt och underströk att den vegetation som finns i källan samt det murkna virket är en del av källans ekosystem. Enligt miljöcentralen är eventuella alger enbart en kosmetisk olägenhet.⁸³ Trots detta svar fortsatte diskussionen om källans tillstånd och om de rätta naturvårdsåtgärderna i insändarspalten i tidningen *Ruovesi*. Tonen i dessa påminner om skrivierna med samma tema i början av 1900-talet.⁸⁴ En väsentlig skillnad är att ännu på 1950-talet var Runebergskällan fri från alger, klar och ren.⁸⁵

81. YM & HS, ”Lähde on ylihoidettu”, *Ruovesi* 5/8 1998.

82. Yrjö Makkonen, Sari Kröger, Timo Kröger & Heikki Saarinen, *Ruoveden kulttuuri-maisemaprojektin luontoryhmän tutkimuslause*, Ruovesi: Ruoveden kunta 1999, s. 18.

83. Ett svar från Birkalands miljöcentral daterat 1/9 2008 på den begäran om utredning som Justitiekanslersämbetet skickat, PIR-2007-L-681-252.

84. Kommunens miljö- och byggnadsinspektör svarar på det tidigare inlägget om att avlägsna algerna genom att påminna om källans känsliga natur, om fridlysningsbestämmelserna och om professionella restaureringsåtgärder som tillgrips vid behov. Mari Karjalainen & Mirja Tiensuu, ”Runebergin lähde”, *Ruovesi* 17/8 2011.

85. En minnespublikation från 1954 beskriver källan som en ”klar damm, omgiven av

Till följd av allt som skett lät NTM-centralen i Birkaland (den tidigare miljöcentralen) utföra en grundlig utredning av Runebergs-källans tillstånd, i synnerhet av vattenkvaliteten och övergödningen. Enligt en rapport av Jari Ilmonen, expert i källors ekologi, berodde övergödningen med stor sannolikhet på en kraftig belastning av kväve som eventuellt härstammade från gödsel- eller avloppsutsläpp i närområdet eller på en belastning under en längre tid. Att avlägsna algerna mekaniskt skulle inte vara till någon nytta utan åtgärden skulle tvärtom förstöra den naturliga vegetationen och samtliga levande organismer.⁸⁶ Miljöinspektören i Ruovesi kommun refererade resultaten i tidningen *Ruovesi* 2013 och konstaterade vidare att NTM-centralen inte, med hänvisning till naturvärden, anser att några som helst naturvårdsåtgärder är nödvändiga. Man hade beslutat att fortsätta ta vattenprover och förbättra källans tillstånd i samarbete med myndigheterna. På grund av höga halter av tarmbakterier i källan rekommenderades källvattnet inte som dricksvatten.⁸⁷

Följande sommar tog också kulturbranschen ställning till problemet med vattenkvaliteten; under festivalen *Musiikkia! Ruovesi* uruppfördes Olli Virtaperkos musikverk *Lähteellä* (2014) som riktade kritik mot källans ekologiska status. Verket fick ett motstridigt mottagande.⁸⁸ Å ena sidan ansåg man att kulturens uppgift var att väcka reaktioner och ta ställning, å andra sidan menade man att verket gjorde narr av jordbrukarna. I verket läste man upp utdrag ur Ilmonens rapport. Det talade partiet i musikverket beskrevs som en ”ekologisk-hydrologisk predikan om källan med sina mikrober, kolibakterier och nitrathalter”.⁸⁹ I kolumnen ”Myrsky vesilähteessä” (sv. En storm i en vattenkälla) kommenterar Virtaperko den ”kulturskandal”

frodig vegetation” där vattnet är ”friskt och gott”. *Runeberg – Ruovesi. Muistojulkaisu 1954*, Ruovesi: Runeberg-muistomerkkitoimikunta 1954, s. 28.

86. Jari Ilmonen, *Ruoveden Runeberginlähteen sammal- ja pohjaeläinlajisto, tila ja kunnostamistarve vuonna 2012*. Utredningens slutrapport 31/12 2012, Ruoveden kunnantalo, Ruovesi.

87. Hanna-Maija Honkanen, ”Runebergin lähteen leväkasvu johtuu pohjavedestä”, *Ruovesi*, Kesän 2013 palvelulehti.

88. Man kan bekanta sig med verket på konstnärens hemsida: Olli Virtaperko [hemsida], <https://www.virtaperko.fi/lahteella/> (hämtad 15/11 2024).

89. ”ekologis-hydrologiseksi saarnaksi lähteestä löytyvine mikrobeineen, kolibakteerineen ja nitraattipitoisuuksineen”. Jyri Makkonen, ”Lähteellä-teos ihastutti ja vihastutti”, *Ruovesi* 2/7 2014.

som musikverket orsakat i Ruovesi. Virtaperko nämner att diskussionen gick het i tidningen *Ruovesi* och man krävde att rapportens undersökningsresultat skulle censureras. Man ville inte att den otrevliga sanningen om orsakerna till den kraftiga algbloomingen skulle komma ut i offentligheten, i synnerhet inte om man på något sätt var delaktig i den.⁹⁰

På 2010-talet började man såväl nationellt som internationellt satsa på att restaurera småvatten. Tusentals källor restaurerades i synnerhet på skogsområden.⁹¹ NTM-centralen i Birkaland började kartlägga källorna. Enligt kartläggningen hade Runebergskällan inte motsvarat sitt naturtillstånd på 200 år men dess vattenföring var fortfarande betydande.⁹² Man beslöt att restaurera källan och planen för detta blev klar 2019.⁹³ Till planen bifogades en uppdaterad utredning över källans arter.⁹⁴ Ruovesi kommun fick ett undantagslov av NTM-centralen för att återställa Runebergskällans naturtillstånd 2020 och projektet genomfördes sommaren 2023.⁹⁵

ÅTERSTÄLLANDE TILL NATURTILLSTÅND

Författarens produktion har använts som inspirationskälla för landskapsarkitektur exempelvis i parken vid H. C. Andersens museum i Odense. Utgångspunkten i planeringen av parken har varit att besökarna ska få uppleva naturen såsom Andersen såg den: som en inspirationskälla som låter fantasin flöda men samtidigt är oförutsägbar och vild. Man kan skönja årstidernas växlingar i parken men också konflikten mellan harmoni och kaos.⁹⁶ Sist och slutligen söker

90. Virtaperko, "Myrsky vesilähteessä".

91. Jari Ilmonen, "Lähteikköjen lajisto ja suojelutilanne", *Vesitalous* 2014:4, s. 14.

92. Mikko Niininen, "Lähteen puhdistamisessa iso työ", *Ruovesi* 24/8 2016.

93. Matti Aalto, *Runebergin lähteen kunnostussuunnitelma*, Ruoveden kunnantalo, Ruovesi.

94. Jari Ilmonen, *Ruoveden Runeberginlähteen sammal- ja pohjaeläinlajisto, tila ja suositukset kunnostustoimiksi vuonna 2019*, Selvityksen raportti 12/3 2019, Ruoveden kunnantalo, Ruovesi.

95. Outi Leskelä, *Runebergin lähteen ennallistaminen. Kesä 2023. Loppuraportti*, Ruoveden kunnantalo, Ruovesi.

96. "The new H.C. Andersen museum and fairy-tale garden in Odense DK", *Landezine / Landscape Architecture Platform* 2023, <https://landezine.com/the-new-h-c-andersen-museum-and-fairy-tale-garden-in-odense-dk/> (hämtad 14/II 2024).

författare sällan framställa omgivningen objektivt utan strävar i stället efter att förmedla en individuell upplevelse av platskänsla. Den litterära platsen föds ur upplevelsen och symboliserar i sin tur denna upplevelse.⁹⁷

I projektet att restaurera källan i Ruovesi använde man på ett liknande sätt Runebergs dikter som inspirationskälla. Hirn sammanfattar Runebergs upplevelse vid källan på följande sätt: ”Det betraktande draget i hans diktning är symboliserat i den lugna vattenytan, som speglar de vinddrivna skyarna men, själv oberörd, ’dallrar av ljus blott än och av livets åder i djupet’”.⁹⁸ Som fingervisningar för projektet plockade man ut drag och tillvägagångssätt ur Runebergs dikter om källor såsom spegling i vatten, orördhet och naturtillstånd, upprinnelsepunkter samt möjligheter att fördjupa sig i tankar, mötas och släcka sin törst.⁹⁹ Alger förhindrar molnen att reflekteras i källan och döljer upprinnelsepunkter. Man strävade efter att eliminera algvegetationen på lång sikt.

Det var möjligt att använda dikterna som utgångspunkt för planeringen eftersom de, i projektets tolkning, inte stod i konflikt med målen för restaureringen. I projektet strävade man efter att återställa källans omedelbara omgivning till sitt naturtillstånd. De viktigaste arbetena var att montera ner fördämningen som byggts på 1920-talet, att bygga en grunddamm av stenar, att avlägsna stockarna som kantade källbassängen samt att med hjälp av en skyddszon bromsa upp den näringsrika ytavrinningen. Den gamla fördämningen upprätthöll en onaturligt hög vattennivå; en minskning av vattenvolymen ökar vattnets cirkulation och gör det möjligt för nya upprinnelsepunkter att bildas. Genom att avlägsna fördämningen och timmerkanten förflyttas källans tillstånd närmare 1800-talets och ett ekosystem som kännetecknar en källa i naturtillstånd får åter möjlighet att utvecklas.¹⁰⁰

97. Weston, *Contemporary Literary Landscapes*, s. 1, 5.

98. Hirn, *Runebergskulten*, s. 383.

99. För mer djupgående analys av hur poesi kan användas i ett restaureringsprojekt, se Outi Leskelä, ”Runebergin lähteellä kohtaavat luonto ja kulttuurihistoria”, *Museokello* 2024, s. 32–35.

100. Aalto, *Runebergin lähteen kunnostussuunnitelma*; Leskelä, *Runebergin lähteen ennallistaminen*.

Redan i ett tidigt skede av projektet framträdde de behov, önskemål, värderingar, synergier och motsägelser som sprang ur källans mångfasetterade historia och som projektets aktörer måste beakta vid restaureringen.¹⁰¹ Det stod även klart att städdiskussionen som pågått över hundra år och som skadat källans ekosystem måste ersättas med ett perspektiv som var mer hållbart, respekterade naturen och samtidigt tillgodosåg olika behov och önskemål. Man visste att återställandet av källan till naturtillstånd skulle förändra dess utseende: källbassängen skulle bli mindre på grund av att fördämningen avlägsnades och de nya växterna skulle med åren ta över skyddszonens område.¹⁰²

Huruvida man ser och upplever ett landskap som vackert är personligt och beroende av tid och kultur. Ruovesikällans anknytning till Runeberg har helt tydligt påverkat många besökares upplevelse av och förväntningar på källan. I källans kulturhistoria avspeglar sig slutet av 1900-talet som en brytningstid i sätten att tänka, vilket i sin tur visar på en förändring i de allmänna kulturella tänkesätten och attityderna. Yrjö Sepänmaa som sätter ord på tidsperiodens nya tankesätt, konstaterar att vår föreställning om världen har förändrats och numera accepteras ett landskaps naturtillstånd på grund av dess naturvärden. Enligt honom kan ”vi se en viss ändamålsenlig skönhet i en process [...] i ett kärr som ser monotont ut, och som i själva verket är mångskiktat och har ett känsligt ekosystem”.¹⁰³ Även källan börjar uppfattas som ett ekosystem, som växternas hem. Det tar ändå tid att vänja sig vid ett nytt slags källa och ett nytt landskap.

Bakom ivern att städa Runebergskällan har det funnits en äkta omsorg och vilja att värna om miljön till minnet av diktaren samt en önskan om att uppfylla de förväntningar som dikten ”Vid en källa” skapat. Under restaureringsprojektet uppmärksammades att om man ville bli kvitt framtida städprojekt måste man anknyta minnet av Runeberg till en källa i naturtillstånd – sådana var ju de finska källorna

101. Natur- och kulturvärden, turistattraktion, prydlig och vacker källa, rent vatten, kommunens *brand* och omgivningens påverkan. Leskelä, *Runebergin lähteen ennallistaminen*, s. 8.

102. Ibid.

103. ”voimme nähdä tietynlaista prosessin tarkoituksenmukaista kauneutta [...] monotonisen näköisessä suossa, joka itse asiassa on monisäikeinen ja herkkä ekosysteemi”. Yrjö Sepänmaa, *Tubatjärvinen. Esseitä ympäristökulttuurista*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1994, s. 48.

huvudsakligen på 1800-talet. Ett sätt att vänja besökarna vid källans förändrade utseende och få dem att respektera fridlysningsbestämmelserna var – ansåg man – en effektiv kommunikation. Målen med informationsförmedlingen var att uppmuntra besökarna att följa med hur källan småningom närmade sig sitt naturtillstånd samt att i likhet med Runeberg låta sig inspireras av naturen i Ruovesi. Ett tredje mål var att få besökarna att uppskatta naturens förnyelseförmåga.¹⁰⁴

Källan i Ruovesi är den mest kända källan som bär Runebergs namn, och har under en lång tid genomgått utveckling initierad av människor, och ur ett kulturhistoriskt perspektiv är det slutligen ovidkommande huruvida den fungerade som inspiration för dikten "Vid en källa". Den kan likväl förmedla och reproducera den kulturella upplevelsen av Runebergs källa och spela en viktig roll i bevarandet av ett kulturarv. Redan Yrjö Hirn påpekade att "... varhelst en åder klar och ren sprang fram ur jorden för att spegla himlarna, där var den Runebergska lyrikens källa".¹⁰⁵ Hur restaureringsåtgärderna lyckats klarnar först efter flera år eftersom det tar lång tid för ekosystemet att återhämta sig. Man måste även följa med hur näringsämnen och avloppsvatten belastar grundvattnet så att man kan åtgärda eventuella problem i god tid.

Ur den litterära turismens perspektiv är det anmärkningsvärt att författarens produktion fungerat som en kulturhistorisk utgångspunkt i restaureringsprojektet och beaktats i realiserandet av det. Man kan kombinera natur och kultur. En del av projektet är att uppmuntra ortsbor och turister att förstå "den känsla som Runeberg hade då han hänfördes och inspirerades av källor i naturtillstånd".¹⁰⁶ I praktiken styr man besökarna att ställa sig bakom ett visst slags tolkning av hur Runeberg förhöll sig till källor samt hur han uppskattade källor i naturtillstånd. På detta sätt börjar de kulturhistoriska värderingarna löpa parallellt med naturvårdens värderingar. Kanske lämnas källans ekosystem också i fred från människor som med hänvisning till Runebergs källbeskrivningar vill kratta på området.

104. Leskelä, *Runebergin lähteen ennallistaminen*, s. 18.

105. Hirn, *Runebergskulten*, s. 383.

106. Leskelä, "Runebergin lähteellä kohtaavat luonto ja kulttuurihistoria", s. 35.

Trots att Runebergskulten avtog i Finland senast efter krigen, har Runebergskällan förvånansvärt nog bibehållit sin ställning i Ruovesi som författarens minnesplats och sevärdhet även efter det. Exempelvis var mängden turister ännu på 1980-talet så stor att man öppnade en kiosk vid källan.¹⁰⁷ År 1985 ingick några nummer av tidningen *Lähteen seutu* i kioskens sortiment. Den beskrevs som en ”högst lokal” tidning som strävade efter att upprätthålla källans ställning som en lokal mötes- och umgängesplats.¹⁰⁸ Enligt tidningens nyhetsrapportering förefaller evenemangen vara frikopplade från centreringen kring Runeberg. Exempelvis spelade man den 5 juli 1985 spelmannsmusik vid källan, höll tal och manskören i Ruovesi samt en ungersk skolgrupp uppträdde med sång. Avslutningsvis bjöd man på kaffe bryggt på källvatten. Evenemangen utgår således inte från Runebergs minne utan källan är en allmän plats för kulturverksamhet. Nya generationer skapar nya betydelser åt platsen och använder den för andra ändamål.

Ruovesi kommun har sedan 2010-talet satsat på litterär turism med anknytning till Runeberg vilket avspeglar kulturarvsturismens allt starkare position när det gäller turism i hemlandet. År 2018 inleddes ett projekt som gick ut på att bygga en ”Runebergspark” bakom Ritoniemi gård samt en mötesplats som omgärdades av björkar och fick namnet ”Runebergs sal”.¹⁰⁹ Ett kulturturismprojekt 2020–2021 betonade mötet mellan natur och kultur och även området vid Ruovesikällan fick en informationstavla som berättar om områdets kulturhistoria och ekologi.¹¹⁰ Restaureringen av källan var en del av ett mer omfattande arbete som gick ut på att dels förnya Runebergs minnesmärken, dels skapa nya minnesplatser. I arbetet att utveckla kommunens *brand* skapar sammanförandet av kultur och natur ett mervärde.

107. ”Under de bästa dagarna anlände tio charterbussar, ibland fem bussar på en gång. Numera anländer några bussar per år”. Sanna Makkonen, verkställande direktör för tidningen *Ruovesi*, telefonsamtal med Outi Leskelä, 6/11 2024.

108. ”sangen paikallista”. Redaktionen, ”Heinäkuun 5. päivä 1985 Runebergin lähteellä Ruovedellä”, *Lähteen seutu* 1985:2.

109. Terhi Kääriäinen, ”Runebergin puiston rakentaminen alkoi”, *Ruovesi* 29/11 2018.

110. Sirkku Somero, ”Kulttuurimatkailun hanke sai kehuja – Ruovedellä on ainutlaatuisen kulttuuriperintö, mutta miten tuoda sitä kiinnostavasti esille matkailijoille?”, *Ruovesi* 6/7 2022.

Ur författarkultens perspektiv laddas källvattnet fortsatt på ett intressant sätt med mytiska betydelser samtidigt som det inbjuder till vardagliga eller religiösa vattenritualer. Under restaureringsprojektet stötte man ofta på besökare som var på väg att hämta eller hade hämtat dricks- eller dopvatten ur källan. Kommundirektören berättade i en intervju att Runebergskällan på ett personligt plan blev viktig för honom då hans dotter, i början av 2000-talet, döptes med vatten ur källan.¹¹¹ Församlingen i Ruovesi ordnade i sin tur i juni 2023 en kvällsandakt vid källan och utnyttjade på så sätt den religiösa symbolik som är förknippad med källorna.

År 2024 fick man uppleva Runebergskällan på ett helt nytt sätt då abiturienterna ordnade ett Halloween-evenemang på området. Terrängen var upplyst i granna färger och hade dekorerats med Halloween-rekvisita, abiturienterna var klädda i enlighet med temat och i rutten ingick ljudeffekter och musik. Cirka hundra besökare berömde evenemanget och önskade att det skulle få en fortsättning.¹¹² I och med detta uppdaterades källan till att bli de yngre generationernas plats för kulturevenemang samtidigt som den sammankopplades med nya betydelser och användningssätt. Trots att man i restaureringsprojektet uppmuntrade besökare att förnimma Runebergs källpoesi, kan källan med sin näromgivning skapa nya och överraskande associationer som inte har någon annan anknytning till Runeberg än den kända platsen.

AVSLUTNING

Runebergskulten har skapat flera besöksmål för litterär turism i Finland men tills vidare är forskningen kring dessa mål blygsam. Runebergskällan i Ruovesi hör till de mest centrala natursevärdheterna och en granskning av dess historia synliggör de spänningar som uppstått då man förenat författarkulten med en plats i naturen.

III. Terhi Kääriäinen, ”Runebergin lähde ennallistetaan kivisellä pohjapadolla ja reuna-
pöllejä poistamalla – Kunnostuksesta vastaava Outi Leskelä: ”Toivon, että lähteestä
tulisi taas kuntalaisten ylpeyden aihe””, *Ruovesi* 25/5 2023.

II.2. Redaktionen, ”Abit järjestivät Halloweenkujan Runebergin lähteen maastossa”,
Ruovesi 1/11 2024.

Tidigare har man kritiserat källområdet i dess ursprungliga naturtillstånd utifrån författarkulten och riktat både missnöje och förändringskrav mot den som varken varit befogade eller önskvärda ur ett ekologiskt perspektiv. Anknytningen till författaren har inneburit att källan blivit en del av den kulturella geografin men även lett till städåtgärder vars konsekvenser varit förödande. Den ökade ekologiska medvetenheten och naturvårdsåtgärderna i slutet av 1900-talet och på 2000-talet, står numera i bredd med de kulturhistoriska värderingarna i fråga om platsens skötsel. Målet med restaureringsprojektet var att förena de kulturhistoriska och de ekologiska värderingarna med varandra för att skapa en hållbar utgångspunkt för platsens skötsel och dess välmående. Man letade efter kulturhistoriska värderingar i Runebergs dikter om källor vilket visar på litteraturens betydelse för litterär turism. Det handlar inte enbart om affärsverksamhet utan om en genuin ansats att värna om ett kulturarv.

Källans historia ger ett illustrativt perspektiv på Runebergskulten, på utmaningarna med litterär turism och på den sårbarhet som präglar källornas ekosystem. Runebergskällan upprätthåller fortfarande föreställningen om den berömda diktaren och överför litteratur- och kulturhistorien åt nya generationer. Samtidigt är källan öppen för nya betydelsebärande sammanhang och användningssätt. Man måste ändå vårda naturskyddsområdet och utveckla det utgående från naturvårdens och den känsliga ekologins premisser. En källa i naturtillstånd kan även på ett givande sätt utmana kulturella och litterära föreställningar om källornas estetik och öppna för ett nytt och klagörande perspektiv på förståelsen av Runebergs dikter om källor.

Översättning till svenska: Pia Vuorio

En högaktad och lugn ålderdom?

Upplevelser av åldrande i ståndsfamiljer i 1800-talets Finland

DEN 5 MAJ 1870 SKREV statsrådet, godsägaren och läkaren Carl Daniel von Haartman ner ”de önskingar jag alltid hyst för hvad göras skall när jag lämnar Eder”. Han inledde med orden:

Skuggorna begynna blifva långa – natten nalkas dagen skymmer då måste menniskan tänka på hvilan, så också jag tyst och stilla nöjd och glad vara beredd att lämna den snart ramlande jordhyddan, för att flytta till de ljusare boningar Vår milde Frälsare beredt åt dem som längta till Honom.¹

Raderna återger en metafor där livet liknas vid en dag: morgonen som barndom, dagen som vuxenliv och kvällen som ålderdom. Andra vanliga bilder under 1800-talet var livshjulet och ålderstrappan.²

I brevet ger von Haartman bilden av att han är tillfreds med att närma sig livets slut. Trots det nämner han längre fram att han har känslan av att ”det stupar ner för mig allt hastigare och hastigare”. I andra brev vittnar familjemedlemmar om att hans hälsa hade börjat svikta, vilket säkert bidrog till känslan av att hans tid höll på att rinna

1. Carl Daniel von Haartman 5/5 1870, en avskrift av hans testamente bevaras bland brev från Carl Daniel von Haartman till Fanny von Born, mapp ÄSB 5, Sarvlaks arkiv SLA 1103, Svenska litteratursällskapet i Finlands arkiv (SLS), Helsingfors.
2. Pat Thane, ”Old age in European cultures. A significant presence from antiquity to present”, *American Historical Review* 125, 2020:2, s. 385–395, speciellt s. 388–389, <https://doi.org/10.1093/ahr/rhaa190>; Birgitta Odén, *Åldre genom tiderna. Åldrande och äldrepolitik som en historiker ser det*, Stockholm: Carlssons 2014, s. 175–178; Pat Thane, ”Social histories of old age and aging”, *Journal of Social History* 37, 2003:1, s. 93–111, speciellt s. 98–99, <https://doi.org/10.1353/jsh.2003.0163>.

ut.³ Han levde ändå ytterligare sju år efter brevets tillkomst och dog 1877 vid en ålder av 85 år.

I von Haartmans kretsar var 85 år en hög ålder, även om det inte var exceptionellt att bli så gammal på 1800-talet. Om man ser till den förväntade livslängden för barn som i likhet med von Haartman föddes i slutet av 1700-talet, stack han ändå ut. Vid födseln hade de här barnen en genomsnittlig förväntad livslängd på mellan 28 och 36 år. Den förväntade livslängden påverkades emellertid av den höga barn-dödligheten: den som nådde vuxen ålder hade relativt goda chanser att uppnå en hög ålder.⁴ Den brittiska historikern Pat Thane har påpekat att uppgifterna om förväntad livslängd kan ge en felaktig bild av att äldre människor knappt fanns under 1800-talet eller tidigare. Samtidigt konstaterar hon att det endast var omkring tio procent av den brittiska befolkningen som uppnådde en ålder över sextio år på 1700- och 1800-talet.⁵ I Sverige 1750 var drygt 82 procent av befolkningen under femtio år, medan strax under tio procent var sextio år eller äldre.⁶ Det visar på att äldre trots allt var i minoritet.

Syftet med den här artikeln är att visa hur synen på ålderdom och åldrande såg ut bland svenskspråkiga ståndsfamiljer i Finland under 1800-talet. Fokus ligger på den subjektiva upplevelsen av åldrande och på hur livet som åldrande eller gammal kunde te sig i en släktkrets av familjer tillhörande landets sociala elit. Källmaterialet består av brev skrivna inom högreståndsfamiljer från olika släkter och under olika perioder av seklet. Med hjälp av breven undersöker jag personer som uppfyllde definitionen av beteckningen gammal inom de här kretsarna samt vad ålderdomen medförde för dem. Jag ser på ålderdom som både en biologisk process och som ett socialt konstruerat fenomen.

3. Se t.ex. Naëma Aurora af Schultén till Sofia Rosina Lavonius 26/7 1863, mapp III:5 1-14, Lavonius-v. Haartmansamlingen, Elsa och Gustaf Lagercrantz släktarkiv, Stockholms stadsarkiv, Kungsklippan (SSA), Stockholm.

4. Bertel von Bonsdorff, *Läkare och läkekonst i Finland under 300 år 1640-1940*, Ekenäs: Ekenäs tryckeri 1978, s. 270-271; Karin Johannisson, *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfarenheter*, Stockholm: Norstedts 2013, s. 27.

5. Thane, "Old age in European cultures"; Thane, "Social histories of old age and aging".

6. Odén, *Äldre genom tiderna*, s. 30; Heikki Mikkonen, "Ikäännyttiinpä ennenkin. Erittäin vanhoiksi eläneiden tilastointi Suomessa Taulustolaitoksen perustamisesta ensimmäiseen väestölaskentaan", *Historiallinen Aikakauskirja* 123, 2025:1.

Den första delen handlar om de fysiska faktorer som familjerna och de gamla såg som tecken på ålderdom. Den senare handlar om hur man förhöll sig till dessa tecken och om vilka förväntningar man hade på hur äldre skulle leva och bete sig. Till den sociala konstruktionen hör även de institutioner och vårdformer som förknippas med varje del av åldrandet och livets skeden: från barndom, genom vuxenlivet till ålderdom och död.⁷ Tillsammans var både den biologiska och den sociala aspekten viktiga för *upplevelsen* av ålderdom. Detta gällde både för den som själv åldrades och för de anhöriga som bevittnade processen av åldrande.

Genom närläsning av brev där ålderdom synliggörs och äldre människor kommer till tals vill jag bidra till en större förståelse för vad det innebar att åldras om man tillhörde den sociala eliten i 1800-talets Finland. När ansågs någon vara gammal och vilka kännetecken på ålderdom tog man fasta på? Hur hanterade de äldre sitt åldrande och hur togs de om hand när de inte längre klarade sig själva i vardagen?

De undersökta familjerna tillhörde Finlands sociala elit under 1800-talet. Begreppet inkluderar inte bara adel utan även ofrälse ståndspersoner med en liknande samhällsposition och livsstil. Dessa personer bildade en minoritet som innehade merparten av det ekonomiska, politiska och sociala kapitalet.⁸ Eliten värnade om sina värderingar och sin kultur för att särskilja sig från andra samhällsgrupper.⁹ Trots detta var de här undersökta familjerna ingen homogen krets: vissa familjer var mer välbärgade och hade en starkare samhällsposition än andra. Genom släktskap eller ingifte tillhörde de ändå en krets som delade liknande idéer och en likande uppfattning om sin värld.¹⁰

Källmaterialet består av korrespondens inom familjer ur släkterna von Haartman, af Schultén, Rabenius, Rindell, Finckenberg, von Born,

7. Odén, *Äldre genom tiderna*, s. 178.

8. Alex Snellman, *Suomen aateli. Yhteiskunnan huipulta uusiin rooleihin 1809–1939*, Helsinki: Helsingin yliopisto 2014, s. 11, 18.

9. Snellman, *Suomen aateli*; Reetta Eiranen, *Läbisuhteet ja nationalismi. Aate, tunteet ja sukupuoli Tengströmin perheessä 1800-luvun puolivälissä*, Tampere: Tampereen yliopisto 2019; Topi Artukka, *Tanssiva kaupunki. Turun seurapiiri sosiaalisen näytämönä 1810-luvulla*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2021.

10. Reetta Eiranen har i sin forskning diskuterat ideologi och tankevärld som sammanhållande faktorer i familje- och släktnätverk på 1800-talet. Se Eiranen, *Läbisuhteet ja nationalismi*.

Möllersvärd och Gadolin.¹¹ Männen hade alla framstående positioner inom lantdagen, senaten eller militären i storfurstendömet Finland. Statsrådet Carl Daniel von Haartman och hans son Carl von Haartman skilde sig från de övriga eftersom de var läkare, men genom sitt adelskap utmärkte de sig inom landets läkarkår.¹²

Familjerna levde ett liv uppdelat i två säsonger. Under vinterhalvåret levde de urbant i våningar i Helsingfors och Åbo, och under sommaren bodde de på herrgårdar ute på landet. Herrgårdarna var belägna dels i Östnyland, dels i Egentliga Finlands kust- och skärgårdstrakter. Kvinnornas roll var att leda hushållsarbetet och organisera sällskapslivet samt att ta hand om barnen. Det var i hög grad ett heltidsarbete, och till sin hjälp hade de därför tjänstefolk. Kvinnorna i min undersökning tillhörde den sociala eliten från födseln och gifte sig med män inom sin egen sociala krets. Gustava Rindell var ett undantag eftersom hon tjänstgjorde som hushållerska åt bland annat familjen af Schultén.¹³ Hon förblev god vän till familjen livet ut och erhöll pension från dem. Hon hade därmed inte samma ekonomiska förutsättningar som de andra kvinnorna, men ur breven framgår ett likartat förhållningssätt till åldrandet som hos de övriga kvinnorna i materialet.

Brev där ålderdom beskrivs och diskuteras ingår ofta i större samlingar och de brev som här citeras har valts ut ur omfattande familjekorrespondenser. Familjebreven kan inte ses som privata i modern mening. De är förtroliga men följer tidens konventioner för brevkultur. Breven lästes ofta högt för släkt och familj, vilket formade brevstilen så att den alltid var respektfull och passade in i det som ansågs korrekt för den sociala kontexten. Frustrationer samt andra negativa känslor och hemligheter avhandlades inte.¹⁴ Brevmaterialet i

11. Breven härstammar från följande arkivsamlingar: samlingarna af Schultén, von Wendt, Axel Haartman och släkten Gadolin i handskriftssamlingarna vid Åbo Akademis bibliotek (ÅAB), Sarvlaks arkiv SLSA 1103 och Carl Magnus Möllersvärd's arkiv SLSA 1062 i Svenska litteratursällskapet i Finlands arkiv (SLS) samt Lavonius-v. Haartmansamlingen i Elsa och Gustaf Lagercrantz släktarkiv i Stockholms stadsarkiv (SSA).

12. Se von Bonsdorff, *Läkare och läkekonst i Finland under 300 år 1640–1940*, passim.

13. Se brev från Gustava Carolina Rindell till Otto Reinhold, mapp H:IX, samlingen af Schultén, ÅAB.

14. Om brevkultur, se bl.a. Penny Summerfield, *Histories of the Self. Personal Narratives and Historical Practice*, London & New York: Routledge, s. 22–49; Anu Lahtinen et al., "Kirjeiden uusi tuleminen", Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi

den här undersökningen kompletteras även med en dagbok av översten Carl Magnus Möllersvärd.¹⁵ Därtill kombinerar jag egodokumenten med två av tidens läkarböcker för att kontextualisera och jämföra den beskrivna upplevelsen av ålderdom i breven med tidens rådande teoretiska tankar om ålderdom.¹⁶

Breven är skrivna av svenskspråkiga ståndspersoner. En del är skrivna av personer som själva beskrev sig som gamla, andra är skrivna av personer som emotionellt eller fysiskt stod de gamla nära. Efter- som familjerna tillhörde eliten hade brevskrivarna ett socialt och ekonomiskt kapital som särskilde dem från övriga samhällsgrupper och som påverkade deras ålderdom – i många avseenden positivt. Det ansågs allmänt att samhällets elit åldrades långsammare än fattigare personer med fysiskt hårda arbeten.¹⁷ Elitens ekonomi och livsvillkor gav bättre möjligheter att ta hand om sin hälsa, vilket ledde till större chanser att uppnå en hög ålder.¹⁸ Allt detta inverkar även på deras upplevelse av ålderdomen.

Familjemedlemmarna tillbringade ofta tid ifrån varandra. Männen reste i arbetet och kvinnorna var ibland borta under längre perioder för att besöka släktingar på andra orter. Dessutom bodde släktingar och familjemedlemmar på olika orter. Breven var därför ett ovärderligt verktyg i upprätthållandet av familje- och släktrelationer.

Samtidigt är brev en vinklad verklighet där de ämnen som behandlas har valts ut utifrån skribentens egna och mottagarens intressen.¹⁹ För historikern är brev i många fall som att se in genom en rundel i ett

Vainio-Korhonen (toim.), *Kirjeet ja historiantutkimus*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011, s. 9–27.

15. Carl Magnus Möllersvärd's dagbok 1846, Carl Magnus Möllersvärd's arkiv SL5A 1062, SLS.

16. A. T. Wistrand, *Handbok i husmedicinen, eller anvisning för igenkännandet och den enklaste behandlingen af inre och yttre sjukdomar, jemte en kort Sundhetslära och vägledning för de vanligaste medikamenternas rätta bruk*. Fjerde genomsedda upplagan, Stockholm: P.A. Huldbergs förlag 1864; O.F. Hallin, *Helsan framför allt! Handbok i helso- och sjukvårdslära*, Stockholm: Gernandts boktryckeri-aktiebolag 1885.

17. Janet Roebuck, "When does 'old age' begin? The evolution of the English definition", *Journal of Social History* 12, 1979:3, s. 416–428, speciellt s. 418, <https://doi.org/10.1353/jsh/12.3.416>.

18. Johanna Ilmakunnas, *Flitiga och sysslösa. Essäer om 1700-talets Europa*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Appell 2024, s. 232, 260.

19. Lahtinen et al., "Kirjeiden uusi tuleminen", s. 20–21.

frostklätt fönster: man ser aldrig hela bilden. Inte minst beror detta på att brevet skribent och mottagare kände varandra: de delade samma världsbild och kultur och besatt gemensam kunskap som för dem var så självklar att den inte behövde skrivas i ord. Av den orsaken är det exempelvis inte lätt att veta vad som avses med "gammal" i breven, för noggrannare beskrivningar saknas. Därför behöver man i läsningen av breven tolka de benämningar som förekommer inom den kontext där de skrivs utan att låta egna värderingar färga läsningen – i den mån det är möjligt.

Värdet i denna studies brevmaterial ligger i att både de gamla och de anhöriga kommer till tals och kompletterar varandra. Ibland kan därför luckor i brev delvis fyllas med information ur andra brev. I materialet ingår män och kvinnor, vilket gör det möjligt att synliggöra eventuella olikheter vad gäller genus. Materialet möjliggör också nedslag i olika perioder under 1800-talet. Studien bidrar framför allt till forskningen inom familje- och medicinhistoria samt till den erfarenhetshistoriska forskningen.

ÅLDERDOM I HISTORIEN OCH SOM SOCIAL KONSTRUKTION

I Norden har de äldre ägnats rätt liten uppmärksamhet i historieforskningen, medan man i den engelskspråkiga världen skrivit fler verk med fokus på äldre. I dag har den utmaning som en allt äldre befolkning utgör lett till större intresse för äldre i en förfluten tid.²⁰ Det saknas ändå fortfarande i hög grad studier gjorda ur äldres eget perspektiv, där individens och anhörigas syn på åldrandet synliggörs i en historisk kontext.

En grundläggande orsak till detta är säkerligen den fragmentariska materialtillgången. Utifrån materialet för denna artikel är det tydligt att personer som uppnådde en hög ålder alltmer sällan skrev brev och ibland slutade de helt att skriva. I vissa fall dikterade de sina brev, men i många fall försvann de ut i marginalen av andra familjemedlemmars och släktingars brev. Där nämndes de oftast i rapporter som

20. Lynn Botelho & Pat Thane, "Introduction", Lynn Botelho & Pat Thane (eds.), *Women and Ageing in British Society Since 1500*, London: Routledge 2014, s. 1–12. Den svenska historikern Birgitta Odén är en av de få som inom det nordiska forskningsfältet lyft fram ålderdomen i en historisk kontext, se Odén, *Äldre genom tiderna*.

behandlade deras hälsotillstånd, vilka skickades till anhöriga. Därför är närvaron av sjukdom och krämpor dominerande i en analys av brevmaterial om äldre i en historisk kontext.

Om målet är att pussla ihop en större bild av ålderdomsupplevelser på 1800-talet kan de sporadiska omnämnandena och de i jämförelse med andra vuxna åldersgrupper fåtaliga egenhändigt skrivna breven göra historikerns arbete krävande. För detta syfte krävs en noggrann genomgång av en stor mängd material: framför allt familjekorrespondens. Det är i sådant material som de äldre ges plats: i brev till nära anhöriga för vilka den äldres hälsa och välmående var av intresse. Historikern Birgitta Odén har lyft fram behovet av att fylla det hål i historieskrivningen som hon menar att vården av gamla utgör. Hon uppmuntrar historiker att mer aktivt använda brev i studiet av äldre, vid sidan av biografier och memoarer som hört till de traditionella källorna.²¹ Utmaningen med detta är den arbetsbörda som ett sådant material medför.

Eftersom fokus för den här artikeln i hög grad ligger på upplevelsen av ålderdom hos de gamla samt på deras egen syn på ålderdomen har jag tagit inspiration från upplevelsehistorisk forskning samt kroppshistorisk forskning i analysen. Under det senaste decenniet har historisk forskning kring upplevelser blivit föremål för ett växande intresse. Historikerna Josephine Hoegaerts och Stephanie Olsen menar att emotioner och (sensoriska) känslor hänger samman med upplevelser. Hur dessa i sin tur "formas, känns och uttrycks" är avgörande för både den individuella och den kollektiva upplevelsen av ett fenomen.²² För att komma åt upplevelsen av ålderdom behöver vi ta fasta dels på de känslor och emotioner kring åldrandet som uttrycks i breven, dels på uttryck för förnimmelser som hänger ihop med ålderdom som en fysisk upplevelse. Om dessa upplevelser studeras tillsammans med de praktiker som beskrevs och diskuterades kring de äldre – till exempel

21. Odén, *Äldre genom tiderna*, s. 50–67.

22. Josephine Hoegaerts & Stephanie Olsen, "The history of experience. Afterword", Ville Kivimäki, Sami Suodenjoki & Tanja Vahtikari (eds.), *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800–2000*, Tampere: Tampere University 2021, s. 376, https://doi.org/10.1007/978-3-030-69882-9_15. Citat: "the way they [emotions and senses] are shaped, felt and displayed", översättning till svenska EW.

hur de vårdades, vem som tog hand om dem samt hurdan kontakt de hade till sin omvärld i form av visiter och resor – kan vi genom brevmaterialet bilda oss en uppfattning om brevskrivarnas ålderdom så som den kan ha upplevts och levts.

Vilken uppfattning och kunskap vi har om kroppen avgör hur vi förstår och upplever den. Den tyska historikern Barbara Duden menar att vår så kallade korporealitet (*corporeality*) påverkar våra föreställningar om till exempel värk, åldrande, sjukdom och död.²³ Samtidigt som åldrandet kan lokaliseras i den fysiska kroppen, hänger *upplevelsen* och *definitionen* av ålder samt *förväntningarna* på den åldrande människan samman med den kultur och den sociala kontext som den gamla lever i.

Ålderdomshistoriker stöter på liknande utmaningar som genusforskare vad gäller grundläggande definitioner: när blir man gammal och vad är avgörande för detta? Ålderdom har definierats på olika sätt i olika tidsperioder och åldrandet är individuellt – samtidigt som det är kopplat till en kulturell kontext med tillhörande värderingar.²⁴ Genushistorikern Judith Butler menar att genus är performativt: en identitet som institutionaliseras genom en "stiliserad upprepning av handlingar". I detta ingår också kroppen, och genus måste därför förstås genom det sätt på vilket "kroppsliga gester, rörelser och handlingar av olika slag utgör illusionen av ett bestående könat jag".²⁵ På samma sätt kan åldrande ses som någonting performativt: en identitet som man antingen anammar eller förkastar. Utöver detta måste individen förhålla sig till vissa kännetecken och "regler" som är rådande i den sociala och kulturella kontext som han eller hon åldras i.

Performativitet är enligt Butler ett sätt att bygga betydelse – och identitet – genom återkommande praktiker i ett socialt sammanhang.

23. Barbara Duden, *The Woman Beneath the Skin. A Doctor's Patients in Eighteenth-Century Germany* [*Geschichte unter der Haut. Ein Eisenacher Arzt und seine Patientinnen um 1730*, 1987], translated by Thomas Dunlap, Cambridge & London: Harvard University Press 1991, s. 2.

24. Botelho & Thane, "Introduction", s. 2–3.

25. Judith Butler, "Performative acts and gender constitution. An essay in phenomenology and feminist theory", *Theatre Journal* 40, 1988:4, s. 519–531, citat på s. 519: "stylized repetition of acts"; "bodily gestures, movements, and enactments of various kinds constitute the illusion of an abiding gendered self", översättning till svenska EW.

Denna performativitet handlar om hur diskursiva betydelser skapas i praktiker som delas socialt. I denna artikel framställs breven som performativa handlingar: deras produktion och utbyte bildar en stilerad, upprepad praktik som inte bara uttrycker utan också bygger på sociala och kulturella betydelser. Brevskrivandet ger alltså inte bara uttryck för ålderdom, utan konstruerar ålderdomen: både skrivandet och det dagliga kroppsliga beteendet blir performativa handlingar som skapar och bekräftar de åldrandes identiteter.²⁶

I den här artikeln är breven den plats där upplevelsen av ålderdom iscensätts och kommuniceras: det är bara det som skrevs i breven som vi kan utgå från här. Detta kan kopplas till begreppet "erfarenhetsscenen" som de finska erfarenhetshistorikerna Mikko Kokko och Minna Harjula föreslagit för undersökningar av det sätt på vilket upplevelser och erfarenheter formas i sin sociala kontext. De betonar att den sociala verkligheten konstrueras genom kultur- och tidsbundna erfarenheter som kommuniceras socialt.²⁷ Erfarenhetsscenen är det tillfälle eller det ögonblick då erfarenheter utbyts eller uppstår. Scenen är det medium genom vilket upplevelser kan samlas och bli till erfarenheter, som i kommunikation med andra cirkulerar i samhället och med tiden institutionaliseras för att till sist betraktas som en legitim sanning som i sin tur börjar uppfattas som så självklar att den kan påverka samhällsstrukturer.²⁸ Det sätt på vilket en åldrande familjemedlem blev föremål för hela familjens – ibland hela släktens – vård och oro kan ses som ett exempel på detta. Det var i sin sociala kontext som en gammal människa *blev* gammal, och hon blev det genom att beskriva sig själv som "gammal" antingen i förhållande till andra eller i likhet med andra i sin krets. Detta skedde utifrån de erfarenheter som hon och hennes närkrets hade av beteckningen "gammal" och dess innebörd.

Samtidigt är åldrandet en lång process och det finns olika grader av ålderdom: det är en utveckling från gammal till åldring under vilken

26. Ibid.

27. Se även Peter L. Berger & Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, London: Penguin Books [1966] 1991.

28. Minna Harjula & Heikki Kokko, "The Scene of Experience", Johanna Annola et al. (eds.), *Digital Handbook of the History of Experience*, Tampere: Centre of Excellence in the History of Experiences, Tampere University, <https://doi.org/10.58077/SSXN-4N37>.

den som åldras anammar en identitet, praktiserar den och gör den till både sin egen och andras bild av sig själv.²⁹ I denna kontext blir varje känsla av trötthet, varje avtagande förmåga och varje sjukdom bekräftelser som stärker bilden av att vara gammal. Frågan är hur denna bild av åldrande kunde ta sig uttryck i ståndsfamiliers brev under 1800-talet och när män respektive kvinnor började beteckna sig som gamla.

ÅLDERDOMENS BÖRJAN

Till skillnad från barndomen, när den kroppsliga och intellektuella utvecklingen i allmänhet följer specifika stadier, är faserna i livets slutskede inte lika tydligt definierbara.³⁰ Läkaren O. F. Hallin beskrev 1885 åldrandet som ett fysiskt förfall där personen blir magrare, " huden skrynklas, håren förlora sin glans" och " musklerna blifva blekare och svagare, ledgångarne styfvare och benen bräckligare" samt " sinnesorganen och hjernan" blir " förslöade". Till sist inträffar döden: för det mesta utan någon " bestämd sjukdom", men oftast ändå till följd av en sjukdom som den gamla på grund av nedsatt motståndskraft inte klarar av att stå emot.³¹

Inom högreståndsfamiljer lärde man sig från tidig ålder att uppmärksamma familjemedlemmars, släktingars och vänners födelsedagar.³² På så vis var man medveten om varandras ålder. Att man lade vikt vid ålder syns även i 1800-talets dödsannonser där den exakta åldern ofta skrevs ut för den döda. Till exempel uppgavs löjtnantskan Margareta Magdalena Finckenberg, som är en av personerna i mitt källmaterial, ha dött i en ålder av "87 år, 2 månader, och 11 dagar".³³

Det tidigaste exemplet i mitt material på en person som betecknar sig som gammal är just Margareta Magdalena Finckenberg. Vid 62 års ålder, beskrev hon sig 1808 som "gammal och tröt". Dessutom trodde hon att Gud "wil småningom skilja mig ifrån alt hwad som är mig

29. Botelho & Thane, "Introduction", s. 5–6.

30. Roebuck, "When does 'old age' begin?", s. 416.

31. Hallin, *Helsan framför allt*, s. 366–367.

32. Se t.ex. Helena Rosina Franzén (von Haartman) till Carl Daniel von Haartman 4/5 1818 och 3/7 1827, mapp 2, samlingen von Wendt, ÅAB; Karl Hugo Brynolf af Schultén till Otto Reinhold af Schultén 27/11 1861, mapp E:VIII, samlingen af Schultén, ÅAB.

33. "Dödsfall", *Åbo Tidningar* 29/6 1833.

kärerst på jorden”.³⁴ Hon levde ändå i ytterligare tjugofem år. Detta påminner om den brittiska Lady Sarah Cowper som vid 56 års ålder ansåg sig gammal och inledde försök att dra sig undan från hushållets och det sociala livets plikter samt förbereda sig för döden. Hennes dagbok har analyserats av den brittiska historikern Anne Kugler.³⁵

När det gäller kvinnorna i mitt material varierade det i vilken ålder de började beskriva sig som gamla: från 54 års ålder till 72. Änkefrun och löjtnantskan Emerentia Gadolin skrev 1857 att hon kände att hon ”blifvit bra gammal” när hon var 54 år. Orsakerna till detta var gikt och trötthet.³⁶ Vid århundradets slut, 1896, skrev däremot friherrinnan Fanny von Born att hon kände sig ”gammal” först i en ålder av 72 år. Hon var då hemkommen från en utlandsresa för hälsans skull.³⁷

Klimakteriet har historiskt betraktats som den period då kvinnor blir gamla. Det markerar också ett viktigt skifte i livet, framför allt för 1800-talets gifta kvinnor. Tiden för barnafödande var då över.³⁸ För Emerentia Gadolin, som var 54 år när hon började beskriva sig som gammal, kan upplevelsen av ålderdom ha sammanfallit med klimakteriet. Denna livsperiod är däremot inget som berörs i brev-materialet och därför kan vi bara fokusera på det som hon verkligen nämner: trötthet och gikt.

Mer allmänt har ”hög ålder” i stora delar av Europa ansetts börja efter sextio.³⁹ För kvinnorna i mitt källmaterial sammanföll den första känslan av åldrande med att bli utan barn i hushållet. Till exempel dog Margaretha Magdalena Finckenbergs yngsta dotter Charlotte 1808. Dottern var vid detta tillfälle visserligen redan 25 år gammal,

34. Margareta Magdalena Finckenberg till Jacobina Theodora ”Jaquette” af Schultén 17/6 1808, mapp B:II, samlingen af Schultén, ÅAB.

35. Anne Kugler, ”I feel myself decay apace”. Old age in the diary of Lady Sarah Cowper (1644–1720), Lynn Botelho & Pat Thane (eds.), *Women and Ageing in British Society Since 1500*, London & New York: Routledge 2014, s. 66–88, speciellt s. 68.

36. Emerentia Gustava Gadolin till Axel och Amatus Gadolin [1857], mapp 10, samlingen släkten Gadolin, ÅAB.

37. Hedvig Lovisa Fransiska ”Fanny” von Born till Augusta Kristina Berndtson 13/6 1896, mapp ÅSB 7, Sarvlaks arkiv SL5A 1103, SLS.

38. Se bl.a. Elisabeth A. Williams, ”Eating after the climacteric. Food, gender and ageing in the long eighteenth century”, James Kennaway & Rina Knoeff (eds.), *Lifestyle and Medicine in the Enlightenment. The Six Non-Naturals in the Long Eighteenth Century*, London: Routledge 2020, s. 67–85, <https://doi.org/10.4324/9780429465642>.

39. Thane, ”Old age in European cultures”, s. 394.

men hon var ogift och bodde hemma. Hennes mamma hade därför troligen fått hjälp och stöd av henne. Fanny von Born, som först senare började känna sig gammal, tog hand om sina barnbarn efter att hennes egna barn hade lämnat hemmet.⁴⁰ Den rollförändring som barnens bortflyttning från hemmet innebar för mödrarna var signifikant för de gifta kvinnornas åldrande. Det innebar ett identitetsskifte från mor med barn i hushållet, till mor med frånvarande barn. Genom barnens bortflyttning kunde ålderdomen dessutom innebära en ny form av frihet för kvinnor, i synnerhet om de också var änkor med en stabil ekonomi. Samtidigt kunde livet som änka ytterligare bidra till känslan av åldrande.⁴¹ Både Finckenberg, Gadolin och von Born var änkor när de för första gången skrev att de kände sig gamla.

Identitetsskiften framstår också som viktigt bland männen i materialet, även om de inte kretsade kring föräldraskap. Det finns tre vanliga sätt att identifiera åldrande: det kronologiska (kalenderår), det funktionella (möjlighet att klara sig på egen hand) och det kulturella. Det kulturella sättet att identifiera ålderdom är en kombination av de kronologiska och funktionella sätten, och det härleds bland annat till det system och de värderingar som samhället är uppbyggt på.⁴² Hit kan till exempel räknas uppfattningar om när man anses gammal nog att gå i pension. Sedan arbetspensionerna infördes i Finland under 1900-talet har denna ålder legat på ungefär 65 år.⁴³

I Finland fick ordinarie statstjänstemän rätt till pension redan 1826. Pensionsåldern var först 65 år, men från 1866 blev den 63 år.⁴⁴ De män som ingår i mitt forskningsmaterial gick emellertid inte automatiskt i pension när de uppnått en bestämd ålder. I stället avgjordes behovet av

40. Se brev mellan Hedvig Lovisa Fransiska "Fanny" von Born och Hulda Augusta von Born samt mellan Hedvig Lovisa Fransiska "Fanny" von Born och Viktor Magnus von Born d.y., mapparna SPB 2 och VMBB3, Sarvlaks arkiv SLSA 1103, SLS.

41. Kugler, "I feel myself decay apace", s. 66–88, speciellt s. 68.

42. Botelho & Thane, "Introduction", s. 4.

43. Roebuck, "When does 'old age' begin?"; Matti Hannikainen & Jussi Vauhkonen, "Arbetspensionernas historia inom den privata sektorn i Finland", Julkari – STM:n hallinnonalan avoin julkaisuarkisto, Eläketurvakeskus, <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2015112620071>. Sidan är en sammanfattning av verket Matti Hannikainen & Jussi Vauhkonen, *Ansioiden mukaan. Yksityisalojen työeläkkeiden historia*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2012.

44. Hannikainen & Vauhkonen, "Arbetspensionernas historia inom den privata sektorn i Finland", s. 2.

pension av den funktionella åldersfaktorn: de ansökte om pension när de kände sig så gamla att de inte längre klarade av att göra sitt jobb. Det innebar att flera av männen arbetade till sina sista år, de flesta i senaten. Den 71-årige senatorn Pehr Jonas Törnqvist ville ansöka om avsked 1859, förutsatt att pensionen var tillräckligt hög. I annat fall skrev han att det "återstår för mig ej annat, än tills jag dignar fortsätta med befattningen, ehuru af flere skäl motbjudande".⁴⁵ Avskedet förverkligades först 1862, men orsaken framgår inte i breven. Kanske fick han inte den pension han önskade. En annan möjlig orsak skymtar när han skriver att han vid inlämnandet av ansökan hade skakat hand med "Baron Rokosovsky" som inte gav något svar på ansökan utan bara yttrade att han fann honom "se frisk ut". Självt menade Törnqvist att han upplevde tjänstgöringen som "tung" och ansåg "minnet och krafterne i aftagande".⁴⁶ Kanske hans överordnade inte uppfattade honom som så gammal och kraftlös som han själv kände sig.

I breven framgår inte när Törnqvist började känna sig gammal, men han var äldre än alla de ovan nämnda kvinnorna när han till slut fick avsked från sin tjänst och ansåg "tiden inne att taga sista steget och söka lugn för de återstående dagarne".⁴⁷ Det tycks med andra ord ha funnits en koppling mellan känslan av ålderdom och att behöva avstå från sitt värv eller sin uppgift i livet samt från den roll som man kanske i första hand identifierade sig med. Medan kvinnorna såg sig själva som mor och maka, identifierade sig männen med sin ämbetsroll. Förlusten av dessa roller innebar övergången till ett nytt livsskede, och detta bidrog av allt att döma till känslan av åldrande.

En annan orsak till känslan av åldrande som var gemensam för kvinnor och män var trötthet. Som 63-åring skrev läkaren Carl Daniel von Haartman att han åldrades "dageligen" och tillade att "de ännu nyss ungdomliga krafterna" hade börjat "mer än tillbörligt svika mig".⁴⁸

45. Pehr Jonas Törnqvist till Otto Reinhold af Schultén 5/3 1859, mapp H:III, samlingen af Schultén, ÅAB.

46. Yrjö Kotivuori, "Pehr Jonas Törnqvist", *Studentmatrikel 1640–1852*, Helsingfors: Helsingfors universitet 2005, <https://ylioppilasmatrikkel.fi/henkilo.php?id=11760>, (hämtad 22/5 2025); Pehr Jonas Törnqvist till Otto Reinhold af Schultén 15/3 1862, mapp H:III, samlingen af Schultén, ÅAB.

47. Kotivuori, "Pehr Jonas Törnqvist".

48. Carl Daniel von Haartman till Hedvig Lovisa Fransiska "Fanny" von Born 6/8 1865, mapp ÅSB 5, Sarvlaks arkiv SLSA 1103, SLS.

Här skymtar något som den brittiska historikern John Vincent har pekat på som en viktig del i känslan av att åldras: upplevelsen av distans mellan sitt nutida och dåtida jag. Denna känsla kan förstärkas i övergången mellan olika livsroller.⁴⁹

När Fanny von Born skrev att hon kände sig gammal 1896 tillade hon förklaringen: "förr var allt så lätt för mig, men min gång är besvärad, så trapporna känns tunga".⁵⁰ Precis som för Carl Daniel von Haartman uppstod känslan av ålderdom för henne genom en jämförelse i fysisk förmåga mellan då och nu. Enligt Odén är det senast i den så kallade tredje åldern, det vill säga 65–79 år, som många börjar känna sig tröttare och svagare.⁵¹ Då inträder ofta tecken kopplade till det biologiska åldrandet. Dit hör även upplevelsen av en försämrad fysisk förmåga av det slag som Carl Daniel von Haartman och Fanny von Born beskrev.

Samtidigt syns en accepterande inställning i brevet från von Haartman, när han efter beskrivningen av sin avtagande förmåga tillägger "mais que faire!": men vad kan man göra! Hälsoproblem och sjukdomar ansågs vara en del av åldrandet. Under åtminstone de senaste sex åren hade von Haartman drabbats av hälsoproblem som han bland annat försökte lindra med brunnskurer. I september 1859 hade han just kommit hem från en sådan kur och ansåg sig "braf nog", men "[v]isst kännes ålderdomen stundeligen på mångfaldigt sätt men så måste det ju vara!".⁵² Även här märks en tendens att underkasta sig åldrandet som en del av livet. Samma inställning syns också hos majorskan Eva Maria Bruncrona som 1821, vid 73 års ålder, skrev och klagade över sin gikt. Hon kopplade gikten till åldern, men viftade bort den med orden: "någott skall påminna os om vår bräcklighet."⁵³ I sina brev framställer med andra ord både Carl Daniel von Haartman och Eva Maria Bruncrona ålderdomen som en del av livets villkor.

49. John A. Vincent, *Old Age*, New York: Routledge 2003, s. 12–14.

50. Hedvig Lovisa Fransiska "Fanny" von Born till Augusta Kristina Berndtson 13/6 1896, mapp ÄSB 7, Sarvlaks arkiv SLSA 1103, SLS.

51. Odén, *Äldre genom tiderna*, s. 177.

52. Carl Daniel von Haartman till Johan August von Born 12/9 1859, mapp ÄSB 10, Sarvlaks arkiv SLSA 1103, SLS.

53. Eva Maria Bruncrona till Eva Mathilda Aminoff 3/8 1821, Rilax samling III, Riksarkivet (RA), Helsingfors.

Kugler har visat att det i 1700-talets England ansågs förkastligt att inte acceptera sin ålderdom och i stället försöka göra sig yngre än man var.⁵⁴ Man förväntades bete sig och agera enligt samhällets föreställningar om den ålder man innehade. Det går i det här fallet inte att veta om den acceptans av ålderdomen som uttrycks i breven reflekterade brevskrivarnas verkliga inställning, men formuleringarna tyder på att acceptans var vad som förväntades av dem. Samtidigt kan man se formuleringarna som ett sätt för brevskrivarna att observera sina egna krämpor och använda begreppen "ålderdom" och "gammal" för att förstå dem och deras orsaker. Genom att beskriva sig själva som gamla kunde de förklara och förstå sina tilltagande fysiska svårigheter. På så sätt kan man se von Haartmans och Bruncronas accepterande inställning som ett erkännande av åldringsprocessen som något naturligt, inte som något skrämmande eller sjukligt. Även om de kanske talade om ålderdomen med ironi, kan deras acceptans tolkas som ett sätt att förstå sin egen erfarenhet. I så fall handlade det inte bara om att de följde en norm, utan också om att de tillämpade normen för att förstå sin personliga åldringsprocess.

Förväntningar på hur man borde leva som gammal märks i förmaningar till män som ansågs leva på ett sätt som inte var hälsosamt för deras ålder. Till exempel ansåg professor Nathanael Gerhard af Schulten d.ä.:s svärmor att han inte längre borde "sträfvä emot" och att hans hustru måste använda "hela" sin "öfvertalnings förmåga at råda hännåm" till detta "när bådde hälsan och ålder befaller [vila]".⁵⁵ Brevet är troligen skrivet 1821, när af Schultén var 71 år gammal och just hade varit sjuk. Året därpå fick han avsked från senaten, och tre år därefter avled han.⁵⁶

Ett annat exempel på män som uppmanades leva i enlighet med sin ålder finns i Carl Daniel von Haartmans brev till sin 52-åriga svärson

54. Kugler, "I feel myself decay apace", s. 73–74.

55. Margareta Magdalena Finckenberg till Jacobina Theodora "Jaquette" af Schultén 10/5 [1821?], mapp B:II, samlingen af Schultén, ÅAB.

56. Yrjö Kotivuori, "Nathanael Gerhard af Schultén", *Studentmatrikel 1640–1852*, Helsingfors: Helsingfors universitet 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=8378>, (hämtad 22/5 2025).

friherren Johan August von Born. I ett brev från 1862 uppmanade svärfadern von Born att ta sig själv "tillvara" och bad honom komma ihåg att han "är ingen Herkules, fast du ofta tyckes förmena så".⁵⁷ Även von Haartman själv ansågs anstränga sina krafter mer än han borde vid sin ålder. Ännu 1867 när han var 75 år blev han tvungen att resa i affärer. Hans drygt fyrtio år yngre hustru ansåg detta "ledsamt" även om det var "högst nödvändigt" och tillade i ett brev till sin mor: "Mamma vet att min gamla gubbe ej är van att skona sig."⁵⁸ Också senatorn Otto Reinhold af Schultén antydde i ett brev som skrevs när von Haartman var 81 år, att denne inte levde på ett sätt som förväntades av gamla. Han skrev att "Haartman är visserligen raskare än många andra som uppnått hög ålder, men för mycket raskhet ger kanhända anledning till glömska någon gång af ålderns fordringar".⁵⁹ Här syns en antydning om de regler eller fordringar för olika åldrar som råder i samhället. Den sjukdom som von Haartman nyligen hade tillfrisknat från hade, enligt vad af Schultén fått höra, varit "framkalladt af något dietfel". Han uppmanade därför von Haartmans hustru att se till så att maken anammade "nödig försiktighet i allt, i synnerhet matväg".⁶⁰

Historiskt sett har det ansetts viktigt för äldre att äta på ett sätt som passar både deras ålder och personliga konstitution.⁶¹ Enligt den svenska 1800-talsläkaren A.T. Wistrand var den "[f]örnämsta orsaken" till "kroppens förtidiga aftagande och upplösning" ett "oordentligt och utswäfvande lefnadssätt". Till det räknade han bland annat "omåttlighet i mat och dryck" samt "osunda födoämnen".⁶² Även läkaren O.F. Hallin lade vikt vid maten som måste anpassas efter de äldres "matsmältningsorgan". Eftersom äldre ofta saknade tänder behövde maten också "förtäras i fint fördelad form".⁶³

57. Carl Daniel von Haartman till Johan August von Born, december 1862, mapp ÄSB 10, Sarvlaks arkiv SL5A 1103, SLS. Brevet är arkiverat bland oidentifierade avsändare, men handstilen är von Haartmans och brevet är undertecknat med "Svärfar".

58. Emilia Theodora "Emmy" von Haartman till Margareta Sophia "Grethe Sophie" Westzyntius 29/7 1867, mapp 16, samlingen von Wendt, ÅAB.

59. Otto Reinhold af Schultén till Emilia Theodora "Emmy" von Haartman 8/12 1873, mapp 8-9, samlingen von Wendt, ÅAB.

60. Ibid.

61. Williams, "Eating after the climacteric."

62. Wistrand, *Handbok i husmedicinen*, s. 1.

63. Hallin, *Helsan framför allt*, s. 369.

Förutom kosten betonade de två läkarna Wistrand och Hallin även vikten av stillhet för gamla.⁶⁴ Till stillheten hörde även ett liv utan oro, vilket framkommer i ett brev från den 73-åriga Eva Maria Bruncrona när hon skrev att ”vid Min Ålder tål man intet mycket som oroar”.⁶⁵ Förhoppningar om en lugn ålderdom syns också till exempel när Hugo af Schultén gratulerade sin pappa på hans 80-årsdag. Då önskade han att denne skulle få ”bibehålla helsan och njuta den frid, jag vet att Pappa sätta så högt värde på”.⁶⁶ Pehr Jonas Törnqvist hoppades få ”lugn” under sin sista levnadstid, och Gustava Rindell ansåg, med hänvisning till sig själv, att ”den gamla behöfver lugn och stillhet”.⁶⁷ De tidigare citerade förmaningarna till män som ansträngde sig mer än ålderdomen ansågs medgiva, visar ändå att det var lättare att drömma om en fridfull ålderdom än att verkligen leva den. Samtidigt var givetvis också tillämpningen av dessa fordringar, framför allt vad gäller vila och mat, ett privilegium som endast förunnades de familjer i landet som besatt ett socialt och ekonomiskt kapital. Till exempel skrev Eva Maria Bruncrona i ett brev från 1821: ”Vår herre har varit så nådig och ställt till lugn för Min Ålderdom, denna lefnad är passande för mig.” Hon tillade emellertid därefter att lugnet också berodde på ”beskedliga pigor”.⁶⁸ För den stilla levnad som ansågs passande för de äldre krävdes med andra ord hjälp och stöd i vardagen. Som Bruncronas brev visar, var detta även något som de själva var medvetna om.

ÅLDERDOMENS SJUKDOMAR

Känslan av ålderdom hänger också ihop med en persons hälsa. Inom forskningen har det diskuterats huruvida ålderdomen borde jämföras med en sjukdom. Ålderdom anses ju som ”naturligt” samtidigt som många symptom på ålderdom är desamma som för sjukdomar.⁶⁹ Vad

64. Wistrand, *Handbok i husmedicinen*, s. 23; Hallin, *Helsan framför allt*, s. 367–368.

65. Eva Maria Bruncrona till Eva Mathilda Aminoff 3/8 1821, Rilax samling III, RA.

66. Karl Hugo Brynolf af Schultén till Otto Reinhold af Schultén 23/11 1878, mapp E:V, samlingen af Schultén, ÅAB.

67. Gustava Carolina Rindell till Otto Reinhold af Schultén 19/12 1877, mapp H:IX, samlingen af Schultén, ÅAB.

68. Eva Maria Bruncrona till Eva Mathilda Aminoff 3/8 1821, Rilax samling III, RA.

69. Roy Porter & G.S. Rousseau, *Gout. The Patrician Malady*, första pocketupplagan, New Haven & London: Yale University Press [1998] 2000, s. 1.

som ändå kan konstateras är att ålderdom ofta åtföljs av sjukdomar som blir en del av ålderdomsupplevelsen. Dessa kan samtidigt påskynda processen av både fysiskt och kognitivt förfall, framför allt om effektiva mediciner och behandlingsmetoder saknas.

Före antibiotikans genombrott på 1940-talet ledde sjukdomar ofta till långa tider av återhämtning och konvalescens. Infektioner ”som inte kan hävas med hjälp av läkemedel förstör celler och vävnader”, menar medicinhistorikern Maria Josephson, och tillägger: ”[a]llvarliga sjukdomstillstånd leder ofta till en lång period av trötthet, nedsatt styrka och ork”. Hon konstaterar att kroppen ”bryts ner” av sjukdomar som inte behandlas.⁷⁰ Det här var vardag för 1800-talets familjer; flera sjukdomar under livet påverkade säkerligen därför ännu mer än i dag i vilken ålder en person började känna sig gammal. Gifta kvinnors långsiktiga hälsa bröts dessutom ner av täta graviditeter och förlossningar.⁷¹

Insjuknandet i någon sjukdom kunde utgöra startskottet för en persons åldrande.⁷² Carl von Haartman, som dog några månader före sin 69-årsdag 1888, led länge av hälsoproblem som av allt att döma började med ett ”nerfslag” 1876.⁷³ Redan några månader före sin 62-årsdag 1881, beskrev han sig som ”en gammal man med bruten hälsa”.⁷⁴

Inom familjerna i mitt källmaterial ansåg man också att ålderdomen var förknippad med nedsatt motståndskraft och återkommande sjuklighet. Fanny von Born oroade sig exempelvis 1885 för en bekant, den 64-årige Robert Ehrnrooth, som var sjuklig. Hans läkare tyckte inte att sjukdomen var farlig, men von Born menade att ”vid den åldern

70. Maria Josephson, ”Vi har glömt att det är normalt att vara långtidssjuk”, *Göteborgs-Posten* 11/8 2021.

71. Maria Vainio-Kurtakko, ”Terveyden ja onnen ehdot. Avioliitto kahden naisen elämän punaisena lankana”, Jutta Ahlbeck et al. (toim.), *Kipupisteissä. Sairaus, kulttuuri ja modernisoituva Suomi*, Turku: Turun Yliopisto 2015, s. 173–176, <http://www.urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8350-6>; Caroline Castiglione, ”What to expect when you’re always expecting”. Frequent childbirth and female health in early modern Italy”, Sandra Cavallo & Tessa Storey (eds.), *Conserving Health in Early Modern Culture. Bodies and Environments in Italy and England*, Manchester: Manchester University Press 2017, s. 55–79.

72. Se även Kugler, ”I feel myself decay apace”, s. 71.

73. Emilia Theodora ”Emmy” von Haartman till Margaretha Sophia ”Grethe Sophie” Westzynthius 19/7 1876, mapp 16, samlingen von Wendt, ÅAB.

74. Carl von Haartman till Sofia Rosina Lavonius 26/7 1881, mapp III:4 37–44, Lavonius-v. Haartmansamlingen, Elsa och Gustaf Lagercrantz släktarkiv, SSA.

tycker jag allt blir farligt".⁷⁵ Samma föreställningar om sambandet mellan ålderdom och sjukdomar syns även i tidens läkarböcker och lyfts där fram som orsak till dietetiska rekommendationer för äldre.⁷⁶

En av de vanligaste sjukdomarna bland de äldre i mitt källmaterial under början av 1800-talet var ledsjukdomen gikt. Sjukdomen var förknippad med överflöd och frosseri. I första hand ansågs den drabba män, vilket än i dag är fallet. Sjukdomen var så starkt förknippad med eliten att varje välbärgad man förväntade sig att drabbas av sjukdomen som äldre.⁷⁷ I de familjer som jag studerat drabbades däremot båda könen i nästan lika hög grad av sjukdomen även om kvinnorna låg i knapp majoritet. Jacobina Theodora af Schultén led av gikt, liksom Emerentia Gadolin, Beata Sofia Törnqvist och Margareta Magdalena Finckenberg.⁷⁸ Av männen drabbades Carl Daniel von Haartman och Abraham Arvid Finckenberg samt brodern Carl Herman Finckenberg av samma åkomma.⁷⁹ Av alla sjukdomar i materialet är det just gikt som starkast förknippades med ålderdom. Till exempel associerade den 19-åriga Carl Nathanael Westzyntius gikt med ålderdomen när han i mitten av århundradet beskrev flanell som det tyg som "gamla giktsjuka personer nyttja närmast kroppen".⁸⁰

Under andra hälften av 1800-talet försvann gikt så gott som helt ur familjernas brevdiskussioner; vanligare blev i stället reumatism. Till exempel led Pehr Jonas Törnqvist av "reumatism i hufvudet" i mitten

75. Hedvig Lovisa Fransiska "Fanny" von Born till Hulda Augusta von Born 21/12 1885, mapp SPB 2, Sarvlaks arkiv SL5A 1103, SLS.

76. Hallin, *Helsan framför allt*, Wistrand, *Handbok i husmedicinen*.

77. Porter & Rousseau, *Gout*, s. 3. Se även Thomas G. Benedek, "Gout in women. A historical perspective", *Bulletin of The History of Medicine* 71, 1997:1, s. 1–22.

78. T.ex. Carl Gustaf af Schultén till Nathanael Gerhard af Schultén d.ä. 2/5 1821, mapp A:XXXIV, samlingen af Schultén, ÅAB; Emerentia Gustava Gadolin till Axel och Amatus Gadolin, odaterat [1852?], mapp 10, samlingen släkten Gadolin, ÅAB; Otto Reinhold af Schultén till Anna Carolina af Schultén 8/8, 26/8, 29/8 och 5/9 1853, mapp H:III, samlingen af Schultén, ÅAB; Magdalena Charlotta "Malla" af Schultén till Nathanael Gerhard af Schultén d.y. 26/3 1828, mapp D:X, samlingen af Schultén, ÅAB.

79. T.ex. Carl Daniel von Haartman till Johan August von Born, december 1867, mapp ÅSB 10, Sarvlaks arkiv SL5A 1103, SLS; Abraham Arvid Finckenberg till Arvid Gabriel Haartman, odaterat och Carl Herman Finckenberg till Arvid Gabriel Haartman, odaterat, mapp 53–55, Axel Haartmans samling, ÅAB.

80. Carl Nathanael Westzyntius till Emilia Theodora "Emmy" von Haartman 27/2 1856, mapp 8–9, samlingen von Wendt, ÅAB.

av 1850-talet.⁸¹ Man kände till båda sjukdomarna under 1800-talet, men Carl Daniel von Haartman konstaterar i sin läkarbok att de var svåra att åtskilja.⁸² Diagnostiseringsmetoderna för gikt förbättrades vid mitten av 1800-talet.⁸³ Det kan ha bidragit till att gikten blev betydligt mer sällsynt i materialet under senare delen av seklet. Innan dess ska benämningen gikt troligen tolkas mer som ett samlingsnamn för olika ledsjukdomar. Skillnaden mellan diagnoserna gikt och reumatism i mitt källmaterial var att reumatism drabbade både yngre och äldre samt att det inte uppfattades som en ålderdomsmarkör i lika hög grad som gikt. Två exempel på detta utgör Alfons von Haartman, som redan som 31-åring led av reumatism, och Axel Gadolin som drabbades av åkomman som 41-åring.⁸⁴

Förutom ledsjukdomarna var försämrad syn ett tecken på ålderdom. Margareta Magdalena Finckenberg drabbades troligen av nedsatt syn som äldre, eftersom hennes två systerdöttrar måste läsa högt för henne.⁸⁵ Försämrad syn var också en vanlig orsak till att de äldre skrev färre brev. Otto Reinhold af Schultén hade glasögon åtminstone från 55 års ålder,⁸⁶ men ingen av de andra brevskrivarna nämner några glasögon. Professorskan Anna Christina Rabenius var den som led av de svåraste problemen med ögonen. Först miste hon synen på det ena ögat och några månader senare blev hon helt blind på båda ögonen, så att hon vid 79 års ålder inte såg "det minsta".⁸⁷

81. Alexandra Charlotta Törnqvist till Anna Carolina af Schultén 17/10 [1856?], mapp H:III, samlingen af Schultén, ÅAB.

82. C.D. von Haartman, *Anvisningar till igenkännande af de allmännaste sjukdomar hos människan samt den första behandlingen af dem, ämnade för sjuke och för dem som vårda sjuke på landet. Andra delen. Om sjukdomar hos fullvexta i allmänhet*, Helsingfors: J Simelii arfvingar 1845, 95–101, 157–164.

83. Benedek, "Gout in women".

84. Carl Daniel von Haartman till Karolina Rosina Julia Gummerus 28/1 1867, mapp 1, samlingen von Wendt, ÅAB; Fanny Elisabeth Gadolin till Johan August von Born 23/6 1869, mapp ÅSB 10, Sarvlaks arkiv SLSA 1103, SLS.

85. Magdalena Charlotta "Malla" af Schultén till Nathanael Gerhard af Schultén d.y. 2/5 1833, mapp D:X, samlingen af Schultén, ÅAB.

86. Otto Reinhold af Schultén till Anna Carolina af Schultén 17/8 1853, mapp H:III, samlingen af Schultén, ÅAB.

87. Lars Georg Rabenius till Nathanael Gerhard af Schultén d.ä. 29/4 och 4/11 1818, mapp A:XXX, samlingen af Schultén, ÅAB.

Det vanligaste fysiska besväret var ändå försämrad rörlighet, vilket fortfarande hör till de första tecknen på åldrande.⁸⁸ Liksom problem med synen, kunde nedsatt rörlighet bidra till att de gamla drog sig undan från det sociala umgänget och blev beroende av hjälp i vardagen. Till exempel höll sig Carl Magnus Möllersvärd för det mesta hemma under sitt sista levnadsår. Om det var ålderdomen eller personligheten som utgjorde den största orsaken till detta går inte att avgöra med säkerhet: hans syster besökte "Sneckenströms stora Bal" den 1 januari 1846, men för egen del skrev han att han "hvarken årkar eller is med detta nöje".⁸⁹ Den 4 januari antydde Möllersvärd ändå att oviljan att röra sig ute berodde på ålderdomen, för då skrev han att han var bjuden till två supéer, men att han orkade "ej ut, en sådan usling är jag nu förtiden".⁹⁰ Den 4 mars 1846 föll Möllersvärd omkull hemma, vilket ökade hans ovilja att lämna hemmet.⁹¹ Enligt den svenska etnologen Angela Rundquist var det vanligt att äldre damer deltog i det sociala livet även när hälsan blev sämre, eftersom det var ett sätt för dem att behålla sin position i den sociala kretsen.⁹² Till skillnad från sin bror deltog Ulla Möllersvärd nästan dagligen i sociala sammankomster.⁹³ Även andra kvinnor i mitt källmaterial såg det sociala som viktigt in i det sista: Margareta Magdalena Finckenberg bjöd till exempel in femtio gäster till "ett stort Caffé" när hon fyllde 85 år.⁹⁴

Gustava Rindell beskrev problem med rörligheten från och med 1868. Den hösten skadade hon vänster axel så att hon bara kunde röra armen "åt ett enda håll" och hade "svår värk". Först i december började värken ge med sig, men "ömheten och styfheten" var kvar.⁹⁵ Tio år senare blev hennes gångförmåga "allt mera klen", men hon hade

88. Vincent, *Old Age*, s. 12.

89. Carl Magnus Möllersvärds dagbok 1/1 1846, Carl Magnus Möllersvärds arkiv SLSA 1062, SLS.

90. Ibid. 4/1 1846.

91. Ibid. 4/3 1846.

92. Angela Rundquist, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900*, Malmö: Carlssons 1989, s. 308.

93. Carl Magnus Möllersvärds dagbok 1846, passim, Carl Magnus Möllersvärds arkiv SLSA 1062, SLS.

94. Magdalena Charlotta "Malla" af Schultén till Nathanael Gerhard af Schultén d.y. 14/4 1830, mapp D:X, samlingen af Schultén, ÅAB.

95. Gustava Carolina Rindell till Otto Reinhold af Schultén 15/12 1868, mapp H:IX, samlingen af Schultén, ÅAB.

ändå gjort några promenader i det "herliga" sommarvädret.⁹⁶ Två år därefter, ansåg hon sig själv vara "mycket äldre och med hvarje dag". Hon skrev att hennes "krafter betydligt aftagit" och att benen hade "blifvit så svaga att jag har svårt att stödja mig på dem, ock komma i rörelse".⁹⁷ För både Rindell och Möllersvärd kan den avtagande rörelseförmågan ses som en betydande del av deras åldrande identitet och sätt att leva i enlighet med denna.

Läkaren Hallin ansåg att "[r]egelbundna *kroppsrörelser* utgöra ett af de förnämsta och verksammaste medlen att befordra sundheten hos gamla personer".⁹⁸ Vikten av rörelse framhävs även i citatet ur Gustava Rindells brev ovan. Också Otto Reinhold af Schultén betraktade daglig rörelse "såsom högst nödvändigt för hälsans bibehållande".⁹⁹ Daglig rörelse ansågs inte bara hälsosamt för gamla utan var en viktig del av 1800-talets föreställningar om hur människor i alla åldrar borde leva för att upprätthålla en god hälsa.¹⁰⁰ Till den rekommenderade rörelsen hörde även från mitten av seklet gymnastik.¹⁰¹ Det märktes till exempel när Lars Gabriel von Haartman som 62-åring blev ordinerad "Gymnastisk Sjukbehandling" och fick noggranna anvisningar för fjorton olika rörelser.¹⁰²

Också Carl Daniel von Haartman drabbades av försämrad rörelseförmåga under sina sista år. Hans familj försökte hjälpa till för att han skulle kunna fortsätta att delta i det sociala livet. Ännu knappt två månader före sin död planerade han ett besök hos sin svärmor, men

96. Gustava Carolina Rindell till Otto Reinhold af Schultén 16/7 1878, mapp H:IX, samlingen af Schultén, ÅAB.

97. Gustava Carolina Rindell till Otto Reinhold af Schultén 13/6 1881, mapp H:IX, samlingen af Schultén, ÅAB.

98. Hallin, *Helsan framför allt*, s. 368–369 (kursiveringen är Hallins).

99. Otto Reinhold af Schultén till Emilia Theodora "Emmy" von Haartman 2/12 1880, mapp 8–9, samlingen von Wendt, ÅAB.

100. Se t.ex. Marjo Kaartinen, "A busy day with me, or at least with my feet & my stockings'. Walking for health and the female pedestrian's spaces in eighteenth-century British towns", Elaine Chalus & Marjo Kaartinen (eds.), *Gendering Spaces in European Towns, 1500–1914*, New York: Routledge 2019, s. 32–45.

101. Pia Lundquist Wanneberg, "Gymnastics as a remedy. A study of nineteenth century Swedish medical gymnastics", *Athens Journal of Sports* 5, 2018:1, s. 33–52.

102. "Gymnastisk Sjukbehandling för Geheimerådet Friherre Haartman", 20/12 1851, Lars Gabriel von Haartmans arkiv, RA.

han var beredd på att behöva ”bäras upp och ner” på Prostvik gård.¹⁰³ Året innan, sommaren 1875, hade von Haartman rest till Prostvik i en ”chaise” på sonens ångbåt, vilket innebar att han ”icke rördes alls på egna fötter”.¹⁰⁴ Det här visar att familjen var beredd att anstränga sig för att han skulle kunna fortsätta sitt sociala liv trots nedsatt rörelseförmåga. Det är också ett exempel på hur ålderdom kunde bli en delad erfarenhet som engagerade och påverkade fler än den gamla.

VÅRDEN AV DE GAMLA

För akut sjukvård, för ordinerandet av läkemedel och för behandlingar anlidade familjerna i mitt källmaterial läkare. Detta gällde också för de gamla. I det skede då de gamla inte längre klarade sig själva i vardagen var det kvinnliga familjemedlemmar eller släktingar som tog hand om dem. Till sin hjälp hade de även tjänstefolk. Odén har konstaterat att denna typ av hemvård i hög grad har förblivit osynlig inom forskningen.¹⁰⁵ På den här punkten har det ändå börjat ske en ändring under det senaste decenniet, till exempel genom Hannah Newtons bok om konvalescens och Claire Marie Rennies avhandling om vården av sjuka barn i en tidigmodern kontext. I båda de här verken står vården i hemmet i fokus.¹⁰⁶ Däremot utgör hemvården av äldre fortfarande i hög grad en lucka i forskningen.

Det var ingen självklarhet att det fanns någon närstående som tog hand om en gammal människa, i synnerhet inte om den gamla redan hade överlevt alla sina barn.¹⁰⁷ Historikerna Lynn Botelho och Pat Thane menar att föreställningen att äldre kvinnor bodde hos vuxna barn är en stereotyp.¹⁰⁸ Samtidigt har historikern Susannah Ottaway visat att åldrande kvinnor i högre grad än män bodde med vuxna barn.

103. Carl Daniel von Haartman till Hedvig Lovisa Fransiska (Fanny) von Born 17/6 1877, mapp ÅSB 5, Sarvlaks arkiv SL5A 1103, SLS.

104. Carl Daniel von Haartman till Hedvig Lovisa Fransiska ”Fanny” von Born 4/8 1875, mapp ÅSB 5, Sarvlaks arkiv SL5A 1103, SLS.

105. Odén, *Äldre genom tiderna*, s. 50–67.

106. Hanna Newton, *Misery to Mirth. Recovery from Illness in Early Modern England*, Oxford: Oxford University Press 2018; Claire Marie Rennie, *The Care of Sick Children in Eighteenth-Century England*, Leeds: University of Leeds 2016.

107. Thane, ”Social histories of old age and aging”, s. 102.

108. Botelho & Thane, ”Introduction”, s. 1.

Hon har även visat på de förväntningar som fanns på att barn skulle ta hand om sina föräldrar när de blev gamla. Framför allt gällde detta barn till änkor.¹⁰⁹ Enligt Rundquist hörde det till att en ogift dotter bodde kvar med sin mamma om modern blev änka och att hon tog ”ansvaret för dennas hushåll och välbefinnande”.¹¹⁰ I mitt material var det ofta en ogift dotter som bodde kvar i föräldrahemmet och tog hand om sin åldrande mamma. Till exempel bodde dottern Malla af Schultén ännu i barndomshemmet när Jaquette af Schultén blev änka. Dottern vårdade sin mamma tills dennas död 1828, och fortsatte sedan att ta hand om sin mormor fram till det att även hon gick bort 1833.¹¹¹ Emerentia Gadolin, som dog 1878, hade av allt att döma sin ogifta dotter, Sofia Karolina ”Nina” Gadolin, boende hos sig. Dottern tog hand om sin mamma och hjälpte henne med hushållet på Ävik gård i Somero.¹¹²

Känslobanden mellan föräldrar och barn fortsatte ofta efter det att barnen blivit vuxna och bildat egna hushåll.¹¹³ I breven omtalas de äldre på ett sätt som ger bilden av att de var en viktig del av sina familjer. Lars Georg Rabenius kallade sin 79-åriga mamma för en ”förenings punkt” vars ”välgång gjort en del af vår egen”.¹¹⁴ Hans fru Margareta Rabenius skrev om sin ”goda wördade Mormor”¹¹⁵ och hennes bror Otto Reinhold af Schultén skrev om Carl Daniel von Haartman som ”den vördade Gamle”.¹¹⁶ Det fjärde budordet förpliktade

109. Susannah Ottaway, ”The old woman’s home in eighteenth-century England”, Lynn Botelho & Pat Thane (eds.), *Women and Ageing in British Society Since 1500*, London & New York: Routledge 2014, s. 111–138. Se även Richard Walls kapitel i samma antologi, ”The residence patterns of elderly English women in comparative perspective”, s. 139–165.

110. Rundquist, *Blått blod och liljevita händer*, s. 299.

111. Se brev från Magdalena Charlotta ”Malla” af Schultén till Nathanael Gerhard af Schultén d.y., mapp D:X, samlingen af Schultén, ÅAB.

112. Se brev från Johanna Augusta Schultz till Axel Gadolin d.ä., passim, mapp 8, samlingen von Wendt, ÅAB.

113. Johanna Ilmakunnas, ”Vanhempien ja aikuisten lasten väliset suhteet 1700-luvun Ruotsissa”, Johanna Ilmakunnas & Anu Lahtinen (toim.), *Perheen jäljillä. Perhe-subteiden moninaisuus Pohjolassa 1400–2020*, Tampere: Vastapaino 2021, s. 147–175.

114. Lars Georg Rabenius till Nathanael Gerhard af Schultén d.ä. 4/11 1818, mapp A:XXX, samlingen af Schultén, ÅAB.

115. Margareta Maria Rabenius till Jacobina Theodora ”Jaquette” af Schultén 10/2 1819, mapp B:VI, samlingen af Schultén, ÅAB.

116. Otto Reinhold af Schultén till Emilia Theodora ”Emmy” von Haartman 8/12 1873, mapp 8–9, samlingen von Wendt, ÅAB.

barn att hela livet hedra sina föräldrar, men Odén har visat att det inte alltid gick friktionsfritt.¹¹⁷ Även Ottaway har visat att vården av en äldre förälder i det vuxna barnets hem inte alltid fungerade problemfritt.¹¹⁸

Utåt sett verkar vården av de äldre i mitt källmaterial inte ha förorsakat några problem inom familjerna, men samtidigt är det inte troligt att missnöje skulle ha uttryckts i skrift utan på sin höjd muntligt i mötet med någon som vårdaren hade förtroende för. Brevskrivarna kunde inte ta för givet att det som skrevs i ett brev inte spreds vidare till andra.¹¹⁹ Samtidigt är det endast ett fåtal brev i mitt källmaterial som skrivits av någon som vårdade en förälder eller morförälder i hemmet, vilket gör det svårt att bilda sig en klar uppfattning om vårdarnas syn på sin situation. Malla af Schultén är ett undantag. Efter det att hon i närmare tio år hade tagit hand om sina föräldrar och sin mormor med hjälp av sin kusin Margaretha Sophia Haartman, lät hon en viss frustration skina igenom i ett brev till brodern Nathanael Gerhard af Schultén d.y.:

[...] jag behöfver verkligen någon uppmuntran, då på mig ensam, utan att muntligen kunna förskaffa mig ett enda dugligt råd, bestyret och omsorgen om allt ligger och det dagliga bestyret med hushållet och egendomarne får ej heller försummas, dertill kommer skyldighets visitors fullgörande och visitors emottagande; ty hos oss får aldrig någonsin ej tagas emot, om Mormor annars är redig. Huru ofta, efter en sådan origtigt använd dag i sådan brådska, är man ej frestad att utropa lika med en som var i dylik brydsam ställning och ej kunde frikalla sig från en mängd små besvärliga skyldigheter hwarom jag någorstädes har läst "Nej, dessa pligter gå för vida!"¹²⁰

Det är hennes sista bevarade brev till brodern innan mormodern dog ett par månader senare, och det är tydligt att hon började ha nog av den situation som hon befann sig i. Samtidigt visar brevet också på

117. Odén, *Äldre genom tiderna*, s. 74–93.

118. Ottaway, "The old woman's home in eighteenth-century England".

119. Se t.ex. Lahtinen et al., "Kirjeiden uusi tuleminen", s. 17–18.

120. Magdalena Charlotta "Malla" af Schultén till Nathanael Gerhard af Schultén d.y. 2/5 1833, mapp D:X, samlingen af Schultén, ÅAB.

den mängd av plikter som Malla af Schultén hade i hushållet: vården av mormodern var bara en av dem. Samma höst, efter mormoderns död, gifte hon sig med Carl Gabriel Westzynthius och kunde skapa ett eget hem. Det här stämmer överens med Rundquists iakttagande, när hon menar att ogifta döttrar hade få möjligheter att bestämma över sina liv.¹²¹ I samma situation befann sig av allt att döma även Jacobina Fredrika af Schultén några decennier senare. På 1870-talet flyttade hon in hos sin farbror Otto Reinhold af Schultén och tog hand om honom tills han dog. Farbrodern var då änklings och saknade egna döttrar, varför det föll på den ogifta brorsdotterns lott att ta hand om honom. Hon blev därmed tvungen att anpassa sitt liv efter farbrodern, och breven visar att hon hade få möjligheter till pauser från vården.¹²²

Äldre kunde även behöva hjälp med skötseln av det praktiska arbetet som en egendom genererade. Fanny von Born ägde som änka Gammelbacka gård i Borgå och till sin hjälp hade hon sonen Viktor Magnus von Born som hade hand om åtminstone en del av godsets bokföring samt hennes kontanta medel. När hon behövde mer av sina pengar skickade han dem till henne.¹²³ Vården av en gammal förälder behövde med andra ord inte alltid handla om fysisk vård, utan kunde också ta formen av hjälp med skötsel av egendom och ekonomi.¹²⁴

Ogifta kvinnor bildade som äldre ofta egna hushåll med en ogift syster.¹²⁵ Gustava Rindell flyttade som 83-åring till sin syster Aurora Rindell.¹²⁶ Ett år senare flyttade även systrarna Rindells systerdotter

121. Rundquist, *Blått blod och liljevita händer*, s. 299–300.

122. Se brevväxlingar mellan Jacobina Fredrika "Jaquette" af Schultén och Arvid af Schultén samt Hugo Haartman i samlingarna af Schultén (mapp H:VII) och Axel Haartman (mapp 54), ÅAB.

123. Muntlig upplysning av historikern Maria Vainio-Kurtakko, vars forskning gäller Viktor Magnus von Borns godsdrift på Sarvlax som han ägde. Se även brev från Hedvig Lovisa Fransiska "Fanny" von Born till Viktor Magnus von Born d.y., mapp VMBB3, Sarvlaks arkiv SLISA 1103, SLS.

124. Se även Ulla Ijäs, "Individ och gemenskap", Janne Haikari et al. (red.), *Adelns historia i Finland [Aatelin historia Suomessa]*, 2020, Översättning Matias Huss, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2023, s. 284–307, speciellt s. 297; Rundquist, *Blått blod och liljevita händer*, s. 313–314.

125. Amy M. Froide, "Old maids. The lifecycle of single women in early modern England", Lynn Botelho & Pat Thane (eds.), *Women and Ageing in British Society Since 1500*, New York & London: Routledge 2014, s. 89–110.

126. Otto Reinhold af Schultén till Emilia Theodora "Emmy" von Haartman 4/1 1878, mapp 8–9, samlingen von Wendt, ÅAB; Gustava Carolina Rindell till Otto Reinhold

Louise Roos hem till dem. Av henne fick de båda åldrande kvinnorna "hjälp och tröst".¹²⁷ Ett annat syskonpar som bildade gemensamt hushåll var Ulla och Carl Magnus Möllersvärd.¹²⁸

I allmänhet var det vanligare för män att antingen gifta om sig eller överlevas av sin hustru. Män som gifte om sig sent i livet valde ofta en betydligt yngre andra, eller såsom i Carl Daniel von Haartmans fall tredje, hustru. Änkor gifte mycket sällan om sig och framför allt inte om de inte längre var i fertil ålder. Det var inte lika accepterat i samhället för änkor att gifta om sig trots att man ansåg att det krävdes en ny hustru om en man blev änkling.¹²⁹

Otto Reinhold af Schultén blev änkling 1856, och som 62-åring gifte han om sig med den 38-åriga änkan Naëma Haartman fyra år senare. Båda hade små barn att ta hand om och ingick sedan tidigare i samma släkt- och umgängeskrets, vilket troligen var viktiga orsaker till det nya äktenskapet.¹³⁰ Män med små barn var av praktiska skäl tvungna att gifta om sig. De behövde en mor till barnen och någon som kunde leda hushållet.¹³¹

Carl Daniel von Haartmans tredje hustru hade troligen två tilltänkta roller; den som mor till hans små barn och den som hans vårdare på äldre dagar. Knappt ett år före giftermålet skrev hans äldsta dotter att hennes tankar "omsväfva Pappa så ofta och svidandes så i mitt hjerta att tänka Pappa, ofta, så allena". En "högst egen tanke" hade därför slagit henne ett par dagar tidigare om kanske "Lagmanskan" kunde "sprida någon trefnad öfver Pappas ålderdom".¹³² Några månader

af Schultén 19/12 1877, mapp H:IX, samlingen af Schultén, ÅAB.

127. Gustava Carolina Rindell till Otto Reinhold af Schultén 8/7 och 9/12 1880 samt 13/6 1881, mapp H:IX, samlingen af Schultén, ÅAB.

128. Carl Magnus Möllersvärds dagbok, passim, Carl Magnus Möllersvärds arkiv SL5A 1062, SLS.

129. Margaret Pelling, "Who most needs to marry? Ageing and inequality among women and men in early modern Norwich", Lynn Botelho & Pat Thane (eds.), *Women and Ageing in British Society Since 1500*, New York & London: Routledge 2014, s. 31–42.

130. Reetta Eiranen, "Saumatomat tunnesiteet 1800-luvun sivistysteistöperheessä", Johanna Ilmakunnas & Anu Lahtinen (toim.), *Perheen jäljillä. Perhesuhteiden moninaisuus Pohjolassa 1400–2020*, Tampere: Vastapaino 2021, s. 213–241.

131. Ijäs, "Individ och gemenskap", s. 296; Jarkko Keskinen, "Porvarisperhe ja sen monimuotoisuus 1700–1800-lukujen Porissa", Johanna Ilmakunnas & Anu Lahtinen (toim.), *Perheen jäljillä. Perhesuhteiden moninaisuus Pohjolassa 1400–2020*, Tampere: Vastapaino 2021, s. 177–212, speciellt s. 196.

132. Sofia Rosina Lavonius till Carl Daniel von Haartman [december 1859?], mapp J2:1,

senare beklagade hon att von Haartmans "ålderdom utvecklar sig så olika emot hvad ett menskligt öga kunna förutse". Hon undrade också vem annan än Julie, den hustru som dött två år tidigare, "skulle blifva Pappas trogna sällskap in till den sena åldern".¹³³

Hösten 1860 gifte Carl Daniel von Haartman sig med Emmy Westzynthius. Hon var vän till familjen sedan länge. Vid giftermålet var hon 25 år och von Haartman 68 år. Varför valet föll på just henne är inte känt och vad hon själv tänkte om äktenskapet framgår inte heller i breven. Tillsammans med maken, som hon sju år senare kallade för sin "gamla gubbe" och som redan vid äktenskapets ingång hade börjat lida av de första tecknen på sviktande hälsa, fick hon fem barn.¹³⁴ Självt ansåg han sig, tack vare sin nya hustru, kunna se "lugnt framåt lifvet" och han kände lycka över att se sina barn "vårdade af ett varmt hjerta".¹³⁵ Enligt de tankar som han uttryckte i sitt brev, var det viktigaste för honom med andra ord att få hjälp med hushåll och barn. I ett brev från Agatha af Schultén d.y. till Emmy von Haartman, som skrevs strax efter Carl Daniel von Haartmans död, framgår ändå att omgivningen uppfattade von Haartmans äktenskap som ett sätt för honom att få en vårdarinna när han blev äldre: "En stor tröst har du älskade vän i tanken att du så helt och hållet uppoffrat ditt lif de sista åren, endast för att förljufva hans ålderdom."¹³⁶

LIVET SOM GAMMAL I 1800-TALET S FINLAND

När Lars Georg Rabenius 1814 lyckönskade sin blivande svärfar på 25-årsdagen "af sitt lyckliga ägtenskap", ansåg han att det "på jorden ej kan finnas större lycksalighet" än den som af Schultén "vid sidan af en älskad Maka och omgifven af goda barn, nu erfår i minnet af en tillryggalagd nyttigt verksam lefnad och med utsigt af en högagad

Lavonius-v. Haartmansamlingen, Elsa och Gustaf Lagercrantz släktarkiv, SSA.

133. Sofia Rosina Lavonius till Carl Daniel von Haartman 9/5 1860, mapp J2:1, Lavonius-v. Haartmansamlingen, Elsa och Gustaf Lagercrantz släktarkiv, SSA.

134. Tex. kallar hon honom för "min gamla gubbe" i ett brev till Margaretha Sophia "Grethe Sophie" Westzynthius 29/7 1867, mapp 16, samlingen von Wendt, ÅAB.

135. Carl Daniel von Haartman till Hedvig Lovisa Fransiska "Fanny" von Born 20/9 1860, mapp ÅSB 5, Sarvlaks arkiv SLSA 1103, SLS.

136. Agatha Charlotta af Schultén till Emilia Theodora "Emmy" von Haartman 17/8 1877, mapp 8-9, samlingen von Wendt, ÅAB.

och lugn ålderdom”.¹³⁷ Detta sammanfattar i hög grad hur idealet för livets slut såg ut i den krets av familjer och släkter som Rabenius och af Schultén tillhörde. I de familjer som jag undersökt var idealbilden av ålderdomen ett lugnt, värdigt och socialt inbäddat livsskede präglad av kärlek, respekt och tacksamhet – något av ett efterliv i livet. För de undersökta familjerna var detta ideal inte bara eftersträvansvärt utan också i viss mån uppnåeligt tack vare sociala, ekonomiska och praktiska resurser. Samtidigt visar breven att ålderdomen innebar både kroppsliga och sociala utmaningar och att sjukdomar, avtagande ork och beroende av andra utgjorde en påtaglig verklighet. Ålderdomen ansågs därför som en tid för stillhet och vila, vilket inte alltid var så lätt för de gamla att anpassa sig till.

Källmaterialet visar att realiteterna kring livets slut var beroende av kön, samhällsposition och tidens kulturella normer. Även om de gamla inte alltid levde upp till idealet om lugn och stillhet in i det sista, tycks de ändå ha behållit sin betydelse för familjen. Ålderdomen var inte en marginalisering; snarare var den ett nytt kapitel i livet då individens roll förändrades samtidigt som hen fortsatte att vara en viktig del av familjekretsen. Breven visar med andra ord att åldrandet inom dessa familjer var starkt kopplat både till det kroppsliga genom avtagande fysiska förmågor och till det sociala och kulturella genom de förväntningar som fanns inom familjerna på hur de gamla skulle vara, leva och bete sig.

De äldre i familjerna som jag har undersökt hade en privilegierad ställning vad gällde ekonomiskt och socialt kapital. Både upplevelsen av och förväntningarna på ålderdomen färgades av denna ställning. För vidare forskning skulle det vara intressant att jämföra hur vården av äldre såg ut, till exempel bland allmogen i 1800-talets Finland och hur livsvillkor inom denna samhällsgrupp i sin tur påverkade de gamlas och deras anhörigas bild av ålderdomen.

Den vård av de gamla som företogs i hemmen kan ses som idealet för en lycklig ålderdom än i dag. Det som materialet för denna undersökning visar är emellertid att hemvården ställde krav på den gamlas anhöriga. Till exempel lade Malla af Schultén sitt eget liv åt

137. Lars Georg Rabenius till Nathanael Gerhard af Schultén d.ä. 1/1 1814, mapp A:XXVIII, samlingen af Schultén, ÅAB.

sidan så länge som hennes föräldrar och mormor behövde en vårdare i hemmet. Viktigt är att komma ihåg att den familjekontext och det samhälle som de här familjerna åldrades inom var uppbyggda så att hemvården var det enda möjliga alternativet. Det var möjligt eftersom de kvinnor som vårdade de äldre hade hushåll och familj som heltidsarbete. Till detta arbete hörde i perioder även vården av de äldre.

De gamla själva såg åldrandet som den naturliga del av livets gång som det är för alla som har turen att leva länge. Ålderdomen blev också ett sätt att förklara kroppens avtagande förmågor, vilka blev en del av den gamlas identitet. Samtidigt visar materialet också att de flesta gamla fortsatte vara en del av sin sociala kontext. De blev med andra ord gamla, men de slutade varken leva eller existera för det.

Vår äldste bland bildhuggare

Skulptören Walter Runeberg, åldrande och ateljén på Bulevarden i Helsingfors 1910–1920

WALTER RNEBERG (1839–1920) VAR EN AV FINLANDS mest betydande skulptörer i slutet av 1800-talet. Den här artikeln undersöker Runebergs mindre uppmärksammade ålderdom och liv på 1910-talet. Walter Runeberg har skildrats genom ett mästarnarrativ. På 1910-talet omtalades Walter Runeberg upprepade gånger som ”vår äldste bland bildhuggare”.¹ Också beteckningen ”nestor” syftade på hans ställning som den äldste i skulptörernas yrkeskår.² Dessutom ansågs skulptören med sin äldstestatus emellanåt vara Finlands första betydande skulptör.³

Walter Runebergs mest framträdande tid som monumentkonstnär inföll under 1800-talets senare hälft och 1900-talets början, då han skapade sina mest betydande offentliga verk såsom statyerna av J. L. Runeberg (1885, Helsingfors, Borgå), Per Brahe (1888, Åbo, Brahestad), Alexander II (1894, Helsingfors), W. N. Marstrand (1899, Köpenhamn) och Anders Fryxell (1910, Stockholm). Förutom dem gjorde han bland annat gravvårdar och porträtt. En biografi om Walter Runeberg publicerades redan under hans livstid, Petrus Nordmanns bok *Walter Runeberg 1838–1918. Bidrag till en konstnärsbiografi* (1918),

1. Benämningen ”kuvanveistäjämme vanhin” (sv. vår äldste bland bildhuggare), se ”Syysnäyttely Stenmanin Taidesalongissa”, *Uusi Suomi* 16/9 1919.
2. Benämningen ”Suomen kuvanveistotaiteen nestor” (sv. den finska skulpturkonstens nestor) användes när Walter Runeberg fyllde 75 år 1913. Se Toivo Tarvas, ”Valter Runeberg 75-vuotias. Kirjallisuutta ja taidetta”, *Aamulehti* 30/12 1913.
3. ”Före detta års utgång kommer etthundra år att ha förflutit sedan den förste store, till sin härkomst finländske bildhuggarens, Walter Runebergs, födelse [...]”, i Oskari Mantere, inledningstext utan rubrik i utställningskatalogen *Walter Runebergs 100-års minnesutställning*, Helsingfors: Finlands konstakademi 1938, s. 8.

men detta verk utelämnade konstnärens sista levnadsår 1919–1920. Boken behandlar dock konstnärens ålderdom utifrån ateljégästen Signe Gadolins (1873–1955) anteckningar, och därför skiljer sig presentationen av denna tid från hur hans andra åldersstadier skildras.⁴ I den här artikeln undersöker jag skulptören Walter Runebergs upplevelse av ålderdomen, samt tidens och livets gång och förändring, såsom de gestaltades i hans brev från 1910-talet och särskilt de sista åren före hans död. Vad låg till grund för gestaltningen av Walter Runebergs ålderdom i den första biografien om honom? Hur förändrades den betydelse som Runeberg tillskrev sin ateljé under sin yrkesverksamma tid?

Artikeln inleds med en presentation av ålderdomens och ålderns forskningshistoria och olika angreppssätt på ämnet, samt materialet för studien. Jag undersöker hur ateljéns betydelse förändrades för Walter Runeberg och hur förändringen påverkades av hans ålder och ålderdom. Runebergs ateljé på Bulevarden i Helsingfors, som han innehade under lång tid, står i fokus för artikeln och jämförs med hans ateljé i Paris. Till sist undersöker jag hur ateljén på Bulevarden blev offentlig under separatutställningen 1920. I artikeln fokuserar jag också på konstnärskontakterna i ateljén som knöts redan i slutet av 1800-talet och fortsatte livet ut. Särskild uppmärksamhet ägnar jag åt Helene Schjerfbeck (1862–1946) och Hilda Flodin (1877–1958) som visade vägen för Walter Runeberg under de sista åren.

KONSTHISTORISKA PERSPEKTIV PÅ STUDIET AV ÅLD RAND E OCH ÅLD ERDOM

Tidigare tenderade ålderdom att förbigås i både historisk och konstnärlig forskning eftersom konstnärlig kreativitet och de bästa arbetsåren ofta har förknippats med ungdomen och den aktiva medelåldern.⁵ Även Walter Runeberg har tidigare framför allt studerats i ljuset av hans ungdomsår i Rom, alltså 1862–1876. Så sker exempelvis i Torsten

4. Petrus Nordmann, *Walter Runeberg 1838–1918. Bidrag till en konstnärshbiografi*, Helsingfors: Söderström 1918. Året därpå utkom boken i finsk översättning av Helmi Krohn.

5. David W. Galenson, *Old Masters and Young Geniuses. The Two Life Cycles of Artistic Creativity*, Princeton, N. J.: Princeton University Press 2006.

Steinbys forskningsartiklar ”Walter och Lina Runebergs romerska år” (1994) och ”Walter Runebergs nordiska kontakter i Rom” (1995) samt i Liisa Suvikumpus doktorsavhandling i historia *Kulttuurisia kohtaamisia. Suomalaiset kuvataiteilijat ja Rooma 1800-luvulla* (2009). I sin doktorsavhandling i kulturpolitik (2010) skriver Terhi Aaltonen att forskningen om äldre konstnärer i Finland har varit sparsam.⁶

En av utgångspunkterna för den här artikeln är att monument som forskningsfokus ofta medför att skulptörernas senare yrkesliv, aktiviteter och yrkesmässiga samarbetsnätverk överskuggas. Stora och tunga monumentalverk har inte nödvändigtvis stått i centrum för den äldre skulptörens arbete. Walter Runeberg har undersökts ur ett monumentperspektiv i studier av exempelvis Liisa Lindgren, Eeva Maija Viljo, Tom Sandqvist och Sofia Aittomaa.⁷

Åldrandet förknippas i regel med livets slutskede. Uppfattningarna om ålder och åldrande är emellertid bundna till sin tid och deras betydelse är föränderliga. Uppfattningarna om när ålderdomen börjar och när någon anses vara gammal har varierat från en tid till en annan. I historiska texter kan bruket av ordet ålderdom avslöja värderingar, föreställningar och attityder.⁸ Under Walter Runebergs livstid på

6. Torsten Steinby, ”Walter och Lina Runebergs romerska år”, *HLS* 69, 1994; Torsten Steinby, ”Walter Runebergs nordiska kontakter i Rom”, *HLS* 70, 1995; Liisa Suvikumpu, *Kulttuurisia kohtaamisia. Suomalaiset kuvataiteilijat ja Rooma 1800-luvulla*, Helsinki: Helsingin yliopisto 2009, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-5841-7>; Terhi Aaltonen, ”Taiteilija ei vanhene”. *Haastattelututkimus kuvataiteilijoiden ikään-tymiskokemuksista taidemaailmassa*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2010, s. 11, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-4029-4>.
7. T.ex. Tom Sandqvist, ”Konsten som nationell ambition i Walter Runebergs monumentalskulptur”, *HLS* 56, 1981, s. 315–342; Eeva Maija Viljo, ”The bronze emperors and ‘Lux’. Making a monument to Alexander II”, Åsa Ringbom & Renja Suominen-Kokkonen (eds.), *Songs of Ossian. Festschrift in Honour of Professor Bo Ossian Lindberg*, Helsinki: Society for Art History in Finland 2003, s. 123–137; Liisa Lindgren, ”Det kan ej göras nog enkelt, nog stort och nog oförgängligt. J.L. Runebergs gravvård”, *HLS* 79, 2004, s. 321–343; Liisa Lindgren, *Memoria. Hautakuvaneuvoja ja muistojen kulttuuri*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2009, i synnerhet s. 66–83, 159–174, 229–232; Sofia Aittomaa, *Fyra kejserliga monument i Finland. Tillkomst, mottagande och bemötande*, Åbo: Åbo Akademi 2019, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-12-3815-4>.
8. Paul Johnson, ”Historical readings of old age and ageing”, Paul Johnson & Patricia Thane (eds.), *Old Age from Antiquity to Post-Modernity*, London & New York: Routledge 1998, s. 3–5.

1800- och 1900-talen förändrades de traditionella strukturerna för liv och död i takt med att läkarvetenskapen utvecklades.⁹

Philippe Lanthony har skrivit om åldrandets biologiska mekanismer i samband med konsten: människans åldrande har effekter på kroppen och dess försvagade funktion. Han menar att termen ”gammal konstnär” har en biologisk innebörd.¹⁰ Med början i Giorgio Vasaris *Berömda renässanskonstnärers liv* (1550, 1568) har författare till konstnärbiografier emellanåt fokuserat på äldre konstnärers krämpor och sjukdomar, och åldrandet har därmed betraktats just som ett fysiskt problem och ett kroppsligt förfall, exempelvis i form av försämrad syn. I detta ingick även uppfattningen att konstnärerna behövde anpassa sig till det fysiska förfall som åldern medförde och överge sin konstutövning.¹¹ Biologisk, social, psykologisk och kronologisk ålder hänger samman.¹² I den senaste tidens åldrandeforskning har uppfattningen om ålder och ålderdom bland annat varit att ålder är både pluralistiskt och kumulativt. En ”gammal” människa är med andra ord inte enbart likvärdig med sin aktuella ålder utan omfattar utöver sin egen ålder även många olika jag. Åldern är ett sammandrag av hela livet och de olika åldersstadierna: barndomen, ungdomen och vuxenlivet.¹³

Under de senaste decennierna har mer uppmärksamhet ägnats åt konstnärers äldre dagar och bilder av ålderdom. Forskningen har då exempelvis inriktat sig på skildringar av kvinnors åldrande eller på renässansens och de italienska bildkonstnärernas ålderdom samt på vilka betydelser ålderdom tillmätts i biografier.¹⁴ Ämnesområdet har också

9. Christoph Conrad, ”Old age and the health care system in the nineteenth and twentieth centuries”, Paul Johnson & Patricia Thane (eds.), *Old Age from Antiquity to Post-Modernity*, London & New York: Routledge 1998, s. 134.

10. Philippe Lanthony, *Art & Ophthalmology. The Impact of Eye Diseases on Painters*, Piribebuy, Wayenborgh Publications 2009, s. 16, 156.

11. Philip Sohm, *The Artist Grows Old. The Aging of Art and Artists in Italy 1500–1800*, New Haven: Yale University Press 2007, s. 4, 7.

12. Kenneth J. Gilhooly & Mary L. M. Gilhooly, *Aging and Creativity*, London: Elsevier Academic Press 2021, <https://doi.org/10.1016/C2017-0-04755-9>.

13. Antti Karisto, ”Vanhenemisen kieli. Sosiaaligerontologian kieli”, Kaarina Hippi, Anne Mäntynen & Camilla Lindholm (toim.), *Vanhuus ja kielenkäyttö*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2020, s. 49–75.

14. Frima Fox Hofrichter & Midori Yoshimoto, *Women, Aging, and Art. A Crosscultural Anthology*, New York: Bloomsbury Publishing 2021; William E. Wallace, ”Drawing limits. Michelangelo grows old”, *The Art Bulletin* 103, 2021:1, s. 37–64; Sohm, *The Artist Grows Old*.

tagits upp i utställningar: för den finska konstens del exempelvis i en utställning på Tammerfors konstmuseum 2008. Utställningen presenterades även i en katalog.¹⁵ Bland konstnärerna har ålderdomsperspektivet särskilt tillämpats på studier av Helene Schjerfbeck och några andra kvinnliga konstnärer såsom Ester Helenius (1875–1955). Jag har behandlat Helene Schjerfbeck i rollen som ”gamla Ella” i boken *Ella. Helene Schjerfbeck* (2022).¹⁶ Schjerfbecks självporträtt har skärskådats i olika sammanhang, men flera studier undviker ålderskategorin och åldern som utgångspunkt. Ett tydligare fokus på ålder finns exempelvis i Tutta Palins artikel om Ester Helenius (2015).¹⁷

I tidigare konsthistorisk forskning beskrevs konstnärers produktion under slutskedet av livet ofta som en särskild sen stil eller ålderdomsstil, men på 1980-talet framfördes kritik mot teorin om ålderdomsstil och sen stil inom den konsthistoriska forskningen.¹⁸ Med stil har man syftat på såväl den individuella stilen och de karakteristiska dragen i en viss konstnärs arbete som på ett kollektivbegrepp, konstnärsgruppens stil, en skola eller periodens stil.¹⁹ Uttrycken ”sen” eller ”senare produktion” har levt kvar i konsthistorisk forskning som en hänvisning till konstnärslivets slutskede, den sista tiden eller ålderdomen även i de fall där man frigjort sig från stilbegreppet.²⁰ Intressant för

15. Elina Bonelius & Marja-Liisa Linder (toim.), *Pitkältä tieltä. Vanhenemisen ja vanhuuden kohtaamisia*, Tampere: Tampereen taidemuseo 2008.

16. Mari Tossavainen, *Ella. Helene Schjerfbeck*, Helsinki: Otava 2022.

17. Tutta Palin, ”Myöhään kukkiva lajike. Iän merkitys Ester Heleniuksen vastaanotossa ja julkisuuskuvassa”, Viola Parente-Čapková, Heidi Grönstrand, Ritva Hapuli & Kati Launis (toim.), *Nainen kulttuurissa, kulttuuri naisessa*, Turku: Turun yliopisto, Kulttuurihistoria 2015, s. 293–320. Se även Annika Landmann, *Helene Schjerfbecks Selbstbildnisse. An den Grenzen des Ich*, Hamburg: Hamburg University Press 2018, <https://doi.org/10.15460/HUP.HHD.002.190>; Patrik Nyberg, *Maalatut kasvot. Helene Schjerfbecksin omakuvat, modernismi ja esittäminen*, Helsinki: Kansallisgalleria 2019, <http://hdl.handle.net/10138/305552>.

18. T.ex. David Rosand, ”Editor’s statement. Style and the aging artist”, *Art Journal* 46, 1987:2, s. 91–92.

19. Rakel Kallio, ”Tyyli – taiteen näennäinen itsestäänselvyys”, Arja Elovirta & Ville Lukkarinen (toim.), *Katseen rajat. Taidehistorian metodologiaa*, Helsinki: Helsingin yliopiston Lahden tutkimus- ja koulutuskeskus 1998, s. 66; Rakel Kallio, ”Manierasta ajan tyyliin. Tyylin käsitteen historiallista tarkastelua”, Kirsi Saarikangas (toim.), *Kuvasta tilaan taidehistoria tänään*, Tampere: Vastapaino 1998, s. 19–57.

20. Om användning av ordet ”sen”, se t.ex. Tutta Palin, ”Eero Järnefeltin myöhäiset muotokuvat”, Hanne Selkokari (toim.), *Eero Järnefelt*, Helsinki: Kansallisgalleria, Ateneumin taidemuseo 2024, s. 117.

denna studies vidkommande är att kulturgerontologin på senare tid har undersökt åldrande ur ett kulturellt perspektiv. Under de senaste åren har konst och konstnärer från olika fält studerats ur ett kulturellt perspektiv avseende representation, narrativ och reception av ålder och ålderdom.²¹

I den här artikeln undersöker jag hur Runebergs ålder och ålderdom skildras i brev och i det sista kapitlet av hans första biografi. En central plats för denna studie av ålder och förändring är Walter Runebergs ateljé på Bulevarden i Helsingfors. Representation är en verklighetsbyggande aktivitet där betydelseerna skapas av människor. Efter Nordmanns inflytelserika biografi har två biografier om Walter Runeberg publicerats, *Walter Runeberg – vår första stora bildhuggare* (2006) av Lars Nyström och *W.R.B.G. Walter Runeberg. Elämä ja taide* (2021) av Mia Grönstrand. Varken i dessa verk eller i Nordmanns bok framgår hur det kom sig att Runeberg grundade sin ateljé just på Bulevarden 1905.²² Ateljén är en del av konstens infrastruktur. Begreppet infrastruktur syftar på kommunikationen och förbindelserna mellan ateljén som produktionscenter och resten av världen, samt konstens offentliggörande genom exempelvis utställningar och publikationer.²³

STUDIENS MATERIAL

Walter Runebergs brevskrivande i ateljén var särskilt flitigt åren 1919–1920. Artikelns centrala källor och utgångspunkter är Walter Runebergs brev till Signe Gadolin från 1919–1920.²⁴ Walter Runebergs brev till

21. T.ex. Sabine Kampmann, "Visual aging studies. Exploring images of aging in art history and other disciplines", *Age, Culture, Humanities. An Interdisciplinary Journal* 2, 2015, s. 279–291, <https://doi.org/10.7146/ageculturehumanities.v2i.130723>; Joseph Straus, *Cultural Narratives of Old Age in the Lives, Work, and Reception of Old Musicians*, London: Routledge 2024.

22. Lars Nyström, *Walter Runeberg. Vår första stora bildhuggare*, Borgå: L. Nyström 2006; Mia Grönstrand, *W.R.B.G. Walter Runeberg. Elämä ja taide*, Helsinki: BoD Books on Demand 2021; Nordmann, *Walter Runeberg 1838–1918*, s. 174.

23. Ann Compton, "Infrastructures. Formation and networks 1900–1925", Penelope Curtis et al. (eds.), *Sculpture in 20th-Century Britain. Identity, Infrastructures, Aesthetics, Display, Reception. Volume I*, Leeds: Henry Moore Institute 2003, s. 21.

24. Brev från Walter Runeberg till Signe Gadolin (1919–1920), Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, Svenska litteratursällskapet i Finlands arkiv (SLS), Helsingfors.

Signe Gadolin ger en inblick i Runebergs sista år men har inte studerats tidigare. Walter Runeberg hade lärt känna familjen Gadolin i Lund 1906. När han återsåg Signe Gadolin i närheten av sin ateljé i Helsingfors, hade hon och maken Alexander nyligen förlorat ett barn. Runeberg bjöd in Gadolin till sin ateljé där de sedermera kom att träffas, vanligtvis på onsdagar. Anteckningar och utdrag från Signe Gadolins möten med Walter Runeberg åren 1907–1918 har publicerats i Petrus Nordmanns biografi i kapitlet ”Runeberg i sin Helsingforsateljé åren 1907–1918”.²⁵ Eftersom kapitlet bygger selektivt på Signe Gadolins dagbok är det inte särskilt exakt. De anteckningar om Signe Gadolins besök i Runebergs ateljé som publicerats i Nordmanns biografi börjar först i april 1907 och de efterliknar dagboksanteckningar och samtal.²⁶ Enligt Runebergs egna uppgifter hade Gadolin redan besökt hans ateljé några gånger före februari 1907.²⁷ Runebergs brev till Gadolin skickades åren efter deras möten, 1919–1920.²⁸ Runeberg tycks ha skrivit en del brev och meddelanden till Gadolin redan före 1918, men de finns inte bevarade i arkiven. Kapitlets samtalsartade presentation var inte unik i sin tids konstilliteratur; Paul Gsell hade 1911 publicerat en succébok i denna stil om skulptören Auguste Rodin (1840–1917).²⁹

Förutom Runebergs brev bygger artikeln också på annat material i Svenska litteratursällskapet i Finlands arkiv, särskilt korrespondens och dokument i Walter Runebergs arkiv, såsom brev från Signe Gadolin och Helene Schjerfbeck. Detta brevmaterial kompletteras även av arkivmaterial från Åbo Akademis bibliotek, exempelvis brev från Walter Runeberg och Lina Runeberg (1841–1916) till Alma Engblom.³⁰

Konstnärers brev är en viktig källa i konsthistoriska studier, men breven måste läsas i sin kontext, som en del av relationen och dialogen

25. Nordmann, *Walter Runeberg 1838–1918*, s. 173–196.

26. *Ibid.*, s. 173–175.

27. Walter Runeberg till Alma Engblom, Hyvinge 24/2 1907, Alma Engbloms samling E:1, Handskriftssamlingen, Åbo Akademis bibliotek (ÅAB), Åbo; Nordmann, *Walter Runeberg 1838–1918*, s. 173–175.

28. Walter Runeberg till Signe Gadolin (1919–1920), Brev till Signe Gadolin SL5A 1039, SLS. Totalt rör det sig om elva brev.

29. Paul Gsell, *Auguste Rodin l'art. Entretiens réunis par Paul Gsell*, Paris: Grasset 1911. Om bokens framgång, se t.ex. Jacques de Caso, ”Introduction”, Paul Gsell, *Auguste Rodin Art. Conversations with Paul Gsell*, Berkeley, CA: University of California Press 2019, s. xi.

30. Alma Engbloms samling E:1, ÅAB.

mellan författare och mottagare. Breven kan inte utan omsvep tolkas som "sanning". Brev väcker också integritetsfrågor, även om konstnärers brev ibland är skrivna med en bredare publik i åtanke.³¹ Personlig och privat korrespondens har haft många funktioner, inte minst har den tjänat yrkesutövningen. Brevskrivandet styrs bland annat av samtidens konventioner. Dessutom inbegriper brevstudier en etisk problematik.³² I studiet av åldrande och ålderdom måste hänsyn tas till brevmaterialets privata karaktär. Som historikern Reetta Eiranen konstaterat råder det ett komplext förhållande mellan brev och erfarenhet. Likväl ser Eiranen brev som ett slags "självnarrativ" (*self-narration*).³³ Breven kastar ljus över Walter Runebergs förbindelser och hans erfarenheter av åldrande, men breven behöver tolkas i relation till hans samtidiga offentliga verksamhet och biografin över honom.

WALTER RNEBERGS ATELJÉ PÅ BULEVARDEN I HELSINGFORS

Ateljén blev en central del av Walter Runebergs liv under hans Helsingforsår och särskilt under hans sista tid. Så här beskrev Lina Runeberg sin make för konstnären Maria Wiik (1853–1928) sommaren 1909: "Walter är ju mest i staden där han trivdes bäst på ateliern men tillbringar dock dagligen [tid] här [i Grankulla]."³⁴ Walter Runeberg konstaterade 1913 själv den stora betydelsen av att arbeta i ateljén: "det är nog det bästa lifselixir som finnes".³⁵ På ett foto taget av Fotoateljé Eric Sundström på 1910-talet sitter Walter Runeberg i ateljén på Bulevarden i sina arbetskläder.³⁶ Runebergs långvariga ateljé låg

31. John House, "Working with artists' letters", *Word & Image. A Journal of Verbal/Visual Enquiry* 28, 2012:4, s. 335–339, <https://doi.org/10.1080/026666286.2012.740182>.

32. Anu Lahtinen, Maarit Leskelä-Kärki, Kirsi Vainio-Korhonen & Kaisa Vehkalahti, "Johdanto. Kirjeiden uusi tuleminen", Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Kirjeet ja historiantutkimus*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011, s. 10–13, 17–24.

33. Reetta Eiranen, "The Narrative self. Letters and experience in historical research", Karin Koehler & Kathryn McDonald-Miranda (eds.), *Private and Public Voices. An Interdisciplinary Approach to Letters and Letter Writing*, Oxford: Inter-Disciplinary Press 2015, s. 76–99.

34. Lina Runeberg till Maria Wiik, Grankulla 26/6 1909, F. J. Wiiks samling F:4, ÅAB.

35. Walter Runeberg till Alma Engblom, 18/5 1913, Alma Engbloms samling E:1, ÅAB.

36. Foto: Atelier Eric Sundström, Personbild, den åldrade skulptören Walter Runeberg

i ett höghus byggt 1906 efter ritning av arkitekten Gustaf Estlander (1876–1930) på Bulevarden 19 i Helsingfors.

Runebergs ateljé i gårdsflygeln ritades av Gustaf Estlander 1905. Arkitekt Eero Okkonen har antagit att kontakten mellan dem knöts via skulptören Viktor Malmberg (1867–1937), som var delägare i och boende i grannhuset på Bulevarden 17.³⁷ De två skulptörerna hade en vänskapsrelation och hjälpte varandra. Viktor Malmberg arbetade som lärare vid Finska konstföreningens ritskolas skulpturateljé i Ateneum, där han hade sin egen ateljé. Hösten 1904 och våren 1905 tillbringade Malmberg i Rom. På ett vykort förhörde han sig om Runeberg varit nöjd med eleverna i skulpturateljén och hur flitiga de hade varit.³⁸ I ett brev tackade Viktor Malmberg för att Walter Runeberg hade tagit på sig hans åtaganden på Ateneum hösten 1904. I gengäld erbjöd han sig att själv ställa upp den dag Walter Runeberg behövde hjälp.³⁹

En av tjänsteförmånerna i Malmbergs arbete som skulpturlärare var ateljén i Ateneum. För Runeberg var bristen på en ordentlig arbetsplats hans största bekymmer. Denna brist i arbetsförhållandena omtalade han i majnumret av tidningen *Veckans Krönika* 1905. I tidningsartikeln berättade han att hans ateljé låg i ett hus som skulle rivas. Det rädde brist på ateljéer i Helsingfors och skulpturateljéer, som behövde ligga på bottenvåningen, fanns i stort sett inte. Han hoppades att någon byggmästare skulle ta tag i saken och bygga ateljéer åt konstnärerna.⁴⁰ Ateljén på Elisabetsgatan i Helsingfors blev inte långlivad. Under sommaren 1905 arbetade Runeberg i Turenki

i sin ateljé, Eric och Olof Sundströms samling, D1970:6/3268, Finlands fotografiska museum, Helsingfors.

37. Eero Okkonen, *Arkkitehtuurin romantikko. Jugendarkkitehti Gustaf Estlander*, Helsingki: Parvs, Arkkitehtuurimuseo, Designmuseo 2024, s. 90.

38. "Det skulle vara bra roligt att höra huru Walter är nöjd med eleverna i skulpturateljéerna, om de äro flitiga mm." Viktor Malmberg till Walter Runeberg, Rom 1904 utan datum, Walter Runebergs brevsamling 1.316, Walter Runebergs arkiv SL5A 1105, SLS.

39. "Så skulle jag vilja tacka så riktigt hjärtligt för att Walter under hösten skött mina åligganden [...]. Det var hyggligt och kamratligt gjort, tack Walter! Jag skulle gärna vilja bli i tillfälle att göra en återtjänst [...]." Viktor Malmberg till Walter Runeberg, Rom 9/1 1905, Walter Runebergs brevsamling 1.316, Walter Runebergs arkiv SL5A 1105, SLS. I september 1904 reste Walter Runeberg till Köpenhamn och Skåne i några veckor. "Bildhuggaren Walter Runeberg", *Hufvudstadsbladet* 15/9 1904.

40. Hanna Rönngren, "Ett besök i Walter Runebergs atelier", *Veckans Krönika* 21, 1905, s. 323.

i Janakkala där skulptören Kaarlo Haltia (1863–1938) hade byggt sitt hem Villa Haltia med en ateljé.⁴¹

Gustaf Estlander var både arkitekt och byggherre. Hans rekommendation påverkade förmodligen Runebergs val av plats för sin ateljé i Helsingfors. Estlander förordade i ett brev Runeberg att inrätta sin ateljé på Bulevarden 19, även om det fanns andra alternativ i de av Estlander ritade våningshus som var under uppbyggnad 1905–1906: Villa Solsken på Ulrikagatan 3, Albertsgatan 17, Albertsgatan 19 och Lotsgatan 4.⁴² Frågan rörde var man skulle kunna ordna plats och passa in en ateljé. Enligt Estlander skulle det vara ”nästan omöjligt” för Runeberg att få till stånd en ateljé i Villa Solsken. Estlander menade att Bulevarden var en av de mest prominenta gatorna samtidigt som den tilltänkta ateljéplatsen var stilla och ostörd. Dessutom berömde Estlander husets byggherre Fastighetsaktiebolaget Boulevardsgatan N:o 19 såsom varande ett av de bästa bolagen med många privatpersoner som aktieägare. Enligt Estlander nåddes ateljén av det för arbetet så viktiga ljuset. Sommaren 1905 var Estlander fortfarande redo att ta hänsyn till Runebergs önskemål rörande ateljén på Bulevarden.⁴³ Huvudritningarna för Bulevarden 19 hade styrkts redan i mars 1905, men förändringsritningarna var från september.⁴⁴

FRÅN ”FLYTTFÅGEL” TILL ATELJÉN PÅ BULEVARDEN

Walter Runebergs mest hektiska arbetsår inföll under senare hälften av 1800-talet. Även om han ofta uppmärksammades för sin berömde far, nationalskalden J. L. Runeberg (1804–1877), förblev hans mor Fredrika Runeberg (1807–1879) viktig in i det sista. Hon uppmanade sonen att

41. Walter Runeberg till Felix Nylund, Turengi 7/9 1905, skåp 1, Felix Nylunds samling, ÅAB.

42. ”Willa Solsken – har nästan omöjligt att arrangera en atelier.” Gustaf Estlander till Walter Runeberg 5/7 1905, Walter Runebergs brevsamling 1.154, Walter Runebergs arkiv SLSA 1105, SLS.

43. ”[O]ch Boulevardsgatan n:o 19 hvilket sist nämnda ställe jag skulle rekommendera främst därför att platsen blefve stilla och ostörd samt gatan är ju en av våra förnämsta gator [...]” Gustaf Estlander till Walter Runeberg 5/7 1905, Walter Runebergs brevsamling, 1.154, Walter Runebergs arkiv SLSA 1105, SLS. I den av Gustaf Estlander ritade byggnaden på Lotsgatan 4 fanns Hugo Simbergs och Viktor Janssons ateljéer.

44. Okkonen, *Arkkitehtuurin romantikko*, s. 154.

knyta kontakter och måna om sina språkfärdigheter.⁴⁵ Under Parisåren på 1880- och 1890-talet var Walter Runebergs ateljé inte bara känd i konstnärskretsarna som centrum för hans skulpturproduktion utan också som ett nav för sällskapslivet. I pressen utmålades Runebergs ateljé som en förbindelselänk mellan konstnärer.⁴⁶ Ateljén hade en professionell social funktion. Familjen Runebergs vän Helene Schjerfbeck, som bott hos familjen under Paristiden, konstaterade att Walter Runeberg inte trivdes med att vara ensam.⁴⁷

Arbete och sällskapsliv smälte samman, som under sommaren 1882 när Walter Runebergs dagsprogram bestod av frukost med Albert Edelfelt (1854–1905) och ateljébesök av en annan konstnärsgäst på eftermiddagen.⁴⁸ Lina och Walter Runeberg liknade konstnärerna och konstnärsparen i den nordiska konstkolonin som i slutet av 1800-talet slagit sig ner i Paris vid flyttfåglar. I likhet med sådana lämnade konstnärerna särskilt under sommarsäsongen i allmänhet Paris för de nordiska länderna för att sedan återvända i stora skaror till hösten. Lina Runeberg beskrev denna konstnärernas rörlighet och regelbundna pendling mellan Paris och Norden i ett brev från oktober 1880: ”Småningom samlas åter alla flyttfågelnarna och hvar och en söker upp sitt bo och tar fatt på arbetet.”⁴⁹

45. Merete Mazzarella, *Fredrika Charlotta född Tengström. En nationalskalds bustru*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2007, s. 267.

46. Om rollen som sällskapslivets medelpunkt i pressen se t.ex. M. F. [Maikki Friberg], ”Walter Runeberg”, *Naisten Ääni* 16, 1921:1, s. 7; Helmi Krohn, ”Walter Runeberg”, *Otava* 1918:12, s. 579. Konstnärsträffarna hos Runeberg skildrades i pressen: ”Eikä siinä suuria valmistuksia kaivattu. Ruoka ja juoma oli yksinkertaista, tarjoilusta emäntä itse piti huolta, pöytäkalut, vieläpä tuolitkin olivat usein tilapäisiä. Mutta sensijaan ei henkevyttä, juhla- ja leikkipuheita, soittoa ja laulua, hyvää tuulta ja hyvää ruokahalua koskaan puuttunut.” [Inte krävde det några stora förberedelser heller. Maten och drycken var enkel, serveringen sköttes av värdinnan själv och såväl servisen som stolarna var ofta provisoriska. Däremot saknades aldrig spiritualitet, festtal och kvickheter, musik och sång, gott humör eller god aptit.] Översättning till svenska: MH.

47. Tossavainen, *Ellä*, s. 38.

48. Walter Runeberg till Lina Runeberg, Paris 20/7 1882, Lina Runebergs brevsamling 1.183.7, Walter Runebergs arkiv SLSA 1105, SLS.

49. Lina Runeberg till Alma Engblom, Paris 2/10 1880, Alma Engbloms samling E:1, ÅAB. ”Flyttfågelnslikt är konstnärsparets lif [...]”. Walter Runeberg till Daisy & Viktor Malmberg, 31/7 1895, Walter Runebergs brevsamling 2.61, Walter Runebergs arkiv SLSA 1105, SLS.

När de nordiska konstnärerna återvände till Paris ordnades ateljé-bjudningar hos familjen Runeberg, varvid Lina Runeberg skötte servering och förberedelser. Hon bidrog till att makens ateljé blev en mötesplats för konstnärerna. Maria Wiik beskrev Lina Runeberg: "Ingen kunde välkomna så hjärtligt som Lina".⁵⁰ Genom Helene Schjerfbeck blev också andra finska konstnärer såsom Venny Soldan-Brofeldt (1863–1945) inbjudna att fira julafton 1886 med familjen Runeberg.⁵¹ Lina Runeberg hade studerat konst och var delaktig i uppkomsten av vänskapsrelationerna mellan familjen Runeberg och några kvinnliga konstnärer som Helene Schjerfbeck. Enligt uppgifter i litteraturen byggde familjen Runebergs kontakt med Schjerfbeck på att Helenes mor Olga Schjerfbeck (1839–1923) och Lina Runeberg varit ungdomsvänner.⁵² Det verkar dock som att Olga Schjerfbeck snarare varit god vän med Lina Runebergs äldsta syster och därigenom även lärt känna Lina Runeberg. Den senare berättade själv om sin relation till familjen Schjerfbeck: "I min barndom var jag bekant med Helenes mor hvilken då var en ung flicka och min äldsta systers goda vän, Helene påminner så om sin mor."⁵³ Under hela Helene Schjerfbecks liv kände Walter och Lina Runeberg henne som "Elli".⁵⁴ Helene Schjerfbeck och andra kvinnliga konstnärer skickade en gemensam gratulation till Walter Runeberg på hans 60-årsdag 1898 där de betonade sin personliga tacksamhet.⁵⁵ Även i ålderdomen behöll Walter Runeberg ett verk av Helene Schjerfbeck i sin bostad.⁵⁶

50. Maria Wiik till Walter Runeberg, Pyhäniemi, Lahtis 14/7 1916, Walter Runebergs brevsamling 1.522, Walter Runebergs arkiv SL5A 1105, SLS.

51. "Fröken Schjerfbeck framförde till oss finskor Eder vänliga bjudning att samlas hos Eder på julqvällen". Venny Soldan till Lina Runeberg, Paris 21/12 1886, Lina Runebergs brevsamling 1.197, Walter Runebergs arkiv SL5A 1105, SLS.

52. T.ex. Riitta Konttinen, *Oma tie. Helene Schjerfbeckin elämä*, Helsinki: Otava 2004, s. 55.

53. Lina Runeberg till Alma Engblom, Paris 2/10 1880, Alma Engbloms samling E:1, ÅAB.

54. Tossavainen, *Ella*, s. 60.

55. Brev från Maria Wiik, Ada Thilén, Helene Schjerfbeck, Anna Schybergson, Sigrid af Forselles och Helena Westermarck till Walter Runeberg, 29/12 1898, Informella lyckönskningar 5.3, Walter Runebergs arkiv SL5A 1105, SLS; Tossavainen, *Ella*, s. 60.

56. M.F. [Maikki Friberg], "Suomalaisia taiteilijoita. IV Walter Runebergin luona", *Naisten ääni* 14, 1919:1, s. 8.

Enligt Walter Runebergs egna ord inverkade "årens tyngd" på livets gång i början av 1910-talet.⁵⁷ Den då över 70-årige Runeberg vördades som den äldste i skulptörernas yrkeskår och fick expertutdrag, förfrågningar om arbeten och inbjudningar till kommittéer. Han tackade nej till några av de möjligheter som han erbjöds. Åtminstone 1912, när han skrev i tidningen *Åbo Underrättelser* om "årens tyngd", var det åldrandet som låg bakom.⁵⁸

I ett brev från 1910 uttryckte Signe Gadolin sin beundran för Walter Runebergs sätt att åldras. Hon skrev en dikt till honom på detta tema. Här framstod Runeberg som en förebild för Gadolin och en kraftkälla att jämföra med ett blommande fruktträd: "Om det är att åldras, att blifva som Du, då vill jag gerna bli gammal. Du är ett fruktträd i blomning ännu, där bien söka sin honung."⁵⁹ Denna beundran av Runebergs ålderdom blev också en del av biografien i vars sista kapitel Signe Gadolin i sina anteckningar begrundar och förundrar sig över Runebergs ålder:

Man glömmer ofta att man har framför sig en *gammal* man. Hans sinne skiftar lätt från allvar till skämt, från ålderdom till ungdomslighet, [...] i hans väsen finnes mycket af såväl barn som ungdom.⁶⁰

Tonvikten på ungdom och barndom kan ha hängt ihop med konstnärssynen och på att barnasinne sågs som en förutsättning för konstnärlig inspiration. Även till sina yttre egenskaper och sin handlingsförmåga förknippades Runeberg med ungdomlighet i pressen så sent som 1919, för hos honom "liknar ingenting en gammal människa".⁶¹

57. "Årens tyngd [...] ställa sig härvidlag hindrande i vägen[...]" Walter Runeberg till Alma Engblom, Helsingfors 18/5 1913, Alma Engbloms samling E:1, ÅAB.

58. Walter Runebergs brevkoncept till *Åbo Underrättelser*, Helsingfors 23/5 1912, Walter Runebergs brevsamling 2.91, Walter Runebergs arkiv SL5A 1105, SLS; "Åbo stads förskönande och Petreliuska donationen. Uttalanden av arkitekter, konstnärer m.fl.", *Åbo Underrättelser* 29/5 1912.

59. Signe Gadolin till Walter Runeberg, Bergbo 19/5 1910, Walter Runebergs brevsamling 1.176.1, Walter Runebergs arkiv SL5A 1105, SLS.

60. Nordmann, *Walter Runeberg 1838–1918*, s. 192, 194.

61. M.F. [Maikki Friberg], "Suomalaisia taiteilijoita. IV Walter Runebergin luona", *Naisten Ääni* 14, 1919:1, s. 7. Översättning till svenska: MH.

Lina Runeberg avled den 10 juli 1916. Helene Schjerfbeck tänkte då på Walter Runeberg och gav honom ett råd och en uppmaning som visade vägen för skulptören. Schjerfbeck, som själv såg måleriet som det viktigaste av allt, rådde Walter Runeberg att återgå till sitt värv: ”Måtte du ha styrkan att gå till Ditt kära arbete, det som är tillflykten i saknad och der vi få ha vår stora, obegränsade frihet på jorden.”⁶² Runeberg hade skrivit dikter till sin hustru på hennes bemärkelse-dagar och till jul, och när hon som han i sin dikt hade kallat för ”Lilla Ekenäsblomman”⁶³ gick bort var det inte den enda förändringen i skulptörens vardagliga leverne, utan omständigheterna tvingade honom också att stänga in sig. Det var den isolerande inverkan av kriget 1918. Hemmet i Helsingfors på Högbergsgatan 30 och ateljén på Bulevarden 19 var de viktigaste platserna i Walter Runebergs liv. Så här skrev han i Helsingfors i oktober 1918:

Här lefva vi nu ett ganska stilla lif, betingat till dels, af de tilltagande årens tyngd, till dels af de abnorma förhållandena, hvilka gör det nästan omöjligt, att se sina bekanta hos sig, tillochmed i största hvardaglighet.⁶⁴

”Vi” syftade på skulptören och hans dotter Vasthi Runeberg (1876–1948) som tagit examen som gymnastiklärare vid Helsingfors universitet 1912. Dottern Vasthi, som då bodde i hemmet på Högbergsgatan, har förblivit särdeles osynlig i den biografiska litteraturen. Ändå nämnde Walter Runeberg i förbigående henne i sina brev.⁶⁵ Skulptören hade en arbetsplats utanför hemmet, men Vasthi Runeberg drev i hemmet en lekskola där hon under 1910-talet tog emot barn som hon sysselsatte med lek, teckning och gymnastik.⁶⁶

62. Helene Schjerfbeck till Walter Runeberg, Hyvinge 25/7 1916, Walter Runebergs brevsamling 1.432, Walter Runebergs arkiv SLSA 1105, SLS.

63. Dikt från Walter Runeberg till Lina på hennes 70-årsdag 1911, Walter Runebergs personliga handlingar 3.7. Dikter, Walter Runebergs arkiv SLSA 1105, SLS.

64. Walter Runeberg till Alma Engblom, Helsingfors 23/10 1918, Alma Engbloms samling E:1, ÅAB.

65. T.ex. Vasthis hälsning: ”Vasthi som just kom hem från en föreläsning beder om sin hälsning.” Walter Runeberg till Alma Engblom, Helsingfors 23/10 1918, Alma Engbloms samling E:1, ÅAB.

66. ”Uutisia. Yliopisto”, *Kisakenttä* 15, 1912:6, s. 134. Vasthi Runebergs annons: ”För Barn”,

Signe Gadolin var den som Walter Runeberg fortfarande träffade i ateljén, om än mer sällan än tidigare, enligt vad han uppgav för Alma Engblom i ett brev från oktober 1918.⁶⁷ Enligt tidningsuppgifter från 1918 besökte Walter Runeberg dagligen sin ateljé, ibland två gånger om dagen.⁶⁸ Han sade sig då och då oväntat stöta på Signe Gadolin när han rörde sig på de bekanta gatorna vid hörnet till Bulevarden på väg från sin ateljé.⁶⁹ När det blev glesare mellan mötena skrev Walter Runeberg från sin ateljé till Signe Gadolin att han föredrog gångna tiders fysiska möten i ateljén framför breven.⁷⁰

Även om förhållandena i Finland senare lugnade ner sig, situationen stabiliserades och vardagens lunk åter infann sig så återkom inte det vitala sällskapslivet från förr. I november och december 1919 satt Runeberg i sin ateljé där han såg dåligt på grund av vintermörkret och kände sig frusen.⁷¹ Han skrev till Signe Gadolin om sin upplevelse av ateljén, om tidens gång, om förändring och om ålderdom: "Här har nog annars blifvit allt tommare, hvad tiden lider, på ateliern. Ju äldre man blifver, desto mera ensam blir man, och många saknar man af dem som tidigare besökte en."⁷² Även senare upprepade Runeberg sina känslor av ensamhet och saknad i breven till Gadolin. De som man kunde tala om allt mellan himmel och jord med blev allt färre. Så här beskrev han den förändrade situationen våren 1920: "Nu är det

Hufvudstadsbladet 31/8 1913, *Hufvudstadsbladet* 8/9 1912 och *Hufvudstadsbladet* 20/9 1914 samt i *Helsingin nimikirja ja suomalainen osoitekirja 1913–1914*, Helsinki: K. F. Puromiehen kirjapaino Oy 1913, s. 617.

67. Walter Runeberg till Alma Engblom, Helsingfors 23/10 1918, Alma Engbloms samling E:1, ÅAB.

68. Helmi Krohn, "Walter Runeberg", *Otava* 1918:12, s. 575.

69. Walter Runeberg till Alma Engblom, Helsingfors 26/11 1918, Alma Engbloms samling E:1, ÅAB.

70. "[M]en nog vore det ändå annat; om man som i gamla dagar, finge välkomna Dig här, personligen, snäll och vänlig som du alltid var." Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 19/9 1919, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS.

71. Walter Runebergs anteckningar 11/11 1919 och 12/11 1919 i brev från Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors, 9/11 1919, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS. Även Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 10/11 1920 i samma samling.

72. "Här har nog annars blifvit allt tommare [...]. Ju äldre man blifver [...]." Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 9/11 1919, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS.

betydligt ensammare, på ateliern och rätt sällan kommer någon och helsar på.”⁷³ Det fanns ”yrkesbröder” som skulptören kallade dem och som han saknade. Till dem hörde den framlidne arkitekten Gustaf Nyström (1856–1917) som han hade haft professionellt samarbete med. ”G. Nyström, som ofta förut tittade in, är borta och jag saknar honom mycket”, skrev Walter Runeberg om arkitekten som avlidit några år dessförinnan.⁷⁴ Trots det centrala läget på Bulevarden som han hade valt för sin ateljé, kände han sig ensam i den. Runebergs ateljé stod öppen för alla och det fanns möjlighet att titta in under 1919.⁷⁵ Principen med öppna dörrar var också marknadsförings- och försäljningsmässigt fördelaktig.

Runeberg hade dock några yngre skulptörskollegor som han hade stöttat redan i början av deras konstnärsbana och vilkas besök glädde honom på äldre dagar. En av dem var Viktor Malmberg vars besök han skrev om i november 1920:

I dag [10 november] inträffade det märkliga att jag hade besök af en yrkesbroder – Malmberg – denne hedersmannen tyckte väl, som sanningen är, att mina yngre kamrater gerna kunna hedra mig, med en liten titt in, t.o.m., om jag ej orkar besöka dem.⁷⁶

Att besöka andra må ha känts motigt, men om fredagskvällarna frekventerade han ändå Svenska Klubben i Helsingfors.⁷⁷

Även om Walter Runeberg rörde sig i sin bekanta miljö i Helsingfors, framför allt mellan hemmet och ateljén, var resor till andra för honom viktiga städer i Finland, som den närliggande födelsestaden Borgå och ungdomsminnenas Åbo, inte längre någon självklarhet för

73. Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 25/4 1920, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS.

74. Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 25/4 1920, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS. Benämningen yrkesbroder, se t.ex. Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 10/11 1920, i samma samling.

75. M. F. [Maikki Friberg], ”Suomalaisia taiteilijoita. IV Walter Runebergin luona”, *Naisten Ääni* 14, 1919:1, s. 6.

76. Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 10/11 1920, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS.

77. Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 11/12 1919 och 13/9 1920, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS.

honom på 1910-talet. Han fick under denna period inbjudningar att komma på bemärkelsedagar och visiter exempelvis i Åbo. Den 71-årige konstnären tackade 1910 nej till en Åboresa med hänvisning till sin ålder: "[M]en när man kommit till mina år, börjar man blifva trög och oföretagsam, samt tycker icke riktigt om ansträngningar som ju ändå alltid följa med en resa [...]".⁷⁸ Även i sitt julbrev 1919 knöt Runeberg resandets svårigheter till åldrandet: "Man börjar blifva litet gammal."⁷⁹

Vid övergången mellan 1910- och 1920-talet reste Runeberg ändå med sin dotter Vasthi till sommarvistet på Brändö, som låg nära staden men utanför det dåvarande Helsingfors. Där brukade han vid den här tiden tillbringa sommaren för att sedan återvända till staden till hösten.⁸⁰ Många konstnärer bodde permanent på Brändö på 1910- och 1920-talet, men Runeberg har inte tidigare nämnts bland de sommarboende på Brändö.⁸¹ I början av 1900-talet hade Walter och Lina Runeberg rest "för att andas litet landluft" i bland annat Hyvinge, där de även träffade ortsborna Helene och Olga Schjerfbeck.⁸² Runeberg såg sig själv som stadsbo, och långvarigt landsbygdsliv lockade honom inte: "Det är så ovandt för mig gamla stadsbo att vistas på landet och icke tror jag just att jag i längden skulle trivas [...]".⁸³ Således var ateljén i staden och sommarvistet i utkanten av Helsingfors bestående lösningar för honom under 1900-talets första decennier.

78. "[M]ycket gerna hade jag nog kommit till Åbo både för 80årsfödelsedagen och äfven för att träffa Dig [...]." Walter Runeberg till Alma Engblom, Helsingfors 23/9 1910, Alma Engbloms samling E:1, ÅAB.

79. "Bra gerna skulle jag komma till Åbo. En, i många afseenden, de kära minnenas stad, men jag kommer mig numera ej ens till Borgå, som ändå ligger betydligt närmare." Anteckning daterad 12/12 1919, Walter Runeberg till Signe Gadolin 11/12 1919, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLA 1039, SLS.

80. "Min dotter och jag bo här, nära utanför Helsingfors, på ett rätt vackert ställe [...]." Walter Runeberg till Alma Engblom 5/7 1918, Alma Engbloms samling E:1, ÅAB.

81. Elina Seppälä, *Taiteilijoiden Kulosaari*, Helsinki: SKS Kirjat 2024, s. 13–99.

82. "[I] öfvermorgon skola vi besöka Elli Schjerfbeck som bor här ute med sin mor [- - -] vi hafva tidigare besökt dom." Walter Runeberg till Alma Engblom, Hyvinge 24/10 1904, Alma Engbloms samling E:1, ÅAB.

83. Walter Runeberg till Alma Engblom, Hyvinge 24/2 1907, Alma Engbloms samling E:1, ÅAB.

PRESENTATION AV ATELJÉPRODUKTIONEN – BIOGRAFIN
OCH WALTER RONEBERGS EGEN UTSTÄLLNING

Petrus Nordmanns bok om Walter Runeberg publicerades när Runeberg fyllde 80 år den 29 december 1918. Syftet var att hedra skulptören på bemärkelsedagen. Petrus Nordmann (1858–1923) skrev boken med utgångspunkt i brev och i samarbete med skulptören och personer som kände honom. I en recension konstaterades det sällsynta i att en konstnär blev föremål för en biografi redan under sin livstid.⁸⁴ Boken följdes av Walter Runebergs separatutställning på Stenmans konstsalong i februari 1920. Boken var ett självständigt verk utanför utställningen, men den hänvisades till och marknadsfördes som guide i utställningskatalogens förord.⁸⁵ Enligt konsthistorikern Riitta Konttinen åtföljdes Helene Schjerfbeck's separatutställning 1917 av en aldrig tidigare skådad publiceringsverksamhet.⁸⁶ Kombinationen av boken om Walter Runeberg och separatutställningen är som helhet jämförbar med Helene Schjerfbeck's separatutställning på Stenmans konstsalong hösten 1917 och Einar Reuters, det vill säga H. Ahtelas bok om Helene Schjerfbeck som utkom samma år.⁸⁷ Så sent som i januari 1919 tackade Helene Schjerfbeck upprepade gånger Walter Runeberg för att han varit hygglig, snäll och god mot henne.⁸⁸

Genom utställningen blev innehållet i Walter Runebergs ateljé offentligt. Utställningen på Stenmans konstsalong i Helsingfors i februari 1920 var Walter Runebergs första och samtidigt sista separatutställning. Under hela sin konstnärskarriär hade han deltagit i grupp-utställningar: hans första medverkan i en offentlig utställning var 1861. Runebergs karriär som utställningskonstnär hängde därmed

84. T.ex. O.Ä. K., ”Kirjallisuutta ja taidetta. Suomalaisen taiteilijan elämäkerta”, *Aamulehti* 19/9 1919.

85. Förord till utställningskatalogen *Walter Runeberg*, Helsingfors: Stenmans Konstsalong 1920. Ett exemplar av katalogen återfinns i Finlands Nationalgalleris bibliotek, Helsingfors.

86. Konttinen, *Oma tie*, s. 292.

87. H. Ahtela [Einar Reuter], *Helena Schjerfbeck. Jäljennöksin 25 maalauksesta ja piirroksista*, Tornio: H. Ahtela 1917.

88. ”Och vet du Walter du är ändå rysligt hygglig och snäll [...]” och ”[...] du varit god mot mig [...]”. Brev från Elli (Helene) Schjerfbeck till Walter Runeberg 3/1 1919 och Hyvinge 6/2 1909, Walter Runebergs brevsamling 1.432, Walter Runebergs arkiv SLSA 1105, SLS.

samman med den förändring som det finska konstlivets strukturer och institutioner genomgick. I övergången mellan 1910- och 1920-tal ordnades utställningar med större regelbundenhet än på 1860-talet, när konstlivet fortfarande var under uppbyggnad. Gösta Stenman gav ut tidskriften *Stenmans konstrevy* som 1920 konstaterade att de senaste årens separatutställningar hade överskuggat gruppställningarna. Entusiasmen hade följts av en motreaktion, och tidskriften hänvisade till höstutställningen som ordnats av Stenmans konstsalong 1919.⁸⁹ Före sin separatutställning hade Walter Runeberg deltagit i Stenmans konstsalongs höstutställning som invigdes den 9 september 1919 och pågick i en månad, och den var enligt pressens recensioner en mycket representativ utställning med såväl yngre som äldre medverkande konstnärer.⁹⁰ Tre av Runebergs verk förevisades på utställningen: "Porträtt av bokhandlare Hoving", "Dampporträtt" och "Kärleken och döden".⁹¹ Det fanns en koppling till Stenmans konstsalong som drevs i närheten av Runebergs ateljé på Bulevarden. Invigningsinbjudningar till utställningar på Stenmans konstsalong finns bevarade i Walter Runebergs arkiv, och Runeberg berättade att han besökt en utställning där i september 1919. Även om namnet på utställningen inte nämns i brevet så var det troligen just höstutställningen han syftade på.⁹² Han tyckte att utställningen bjöd på mycket gott, men än mer sådant som i hans tycke var så egendomligt att det inte kunde kallas

89. "Separatutställningarna ha under de senaste åren så gott som helt och hållet ställt de gemensamma utställningarna i skuggan." *Miscellanea*, *Stenmans konstrevy* 1920:1, s. 12.

90. Se även Walter Runebergs expografi i *Suomalaisen kuvataiteen bibliografia*, Helsingfors: Finlands nationalgalleri, <https://kirjava.fng.fi/bibliografia/bibliografiat.php> (hämtad 23/4 2025). Förteckningen över utställningar på Stenmans konstsalong ligger som bilaga till Camilla Hjelmns doktorsavhandling, men den innefattar inte deltagarna i de största gruppställningarna. Utställningen invigdes 9/9 1919. Se Camilla Hjelm, *Modernismens förespråkare. Gösta Stenman och hans konstsalong*, Helsingfors: Statens konstmuseum 2009, s. 278. I tidningen: Hj. D., "Stenmans höstutställning", *Svenska Tidningen* 9/10 1919. Enligt pressuppgifter stängde utställningen 9/10 1919.

91. Walter Runebergs verk nummer 172–174, *Höstutställning*, Helsingfors: Stenmans Konstsalong 1919, utan sidangivelser.

92. Inbjudan till invigning på Stenmans konstpalats 1919, 4.1. Inbjudningar till utställningar, konstsalonger, Walter Runebergs arkiv SL5A 1105, SLS; Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 19/9 1919, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SL5A 1039, SLS.

konst.⁹³ Det finns inga brev från Walter Runeberg till Gösta Stenman i Gösta Stenmans arkiv i Nationalgalleriet,⁹⁴ vilket kan ha berott på att kommunikationen mellan Runeberg och Stenman på grund av det korta avståndet mellan dem sköttes per telefon eller genom möten snarare än brevledes.

Stenman var intresserad av att ordna retrospektiva utställningar över konstnärer som inlett sin bana på 1800-talet, med både nya och gamla verk av konstnärerna. Före Walter Runebergs utställning hade Gösta Stenman inte bara hållit Helene Schjerfbeck's utställning i september 1917 utan även Fanny Churbergs (1845–1892) minnesutställning under oktober och november 1919.⁹⁵ Initiativet till dessa separatutställningar verkar ha kommit från Stenman, som i egenskap av konsthandlare letade efter betydande och högklassiga utställnings- och försäljningsobjekt. Gösta Stenman berättade att det var han som lagt fram idén om Helene Schjerfbeck-utställningen. Stenman hade också brevkontakt med Fanny Churbergs bror i förhoppningen om att snarast kunna träffas för ett samarbete.⁹⁶ Även initiativet till Walter Runebergs utställning kom från Stenman.⁹⁷ Separatutställningen syftade till ökad kännedom om konstnären, och exempelvis förordet till Helene Schjerfbeck's utställningskatalog ställde upp målsättningen att göra konstnären mer välkänd.⁹⁸ Walter Runebergs utställning ordnades däremot för att fira hans 80-årsdag. Enligt förordet till Runebergs utställningskatalog var syftet inte bara att visa upp hans rikliga konstnärliga värv utan också ”hur den gamle mästaren outtröttligt

93. ”[M]en ännu mera som jag åtminstone ej begrep mig på, att skulle kallas konst, så konstigt det än var.” Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 19/9 1919, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS.

94. Gösta Stenmans arkiv THAA100, Finlands Nationalgalleri, Helsingfors.

95. Utställningskatalogerna *Helena Schjerfbeck 1879–1917. Stenmans konstsalong 12/9–1/10 1917*, Helsingfors: Stenmans konstsalong 1917; *Fanny Churberg minnesutställning, Stenmans konstsalong 12/10 1919–23/11 1919*, Helsingfors: Stenmans konstsalong 1919.

96. Tossavainen, *Ella*, s. 84, 86.

97. Hn, ”Hos Walter Runeberg”, *Veckans Krönika* 1920:9, s. 215.

98. ”Avautukoon tämä rikas sielu, joka syvimpänsä, kaikkensa on meille antanut, avautukoon se yhä useammalle”. [Må denna rika själ, som gett oss sitt djupaste, sitt allt, öppnas för allt fler]. Översättning till svenska: MH. Text i tryckt utställningskatalog: H. Ahtela [Einar Reuter], ”Katselija”, *Helena Schjerfbeck 1879–1917*, Helsingfors: Stenmans konstsalong 1917.

utövar sin konst”.⁹⁹ Utställningen förevisade Runebergs nya och gamla verk från 1860-talet fram till 1918, och en betydande del av utställningens verk var porträtt som i vanliga fall stod uppställda på hyllor i ateljén på Bulevarden. Dessutom visades ”statyer, grupper, modeller och detaljer” såsom Zacharias Topelius gravmonument ”Ängeln” (1904).¹⁰⁰ Enligt katalogen var utställningen endast tänkt att presentera ett urval av Runebergs produktion.

Konsthistorikern Camilla Hjelm har observerat att skulpturen hade en viktig ställning i programmet för Stenmans konstsalong jämfört med konkurrenterna och att Stenman gynnade skulpturen. Det återspeglades i de stora skulpturutställningar som årligen hölls på Stenmans konstsalong från 1920 till 1924. Walter Runebergs utställning 1920 var den första av dessa.¹⁰¹ Skulpturutställningar hade dock hållits redan dessförinnan, exempelvis en utställning av Ville Vallgren på Stenmans konstsalong 1918.¹⁰² Ville Vallgren var vanare vid separatutställningar än Runeberg som arbetat med stora monumentbeställningar i Finland. Ville Vallgren höll å sin sida sin första separatutställning på konstmuseet Ateneum redan 1890. Det var den första omfattande utställningen av en levande skulptör i Finland.¹⁰³

Vädret var härligt under Runebergs sista sommar på Brändö, som han berättade i augusti 1920: ”Här, på Brändö, är ju vackert och sommarn har varit oklanderlig vad vädret beträffar.”¹⁰⁴ Han skrev också att han aldrig varit så lat som sommaren 1920, men att det var förstäligt med tanke på hans ålder: ”Det är ju sant, att jag heller aldrig varit så gammal förr som nu och det har, kanske, icke varit så illa att hålla litet ferie.”¹⁰⁵ När sommaren gick mot höst och hemresan närmade sig

99. *Walter Runeberg*, Helsingfors: Stenmans konstsalong 1920.

100. ”Taidenäyttelyt Walter Runeberg -näyttely”, *Uusi Suomi* 7/3 1920.

101. Hjelm, *Modernismens förespråkare*, s. 153.

102. Leena Ahtola-Moorhouse, ”Ville Vallgren 1855–1940. Elämäkerrallisia tietoja”, Leena Ahtola-Moorhouse & Selma Green (toim.), *Ville Vallgren. Ville Vallgren 1855–1940*, Helsinki: Valtion taidemuseo, Ateneumin taidemuseo 2003, s. 60, 70–72.

103. Mari Tossavainen, *Kuvanveistotyö. Emil Wikström ja kuvanveiston rakenne 1890–1920*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2012, s. 338; ”Ville Vallgrens skulptur-exposition II”, *Hufvudstadsbladet* 1/11 1890.

104. Walter Runeberg till Signe Gadolin, Brändö 13/8 1920, Brev till Signe Gadolin (1919–1920), SLSA 1039, SLS.

105. ”Jag har nemligen aldrig varit så lat som i sommar.” Walter Runeberg till Signe Gadolin, Brändö 13/8 1920, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS.

1920 skrev Walter Runeberg om vikten av att upprätthålla hoppet om livet.¹⁰⁶ I dödsrunan över Walter Runeberg i publikationen *Stenmans Konstrevy* i januari 1921 sågs Walter Runeberg som en representant för det förflutna som trodde på livets goda krafter.¹⁰⁷

Walter Runeberg avled i Helsingfors den 23 december 1920. Sin sista tid i november 1920 tillbringade skulptören i stillhet och unnade sig ledighet från sitt konstnärliga arbete. I ett brev till Signe Gadolin skrev han: "Något egentligt arbete har jag ej för händer; men det är väl ej så farligt om man agerar litet emeritus, då man uppnått min ålder."¹⁰⁸ Då var Runeberg 82 år gammal. Ett utfört verk upptog dock fortfarande hans tankar – ett porträtt av Gustaf Mannerheim som han bara inte fått möjlighet att göra. Redan ett par år dessförinnan hade han funderat på en byst av Mannerheim. I 1918 års julnummer av tidningen *Otava* planerade han att göra en byst av Mannerheim bara denne kunde komma och sitta modell för honom i Helsingfors några gånger.¹⁰⁹ Gustaf Mannerheim (1867–1951) hade blivit en beundrad symbolgestalt och ett populärt porträttmotiv. Våren 1918 var Mannerheim först överbefälhavare och sedan Finlands riksförståndare från december 1918 till sommaren 1919. Men Mannerheim kom aldrig till ateljén för att sitta för Runeberg, och arbetet fortskred inte. I november 1920 skrev Runeberg: "Mannerheim, har jag ännu ej lyckats få, att stå modell för mig. Han har nog lofvat komma, men han är väl alltför upptagen, på många håll."¹¹⁰

Walter Runebergs sista brevsvaret till Signe Gadolin är från den 8 december 1920. Runeberg misstänkte då att han inte skulle mäkta med något julbrev: "Jag är rädd, att detta får gälla som mitt julbrev. Jag har blivit allt omöjligare med skrivandet."¹¹¹ Runeberg fick inte

106. "Man måste bara försöka hålla hoppet vid lif [...]." Walter Runeberg till Signe Gadolin, Brändö 13/8 1920, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS.

107. A. G. -s. [Axel Haartman], "En bortgången konstnär", *Stenmans Konstrevy* 1921:1, s. 9.

108. Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 10/11 1920, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS.

109. Helmi Krohn, "Walter Runeberg", *Otava* 1918:12, s. 575.

110. Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 10/11 1920, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS.

111. Brev från Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 8/12 1920, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS.

modellen han önskade, Mannerheim, till sin ateljé i december 1920 och han skulpterade inget annat heller. I stället uppgav sig konstnären själv ha suttit modell när Hilda Flodin målade ett ganska stort porträtt av honom. Flodin hade bett honom att sitta modell, och han tyckte själv inte att han kunde avböja: ”då jag annars har god tid”.¹¹² Då fanns redan porträtt av Walter Runeberg, exempelvis porträttmedaljongen (1875) av Aline Forsman (1845–1899), en av Finlands första skulptriser. Hilda Flodin hade velat bli skulptör, men i slutet av 1800-talet var förutsättningarna för skulpturstudier i Finland ganska dåliga. Flodin hade fått handledning av Helene Schjerfbeck som var lärare på Finska konstföreningens ritskola. Dessutom hade Runeberg emellanåt kommit och handlett hennes arbete. I ungdomen hade Hilda Flodin varit kritiskt inställd till Walter Runebergs byster och konstuppfattning,¹¹³ men den äldre skulptörens översyn var säkerligen viktig för henne. Senare var Hilda Flodin elev till Auguste Rodin i Paris.¹¹⁴ Hon bistod Runeberg med att förmedla gjutningen av hans verk 1917.¹¹⁵ Hon verkade som skulptör fram till 1910-talet, men efterhand blev målningar, etsningar och teckningar mer dominerande i hennes produktion. Målningen ”Skulptör W. Runeberg (kort före hans död)” ställdes ut i Hilda Flodins separatutställning på Strindbergs konstsalong i oktober 1921 – den hade nummer 1 i utställningens katalog.¹¹⁶

Walter Runeberg hade sin ateljé på Bulevarden i ungefär 15 år. Efter Runebergs död ville skulptören Emil Wikström (1864–1942) överta hans ateljé i våningshuset på Bulevarden 19. Wikström köpte ateljén på Bulevarden och den övergick i hans ägo hösten 1921. Han installerade sig där redan i oktober. Wikström, som flyttat till Helsingfors 1918,

112. Walter Runeberg till Signe Gadolin, Helsingfors 8/12 1920, Brev till Signe Gadolin (1919–1920) SLSA 1039, SLS.

113. Hilda Flodin skrev om Walter Runebergs byster: ”Runeberg säger att [...] har gjort några byster nu – ganska bra, kunde vara 100 × bättre.” Hilda Flodin till Axel Haartman, 19/3 1897, Axel Haartmans samling E:4, ÅAB; Tossavainen, *Kuvanveistotyö*, s. 68.

114. Om Hilda Flodin, se t.ex. Tossavainen, *Kuvanveistotyö*, s. 66–67, 120–124.

115. Arttu Halonen till Walter Runeberg, Nerkoo 13/4 1917, Walter Runebergs brev-samling 1.192, Walter Runebergs arkiv SLSA 1105, SLS.

116. Verk nummer 1. ”Skulptör W. Runeberg (kort före hans död)” visades på utställningen Hilda Maria Flodin, Salon Strindberg, 1/10 – 11/10 1921. Otryckt utställningskatalog ”Hilda Maria Flodin”, Helsingfors, Salon Strindberg 1921, Finlands Nationalgalleris bibliotek, Helsingfors.

hade bara ett litet kyffe att arbeta i och han behövde en arbetslokal i staden.¹¹⁷ Det hade också funnits planer på att öppna ett museum i ateljén, men Walter Runebergs skulptursamling kom i stället att invigas i Borgå i december 1921. Walter Runebergs 100-årsjubileumsutställning ordnades av Finlands konstakademi 1938.¹¹⁸

SAMMANFATTNING

I början av min artikel frågade jag mig hur skulptören Walter Runeberg upplevde ålderdomen, tidens samt livets gång och förändring i sina brev från 1910-talet, särskilt i övergången mellan 1910- och 1920-talet. Ateljén var för honom en plats som återspeglade tidens och livets gång och förändringen. Runeberg och hans hustru Lina levde under stora delar av sina liv i utlandet och beskrev detta träffande med orden "flyttfågelslikt är konstnärsparets lif". Paret Runebergs Parisateljé var en mötesplats för konstnärer vid 1800-talets slut. På arkitekten Gustaf Estlanders rekommendation valde Runeberg 1905 en central plats för sin ateljé i ett våningshus på Bulevarden i Helsingfors. På detta följde under 1910-talet en period med fokus på Helsingfors och ateljén på Bulevarden, som också innefattade sommarvistelser i närheten, under de sista åren främst på Brändö. Åldern avhandlades ofta i Walter Runebergs brev. Han reflekterade över sin egen erfarenhet och känsla av åldrande genom ett upprepat bruk av uttrycket "årens tyngd". Detta uttryck återkom i breven på ett sätt som påminner en smula om Helene Schjerfbeck's sätt att underteckna sina brev med "gamla Ella" eller "gamla, gamla Ella Schjerfbeck".¹¹⁹

Lina Runeberg var betydelsefull för uppkomsten av några av skulptörens långvariga relationer, som familjebekantskapen med Helene Schjerfbeck. Efter hustrun Linas död 1916 uppmanade Helene Schjerfbeck i ett brev Walter Runeberg att återgå till arbetet. Ateljén

117. Mari Tossavainen, *Emil Wikström. Kuvien veistäjä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2016, s. 69; Emil Wikström till Karl Hedman 13/10 1921, Karl Hedmans arkiv, Österbottens museum, Vasa; Valois, "Gamla gudar härskar", *Hufvudstadsbladet* 5/11 1921.

118. Walter Runebergs 100-årsminnesutställning anordnad av Finlands konstakademi på Konsthallen i Helsingfors 29/10 – 20/11 1938. Se utställningskatalog *Walter Runebergs 100-års minnesutställning*.

119. Tossavainen, *Ella*, s.125.

var den plats där Runeberg trivdes bäst. Under de sista åren hindrade inte ens ateljéns dunkel eller kyla honom från att arbeta, eller bara tillbringa tiden och minnas svunna tider i den. Ateljégästerna hörde till hans livslånga kontakter samtidigt som ateljén var platsen för saknaden efter det han förlorat. I ett brev förknippade han sin upplevelse av ateljéns tomhet med ålderdomen. Runebergs ateljé förblev inte en samlingspunkt för sällskapslivet under hela skulptörens liv.

I konstvärlden hedrades Walter Runeberg som äldste och pionjär inom skulpturkonsten. Under 1910-talet fick Runebergs en expertroll i det finska konstfältet som krävde alltmer utomståendeckskap, men han fick också inbjudningar att delta i exempelvis utställningar. Han svarade selektivt på inbjudningarna. Även om Walter Runeberg inte alltid sade sig förstå den nya konsten så följde han sin tid och förändrade på 1910-talet sitt arbetssätt som skulptör för att möta tidens krav och på Gösta Stenmans initiativ hålla en separatutställning. När den mest synliga monumentalverksamheten i hans karriär avtagit var det utställningarna, särskilt hans första och samtidigt sista separatutställning som hölls på Stenmans konstsalong 1920, som offentliggjorde ett urval av hans produktion från Helsingforsateljén.

Samtidigt med separatutställningen publicerades den första boken om Walter Runeberg. Hans eftermäle förbereddes och byggdes under de sista åren med hjälp av Petrus Nordmanns bok, och skulptören deltog själv i bokens tillblivelse. Bokens sista kapitel byggde på de anteckningar som Signe Gadolin, som beundrade Runebergs ålderdom, hade fört i ateljén på Bulevarden. Kapitlet kan betraktas som en kulturell representation som förevisade en evigt ung skulptör för läsaren. I sina brev hade Gadolin hållit Runeberg för en åldrandets förebild, en kraftkälla lik "ett fruktträd i blomning". Uppfattningen om skulptörens åldrande inbegrep således många motstridigheter: "årens tyngd" i skulptörens brev, arbetets praktiska omläggning samt den idealbild av åldrandet som skapades av ateljégästen och brevvännen. Under 1920 lättade Walter Runeberg gradvis på arbetsbördan. Efter oräkneliga porträttuppdrag fick han själv tid att sitta modell för Hilda Flodin som han hade väglett på skulptörsbanan i slutet av 1800-talet.

Översättning till svenska: Mattias Huss

Jagets förfall och förverkliganden

Framställningen av åldrandet i Merete Mazzarellas författarskap

I DEN ARTIKEL SOM FÖLJER undersöker jag hur frågor om åldrande och ålderdom har utvecklats och fördjupats under de fyrtio första åren av Merete Mazzarellas författarskap, från debuten 1979 med *Först sålde de pianot*, fram till *Den försiktiga resenären* 2019.¹ Utgångspunkten är att en brytpunkt inträffar med *Hem från festen* (1992), ett verk där moderns sjukdomstid och död behandlas.² I artikeln utforskas hur framställningen av åldrandet och den äldre människan förändras över tid i Mazzarellas författarskap, och hur denna förändring hänger samman med en skiftning i synen på det egna jaget. Forskningsfältet kritiska åldersstudier bildar det teoretiska ramverket för min läsning, i synnerhet genom Margaret Morganroth Gullettes teorier om *decline narrative*, respektive *progress narrative*, två begrepp som jag återkommer till längre fram.

Först sålde de pianot markerar början på ett av Svenskfinlands mest produktiva författarskap. Merete Mazzarella har genom sitt litterära värv, arbete som professor i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet, engagemang inom medicinsk humaniora, samt sin omfattande verksamhet som föreläsare och skribent i dagspress och andra medier, etablerat sig som en välkänd profil i Finland och övriga Norden.

Skribenten skriver en doktorsavhandling i Litteraturvetenskap vid Åbo Akademi om synen på åldrande i Merete Mazzarellas verk.

1. Merete Mazzarella, *Först sålde de pianot; Att spela sitt liv*, Helsingfors: Söderströms förlag 2001 [1979/1981]. I denna artikel används nyutgåvan från 2001, en dubbelvolym där också uppföljaren *Att spela sitt liv* ingår, med ett nyskrivet förord som ger viktiga insikter om författarens senare tankar om debutverket; Merete Mazzarella, *Den försiktiga resenären*, Helsingfors: Schildts & Söderströms förlag 2019.
2. Merete Mazzarella, *Hem från festen*, Helsingfors: Söderströms förlag 2003 [1992].

Sedan sin debut har Mazzarella publicerat över trettio böcker på drygt fyrtio år, med ett genomsnitt på ett verk per år under de senaste åren.

Merete Mazzarella skriver påfallande ofta mellan genrer, det vill säga verk utan entydig genretillhörighet. I förordet till en nytgåva från 2001 av debutverket skildrar Mazzarella till exempel hur hon vid tidpunkten för debuten förundrade sig över att *Först sålde de pianot* betraktades som en "överklassflickas memoarer", medan hon själv såg verket som noveller.³ Ett annat exempel på genreglidningar är *Alma*, en levnadsskildring över Alma Söderhjelm genom Almas tillbakablickar.⁴ Den på Alma Söderhjelmens memoarer och dagböcker baserade boken bär, trots den dokumentära utgångspunkten, undertiteln *En roman*. Detta kan ses som ett exempel som förtydligar hur denna artikel behandlar frågor om genre, i och med att jag i artikeln gör nedslag i Mazzarellas omfattande produktion utan att göra några strikta genredistinktioner. Det här motiverar jag delvis med iterationen mellan verken, det vill säga ett genomgående berättargrepp hos Mazzarella, som innebär att centrala scener, händelser eller uttryck återkommer i olika sammanhang. Denna genreöverskridande läsning motiveras också av Mazzarellas egna ord. I *Att skriva sin värld. Den finlandssvenska memoartraditionen* (1993) förklarar hon att hon i romanen *Påsk* (1983)⁵ kunde skriva självbiografiskt i en annan utsträckning än i de verk som var uttalat självbiografiska: "så länge jag skrev om mig själv under eget namn var jag bunden av min sociala persona, av min roll; när jag hade skapat ett fiktivt alter ego, läraren Birgitta, kände jag mig plötsligt fri."⁶ Med anledning av detta menar jag att avsnitt om åldrande och ålderdom i Mazzarellas verk kan studeras sida vid sida, även om de ingår i verk som tillhör olika litterära genrer.

3. Mazzarella, *Först sålde de pianot; Att spela sitt liv*, s. 6.

4. Merete Mazzarella, *Alma. En roman*, Helsingfors: Schildts & Söderströms förlag 2019.

5. Merete Mazzarella, *Påsk*, Helsingfors: Söderströms förlag 1983.

6. Merete Mazzarella, *Att skriva sin värld. Den finlandssvenska memoartraditionen*, Helsingfors: Söderströms förlag 1993, s. 292.

ÅLD RANDETS TEMATIK I FÖRFATTARSKAPET: EN UTGÅNGSPUNKT

En diskussion om hur begreppen ålder, åldrande och ålderdom kan definieras och förstås skulle i sig kunna utgöra grunden för en hel artikel. Sociologen Anita Wejbrandt menar till exempel att samhällsutvecklingen och den teknologiska utvecklingen ger orsak att ifrågasätta rådande definitioner av åldrandet och i stället skapa nya, mångdisciplinära definitioner.⁷ I denna artikel gör jag inga försök att fastslå när ålderdomen börjar, eller att definiera specifika ålderskategorier. Det jag i stället vill lyfta fram är att ålder, åldrande och ålderdom är existentiella och sociala erfarenheter som de flesta människor förhåller sig till på något sätt genom livet. Detta visar sig exempelvis genom att man granskar sin kropp efter tecken på åldrande eller jämför sin egen åldersutveckling med jämnårigas. Jag menar alltså att sättet vi relaterar till åldrande – både vårt eget och andras – speglar de kulturella och sociala föreställningar som formar vår förståelse av olika åldrar och åldrandets processer.

I ett scensamtal arrangerat av Svenska kyrkan 2018 konstaterade Merete Mazzarella, att hon började skriva om ålderdomen redan innan hon fyllt femtio, och behandlade åldrande i arbetet med *Då svänger sig sommaren kring sin axel* (2000).⁸ Samtalet på scenen kretsade kring Mazzarellas då aktuella roman *Alma* (2018) och eftersom romanen skildrar Alma Söderhjems liv, inklusive hennes sista tid, lyftes hög ålder fram som ett centralt motiv. ”Hur i allsin dar kunde jag tro att jag visste något om ålderdomen då?”, frågar Mazzarella retoriskt i samtalet och syftar på *Då svänger sig sommaren kring sin axel* och att hon vid tidpunkten för denna boks tillkomst var så mycket yngre.

7. Anita Wejbrandt, ”Att definiera åldrande i den hybrida människans spår”, *Socialmedicinsk Tidskrift* 91 2014:4, s. 373–383.

8. Samtalet mellan Merete Mazzarella och Gunilla Molloy arrangerades av Svenska kyrkan och Schildts & Söderströms på Göteborgs bokmässan 27/9 2018. Samtalet finns att tillgå på Svenska kyrkans youtubekanal: Merete Mazzarella – Alma Söderhjelm, en kvinnlig pionjär, citatet kommer vid cirka fyra minuter in i klippet, <https://www.youtube.com/watch?v=hjcEQ7y5oKM> (hämtad 12/8 2024); Merete Mazzarella, *Då svänger sig sommaren kring sin axel. Om konsten att bli gammal*, Helsingfors: Söderströms förlag 2000.

Intressant nog föregriper Mazzarella sin egen fråga i *Då svänger sig sommaren kring sin axel*:

I själva verket tror jag att femtioårsåldern är en utmärkt ålder att börja tala om åldrande. Barn och unga tror att gamla människor är av en annan sort: de gamla människor de känner har de aldrig sett annat än som gamla. Men när man är femtio är det redan annorlunda: då har man hunnit se föräldragenerationen genomgå utvecklingen från medelålder till ålderdom.⁹

En genomläsning av Mazzarellas produktion visar likväl att Merete Mazzarella har behandlat frågor om åldrande och ålderdom genom hela sitt författarskap. I *Först sålde de pianot* är det den 34-åriga debutanten Merete Mazzarella som ser tillbaka på sin barndom som diplomatbarn. I boken beskriver Mazzarella människor och miljöer som hon mötte och upplevde när hon växte upp i olika länder. Verket fungerar också som ett slags släktkrönika, en introduktion till Mazzarellas bakgrund, där olika personer ur båda släktlinjerna tillsammans bildar ett brokigt persongalleri. Tonen är varm och humoristisk, och författaren är generös med anekdoter – ett stilgrepp som blir ett av Mazzarellas kännetecken också i senare verk. Berättelsen om vad det innebär att vara gammal tar sin början i debutverket, där Mazzarella redan på de första sidorna avbildar gamla människor. Hon beskriver sin lärarinna fröken Gustafsson som ”gammal och sträng och mörklädd”.¹⁰ Den danska morfadern framstår som familjens självklara överhuvud, som tar tupplurar på vardagsrumssoffan och anlitar något barnbarn för hedersuppdraget ”att stå bredvid honom beväpnad med en flugsmälla och hålla flugorna på behörigt avstånd från hans skalliga hjässa”.¹¹ Liksom de danska morföräldrarnas hem, utgör barndomshemmet på Villagatan i Helsingfors en fast punkt för diplomatbarnet Mazzarella: ”Villagatans trappa hade en säregen lukt av gamla damer som inte gärna vädrade och som glömde sina kastruller på spisen så att de brände vid.”¹²

9. Mazzarella *Då svänger sig sommaren kring sin axel*, s. 8–9.

10. Mazzarella, *Först sålde de pianot; Att spela sitt liv*, s. 22.

11. Ibid., s. 34.

12. Ibid., s. 31.

Beskrivningar av gamla människor innebär ändå inte samma sak som att reflektera över åldrandet. Men redan i *Först sålde de pianot* finns en av de mest distinkta skildringarna av åldrandet och åldrande människor i Mazzarellas författarskap, när hon berättar om sin mors faster Hanne:

Faster Hanne fanns där nästans djupt nere i mina danska barn-domssomrar som en av de gamla vilka man överhuvudtaget inte kunde föreställa sig annat än som gamla. [...] Det var som om de hade en alldeles egen lukt, en lukt av ålderdom, och deras händer var torra och sköra med bruna fläckar på – ”gravrost” viskade vi barn åt varandra och ryste så smått.¹³

Porträtteringarna av äldre människor och av åldrandet fortsätter i varierande utsträckning genom hela produktionen. Det sista verket som ingår i primärmaterialet för den här artikeln är *Den försiktiga resenären* från 2019.¹⁴ Verket är en essä i tre delar där resor, men också livet generellt, avhandlas. I boken ingår en scen där Mazzarella, uppskattningsvis i sjuttioårsåldern, betraktar sina medpassagerare och diskuterar dem tillsammans med sin make ”L”:

”Många av de här har varit Beatlesfans.”

”Kanske också Elvisfans”, säger jag.

När man ser dem idag är det svårt att förstå. Sen börjar vi diskutera i vilken ålder en människa är mest sig själv, mest den hon är ämnad att vara, och konstaterar att det varierar. Vi frågar varandra i vilken ålder vi har varit mest oss själva och enas om att det är nu. Men det är osäkert om våra medpassagerare skulle tro det. Eller: Kanske är det snarare långt yngre människor som inte skulle tro det?¹⁵

Denna artikel utforskar vägen mellan dessa två citat, från åldrandet som befläckt av gravrost i debuten från 1979 fram till åldrandet som höjdpunkt för jaget i verket från 2019, från en utomstående

13. Ibid., s. 68.

14. Mazzarella, *Den försiktiga resenären*.

15. Ibid., s. 58.

definierande blick till ett inre perspektiv på jaget. Därmed inte sagt att berättelsen om ålderdomen i debutverket är enkel eller förenklande. I verket beskrivs gamla människor som än levnadsglada och skojfriska, än stränga och skrämmande. Likväl analyserar jag en berättelse om åldrandet som ter sig särskilt tydlig och intressant: den som går från förfallet, via livsberättelsen, för att till slut bli en berättelse om att vara lik sig själv och att utvecklas. Denna förändring av ålderdomens berättelse blir tydlig när utdrag ur Mazzarellas tidigare verk läggs jämsides med avsnitt ur senare verk och granskas med hjälp av ett ålderskritiskt teoretiskt ramverk.

KRITISK ÅLDERSFORSKNING: EN TEORETISK UTBLICK

Inom kritiska åldersstudier har forskaren Margaret Morganroth Gullettes idéer blivit inflytelserika och de spelar även en central roll i min läsning av Mazzarellas verk. Gullette bidrar med två för läsningen betydelsefulla begrepp: *decline narrative* och *progress narrative*, vilka på svenska kan översättas med en berättelse om förfall respektive en berättelse om utveckling.¹⁶ Med förfallets berättelse syftar Gullette på det rådande narrativ som omger åldrandet. I det här narrativet betraktas ungdomen generellt som en höjdpunkt på livskurvan, medan ålderdomen och åldrandet framställs som en kontinuerlig och ofrånkomlig nedgång. Som motpol till berättelsen om förfallet finns, menar Gullette, en möjlighet att skildra åldrandet som en process av utveckling. I ett sådant narrativ framställs åldrandet inte enbart som utveckling *trots* den dominerande berättelsen om förfall, utan också som ett aktivt motstånd mot berättelsen om åldrandet som synonymt med förfall.

Innan jag påbörjar försöket att ringa in åldrandeberättelsen hos Mazzarella finns det skäl att kort nämna det teoretiska ramverk som Gullettes forskning bedrivs inom och som denna studie bygger på, nämligen *age studies*, eller på svenska kritiska åldersstudier. Stephen Katz har formulerat ett slags manifest för kritiska åldersstudier, ett fält som han menar behöver erövra plats inom den akademiska forskningen

16. Margaret Morganroth Gullette, *Declining to Decline, Cultural Combat and the Politics of the Midlife*, University of Virginia Press: Charlottesville 1997.

på samma sätt som till exempel genusvetenskapen har gjort.¹⁷ Katz artikel publicerades 2014, och i efterhand kan konstateras att kritiska åldersstudier sedan dess har gjort en försiktig entré inom de humanistiska vetenskaperna också i Finland, även om forskning om ålderdomen som tema fortfarande är sällsynt inom finländsk litteraturvetenskap.

Flera forskare har visat hur normerande livslopp lägger åldersbaserade förväntningar på individen och på hur kulturellt kontextbundna uppfattningar om ålder genom ett medelklass- och heteronormativt ideal, ofta med reproduktion som mål, påverkar den enskilda individens upplevelse av att åldras.¹⁸ I det här sammanhanget kan till exempel Jack Halberstams begrepp *life schedule*¹⁹ nämnas, liksom Elizabeth Freemans *chrononormativity* och Fanny Ambjörnssons och Maria Jönssons begrepp livslinje.²⁰ När Merete Mazzarella i debutromanen skildrar vardagsrummets vägg i sina morföräldrars hem, speglar hon också denna förväntade livslinje:

Allt som allt hade mina morföräldrar sexton barnbarn och deras fotografier fyllde en hel vägg i vardagsrummet och förnyades regelbundet efterhand som barnbarnen växte upp så att skolfoton, konfirmationsfoton, studentfoton och bröllofsfoton följde på varandra.²¹

Socialpsykologen Clary Krekula menar i linje med detta att ålder bildar rättesnöre i våra liv, till exempel kommer ett performativt görande av ålder till uttryck i hur vi förhåller oss till och försöker anpassa oss till "åldersnormer och åldersförväntningar" eller i hur vi begränsar oss

17. Stephen Katz, "What is age studies?", *Age, Culture, Humanities* 2014:1, <https://doi.org/10.7146/ageculturehumanities.v1i1.129947>.

18. Fanny Ambjörnsson & Maria Jönsson, "Inledning", Fanny Ambjörnsson & Maria Jönsson (red.), *Livslinjer. Berättelser om ålder, genus och sexualitet*, Göteborg & Stockholm: Makadam förlag 2010, s. 8–11.

19. Jack Halberstam, *In a Queer Time and Place. Transgender Bodies, Subcultural Lives*, New York: New York University Press 2005, <https://doi.org/10.18574/nyu/9780814790892.001.0001>.

20. Elizabeth Freeman, *Time Binds. Queer Temporalities, Queer Histories*, Durham: Duke University Press 2010, <https://doi.org/10.2307/j.ctv1198v7z>; Ambjörnsson & Jönsson, "Inledning", s. 11.

21. Mazzarella, *Först sålde de pianot; Att spela sitt liv*, s. 36.

själva eller bedömer andras agerande ”utifrån föreställningar om vad som antas vara passande för olika åldersgrupper.”²²

Kritisk åldersforskning framhåller också att ålder är kontextbunden och en social konstruktion, trots att ålder på många plan i samhället framställs som något naturligt, som något ahistoriskt som är oberoende av kulturell kontext. En person kan till exempel både uppfattas och uppleva sig själv som gammal och ung under samma dag, beroende på omgivningen. Ålder ses också som något som görs och är en del av komplexa maktstrukturer.²³

Åldrandet pågår alltså inom en mångfald av kontexter, men ålder är också en central intersektionell kategori. Att åldras som intellektuell, heterosexuell, vit kvinna ur övre medelklassen innebär en annan erfarenhetsgrund jämfört med den åldrande som har en utsatt socioekonomisk bakgrund. Jag betonar att det i första hand är kvinnors åldrande som studeras, såväl i denna artikel som i Mazzarellas författarskap. Därmed inte sagt att vissa förhållningssätt till åldrandeprocessen inte skulle vara möjliga att generalisera till att omfatta också andra.

När ålder används som ett kritiskt perspektiv för en läsning av Mazzarellas verk tydliggörs med andra ord många potentiella infallsvinklar. Det är också möjligt att läsa Mazzarellas verk ur en litteratursociologisk vinkel. Utöver författare är Merete Mazzarella också akademiker och flitig skribent i media; genom sitt författarskap och sina inlägg i samhällsdebatten bidrar hon till att forma den samtida diskurs där hennes verk uppstår, ingår och verkar. Berättelsen om åldrandet och ålderdomen sker i växelverkan med den historiska kontext där texten tillkommit. I Mazzarellas fall bildar den avslutande novellen i *November* (2004) ett särskilt tydligt exempel på detta.²⁴ Boken skildrar en dag i november åtta år in i framtiden, det vill säga 2012. Vi möter läraren Frans, som vandrar genom Helsingfors för att besöka en mottagning där han med hjälp av en thanatolog ska slå fast arrangemangen för sin dödsdag. I den satiriska och dystopiska framtidsnovellen uppmuntras invånarna i tv-reklamer och på kända affischer att dö friska, innan de

22. Cary Krekula, ”Ålder och ålderism. Om görandet av privilegierelationer baserade på ålder”, Håkan Jönson (red.), *Perspektiv på ålderism*, Lund: Social Work Press 2021, s. 61, <https://doi.org/10.37852/oblu.117>.

23. Ambjörnsson & Jönsson, ”Inledning”, s. 7–25.

24. Merete Mazzarella, *November*, Helsingfors: Söderströms förlag 2004.

blir gamla och sjuka, och Frans erbjuder olika tillvalstjänster att lägga till i sitt dödspaket – givetvis mot extra betalning.

En relevant kontext för novellen är Finland och Norden i början av millennieskiftet. I början av 2000-talet gjorde de stora, multinationella vårdbolagen entré på äldreomsorgsmarknaden i Finland, något senare än i övriga Norden.²⁵ Privatiseringen av äldreomsorgen var redan då en omdiskuterad fråga, och när den här artikeln skrivs diskuteras återigen vanvård på äldreboenden i media. Även denna gång handlar diskussionen om multinationella bolag.²⁶ Frågan om äldreomsorgens privatisering och de avigsidor den för med sig var heller inget nytt när *November* utkom: de stora vårdbolagens vanvård av äldre påtalades i Sverige redan på 1990-talet.²⁷ I Mazzarellas novell är kritiken svidande mot ett inhumant framtidssamhälle där gamla och sjuka betraktas uteslutande som kostnader eller kunder. Mazzarellas val att förlägga handlingen en bit in i framtiden läser jag som en varning: så här går det om vi blint sväljer argument som framställer den åldrande befolkningen som ett hot mot välfärdssamhället, så går det om vi väljer ekonomisk vinning framom en human, medkännande och etisk vård.

DET FRUKTADE FÖRFALLET

I den inledande novellen i novellsamlingen *Den okända sällskapsresenären* (1987) möter vi väninneparet Nina och Peggy, som befinner sig på sällskapsresa i Rom.²⁸ Peggy är uppsluppen och på strålande humör, eftersom hon äntligen har fått en paus från tillvaron som tonårsförälder och hustru. Berättelsens huvudperson Nina är desto mera inåtvänd. Förhållandet med den på annat håll gifte Peter har gått i stöpet, och i novellen om Nina är det just Peter som utgör den okända sällskapsresenären. Han finns ständigt med i hennes tankar, också när hon står framför badrumsspegeln och granskar sin kropp:

25. Ylva Gustafsson, "Om äldreomsorg, om rädsla och om att bryta ned vårdens mening", *Ikaros* 2019:2, s. 42–46.

26. Se till exempel Moa Mattfolk, "Fallet Esperio Edit upprör experter – ser problem i hela landet: 'Borde göras fler oanmälda granskningar'", Svenska Yle 21/9 2024, <https://yle.fi/a/7-10063975> (hämtad 2/6 2025).

27. Gustafsson, "Om äldreomsorg, om rädsla", s. 45.

28. Merete Mazzarella, *Den okända sällskapsresenären*, Helsingfors: Söderströms förlag 1987.

Hon väjde tio kilo mindre nu än för tjugo år sen när hon blev student. Peter hade brukat se på henne med sin konnässörblick och säga: "Kvinnan är som vackrast vid några och tretti" och numera undrade hon hur långt över tretti han menade.²⁹

Novellen om Nina speglar tydligt hur åldrandet som process kopplas till det förfall som Margaret Morganroth Gullette beskriver genom begreppet *decline narrative*. I sitt verk *Agewise* (2011) visar Gullette hur den dominerande berättelsen om åldrandet som förfall presenteras som det givna sättet att förstå människans livsbana redan i barndomen, för att förstärkas och internaliseras under livets gång.³⁰ I Ninas fall är det Peter, objektet för hennes längtan, som definierar henne och för vars blick åldrandets förfall i första hand behöver döljas. På så sätt introduceras känslan av avveckling för Nina redan innan de första fysiska tecknen visar sig. För den heterosexuella kvinnan är också hennes höjdpunkt som sexuellt objekt skuggad av oron för när det oundvikliga förfallet ska ta vid.

I en novell om ett annat väninnepar, Candida och Betsy i *November*, har förfallet redan inletts.³¹ Candida är en tidigare framstående kolumnist som plötsligt, från att ha figurerat i damtidningarnas huvudartiklar, får se sig nedgraderad till en som uttalar sig i sidospalten. I novellens början, när hon ännu tror sig vara föremål för ett större reportage i en damtidning, väntar hon på att en fotograf ska besöka henne och ta hennes porträtt. Under novellens gång får läsaren veta att fotografen aldrig kommer att komma, att just Candidas porträtt inte behövs för artikeln de skriver. Men medan hon ännu väntar reflekterar hon över sitt liv, över den osynlighet hon plötsligt blir varse enbart på grund av sin ålder. Candida har till och med förvandlats till en blick som betraktar blicken:

Faktum var att hon själv hade börjat titta på män på ett nytt vis. Hon hade börjat titta på hur de tittade på unga kvinnor, hon hade börjat följa

29. Ibid., s. 10.

30. Margaret Morganroth Gullette, *Agewise. Fighting the New Ageism in America*, Chicago: University of Chicago Press 2011, s. 13, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226310756.001.0001>.

31. Mazzarella, *November*, s. 5–59.

deras blickar mot putande bröst och stjärtar. Jovisst, själv vägde hon mindre nu än vid tjugoett men det var då inte längre något som putade.³²

De två citaten ovan, och upprepningen av kroppsjämförelser mellan nu och då, gör att berättelserna kan läsas parallellt. Den ena har en kvinna runt fyrtio som huvudperson, medan den andra handlar om en kvinna i sextioårsåldern. För Nina, i novellen från 1987, framstår inträdet i osynligheten genom åldersförfallet som oundvikligt. I en scen står hon framför ett skyltfönster och betraktar en yngre kvinna, som provar hattar inne i affären. Den unga kvinnan beskrivs som "säkert inte mer än tjugofem, och smal som en liljestjälk, med mattblek hy, blankt, kastanjebrunt, utslaget hår som nådde henne nästan till midjan, skyhöga stilettklackar och långa mattrosa naglar". Också här dominerar den manliga blicken, för utprovningen av hattar sker medan en gråhårig herre "med örnpofil [...] dirigerade hela föreställningen med självklar auktoritet".³³ Kvinnligheten och ungdomen verkar tarva sina attribut, och genom dem framstår också den unga kvinnan i blickfånget som utbytbar, medan mannens åldrande inte är problematiskt, snarare tillför det pondus och auktoritet.

Konsthistorikern Anna-Maria Hällgren konstaterar, i linje med flera andra forskare att seendets praktik har en historisk koppling; att "vem som kan se vad, när och hur" är beroende av både kultur och materialitet.³⁴ I novellerna om Nina och Candida är det den manliga blicken, *the male gaze*, som har kraft att definiera deras existens. Begreppet härstammar från filmteoretikern Laura Mulveys essä från 1975.³⁵ Idén om den manliga blicken beskriver hur kvinnor i film förpassas till att vara passiva objekt för åskådarnas blickar, för karaktärernas blickar och för blickarna från dem som hanterar kameran.³⁶ Den manliga blicken aktualiserar i sin tur frågor om hur

32. Ibid., s. 16.

33. Mazzarella, *Den okända sällskapsresenären*, s. 27.

34. Anna-Maria Hällgren, "Visualitet. Seendet som historiskt specifik praktik", Anna-Maria Hällgren & Anna Näslund (red.), *Visuella kulturstudier. Teoretiska tillämpningar i konvetenskap* 5, Stockholm: Stockholm University Press 2024, s. 21, <https://doi.org/10.16993/bck>.

35. Laura Mulvey, "Visual pleasure and narrative cinema", *Screen* 16, 1975:3, Autumn, s. 6–18, <https://doi.org/10.1093/screen/16.3.6>.

36. Ibid.

intersektionella faktorer spelar in i upplevelsen av att åldras. Det är sannolikt att den manliga blicken skulle vila annorlunda på Candida och/eller Nina om de två kvinnorna inte vore heterosexuella och tillhörde medelklassen, och att de skulle reagera annorlunda på den manliga blickens till synes oifrågasatta rätt att definiera deras varande. Skulle en tillvaro vara möjlig där Candida upplever osynligheten för den sexualiserande blicken som befriande? I novellerna tycks det inte vara så. Här är åldrandet i första hand en biologisk process, där ålderstecknen obönhörligt ristas in i köttet.

Förfallet beskrivs här ovan som varande av fysisk art, ett tilltagande krympande och en påminnelse om döden. Detta är enligt litteraturvetaren Elizabeth Barry en av åldrandets troper i litteraturen.³⁷ Men förfallet kan givetvis också ha andra dimensioner. I Merete Mazzarellas verk finns rädslan för det kognitiva förfallet – ofta minnessjukdom – som till exempel när Candida i novellen från 2004 skyndar sig ut för att träffa sin väninna, men innan hon går kontrollerar hon att hon:

verkligen kommit ihåg att stänga av spisen. Hon tänkte på att hon inte ville vara en gammal kvinna som glömde att stänga av spisen. I följande sekund tänkte hon på att hon inte heller gärna ville vara en gammal kvinna som oupphörligt såg efter att hon verkligen hade kommit ihåg att stänga av spisen.³⁸

Candidas oro speglar den stagnation i utvecklingen som huvudpersonen i romanen *Påsk* (1983) filosoferar om i anslutning till åldrandet.³⁹ I romanen har Birgitta, en lärarinna och tonårsmor i medelåldern, åkt i väg till en stuga på landsbygden för att få vara i fred. När hon ligger och inväntar sömnen i sin kammare begrundar hon ålderdomen och undrar om ”inte alla våra runebergskt förtröstansfulla föreställningar om [den] som en period av mognad, visdom och insikt egentligen är fel”. Birgitta fortsätter sitt resonemang:

37. Elizabeth Barry, ”The ageing body”, David Hillman & Ulrika Maude (eds.), *The Cambridge Companion to the Body in Literature*, New York: Cambridge University Press 2015, s. 136, <https://doi.org/10.1017/CCO9781107256668>.

38. Mazzarella, *November*, s. 34.

39. Mazzarella, *Påsk*.

Förr eller senare tycks det tvärtom komma ett ögonblick då människor – de flesta människor – inte längre utvecklas och mognar utan snarare stelnar och förtorkar, och i den mån de överhuvudtaget förändras är det till karikatyrer av vad de tidigare har varit, så att den som alltid har varit sparsam blir snål, den som alltid har varit lite räddhågad av sig börjar titta under sängen alla kvällar före läggdags, och den spirituella historieberättaren upphör att vänta på apropåer och upprepar och upprepar sin inövade repertoar tills han bara är en tröttsam pratmakare som alla skyr.⁴⁰

Birgittas tankar klingar fortfarande i bakgrunden till det resonemang som Mazzarella för i *Då svänger sig sommaren kring sin axel* drygt tjugo år senare. I verket diskuterar hon i vilken utsträckning man kan påverka hur man blir som gammal. Går det att förbereda sig? ”Ska vi inte tro att det åtminstone kan gälla att medan tid är ta itu med våra svagheter så att vi inte utvecklas till karikatyrer?”⁴¹

Gerontologen Robert N. Butler har myntat uttrycket ålderism som han definierar som en process av systematisk stereotypisering och diskriminering av människor på grund av deras ålder.⁴² Liksom hårfärgningsmedel och ansiktskrämer är symptom på att vi lever i ett ålderistiskt samhälle, kan också Birgittas reflexioner om utvecklingen till karikatyrer tolkas som ett symptom på det. Samtidigt är de ålderistiska processerna naturligtvis mer komplexa än att människor reduceras till sin hårfärg eller sina karaktärsdrag. Margaret Morganroth Gullette hänvisar i *Agewise* till Becca Levys forskning om hur negativa föreställningar om gamla tidigt gör entré i barnets liv, för att förstärkas under livsloppet och ta sig uttryck i ett förakt för den egna, åldrade kroppen.⁴³ Detta, menar Gullette, är något som alla utsätts för genom den förhärskande berättelsen om åldrandet som förfall.

Ett ålderistiskt förtryck av äldre människor resulterar också i att

40. Ibid, 34–35.

41. Mazzarella, *Då svänger sig sommaren kring sin axel*, s. 11.

42. Robert N. Butler, ”Age-Is-ism. Another form of bigotry”, *Gerontologist* 9, 1969:4 part 1, s. 243–246, https://doi.org/10.1093/geront/9.4.Part_1.243.

43. Gullette, *Agewise*, s. 13; Becca Levy, ”Stereotype embodiment. A psychosocial approach to aging”, *Current Directions in Psychological Science* 18, 2009:6, s. 332–336, <https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2009.01662.x>.

människor under sina livslopp internaliserar de fördomar som riktas mot gamla. Hur denna internalisering tar sig uttryck ser vi till exempel i Mazzarellas *Alma*.

Alma, det vill säga Alma Söderhjelmns romanjag, är trött. Ännu i bokens inledning rör hon sig i sitt rum på Saltsjöbadens badhotell, ett rum där hon bor med sina vänners ekonomiska hjälp. Här får hon besök av bekanta och blir omhändertagen av sjuksköterskor och de "småsysstrar," som står lägre i vårdarnas hierarki.⁴⁴ Ju längre berättelsen framskrider, desto tröttare blir Alma. I romanens början orkar hon fortfarande betrakta sin omgivning med kritisk blick:

I matsalen hör jag numera hemma vid de gamlas bord och där finns det människor av två slag: de som klagar och de som ber om ursäkt för att de finns till. Jag tycker lika illa om bådadera. Det susar ur hörapparater, det skramlar av käppar och kryckor som faller i golvet. Och inte vet man vem som är dement eller döv och vem som går att samtala med. Nu har jag förövrigt varit här så länge att många av dem som inte var dementa eller döva när jag kom har hunnit bli det.⁴⁵

Almas reflektion kan ses som ett symptom på det som Gullette kallar *decline narrative*, alltså den dominerande berättelsen om åldrandet som förfall. Narrativet blir här både orsak och medel för att ta avstånd också från det egna åldrandet.

Eftersom jag här har visat hur åldrandet i Mazzarellas verk har skildrats som ett tilltagande förfall, som ofta avslöjats genom medvetenheten om den andras blick, finner jag det lämpligt att avrunda avsnittet med några rader ur *När vi spelade Afrikas stjärna* (2008). I citatet tycks en sammansmältning av blickar ske då Mazzarella skildrar hur barnbarnet Jacob brukar betrakta en ring på hennes högra hand. Plötsligt verkar hon se sina egna händer genom barnbarnets ögon:

När han tittar på den blir jag varse ådrorna på mina handryggar, hur höga de blivit. Kanske Jacob en dag kommer att minnas och säga: "Min farmor hade en vacker ring med en lila sten i."

Kanske han också kommer att säga något om mina åldrade händer.

44. Mazzarella, *Alma*, s. 6.

45. Ibid., s. 10.

Fast åtminstone än så länge har jag inga mörka fläckar i huden. Det hade min mormor och när mina kusiner och jag frågade henne vad de var svarade hon lugnt: "Det är gravrost, kära barn."⁴⁶

Den lilla skiftningen i slutet är värd att notera. I det inledande citatet ur *Först sålde de pianot* om faster Hanne är det barnen som fascinerat betraktar gravrosten och ryser. I citatet ur *När vi spelade Afrikas stjärna* drygt trettio år senare minns Mazzarella sin mormors lugna konstaterande om gravrosten, den gamla människans accepterande av den förestående döden. Insikten om livets förgänglighet, men också de förhoppningar som vilar i en tanke om livets cirkularitet är något jag läser som en vändpunkt i Mazzarellas författarskap och som särskilt tydligt framkommer i *Hem från festen* (1992).

DEN UNIKA LIVSBERÄTTELSEN

Hem från festens tema sammanfaller med Mazzarellas konstaterande ovan om medelåldern och de insikter om åldrandet som väcks när man ser sina föräldrar bli gamla. Mazzarella har också själv omnämnt verket som sin viktigaste bok.⁴⁷ Verket baserar sig på de dagboksanteckningar som Mazzarella förde under den tid då hennes mor insjuknade i gallblåsecancer och dog vid 71 års ålder. Boken skildrar modern Annamarie Schreck som en varm och orädd person. Den visar också hur hon får möjlighet att förbereda sig inför döden med hjälp av ett starkt kontaktnät både inom och utanför den närmaste familjekretsen. Hon dör en vacker sommardag på sitt sommarställe Kiri, omgiven av sina närmaste. Boken återger hur Annamarie Schreck och hennes närmaste kämpar för att skapa logik och mening i den kaotiska och chockartade upplevelsen av svår sjukdom och död. Mamman konstaterar till exempel själv:

Vet du, när jag ligger här och funderar på mitt liv så inser jag att jag nog är den eviga gymnasisten och flickscouten. Jag inser också att

46. Merete Mazzarella, *När vi spelade Afrikas stjärna. En bok om barnbarn*, Helsingfors: Schildts & Söderströms förlag 2008, s. 202.

47. Se till exempel Merete Mazzarella, "Generande att visa uppskattning – eller?", *Upsala Nya Tidning* 20/2 2021.

mitt liv har blivit som en cirkel – det började på landet i Danmark och nu tar det slut på landet här i Finland. Det känns bra, det känns – ja, fullständigt.⁴⁸

Barnens omsorg om mamman skildras på ett verkligt handgripligt plan, allt från hur de lär sig de rätta greppen för att lättare hjälpa henne ner i badet och administrera smärtlindrande behandling, till att ta kontakt med familjens läkarbekanta för att få den hjälp och de råd som sjukvårdssystemet inte kan eller vill erbjuda. Det oaktat tycks en del av den viktiga vården ske genom diskussionerna och samtalen med henne. Dottern Merete Mazzarella ställer ofta frågor till sin mor och uppmuntrar henne att berätta om sitt liv. Annamarie Schrecks danska systrar Inger och Grethe besöker också sommarstället och är närvarande under hennes sista dagar:

Hela förmiddagen ligger hon ute. Idag dricker hon igen, ja, hon till och med äter litet – glass och gröt. Inger och Grethe sitter bredvid henne, ser till att hon inte får solen rätt i ansiktet. Inger håller henne i hand och berättar för henne hur söt hon var som liten och hur stolta storasystrarna var när de fick ha henne med sig nere i byn. ”Du var ju den enda av oss som hade självlockigt hår-.”⁴⁹

Den feministiska filosofen Adriana Cavarero konstaterar i *Relating Narratives. Storytelling and Selfhood* hur livsberättelsen och det relationella i berättandet utgör grundstommen för *vem* en människa är.⁵⁰ Cavarero betonar det unika och individuella hos människan; skillnaden mellan att berätta *vad* man är och att berätta *vem* man är, vilket alltid sker i samverkan med andra unika individer. Identitet är inte något statiskt, utan något som skapas i växelverkan med andra personer, hävdar hon. Delar av den egna livsberättelsen är ofta höljda i dunkel för subjektet självt, inte minst eftersom hen inte kan minnas vissa delar av sitt liv, till exempel den tidiga barndomen. Cavarero menar vidare att en människa upplever sitt liv, eller sin livsberättelse,

48. Mazzarella, *Hem från festen*, s. 110–111.

49. Ibid., s. 119.

50. Adriana Cavarero, *Relating Narratives. Storytelling and Selfhood*, New York: Routledge 2000, s. 11–13, <https://doi.org/10.4324/9781315824574>.

som ofullständig eftersom det egna minnet inte täcker in alla delar, och att det därför väcks en längtan efter att få höra sin livsberättelse återberättad. På så vis kan alltså individens *vem* bara återberättas av en annan person enligt Cavarero.⁵¹ När systrarna, Merete Mazzarellas mostrar Inger och Grethe, berättar om Annamaries tidiga barndom är det detta som sker. I återberättandet av hennes liv och de tidigaste delarna av det, kompletteras den berättelse som utgör människan Annamarie Schrecks livsberättelse och svaret på frågan *vem*.

Modern är bara 71 när hon dör, med andra ord relativt ung. Ändå menar jag att de insikter som Mazzarella skriver fram är av avgörande betydelse för att vidga blicken och nyansera bilden också av gamla människor. Verket lägger också grunden till Mazzarellas engagemang inom medicinsk humaniora, som i sin tur är oomtvistligt sammanbundet med ålderdomstematiken. I Mazzarellas essäbok *Den goda beröringen* (2005), som kan läsas som ett motmanifest till *November* och utkom ett år efter novellsamlingen, formulerar hon stora frågor som rör vården och livet.⁵² Här skriver hon: "Berättelser handlar generellt om att upprätta mönster och sammanhang, för mönster och sammanhang ger mening. För den som är sjuk är det särskilt viktigt att försöka skapa mening."⁵³ Mazzarella fortsätter med att återge hur modern beskrev sitt liv som en cirkel, vilket jag citerat här ovan. Det är med andra ord en insikt om livsberättelsens meningsskapande betydelse som växer fram och befästs, liksom i förlängningen förståelsen för den empatiska medmänniskans och lyssnarens betydelse.

I Mazzarellas tappning är livsberättelsen relationell, men rollerna är annorlunda än hos Cavarero i det att livsberättelsen inte nödvändigtvis behöver återberättas. Med undantag för Inger och Grethe, tycks den andras roll snarare handla om att ställa frågor, att lyssna och att i någon mån bekräfta det som delgivits en. Det är i den påtagliga kontrasten mot sjukvårdssystemet som det blir tydligt hur viktigt det är att bli sedd som en människa och unik individ. Detta sker ofta genom livsberättelsen: ett genomgående tema i *Hem från festen* är vårdapparatusens begränsningar, att den insjuknade människan ses

51. Ibid.

52. Merete Mazzarella, *Den goda beröringen. Om kropp, hälsa, vård och litteratur*, Helsingfors: Söderströms förlag 2005.

53. Ibid., s. 95.

som ett personnummer snarare än som en person. Den kärleksfulla vård som de anhöriga i *Hem från festen* ger den insjuknade blir en skarp kontrast mot ett byråkratiskt och invecklat sjukvårdssystem.

Verket kan läsas som en berättelse om hur förståelsen för den människa modern är fördjupas samt om betydelsen av att skapa utrymme för mellanmänniska möten och livsberättelser innan det är för sent. I min tolkning handlar boken också om en fördjupad insikt om det egna ursprunget och den egna platsen i ett större sammanhang. Det är också genom denna insikt som modern blir starkt närvarande också efter sin död, när Mazzarella och modern bildar ett släktled, en oavbruten kedja: "Plötsligt är jag medveten om att mina rörelser liknar mors – att jag rör i en gryta eller håller i ett glas som hon."⁵⁴ Dottern Mazzarella tycks rentav genomgå en omvandling, en pånyttfödelse som kommer av dödens och livets samspel:

Det känns som om jag stiger in i henne.

Jag väljer ut en av hennes svarta klänningar att gå på begravning i. Jag vet att hon skulle tycka om det – hon tyckte om att jag lånade hennes kläder när jag disputerade, och när jag firade min fyrtioårsdag. Den här klänningen är litet för stor. Innan jag kan stiga in i mor helt och hållet får jag nog lov att växa till mig.⁵⁵

Moderns död, hävdar jag, innebär en omvälvande process för Mazzarella, en process där insikten om livsberättelsens betydelse är avgörande. Det är vid denna insikt och vid erkännandet av hur viktig en inkännande och medmänsklig vård är, som jag vill stanna för att introducera följande perspektiv på åldrandet, nämligen åldrandet som tillblivelse.

DET NYA JAGET

Birgitta i romanen *Påsk*, reflekterar i verket från 1983 över diskussioner hon har haft med sina elever. Hon minns hur en trettonåring en gång

54. Mazzarella, *Hem från festen*, s. 135.

55. Ibid., s. 135–136.

utropade: "Vuxna säger alltid att det viktigaste är att man är sig själv, men hur kan man veta *när* man är sig själv?"⁵⁶

Att vara sig själv, eller att inte vara sig själv, är ett resonemang som återkommer också i *Alma*, där jaget och berättaren tänker tillbaka på en episod i badhotellets korridor. I episoden inser Alma att hon träffat på sonen till en före detta älskare och hon leker för en stund med tanken på att avslöja förbindelsen med fadern för honom. Hon väljer ändå att inte göra det:

[...] en utmanande replik måste man kunna bära upp precis som man bär upp en extravagant hatt. Det kunde jag förr när jag ännu var *Alma Söderhjelm*. Då hade det blivit en replik att citera, att sprida på stan. "Ja, den där Alma! Hon är sig lik" hade folk sagt. Men nu är jag inte längre mig lik, det finns inte längre något jag förmår bära upp.⁵⁷

Tonåringens sökande efter sitt jag i *Påsk* och åldringen Almas förlorade jag i *Alma* påminner också om det citat som ingick i denna artikels inledning, citatet om Merete och "L" som i *Den försiktiga resenären* konstaterar att de känner sig mest som sig själva just nu. Vad handlar detta ambivalenta förhållningssätt till jaget om? Hur kan en människa uppleva att hon i varierande utsträckning är sig själv? Hur kommer Alma till den förlösning som finns i slutet av romanen, till det konstaterande som antyder att hon äntligen har funnit sitt jag:

"Jag är inte längre professor", säger jag.

Syster ser så förvånad ut att jag måste rädda henne ur osäkerheten.

"Jag menar: syster ska inte längre kalla mig för professor."

"Vad vill då pr — fröken kallas?"

"Jag vet inte."

Jag är inte längre Alma Söderhjelm. Det är en lättnad.

Vem är jag?

Är jag en individ?

Det har varit en kamp att vara en individ. Jag har alltid längtat efter ensamhet, samtidigt är ensamhet det enda jag aldrig har kunnat

56. Mazzarella, *Påsk*, s. 80.

57. Merete Mazzarella, *Alma*, s. 54.

vänja mig vid. Kanske jag inte längre behöver kämpa? Kanske det här nu är jag?⁵⁸

Romanen *Alma* bygger på den biografiska Alma Söderhjelm, liv, bokens nu är de sista månaderna i Almas liv – den verkliga Alma Söderhjelm dog i mars 1949 vid 78 års ålder. Platsen är Saltsjöbadens badhotell, där syster Hedvig och de andra i bokens begynnelse vårdar henne med stort tålamod, för bokens Alma är långt ifrån timid och tillfreds med livet; verket inleds med konstaterandet att hon skulle kunna begå självmord genom att hoppa från balkongen. Fysiskt blir hon i allt sämre skick; i inledningen till romanen rör hon sig, om än mödosamt, för egen maskin, medan hon i slutet av romanen ligger för döden: ”Jag har börjat sova mycket och jag drömmer. Ibland vet jag inte om jag sover eller är vaken, mina tankar orkar jag allt mer sällan tänka till slut.”⁵⁹

Genom begreppet ”narrativ identitet” erbjuder filosofen Paul Ricoeur ett sätt att förstå den utvecklingsprocess som Alma genomgår. Med begreppet lyfter Ricoeur fram möjligheten att vi som aktörer kan omforma vår uppfattning och fördjupa vår förståelse av oss själva genom att berätta och tolka våra livshistorier.⁶⁰ Att skapa mening är på så vis en mera aktiv handling hos Ricoeur än hos Cavarero, det är genom att vi själva berättar om våra liv som vi ger livets skeenden sammanhang och mening. I Patrick Crowleys läsning av Ricoeur är det också genom narrativ identitet som paradoxen mellan föränderlighet och kontinuitet i identiteten får sin lösning, det vill säga frågan om hur en människa ständigt är stadd i förändring – till exempel genom sitt åldrande – men likväl förblir den samma över tid.⁶¹

Mazzarellas livsfilosofi och livsberättandet som meningsskapande tycks sammantaget ligga nära Ricoeurs. Hennes bok *Att berätta sig*

58. Ibid., s. 227.

59. Ibid., s. 224.

60. Paul Ricoeur, ”Life in quest of narrative”, David Wood (ed.), *On Paul Ricoeur. Narrative and Interpretation*, London & New York: Routledge 1992, s. 20–33, <https://doi.org/10.4324/9780203416815>.

61. Patrick Crowley, ”Paul Ricoeur. The concept of narrative identity, the trace of autobiography”, *Paragraph* 26, 2003:3, s. 1–12, <https://doi.org/10.3366/para.2003.26.3.1>.

själv. Inspirationsbok för den som vill skriva om sitt liv (2013) inleds rentav med några rader av honom:

Bakom historien, minnet och glömskan,
Bortom minnet och glömskan, livet,
Men att skriva livet är en annan historia,
Omöjligt att fullborda.

Denna omöjlighet att fullborda berättelsen om livet sammanfaller i sin tur med Margaret Morganroth Gullettes teori om *progress narrative*, berättelsen om utveckling. I arbetet med att utforma en teori om hur berättelsen om medelåldern kan vara en berättelse om utveckling, inte om förfall, har Gullette hämtat inspiration från interpersonell teori och objektrelationsteori. Den gemensamma nämnaren hos dessa är att de utgår ifrån att utveckling och tillväxt är möjlig också i vuxen ålder. Gullette hänvisar till exempel till Erik Erikson, som ser på hela livscykeln som ett integrerat psykosocialt fenomen.⁶² Det ska med andra ord inte vara enbart en möjlighet att som gammal utvecklas och att skapa nya förståelser av sig själv, utan snarare ett följdriktigt resultat av att man reflekterar över det förgångna och berättar sin livsberättelse.

I inledningen till denna artikel framkom att Mazzarellas verk ofta placerar sig mellan genrer, vilket i allra högsta grad gäller hennes verk *Alma*. En läsning av *Alma* som en livsberättelse ger orsak att diskutera textens många nivåer och vem berättarjaget egentligen är. Romanen är skriven av Merete Mazzarella men lånar flitigt ur Alma Söderhjelmns memoarer, brev och dagböcker.⁶³ I verket ingår också flera hänvisningar till Merete Mazzarellas tidigare böcker, vilket stärker en läsning av *Alma* som en roman i ledet av andra verk av Mazzarella, snarare än som en litterär biografi över Söderhjelm. Ett tydligt exempel på hänvisningar till Mazzarellas andra verk är när Almas före detta älskare gör slut med henne:

62. Margaret Morganroth Gullette, *Safe at Last in the Middle Years. The Invention of the Midlife Progress Novel*, San Francisco: University of California Press 2016 [1988], s. xxii.

63. Merete Mazzarella, *Alma*, s. 229.

Dagen därpå fick jag en brevlapp från honom. Det stod bara att han hade kommit till att det var bäst för honom om vi inte sågs mera. Bäst för honom? tänkte jag. Brydde han sig då inte alls om vad som var bäst för mig?⁶⁴

Nästan ordagrant samma ordväxling har tidigare figurerat i både *November* och *Den okända sällskapsresenären*.⁶⁵

Denna artikel har visat att Mazzarella behandlat ämnet åldrande sedan debuten och att hennes sätt att skildra åldrandet har skiftat under den fyrtyio år långa författarkarriären. Då temat åldrande är så omfattande och genomgående i Mazzarellas produktion, återstår ännu mycket arbete för framtida forskare. Grundligare studier kunde förslagsvis lyfta fram hur temat åldrande i Mazzarellas verk relaterar till kärlek och sexualitet, eller till yrkesidentitet. Också queera läsningar av ålderstematiken vore fruktsamma i ett författarskap där de liv som skildras, åtminstone vid en första anblick, tycks innehålla relativt få avvikelser från normerande uppfattningar om livsloppet.

AVSLUTANDE REFLEKTIONER

I *Alma* begrundar Alma Söderhjelm sitt författarskap:

Numera behöver jag inte hymla om varför jag skrev, numera kan jag säga som det var: Jag skrev för att hämnas. Jag hade fått för mig

64. Ibid., s. 161.

65. I *November* lyder ett avsnitt: "Allt för sällan vet man om att det nu är sista gången man ligger med någon. De flesta säger till först efteråt, de sätter sig upp i sängen, de drar handen genom håret och säger: 'Vet du, jag har tänkt på att det nog blir bäst för mig om -' Då frågar man inte: 'Och vad tror du blir bäst för mig?'" (Mazzarella, *November*, s. 59). I *Den okända sällskapsresenären* ingår följande dialog: "Jag har insett att det nog är bäst om vi slutar träffas." "Äntligen fick hon mål i mun." "Bäst för vem?" "Ja, för mig, naturligtvis." "Och vad tror du är bäst för mig?" Han hade låtit uppriktigt häpen. "Det måste du väl ändå bestämma själv?" (Mazzarella, *Den okända sällskapsresenären*, s. 34).

att livet gick mig förbi, jag hade börjat känna att man antingen ska leva – eller skriva.⁶⁶

Också i Mazzarellas fall är de två, skriva och leva, inflettade i varandra i ett synkront samspel. Mazzarella började till exempel skriva *Hem från festen* hösten efter det att modern dog och verket baserar sig på Mazzarellas dagboksanteckningar från sjukdomstiden och den närmaste tiden efter moderns bortgång.⁶⁷ *Resa med rabatt. Om konsten att vara pensionär* utkom 2010 och behandlar den identitetskris som pensioneringen kan innebära.⁶⁸ Mazzarella gick i pension från sin tjänst som professor vid Helsingfors universitet 2008. Boken *Från höst till höst*, en dagbok om coronapandemin, utkom hösten 2021 och skildrar det turbulenta året mellan hösten 2019 och hösten 2020 då pandemin drog över världen.⁶⁹ Närheten mellan liv och litteratur gränsar nästan till magiskt tänkande när hon skriver:

Nu har jag skickat tio månader av den här boken till min översättare Raija. Det har varit en egendomlig upplevelse att leva och skriva parallellt, att ibland ha hunnit så långt i skrivandet att jag otåligt fått lust att skriva om den tid som ännu inte är inne, det liv som ännu inte är levtt.⁷⁰

Denna samtidighet mellan litteratur och liv som Mazzarella uttrycker i sitt litterära värv gör det möjligt att följa hur berättelsen om ålderdomen skiftar och förändras under fyra decennier. Närheten mellan liv och litteratur öppnar också upp för en läsning av verken som ett slags pågående process av livsberättande.

I den här artikeln har jag visat hur Merete Mazzarellas sätt att skildra åldrandet och hög ålder har förändrats över tid och hur livsberättelsen blir ett viktigt medel i formuleringen av en berättelse om

66. Mazzarella, *Alma*, s. 32.

67. Mazzarella, *Hem från festen*, s. 8.

68. Merete Mazzarella, *Resa med rabatt. Om konsten att vara pensionär*, Helsingfors: Schildts & Söderströms förlag 2008.

69. Merete Mazzarella, *Från höst till höst*, Helsingfors: Schildts & Söderströms förlag 2021.

70. *Ibid.*, s. 302–303.

åldrandet och ålderdomen. I förordet till nytgåvan (2001) av debuten och den efterföljande *Att spela sitt liv* beskriver Mazzarella hur hennes verk skapar sammanhang i hennes liv och i författarskapet. I samma förord lyfter hon också fram att hon alltid betraktat livsberättelser som "viktiga – livsviktiga".⁷¹ Dessa tankar visar stor samstämmighet med Paul Ricoeurs teorier om narrativ identitet och dess menings- skapande praktik, liksom med det relationella i Adriana Cavareros tankar om livsberättelsens roll i identitetsskapandet. Livet blir begripligt när man berättar det för någon annan, eller när någon annan återberättar det. Genom livsberättelsens återblickande verksamhet flätar till exempel nuets Alma i romanen *Alma* ihop sina tidigare jag till ett enhetligt subjekt.

I slutet av livet väntar ändå döden. Hur vi förhåller oss till åldrandet och hur vi förhåller oss till döden har relevans inte bara på det individuella planet, utan också på en övergripande samhällsnivå. Detta utforskar Margaret Morganroth Gullette i sin senaste bok *American Eldercide* (2024), som behandlar coronapandemin och gamla människors särskilda utsatthet.⁷² Trots att ålderdomen och döden på ett närmast självklart sätt tycks hänga ihop, då det ena oundvikligen följer på det andra, utgör relationerna mellan dem ett stort och komplext område att undersöka i framtida litteraturforskning. Detta gäller generellt, men också specifikt i Mazzarellas produktion. I två av de verk som analyseras i den här artikeln finns till exempel döden med som katalysator för livsberättelsen: i *Hem från festen* är det Mazzarellas döende mor som uppmuntras till att berätta om sitt liv, medan *Alma* skildrar Alma Söderhjelm's sista tid i livet. Det vore därför värdefullt att framöver undersöka hur döden relaterar till åldrandet och särskilt till Cavareros teorier om det berättningsbara jaget: för lika litet som en människa kan berätta om sin egen födelse kan hon berätta om sin död. Inte heller kan hon i efterhand få den återberättad för sig.

Berättelsen om ålderdomen och vägen dit är inte alltid lätt. I många av Mazzarellas verk skildras åldrandeprocessen som ett fysiskt förfall, eller som stagnation. I *Den försiktiga resenären* upplever hon och "L"

71. Mazzarella, *Först sålde de pianot; Att spela sitt liv*, s. 8.

72. Margaret Morganroth Gullette, *American Eldercide. How It Happened, How to Prevent It*, Chicago: University of Chicago Press 2024.

sig som pensionärer vara de personer de är ämnade att vara, trots att det för den utomstående betraktaren kan vara svårt att förstå. Detta visar, mot bakgrund av Gullettes teorier om att läsa åldrandet som en berättelse om utveckling, att åldrandet och ålderdomen kan vara ett äventyr och en upptäcktsfärd i det egna jaget. Det visar att en livslång utveckling hos människan är möjlig, och att positiva aspekter av att åldras går att finna och behöver lyftas fram.

Ön och den kollektiva upplevelsen i Johanna Holmströms *Själarnas ö*

ISOLERADE ÖAR SÅSOM SJÄLÖ har genom tiderna fascinerat såväl författare som läsare, och detta verkar även vara en växande trend i finländska berättelser om öar under 2000-talet. Johanna Holmströms öroman, *Själarnas ö* (2017), utspelar sig i huvudsak på Själö. Denna ö har ofta betraktats som slutdestinationen för minoritetsgrupper som avskärmats från det övriga samhället såsom psykiskt sjuka eller fattiga lösdrivande kvinnor.¹ Författare som tagit sig an detta tema verkar framför allt vara intresserade av hurdana slags kvinnor som hamnat på Själö samt hur deras vardag sett ut på hospitalön.²

Ett centralt begrepp i min artikel är Monika Fluderniks definition av den kollektiva upplevelsen inom grupper ("the shared experience of the groups").³ Fludernik, som företräder den kognitiva narratologin, presenterar i artikeln "Collective minds in fact and fiction" (2015) en modell vars utgångspunkt är att historieforskning i olika marginaliserade grupper placerat kvinnors, arbetarbefolkningens, fångars och

1. Johanna Holmström, *Själarnas ö*, Helsingfors: Förlaget 2017.

2. I en paratext i romanen skriver Holmström att utan Jutta Ahlbeck-Rehns avhandling om kvinnorna på Själö hospital skulle romanen inte ha blivit till. Jutta Ahlbeck-Rehn, *Diagnostisering och disciplinering. Medicinsk diskurs och kvinnligt vansinne på Själö hospital 1889–1944*, Åbo: Åbo Akademi 2006, <https://urn.fi/URN:ISBN:951-765-303-4>. Ahlbeck-Rehns forskning har fungerat som källa även i Katja Kallios roman *Yön kantaja* (2017) samt i Susan Heikkinens verk *Pullopостia Seilin saarelta. Potilas numero 43* (2020). Även Katja Kaukonens roman *Saari, jonne linnut lentävät kuolemaan* (2020) innehåller element från Själö hospital och historiska fängelseöar.

3. Monika Fludernik, "Collective minds in fact and fiction. Intermental thought and group consciousness in early modern narrative", *Poetics Today* 35, 2015:4, s. 689, <https://doi.org/10.1215/03335372-2873539>.

psykiatriska sjukhuspatienters upplevelser i centrum för analysen.⁴ I denna artikel utforskar jag hur kvinnorna i Holmströms roman *Själarnas ö* delar upplevelsen av att vara på en ö samt vilka betydelser öns olika platser har för upplevelsen av kontroll och fångenskap.

Forskning i berättelser om öar med sina olika tropor, bildar en kontextuell ram i min analys av hur medlemmarna i gemenskapen på Sjalö iakttar och representerar ön utgående från sina egna upplevelser. I likhet med Fludernik förenar jag definitionen av den kollektiva upplevelsen med Alan Palmers teori om fiktiva och sociala medvetanden presenterad i *Social Minds in the Novel* (2010) i min analys av upplevelsens kollektiva karaktär.⁵ Utöver detta utforskar jag Sjalö både som en isolerad plats och som en plats vars delvis porösa gränser möjliggör förändring. I min läsning förknippas dessa porösa gränser med förflyttningar över havet och – i takt med att berättelsen framskrider – med potential för karaktärerna att mogna och att fly.

Utöver en prolog och en epilog är romanen uppdelad i tre delar där upplevelserna av vardagen på Sjalö gestaltas genom tre centrala karaktärer – Kristina, Elli och Sigrid – och berättelserna om dem. Den första delen inleds med att bondkvinnan Kristina Andersson dränker sina barn i Aura å. Kristinas mentala hälsa bryts ner och år 1899 skickas hon till Sjalö där hon tillbringar resten av sitt liv. I den andra delen, år 1934, kommer den 16-åriga borgarflickan Ellinor (Elli) Curtén till Sjalö eftersom hon råkat i klammeri med myndigheterna. På ön blir Elli bekant med Karin Nyman och Martha Ekblad och mellan dem uppstår såväl romantiska som motstridiga känslor. I romanens tredje del centreras sjukskötaren Sigrid Frimans berättelse. Till en början är det meningen att Sigrid, som anländer till Sjalö 1932, endast ska arbeta några år på ön. Men hennes planer förändras och hon utför sitt livsverk på ön ända fram till att hospitalet läggs ner.

I essän ”Gift dig inte med Rochester, Jane Eyre!” skriver Holmström hur man i litteraturen kan urskilja en analogi mellan ”kvinnors sexualitet och deras förmodade galenskap” och rentav mellan en blandning

4. Ibid.

5. Alan Palmer, *Social Minds in the Novel*, Columbus: The Ohio State University Press 2010.

av raser.⁶ Även i essän ”Den sköna, galna flykten”, utforskar Holmström psyken som går sönder samt kvinnlig frihet och motstånd mot normer.⁷ I den senare essän diskuterar hon hur kvinnor som betett sig på ett icke-önskvärt sätt diagnostiserats som sjuka och skickats till Själö.⁸ Trots att *Själarnas ö* lotsar läsaren genom en nästan hundra år lång period och tre karaktärers perspektiv, är det berättelsen om Elli som av moraliska och rashygieniska skäl hamnar på Själö, som är i fokus för min studie. En drivkraft i min analys är de upplevelser kopplade till övervakning och kontroll som dessa kvinnor, definierade som missanpassade i samhället, går igenom. Till dessa kvinnor hör såväl Elli med sin borgerliga bakgrund som Karin och Martha som tillhör en fattigare samhällsklass. Syftet med artikeln är att utröna hur Ellis och de övriga kvinnornas upplevelser i hospitalet framställs i relation till de olika platserna på Själö under åren 1934–1935. Tidsperspektivet är begränsat till de år som Elli tillbringar på ön, en period som på grund av lagändringar gällande eugenik, varit en betydelsefull period ur ett samhällsperspektiv.⁹

I följande avsnitt ger jag en överblick över de analysredskap som är förknippade med berättelser om öar varefter jag anknyter min läsning till en granskning av vattnets betydelser som en del av öns topos. I det fjärde avsnittet diskuterar jag den panoptiska karaktären i blickar riktade mot kvinnorna när de befinner sig i huvudbyggnadens olika rum. I artikelns femte avsnitt inkluderar jag upplevelsen av kontroll i gemenskapen och dess sprickor. I det sista avsnittet utforskar jag den upplevelse av fångenskap som kvinnorna delar samt strandklipporna som en plats där normer och hierarkier bryts ner. Avslutningsvis presenterar jag slutsatserna av analysen.

6. Johanna Holmström, ”Gift dig inte med Rochester, Jane Eyre!”, *Finsk Tidskrift* 2018:3–4, s. 59.

7. Johanna Holmström, ”Den sköna, galna flykten. En essä om mitt liv med Sylvia Plath”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 94, 2019, s. 181, 189.

8. *Ibid.*, s. 188.

9. Steriliseringsslagor som hörde ihop med moral- och rashygienfrågor trädde i kraft i Norden åren 1929–1934. Petteri Pietikäinen, *Hulluuden historia*, Helsinki: Gaudeamus 2013, s. 315. Detta tema har under de senaste åren berörts i nordisk fiktion baserad på verkliga händelser, där perspektivet ligger hos unga kvinnor som isolerats i arbetsenheter och på öar.

Jag utforskar ölitteraturens troper, såsom fångenskap, flykt, förändring och frihet i bredd med de upplevelser som karaktärerna delar.¹⁰ I romaner om öar uppfattas öar ofta som perifera och säregna platser, avlägsna från större maktcentrum och beslutsfattande som sker på fastlandet.¹¹ Öar som på grund av sitt isolerade läge använts som fängelser och straffinrättningar, har ofta uppmärksammats i berättelser om öar och i litteraturforskningen.¹² Per Mendoza diskuterar *Själarnas ö* i artikeln "Isolerede narrativ?" och tolkar Själö som ett mikrokosmos.¹³ Enligt Mendoza är det uttryckligen öns isolerade läge som medför att kvinnorna, som av olika orsaker hamnat på Själö, kan känna samhörighet.¹⁴ Jag läser i min tur Själö som en ambivalent plats för isolation och olika gemenskaper som även innehåller sprickor i växelverkan mellan karaktärerna.

I och med den rumsliga vändning (*spatial turn*) som ägt rum inom olika discipliner kan öar och skärgården läsas som dynamiska platser och rum för förändring. Detta påverkar i sin tur det sociala umgängets natur.¹⁵ Enligt Mendoza erbjuder ön en möjlighet för läsaren att se karaktärernas upplevelser och förändringar som sker i dem, i ett

10. I sin forskning som berör fångenskapens metaforer utnyttjar Fludernik begrepp som är i analogi med ötroper. Monika Fludernik, *Metaphors of Confinement. The Prison in Fact, Fiction, and Fantasy*, The Law and Literature Series, Oxford: Oxford University Press 2019, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198840909.001.0001>.

11. Sanna Nyqvist, "Ulkosaariston antisankareita. Juhani Ahon *Omatunto* saaristolaisromaanina", Maria Laakso, Toni Lahtinen & Merja Sagulin (toim.), *Lintukodon rannoilta. Saarikertomukset suomalaisessa kirjallisuudessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, s. 116, 124.

12. Elina Arminen utforskar en återkommande trop i litteratur om fängelseöar där ön som en avgränsad plats och problematik som har att göra med kontroll över människor står i nära relation till varandra. Elina Arminen, "Hyvän ja pahan tiedon saari. Luonnon ja ihmisten hallinta Leena Landerin romaanissa *Tummiin perhosten koti*", Maria Laakso, Toni Lahtinen & Merja Sagulin (toim.), *Lintukodon rannoilta. Saarikertomukset suomalaisessa kirjallisuudessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, s. 343.

13. Per Mendoza, "Isolerede narrativ? Affektivitet, rumslighet och narrativ etik i Johanna Holmströms *Själarnas ö*", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 99, 2024, s. 59, 67, <https://doi.org/10.30667/hls.141153>.

14. Ibid., s. 61.

15. Jonathan Pugh, "Island movements. Thinking with the archipelago", *Island Studies Journal* 8, 2013:1, s. 12, <https://doi.org/10.24043/isj.273>.

nytt ljus.¹⁶ Kaisa Kurikka utforskar i artikeln ”Uncanny spaces of transformation” hur karaktärernas mentala ohälsa och skogen som ett föränderligt rum på ett avgörande sätt är relaterade till varandra i Holmströms noveller.¹⁷ Även i artikeln ”Johanna Holmströmin *Camera Obscura* (2009) ja monimetsä”, analyserar Kurikka skogen som ett mångfasetterat rum och som en plats bortom konventionerna.¹⁸ Dynamiskhet verkar således i hög grad prägla beskrivningarna av rum och platser i Holmströms verk. Detta innebär att ön i *Själarnas ö* kan betraktas som en plats som utvecklas och vars gränser skiftar i takt med att berättandet framskrider.

Utöver marginalisering kännetecknas *Själö* av att kontakten upprätthålls till Nagu samt till fastlandets maktcentrum genom postutdelning och besökare som kommer till ön. Dessa aspekter faller ändå utanför ramen för min analys. Enligt mig kan Holmströms roman i nordisk kontext till och med beskrivas som en skärgårdsroman eftersom den definieras av de utmanande trafikförbindelserna mellan den yttre skärgården och fastlandet. Utöver detta skildrar romanen ett slutet kollektiv och i viss mån även den omgivande skärgårdskulturen.¹⁹ Alan Palmer avgränsar forskningen kring social gemenskap med hjälp av en teoretisk modell enligt vilken sociala medvetanden (*social minds*) är grupper och enheter av varierande storlek inom vilka ett tänkande mellan medvetandena (*intermental thought*) föds, främst på grund av att gruppens medlemmar känner varandra.²⁰ Tänkandet mellan medvetanden är synligt och utbytet av tankar sker offentligt mellan fiktiva grupper av varierande storlek utan att ord behöver yttras.²¹ Genom ordlös kommunikation såsom ansiktsuttryck, gester och blickar kan

16. Mendoza, ”Isolerade narrativ?”, s. 68.

17. Kaisa Kurikka, ”Uncanny spaces of transformation. Fabulations of the forest in Finland-Swedish prose”, Kristina Malmio & Kaisa Kurikka (eds.), *Contemporary Nordic Literature and Spatiality*, Geocriticism and Spatial Literary Studies, Cham: Palgrave Macmillan 2020, s. 231–256, https://doi.org/10.1007/978-3-030-23353-2_11.

18. Kaisa Kurikka, ”Johanna Holmströmin *Camera Obscura* (2009) ja monimetsä”, *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 17, 2021:4, s. 6–21, <https://doi.org/10.30665/av.98322>.

19. Drag som kännetecknar den nordiska skärgårdsromanen är exempelvis gemenskap, ansträngda relationer till omvärlden samt karga naturförhållanden. Nyqvist, ”Ulkosaariston antisankareita”, s. 116.

20. Palmer, *Social Minds in the Novel*, s. 4, 41, 48–49.

21. Ibid., s. 2.

karaktärerna även uppfatta varandras dolda känslor.²² Som en fördel med Palmers modell betonar Maria Mäkelä den centrala roll som avläsningen av medvetanden har vid förmedlingen av en upplevelse.²³ Detta innebär att modellen är användbar även i tolkningen av den mångfald av skikt som kan förekomma i fiktiva texter. I likhet med flera andra forskare förhåller sig Mäkelä kritisk till modellens utgångspunkt eftersom beskrivningar av människans medvetande i ordkonst skiljer sig såväl språkligt som i fråga om berättarform från verkliga kognitiva medvetanden.²⁴ Även om jag håller med om att man inte kan jämföra verkliga kognitiva medvetanden med fiktiva framställningar av tankar som utbyts inom en gemenskap, erbjuder Palmers modell en ypperlig grund för att utforska de upplevelser som karaktärerna i Holmströms verk delar sinsemellan. Min hypotes är att den ordlösa kommunikationen, i synnerhet blickarna, som förmedlas inom gemenskapen på Sjalö, skapar spänningar i berättandet men även känslor av gemenskap samt en kollektivt upplevd, accentuerad känsla av kontroll och fångenskap.

Fludernik som inspirerats av Palmers modell understryker att den upplevelse som gruppen delar, sällan är enhetlig eller konsekvent, eftersom större grupper splittras i mindre enheter som var och en har sina egna uppfattningar.²⁵ Enligt Mendoza kan kollektivet på ön inte enbart gestaltas utgående från upplevelsen av utstötning då kvinnorna har olika sociala bakgrunder.²⁶ Med kollektiv menar han således ett rum där kvinnorna känner igen och förstår varandras olika upplevelser.²⁷ Även Palmer menar att karaktärer kan ha olika slag av relationer med olika intermentala gemenskaper. Med detta menar han att karaktärer kan tillhöra en specifik grupp samtidigt som de tänker och agerar på sätt som står i strid med hur andra som tillhör samma grupp, tänker och agerar.²⁸ Min syn är att den kollektiva upplevelsen som begrepp i kombination med öns topos och troper, gör det

22. Ibid.

23. Maria Mäkelä, *Uskoton mieli ja tekstuaaliset petokset. Kirjallisen tajunnankuvauksen konventiot narratologisena haasteena*, Tampere: Tampereen yliopisto 2011, s. 12–13.

24. Ibid.

25. Fludernik, "Collective minds in fact and fiction", s. 689.

26. Mendoza, "Isolerade narrativ?", s. 61.

27. Ibid.

28. Palmer, *Social Minds in the Novel*, s. 64.

möjligt att inkludera olika perspektiv och agendor i definitionen av en gemenskap som kännetecknas av mångfald.

ATT LÄMNA DET FÖRFLUTNA BAKOM SIG

Den gemensamma upplevelsen för kvinnorna – hur det känns att avskiljas från sin livsmiljö – förmedlas i skildringarna av resan från Åbo till Själo.²⁹ Visserligen gestaltas Kristinas resa till Själo 1899, då hon befinner sig i ett katatoniskt tillstånd, enbart via beskrivningar av skärgårdsmiljön och Kristinas närvaro i båten nämns inte alls. I inledningen av romanens andra del berättas däremot hur Elli, vars hem är beläget vid åstranden i Åbo, avlägsnas från sin hemmiljö. Hon tvingas skapa en ny identitet inom de utmanande sociala nätverken i Själo hospital som skiljer sig markant från de invanda sätten och vanorna på fastlandet.

Såväl i ankomsten till bryggan som i den två timmar långa båt färden som föregår ankomsten, betonas den i öliteraturen återkommande liminala tropen, det vill säga tröskeltillståndets (lat. *limen*) trop. Tropen kan definieras som ett tillstånd av osäkerhet och förändring där den gamla identiteten börjar krackelera och ge rum för att en ny identitet kan ta form.³⁰ För kvinnor likt Elli innebär färden till ön en flytt till en främmande miljö och ofta även ett slutgiltigt uppbrott från det egna hemmet och från betydelsefulla människorelationer. På detta sätt förenas avskedets och sprickornas troper i det övergångstillstånd som skiljer fastlandet från ön.³¹ I följande utdrag skildras hur Elli som dömts för stöld och sexuellt lössläppt beteende – ett brott iscensatt av fabriksdirektören – förflyttas över vattnet till Själo:

29. Holmström, *Själarnas ö*, s. 55.

30. Margaret Anne Doody, *The True Story of the Novel*, New Jersey: Rutgers University Press 1996, s. 311; Claire Drewery, *Modernist Short Fiction by Women. The Liminal in Katherine Mansfield, Dorothy Richardson, May Sinclair and Virginia Woolf*, Farnham & Burlington: Ashgate 2011, s. 41, <https://doi.org/10.4324/9781315595948>; Lieven Ameel, "Mahdollisuuksien maisema. Helsingin pitkä rantaviiva lumoavana liminaalitulana", Markku Lehtimäki, Hanna Meretoja & Arja Rosenholm (toim.), *Veteen kirjoitettu. Veden merkitykset kirjallisuudessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018, s. 77.

31. Doody, *The True Story of the Novel*, s. 311; Ameel, "Mahdollisuuksien maisema", s. 85.

När Elli stiger upp från sin plats längst bak i båten sliter vinden slutligen den lilla, petroleumblå pillerburkshatten från hennes huvud och kastar den till vågorna, där den retsamt guppande flyter iväg mot fastlandet. Hon glömde att hålla i den, en enda liten sekund, och sedan var den borta. Håret blåser framåt, flaxar vilt mot hennes hals och axlar. Vinden pressar vatten ur ögonen och hon blinkar bort det. Det är inte tårar. Ska inte förväxlas med dessa.

Bryggan bryter fram bakom vågorna. Kyrkan gungar mellan de låga, glesa träden. Havet är stålgrått och skumtopparna slickar båtens sidor. Himlen luktar salt.³²

I citatet förvandlas färden över havet till ett slagfält för olika känslotillstånd och viljor som karaktäriseras av pillerburkshatten som retsamt rymmer iväg, den gränslösa kroppsligheten i form av Ellis hår som flaxar vilt mot hennes ansikte och hals samt, inte minst, av Ellis försök att dölja tårarna. Den unga Elli tvingas genomgå en existentiell kris som i handlingen liknas vid Skärgårdshavets sjögång: i gränstillståndet mellan det bekanta livet som för gott lämnas bakom och det okända och till synes osäkra nuet. Tids- och platsangivelserna som inleder utdraget (*Mars, 1934, Dårarnas ö*) pekar mot en historisk kontext och väcker en föraning om platsen som Elli är på väg mot. Trots slagen från domarens klubba som ekar i Ellis huvud, handklovarna som föregått båtfärden och fångvaktarna som ledsagar henne, finns det i Ellis karaktär samma slags trots som i havet. Oavsett Ellis försök att hålla i den petroleumblå pillerburkshatten rymmer den iväg med vågorna tillbaka mot fastlandet. I stunden då havet slukar hatten som nu känns tillgjord, lämnas en bit av Ellis identitet bakom henne vilket även innebär att den äldre bildningen försvinner i bakgrunden i Ellis liv. I citatet doftar himlen inte salt, som i det vedertagna sättet att skildra segling och havslandskapet i den yttre skärgården i skärgårdsberättelser. I stället luktar den, som kroppen hos en människa som upplever våldsamma känslostormar. I ett senare skede i denna artikel utforskar jag sambanden mellan lukt, kropp och plats.

32. Holmström, *Själarnas ö*, s. 151, kursivering i originalet.

Som plats gömmer stranden betydelser som är viktiga för intrigen, allt från avgången i Åbo till ankomsten till Sjalö. I artikeln ”Mahdollisuusien maisema” visar Lieven Ameel hur stranden som topos i den västerländska litteraturtraditionen, påminner om sprickorna från en förfluten samhällsordning.³³ Ameels syn anknyter till Margaret Doodys gestaltning av stranden som trop – en av de centrala troperna i romankonsten – i verket *The True Story of the Novel*.³⁴ Inledningen i kanoniserade romaner är ofta förlagd till en strand vilket kan förstås som ett våldsamt skärsår som avspeglar uppbrott och separation.³⁵ Jag menar att ankomsten till ön och den därmed förknippade väntan på stranden, är en vedertagen trop i ölitteraturen. I Holmströms roman framträder denna trop som en spricka i berättandet i den andra delens inledade avsnitt.

Claire Drewery, som har utforskat liminalitet i litteratur skriven av kvinnor, hävdar att den förändring som sker hos kvinnor som befinner sig i ett liminalt tillstånd möjliggör frigörelse från de sociala normer som kollektivet fastställt.³⁶ Trots att gränstillståndets topos krossar de förväntningar som finns mellan Elli och hennes barndomsfamilj erbjuder den en möjlighet att frigöra sig från de faktorer som Elli tidigare upplevt som begränsande. Liminaliteten kan därmed ses som en feministisk kritik mot samhällets inbyggda koder samt mot de begränsande roller som ålagts kvinnor.³⁷ I det tidigare utdraget är den petroleumblå pillerburkshattens flykt med vågorna ett litet om än betydelsefullt uttryck för att begreppet flykt, som förknippas med ölitteratur, även är ett återkommande motiv i litteratur skriven av kvinnor.³⁸ Inom ramen för Holmströms verk läser jag flyktmotivet

33. Ameel, ”Mahdollisuusien maisema”, s. 89.

34. Doody, *The True Story of the Novel*, s. 309.

35. Ibid., s. 311; Ameel, ”Mahdollisuusien maisema”, s. 77.

36. Drewery, *Modernist Short Fiction*, s. 2, 121.

37. Ibid., s. 121.

38. Den petroleumblå pillerburkshattens återvändande till fastlandet med vågorna fungerar som en intertextuell referens till Henry Roths verk *Call it Sleep* (1934). I dess prolog skildras hur David, en pojke som anländer till Ellis Island med ett immigrantfartyg, tvingas skapa en ny identitet i sitt nya hemland. Att hans blå halmhatt slungas i havet symboliserar att det förflutna lämnas bakom honom. Markku Salmela & Lieven Ameel, ”New York fiction”, Jeremy Tambling (ed.), *Palgrave Handbook to the City in Literature*, London: Palgrave 2016, s. 325, https://doi.org/10.1057/978-1-137-54911-2_19.

som ett svar på de samhällsnormer som känns trånga och som i Ellis fall handlar om hegemoniska åsikter inom familjekretsen.³⁹

När Elli stiger i land ”på den vindpinade ön i det yttersta havsbandet” tas hon emot av Sigrid, som är klädd i en ljusblå sköterskeuniform och ett vitt förkläde.⁴⁰ Kvinnornas möte förutspår motstridiga, både individuella och kollektiva upplevelser. Väntandet på stranden fungerar således både som ett i skärgårdslitteraturen återkommande topos som en situation utmärkande för en gemenskap, där man förhandlar om anslutningen av en ny medlem samtidigt som man ånyo definierar gemenskapens konturer.⁴¹ Sigrid som bor med de andra sköterskorna i Fyren försöker till en början markera tydliga gränser och en maktposition gentemot patienterna. I samband med att Sigrid anländer till ön 1932 nämner berättaren att sköterskeuniformen är viktig för henne: ”Den är en andra hud, en färg som hon drar över sig varje dag, och som särskiljer henne från patienterna”.⁴² I takt med att Sigrid bekantar sig närmare med kvinnorna börjar hon småningom tänja på sina gränser vilket märks i hennes vilja att tillbringa mera tid tillsammans med patienterna. Mendoza för fram att Sigrid som karaktär ger uttryck för ett motstridigt förhållningssätt till de kvinnliga patienterna.⁴³ Trots att Sigrid vill hålla sin identitet isär från patienterna visar hon med sitt agerande att hon hör till samma gemenskap.⁴⁴ I enlighet med Palmers definition av handling (*action*) kan den förändring som sker hos Sigrid beskrivas som ett framväxande av ett gemensamt eller kollektivt agerande. Karaktärerna vill alltså förändra något i sin omgivning i tron att handling kan föra med sig ett lyckat slutresultat.⁴⁵ Ellis upplevelse

39. Jfr Drewery, *Modernist Short Fiction*, s. 27.

40. Holmström, *Själarnas ö*, s. 152.

41. Enligt H. K. Riikonen är ett typiskt ömotiv att stå på en strand och blicka utåt. Med detta motiv förknippas ofta smärtan av väntan och avsked. Man kan benämna betraktandet från stranden som ett topos eller en paralaskopi (gr. *paralos*=strand). H. K. Riikonen, ”Ylitse meren yheksän. Saaria Elias Lönnrotin *Kalevalassa*”, Maria Laakso, Toni Lahtinen & Merja Sagulin (toim.), *Lintukodon rannoilta. Saarikertomukset suomalaisessa kirjallisuudessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, s. 62. I det sist avsnittet i artikeln återkommer jag till betraktandet från stranden som topos.

42. Holmström, *Själarnas ö*, s. 146.

43. Mendoza, ”Isolerade narrativ?”, s. 62.

44. Ibid., s. 63.

45. Alan Palmer, *Fictional Minds*, Lincoln & London: University of Nebraska Press

av att bli en del av gemenskapen är på sätt och vis liknande. Till en början är hon reserverad och hon beskrivs som oberäknelig men så småningom klarar hon av att skapa hållbara människorelationer. Elina Arminen som analyserat kontroll och uppfostran i skärgårdsmiljöer menar att man med öar ofta förknippar en föreställning om att mögningen sker i isolation.⁴⁶ Även om karaktärerna har olika utgångslägen kan Holmströms roman läsas som en utvecklingsberättelse, påverkad av erfarenheter, där stranden som gränsplats stimulerar karaktärernas sinnen till eventuella förändringar.

DEN PANOPTISKA BLICKEN OCH UPPLEVELSEN AV SMUTS

Berättande som centrerar upplevelsen av en plats kan analyseras med avstamp i begreppet erfarenhetlighet (*experientiality*) här relaterat till kroppslighet, som Fludernik lanserar i sitt inflytelserika verk *Towards a 'Natural' Narratology*.⁴⁷ Fludernik utgår från att berättandet ledsagar läsaren att förstå de känslor som utvecklas hos karaktären i situationen som skildras. Matti Hyvärinen menar att den situation som uppstår i enlighet med Fluderniks modell för det erfarenhetliga ser ut att avtecknas inom ramen för den enskilda individens kropp.⁴⁸ Enligt Hyvärinen innebär erfarenheten ändå inte "något omedelbart och karaktärens egen subjektiva observation" utan måste avläsas som en reaktion som uppstår i socialt samspel.⁴⁹ På ett liknande sätt utvecklas det erfarenhetliga inom kontexten för Själo mot att beröra flera medvetanden och kroppar.

Med tanke på den erfarenhet som hör ihop med platsen är det viktigt att skilja åt ändamålen för öns olika platser. Landskapet på hospitalön Själo domineras av den monumentala huvudbyggnaden avsedd för patienterna vars interiör består av rum som påminner om celler, läkarens mottagningsrum och ett dagrum. Den övervakning som riktas mot kvinnorna i huvudbyggnaden och som är en upp-

2004, s. 118.

46. Arminen, "Hyvän ja pahan tiedon saari", s. 343.

47. Monika Fludernik, *Towards a 'Natural' Narratology*, London: Routledge 1996, s. 48.

48. Matti Hyvärinen, "Expectations and experientiality. Jerome Bruner's canonicity and breach", *Storyworlds* 8, 2016:2, s. 9, <https://doi.org/10.5250/storyworlds.8.2.0001>.

49. Ibid. Om inget annat anges har artikelns översättare översatt citat.

levelse de delar kan läsas i ljust av Michel Foucaults verk *Surveiller et punir* (sv. *Övervakning och straff*, 1987) i vilken Foucault framför en teori om den i någon mån generaliserbara panoptiska ordningen.⁵⁰ Denna modell kan användas för att synliggöra maktrelationer mellan karaktärer. Foucaults modell baserar sig på den fängelsebyggnad som den brittiske filosofen Jeremy Bentham skapade 1791. I Benthams förståelse är fängelset en stängd institution, avskild från det övriga samhället, där fångarna är under ständig uppsyn men till skillnad från på Sjalö, kan de inte se den som övervakar dem.⁵¹

Dorrit Cohn skriver i *The Distinction of Fiction* hur man med avstamp i Foucault även kan utforska fiktion med hjälp av panoptikonet, den optiska makten och det panoptiska berättandet.⁵² Cohn förhåller sig kritisk till analogin mellan panoptikonet och fiktionen eftersom de maktstrukturer som finns i Foucaults modell är möjliga endast mellan aktörer som befinner sig på samma plats samtidigt och är likvärdiga. Ett maktförhållande kan inte uppstå om det inte finns en möjlighet för båda parterna att fly och uppnå frihet.⁵³ Enligt Cohn kan maktförhållanden inte appliceras i relationen mellan berättaren och fiktiva karaktärer eftersom en heterodiegetisk berättare inte kan bli en aktör i berättelsen.⁵⁴ Man måste alltså beakta att i Holmströms roman förverkligas panoptikonet i berättelsen och – till skillnad från det ovan beskrivna – inte i berättandets strukturer. Jag närmar mig således panoptikonet som ett redskap för att granska den övervakande blicken. Utöver detta utforskar jag i det sista avsnittet den möjlighet till flykt som panoptikonet erbjuder i ljust av fångenskapens trop som är återkommande i ölitteraturen.

50. Michel Foucault, *Tarkkailla ja rangaista*, [*Surveiller et punir*, 1975], suomentanut Eevi Nivanka, Helsinki: Otava 2000, s. 273–274, 280. Den svenska översättningen av boken är av C. G. Bjurström och utgiven 1987. Panoptikon i Foucaults mening syftar på maktnätverk i fängelser och sjukhus där en eller några personer kan övervaka en större grupp.

51. Ibid.

52. Dorrit Cohn, *Fiktioin mieli* [*The Distinction of Fiction*, 1999], suomentaneet Paula Korhonen, Markku Lehtimäki, Kai Mikkonen ja Sanna Palomäki, Helsinki: Gaudeamus 2006, s. 187.

53. Ibid.

54. Ibid., s. 195–196.

I antologin *Lintukodon rannoilta* som berör finska berättelser om öar, hänvisar såväl Markku Lehtimäki som Elina Arminen till Foucaults modell.⁵⁵ Föremålet för intresse i Lehtimäkis analys är gemenskapen som börjar övervaka sig själv på den isolerade ön medan Arminens analys sätter den panoptiska modellen på ön i förbindelse med hur övervakningen bidrar till att anpassa karaktärerna att bli samhällsdugliga. I enlighet med den panoptiska modellen är de kvinnor som är fängslade i Själohospitalets små och smutsiga celler isolerade från varandra under flera veckors tid medan sköterskorna övervakar dem genom luckan eller dörrspringan. Trots att Benthams fängelsemodell i grunden är en sluten enhet, hindrar den inte en utomstående person från att närvara.⁵⁶ På Själo möjliggör detta övervakning utifrån eftersom doktor Mikander anländer till hospitalet regelbundet men förblir en karaktär som står utanför de vardagliga upplevelser som gemenskapen delar. Han anländer till ön en gång i veckan för att undersöka de nya patienterna och för att kontrollera eventuella förändringar som skett i de övriga patienternas hälsotillstånd.

I Holmströms verk präglas de kollektivt delade erfarenheterna mellan kvinnorna och fängelsestropen således av läkarens kroppssundersökning som är i linje med rasbiologins målsättningar, av sköterskornas panoptiska övervakning av kvinnorna samt – som jag diskuterat ovan – av avskärmandet av en människogrupp som uppfattas som ett hot mot samhällsutvecklingen till ön Själo bortom havet. Exempelvis i socialantropologen Mary Douglas forskning är det karaktäristiska i relationen mellan individen och gemenskapen en kategoriserande skillnad mellan rent och smutsigt, tillåtet och förbjudet, tryggt och farligt.⁵⁷ I detta tänkande representerar rent förmågan att följa gemenskapens regler medan smuts är ett tecken på social eller mental avvikelse – något som makthavarna anser sig ha rätt att ingripa i. Rädslan för att bli smutsig och fläckad symboliserar i detta

55. Markku Lehtimäki, "Kuolema kuvun alla. Mielen saari ja eristäytymisen etiikka Hannu Salaman dystopiaromaanissa *Amos ja saarelaiset*", Maria Laakso, Toni Lahtinen & Merja Sagulin (toim.), *Lintukodon rannoilta. Saarikertomukset suomalaisessa kirjallisuudessa*, Helsingki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, s. 328; Arminen, "Hyvän ja pahan tiedon saari", s. 344.

56. Foucault, *Tarkkailla ja rangaista*, s. 276.

57. Mary Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*, New edition, London: Taylor and Francis Group 2002 [1966].

sammanhang en rädsla för moralisk avvikelse och genealogiskt förfall som uttrycks i hur kvinnor som Elli avvisas till samhällets utkant.

Ön, omgiven av vatten och bestående av olika historiska skikt, ger även det omgivande vattnet betydelser som skiftar över tid. I psykiatrins historia har vatten på olika sätt varit närvarande i patienternas vardag och i kraven på hygien i sjukhusmiljön.⁵⁸ Normer som stipulerar renhet berör i första hand den fysiska miljön och förknippas med olika kroppsliga upplevelser och vårdpraktiker vilket framträder i romanens skildringar av vattenkurer och kvinnornas badningar.⁵⁹ I artikeln "Sensory environments of poverty seen through the writings of Runar Schildt, Toivo Tarvas, and Elvi Sinervo", utforskar Silja Laine hur skönlitteraturen gestaltar upplevelsen av lukter förknippade med fattigdom och hur man med hjälp av fiktion kan förstå upplevelser och värderingar från det förflutna.⁶⁰ Enligt Laine bör fattigdom inte enbart förstås i termer av ekonomisk brist och utanförskap utan även utifrån levnadsförhållanden. Då kan i synnerhet lukt framträda som en central faktor i de strukturer som gör samhället ojämlikt.⁶¹ Eftersom Elli har en borgerlig bakgrund (till skillnad från de flesta kvinnorna på Själö) måste renhet även betraktas ur ett maktperspektiv som bottnar i moralfrågor. Trots att hygien har en central roll i den psykiatriska vården, hålls kvinnorna i romanen återkommande och i veckor i sträck, isolerade i sina smutsiga celler utan möjlighet att tvätta sig.

Även i det finska 1930-talets kontext kan bristen på hygien ofta jämföras med en brist på moral i samhällsförnyarnas diskurs.⁶² Efter att Elli, som diagnostiserats som nymfoman, tillbringat åtta dagar i sin cell i chocktillstånd, läser Sigrid upp dörren till cellen. Berättaren förmedlar Sigrids sinnesintryck: "Stanken i rummet är frän, som i

58. Anu Rissanen, "Veden merkitys mielisairaaloiden muuttuvissa hoitokulttuureissa", Saara Jäntti, Kirsi Heimonen, Sari Kuuva & Annastiina Mäkilä (toim.), *Hulluus ja kulttuurinen mielensterveystutkimus*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2019, s. 83.

59. Jfr ibid.

60. Silja Laine, "Sensory environments of poverty seen through the writings of Runar Schildt, Toivo Tarvas, and Elvi Sinervo", Lieven Ameel, Jason Finch, Silja Laine & Richard Dennis (eds.), *The Materiality of Literary Narratives in Urban History*, New York & London: Routledge 2019, s. 76, <https://doi.org/10.4324/9780429325052-5>.

61. Ibid., s. 76.

62. Ibid., s. 85.

ett djurs bur”.⁶³ Därmed liknas Elli, som varit inlåst i ett rum, till och med vid ett djur. Sigrid nickar mot den öppna dörren då hon informerar Elli om att: ”Doktorn vill träffa dig nu. Om du känner dig färdig för det.” Elli fingrar förvirrat på sin kjol som är täckt av gula urinfläckar och svarar på Sigrids villkorligt formulerade uppmaning med en begäran: ”Jag vill ... Kan jag snygga till mig först?” Varpå Sigrid konstaterar: ”Det hinner du inte. Doktorn har många andra patienter att träffa.” Dialogen visar hur Elli ”bara” är en i raden som står i kö till doktor Mikanders rum vilket placerar Ellis individuella erfarenhet inom ramen för den kollektiva erfarenheten. Elli hinner ändå inte förbereda sig för läkargranskningen eftersom händelserna utspelar sig i snabb takt:

Nu står hon naken framför läkaren. Långsamt och *med nedsänkt blick* har hon tagit av sig plagg efter plagg. Skammen har gjort rörelserna långsamma och motvilliga, men hon har också varit lättad över att få dra av sig kläderna som är stela av smuts. *Hon har känt hans blick på sig* medan hon har öppnat knappar och hyskor, dragit av sig strumpbyxorna, låtit trosorna falla ner till vristerna.⁶⁴

Adverbet nu som inleder citatet understryker scenens intensitet för läsaren. Trots att Elli och doktor Mikander befinner sig på samma plats rent konkret, finns det ett psykiskt, socialt och till och med fysiskt avstånd mellan dem. Växelverkan mellan Elli och doktor Mikander sker utan ord eftersom känslorna förmedlas med hjälp av blickar, kroppsspråk och gester. I citatet understryks Ellis och doktor Mikanders blickars riktningar (”nedsänkt blick”, ”hon har känt hans blick på sig”) vilka avspeglar sinnesupplevelser som hör ihop med blickar. Ellis fokalisering riktar sig mot doktor Mikander eftersom hon känner hans blick på sin kropp då hon klär av sig. Den inre fokaliseringen gestaltar hur skammen får Elli att agera långsamt men samtidigt är hon lättad över att få klä av sig sina smutsiga och illaluktande kläder. Doktor Mikander sitter i sin tur bakom sitt skrivbord och betraktar Elli med ”[b]enen korsade, den långa vita rocken som

63. Holmström, *Själarnas ö*, s. 158.

64. Ibid., artikelskribentens kursiv.

ett pansar över hans kropp, stel, ren, oklanderlig. Det mörka håret är kammat åt sidan. Det glänser av pomada”.⁶⁵ I berättelsen byggs en kontrast upp genom skildringen av karaktärernas kroppar där Elli står avklädd och smutsig i rummet i motsats till doktor Mikander som doftar pomada och sitter bakom sitt bord, iklädd en fläckfri vit läkarrock. Den nakna Ellis sårbarhet understryks av att doktor Mikanders rock liknas vid ett pansar som skyddar en manskropp.

Spänningen i citatet skapas av doktor Mikanders könade blick på Elli då hon står framför honom med nedsänkt blick. Mannens kontrollerande sätt att betrakta kvinnan (på engelska *male gaze*) har ansetts symbolisera mäns bestämmanderätt över kvinnor och anknyter såväl till betraktarens som den betraktades samhällsklass.⁶⁶ Trots detta är det Ellis iakttagelser som accentueras eftersom hon genom en fri indirekt framställning beskriver en blick som hon utgår från att är riktad mot henne. Detta står i sin tur i kontrast till Foucaults panoptiska modell där betraktarens makt baserar sig på att den som betraktas inte kan se betraktaren. Blickarna som karaktärerna utväxlar raserar hierarkier mellan olika nivåer i framställningen eftersom doktor Mikanders blick förmedlas genom Ellis fokalisering. Detta innebär att den makt som anknyter till betraktandet måste analyseras som en del av den tematiska tolkningen av romanen.⁶⁷

Berättaren förmedlar Ellis återblickar av tidigare motsvarande situationer:

De har klätt av henne på tukthuset, på Lappviken och nu också här. Alltid detta avklädande. Alltid dessa ingående studier av kroppar stadda i olika stadier av förfall. Alltid detta antecknande om dessa kroppars form, färg och fason. Jakten på lyten, missbildningar, ärr,

65. Ibid., s. 159.

66. Laura Mulvey "Visual pleasure and narrative cinema", *Screen* 16, 1975:3, s. 6–18, <https://doi.org/10.1093/screen/16.3.6>; Lieven Ameel, "Mitä sinä tässä kävelet? Naisiin kohdistettu katse Helsingin julkisissa tiloissa 1900-luvun vaihteen kirjallisuudessa", Riiikka Rossi & Saija Isomaa (toim.), *Kirjallisuuden naiset. Naisten esityksiä 1840-luvulta 2000-luvulle*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2013, s. 142–143.

67. Enligt Mari Hatavara river en växlande fokalisering ner hierarkier mellan nivåerna i framställningen. Mari Hatavara, *Historia kuvina, jälkinä ja esityksinä Leena Landerin Käskyssä*, Tampere: Tampere University Press 2010, s. 75.

allt detta som ska ge en fysiologisk förklaring till varför det har gått som det har gått för dem här i livet. [...] Ur kroppens genografi.⁶⁸

I citatet sammanfogar pronomenet *de* och avklädandet i perfekt ("har klätt av") myndigheterna och läkarna till en grupp som redan på fastlandet haft makten att undersöka Elli och andra kvinnliga patienter som hon och deras kroppar ("kroppar stadda i olika stadier av förfall"). Utöver detta skapar användningen av pronomenet *de* en motsättning i maktrelationerna där gruppernas (läkarnas, myndigheternas och de kvinnliga patienternas) identiteter framstår som åtskilda från varandra. Att adverbet "alltid" upprepas synliggör hur Elli, som fungerar som fokalisator i citatet, förstår att jämföra sin kropp med de andra kvinnornas kroppar samt definierar sin kropp som en av dessa kroppar som läkare och myndigheter hela tiden undersöker på vård- och kriminalanstalter.

Sinnesförmimmelsernas betydelser understryks i berättandet såväl ur Ellis som ur doktor Mikanders perspektiv. Berättaren skildrar hur Elli, då hon klätt av sig, är förskräckt eftersom "[h]on känner lukten från sin kropp, från sitt kön", och då doktorn undersöker Ellis armbålor utropar han: "Från kroppsodör!"⁶⁹ Enligt Laine anknyter sinnesförmimmelserna till framställningen av avstånd och närhet mellan karaktärer och till skillnader mellan samhällsklasser.⁷⁰ Berättaren beskriver hur Elli reflekterar över sin obefintliga chans att ta sig ur situationen: "Överläge, underläge, det finns ingen annan utväg än att lyda", och i samma stund flyttar Elli blicken från Sigrid till doktor Mikander.⁷¹ I citatet nämns maktrelaterade motsattpar ("överläge", "underläge"), varpå påföljande sats i passiv förjagar det intima i situationen och inordnar händelsen i en kollektiv upplevelse. Eventuellt uttrycker den passiva formen Ellis försök att lindra sitt obehag för situationen genom att placera sig själv utanför den.

Efter detta utvärderar och kommenterar doktor Mikander högt Ellis kropp: "[O]stbaltiska drag ... modern finska, var det väl? Ja,

68. Holmström, *Själarnas ö*, s. 158.

69. Ibid., s. 158, 160.

70. Laine, "Sensory environments of poverty", s. 84.

71. Holmström, *Själarnas ö*, s. 161.

typisk finsk kroppskonstitution".⁷² Trots att Elli på fädernet representerar den borgerliga klassen accentueras Ellis mors finska rötter i läkarens undersökningar. Laine menar att fiktiva texter som skildrar de sociala aspekterna av sinnesförnimmelser förenar individuella upplevelser med sociala och materiella sammanhang.⁷³ Även Palmer menar att karaktärens eller karaktärernas erfarenheter inte bör skiljas från berättelsens sociala och fysiska kontext, men hävdar samtidigt att platsen är betydelsefull endast i den mån den påverkar karaktärernas mentala aktivitet i den fiktiva världen.⁷⁴ Den post-cartesianska betoningen understryker ändå att i egenskap av forskningsobjekt kan en karaktärs medvetande endast framträda i förkroppsligad form och i samspel med sin omgivning. Detta, menar jag, synliggör växelverkan i en relation snarare än att det sker en instrumentalisering i den fysiska eller sociala omgivningen.⁷⁵ Ellis inre reflektioner visar att hon skäms över sin smutsiga kropp då hon ligger på britsen eller då hon står i det sterila och kliniska undersökningsrummet, i synnerhet för att växelverkan sker mellan maktrelationerna. Den delade kroppsliga upplevelsen framträder i hur olika Elli och doktor Mikander reagerar då de möts: Elli skäms och sluter sig medan doktor Mikander drar sig undan bakom sin status. Båda karaktärerna delar ändå upplevelsen av undersökningssituationen som sker i rummet.

HIERARKIER I BERÄTTANDET OCH SPRICKOR I GEMENSKAPEN

Det sätt på vilket kvinnor kan övervakas på olika platser på hospitalön påverkar platsernas karaktär. Det finns platser som upprätthåller de maktstrukturer som underlättar övervakningen av kvinnorna vilket möjliggör olika slag av administrativa och moraliska ingripanden. När Elli i början av romanens andra del avlämnas på ön småspringer

72. Ibid.

73. Laine, "Sensory environments of poverty", s. 84.

74. Palmer, *Social Minds in the Novel*, s. 7–8, 55.

75. Jfr Mari Hatavara et al., "Introduction. Minds in action, interpretive traditions in interaction", Mari Hatavara, Matti Hyvärinen, Maria Mäkelä, & Frans Mäyrä (eds.), *Narrative Theory, Literature, and New Media. Narrative Minds and Virtual Worlds*, New York & London: Routledge 2016, s. 1, <https://doi.org/10.4324/9781315722313-1>.

hon efter Sigrid längs hospitalets smala korridor: "[p]å bägge sidorna långa rader av dörrar, de flesta stängda."⁷⁶ Bakom en del av de öppna dörrarna kan Elli se kvinnor som sitter i sina celler. Även Elli hålls inlåst bakom en stängd dörr under långa perioder. Ibland tittar sköterskorna in i de låsta rummen och antecknar allt de ser. Kvinnorna som är åtskilda från varandra delar den underordnade upplevelsen av hospitalets hierarkiska vardag där sköterskorna härskar över patienterna "[m]ed kräkmedel. Med omstoppning. Med tvångströjor. Med isolering. Det gäller att tukta, att bestraffa, att tvinga till lydnad och till arbete."⁷⁷ Isoleringen i ett låst rum samt platserna karaktärerna har tillgång till förstärker upplevelsen av skillnaderna mellan patienterna och vårdpersonalen.

Beskrivningarna av dagrummet är trots den karga hospitalmiljön ljusa, vilket ofta skapar en kontrast mellan karaktärernas sinnestämningar och upplevelsen av platsen. I och med att Elli fokaliseras framträder en häpnad över att hon, i likhet med Karin och Martha, lyckats bevara sin tjuvningskraft i de rådande omständigheterna på Själo: "Solen silar in genom de höga fönstren och runt dem, dessa tre flickor, finns hela världen utbredd med sin sjukdom och sin smuts."⁷⁸ Till skillnad från de små rummen där det enbart finns utrymme att röra sig några steg och ett gallerförsatt fönster högt uppe i taket, ger dagrummets fönster rum för solens strålar. I stället för att isoleras utövar man i dagrummet ledda aktiviteter som handarbete eller så lyssnar man på grammfonen. Sysslor som utförs inom gemenskapen kan tolkas i positiv bemärkelse i enlighet med Palmers definition av målinriktad verksamhet.⁷⁹ Däremot får dagrummet motsatt betydelse om det, med hänvisning till Foucault, ses som en verksamhetsplats för disciplin.⁸⁰ I följande citat skildras hur stämningen förändras:

Våren strömmar in genom fönstret. Maj månad. Flickorna är gjorda av ljus. Av luft. De fladdrar skrattande förbi Elli i dagrummet. Jagar varandra. Leker. Hur kan de hålla fast vid sin glädje på en plats som

76. Holmström, *Själarnas ö*, s. 152.

77. Ibid., s. 56.

78. Ibid., s. 176.

79. Palmer, *Fictional Minds*, s. 118.

80. Foucault, *Tårkkailla ja rangaista*, s. 196

den här? [...] I ett hörn står Manna bredvid grammfonen som hon vaktar med livet som insats. Det har alltför ofta hänt att oförsiktiga fingrar har puttat till nålen och låtit den dra upp en fruktansvärd rispa i den knastrande musiken [...].⁸¹

Centralt i denna scen är vårljuset som strömmar in genom fönstret, grammfonen som spelar, det lekfulla jagandet; precis som om naturen vaknade till liv av den glättiga stämning som till en början präglar tillvaron i dagrummet. Rispor som uppstått på skivorna på den grammfon som sköterskan noggrant vaktar över – har ofta avbrutit musikflödet vilket antyder en delad upplevelse av ett överraskande avbrott i de unga kvinnornas liv. Samtidigt anknyter risporna även till gräl som ofta bryter ut mellan kvinnorna. Flyktiga möten inomhus eller symboliska sprickor – som den ovan nämnda rispan i grammfonskivan – relaterar berättartekniskt till utmaningar som kvinnorna upplevt redan på fastlandet samt till förflyttningen över havet; det våldsamma skärsåret. Enligt Doody kan en roman läsas som ett slags tillfrisknande från den smärta som en spricka i inledningen gett upphov till.⁸² Även Ameel relaterar sprickans trop till skildringar av saker som går sönder eller spricker.⁸³ I möten framhävs ofta motsättningar mellan karaktärerna och sprickor i relationer såsom framgår i följande citat:

I dagrummet. Martha och Karin i älsklingshörnet – ett hörn som de har gjort till sitt och behåller för sig själva. De försvarar det vildsint. Våldsamt, till och med, om någon skulle invadera. Där sitter de och kastar blickar omkring sig som brödsmulor åt hungriga fåglar för att se vem som nappar på betet. Det tisslas där. Och tasslas. I älsklingshörnet. Karin och Martha. Martha och Karin. Ibland också Minerva. Kanske Riikka. Alla fyra på en gång kanhända och må i så fall vara skett. Och så finns det Mildred och Inkeri. Sini. Dessa utgör ungdomen och skönheten på hospitalet. Alla under trettio. Så unga, inte alls så sällsynta på denna plats, för nog har också det förekommit, år efter år med större eller mindre fluktuationer, oftast direkt

81. Holmström, *Själarnas ö*, s. 184.

82. Doody, *The True Story of the Novel*, s. 316.

83. Ameel, "Mahdollisuuksien maisema", s. 77–78.

från gatan eller från fattighuset, av en eller annan anledning i krock med myndigheterna. Elli släpper Martha och Karin med blicken och låter den i stället glida ut över rummet till därskapen församlad.⁸⁴

Begreppen "de" och "alla", som beskriver det kollektiva, definierar grupptillhörigheten och upprepas i berättandet, och de berättar om den kollektivt upplevda vardagen i dagrummet. Adverbena ("ibland", "kanske") samt olika variationer i mängden av namn och konstellationer avspeglar de snabba förändringar som kan ske i karaktärernas samspel. I citatet kastar kvinnorna, som har gjort ett hörn till sitt, blickar på de övriga i rummet, de som suktar efter skvaller som småfåglar efter brödsmlor, och som väntar på att få bli en del av gemenskapen i älsklingshörnet.⁸⁵ Den passiva formen som här anknyter till variationer i det gemensamma pratet ("tisslas", "tasslas") visar att kvinnorna aldrig kan veta med säkerhet vem som skvallrar och vem som är föremål för skvallret. Ändå är platsen som kvinnorna till och med våldsamt delar och där såväl betraktandet av andra kvinnor som skvaller om dem föds, den samma, det vill säga ett hörn som de erövrar i dagrummet.

De motstridiga upplevelser som förmedlas i citatet ovan samt kvinnornas olika agendor, kan även diskuteras med avstamp i Lisa Zunshines begrepp inbäddat mentalt tillstånd (*embedded mental states*).⁸⁶ I artikeln "Don't be too good at reading other people's minds" utformar Zunshine en hierarkisk modell för avläsning av medvetanden med vars hjälp man kan utforska på vilka sätt karaktärernas förmåga att läsa varandras medvetanden eller dölja sina egna sinnesstämningar skiljer sig från varandra beroende på hur närvarande de är i situationer av samspel eller vilka deras dolda agendor är. Trots att de aktiviteter som förknippas med dagrummet och svåra upplevelser är kollektiva till sin natur, upprepas i Holmströms roman beskrivningar av spända

84. Holmström, *Själarnas ö*, s. 172.

85. Noora Vaakanainen menar att skvaller som definieras som kollektivt prat skapar en gemensam upplevelse men skvaller innebär även ett hot om att bli utesluten. Noora Vaakanainen, "Me-metelöintiä. Yhteisöllisyyden poietiikka Kristina Carlsonin *Herra Darwinin puutarhassa*", *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 17, 2020:1, s. 22, 27, <https://doi.org/10.30665/av.82860>.

86. Lisa Zunshine, "Don't be too good at reading other people's minds", *Emotion Review* 16, 2024:2, s. 117, 119, <https://doi.org/10.1177/17540739241231>.

blickar – såsom de ovan nämnda – samt av kvinnornas manipulativa och nyckfulla beteende. Doktor Mikander och Sigrid fäster uppmärksamhet vid detta vilket innebär att ön som ett socialt fenomen berättartekniskt möjliggör även deras upplevelser.

Palmer hävdar att ordlös kommunikation kan bygga upp en helhetsbild av en annans kognition, känslor, lynne och personlighet.⁸⁷ Däremot menar Zunshine och Hyvärinen att det inte nödvändigtvis är möjligt att avläsa andras medvetanden eftersom avläsningen baserar sig på gissningar. Utöver detta kan karaktärer oavsiktligt eller med avsikt motsätta sig växelverkan och den sociala miljön kan motsätta sig karaktärernas sätt att förstå verkligheten.⁸⁸ Trots att kvinnorna delar liknande upplevelser accentueras motståndet mot den sociala omgivningen i berättelsen vilket i sin tur leder till sprickor i gemenskapen. Detta syns i det förra citatets slut då Elli först kastar en blick på Martha och Karin för att sedan låta blicken glida ut över rummet där, enligt henne, dårskapen är församlad.

DEN DELADE ERFARENHETEN AV FÅNGENSKAP OCH FLYKTMOTIVET

Öns högsta punkt är Ängsnäsberget. Däruppifrån syns havsbandet, platt och grått breder vattnet ut sig mellan öarna som simmar däri. Klippan på andra sidan ön, bakom kyrkan, kallas Tyttökallio. Den är kullig och rund som en ung flicka.⁸⁹

I beskrivningarna av öns skärgårdsmiljö upprepas det omgivande öppna havets oändlighet samt Tyttökallio, som i romanen har ett finskt namn och till utseendet påminner om en ung flickas kropp. Under sommarkvällarna har kvinnorna redan under Kristinas tid haft för vana att sitta tillsammans vid en brasa. I romanens första del skildras

87. Palmer, *Social Minds in the Novel*, s. 31.

88. Zunshine, "Don't be too good at reading other people's minds", s. 124; Matti Hyvärinen, "Mind reading, mind guessing, or mental-state attribution? The puzzle of John Burnside's *A Summer of Drowning*", Mari Hatavara, Matti Hyvärinen, Maria Mäkelä, & Frans Mäyrä (eds.), *Narrative Theory, Literature, and New Media. Narrative Minds and Virtual Worlds*, New York & London: Routledge 2016, s. 225, <https://doi.org/10.4324/9781315722313>.

89. Holmström, *Själarnas ö*, s. 71–72.

hur”[d]e småpratar som folk gör när de har glömt var de befinner sig och sjunker in i stundens stillhet, i förtroligheten”.⁹⁰ Upplevelsen av närhet vid Tyttökallio är för Kristinas del exceptionell eftersom hon tillbringar största delen av sin tid isolerad från de andra, och verkar fly verkligheten. Klippan utanför hospitalbyggnaderna innebär en plats för gemenskapen där de hierarkiska gränserna suddas ut även mellan patienter och sköterskor. Kvinnorna har möjlighet att diskutera förtroligt och i fred. Gemenskapen vid brasan blir en metafor för en obruten cirkel som omsluter de individer som städats ut ur samhället på fastlandet och avviker från huvudfåran. Samtidigt är den en signal åt kvinnorna om en värld som till och med kan kännas trygg inom de världar som utifrån definieras av ojämlika utgångslägen såsom tidigare nämnda köns-, språk- och klassfrågor.

Eftersom diskussionerna vid Tyttökallio är förknippade med positiva betydelser som närhet och uppriktighet kan kvinnorna dela med sig av sina upplevelser från fastlandet, från en period då de var unga, upplevelser som möjligen brutit ner deras psyken.⁹¹ Enligt Fludernik är en premiss inom den kognitiva narratologin att berättelserna präglas av känslan av en mänsklig erfarenhet.⁹² Upplevelsen lagras som ett emotionellt laddat minne och återberättas för att den på något sätt är oförglömlig. På detta sätt blir den berättade upplevelsen även betydelsefull för andra.⁹³ Med tanke på diagnostiken eller uteslutandet av den är det viktigt att uppmärksamma att i det erfarenhetliga ingår även de tidsmässiga förskjutningar som föregår det upplevda samt kvinnornas känsla av det som sker i stunden. De minns själva upplevelserna och berättar sina egna berättelser.

Tyttökallio fungerar även som en plats där identiteter kan utvecklas. När Karin följer Elli till Tyttökallio, lindar Elli sin arm runt Karin och de sitter tätt bredvid varandra på klippan. Elli oroar sig för att de andra ska upptäcka deras relation: ”Vi måste vara mera försiktiga”, säger hon åt Karin och jämför i sitt stilla sinne Karins ögon med det svallande havet nedanom klippan.⁹⁴ Sanna Nyqvist skriver i verket

90. Ibid., s. 82.

91. Ibid., s. 82–84.

92. Fludernik, *Towards a 'Natural' Narratology*, s. 29–30.

93. Ibid.

94. Holmström, *Själarnas ö*, s. 264.

Rannalla, där hon utforskar författares strandupplevelser, att det i skönlitteratur ofta är vid havet som det sociala livets strukturer och moraliska koder luckras upp.⁹⁵ Därför kan karaktärer i skönlitterära strandmiljöer pröva nya identiteter och sätt att förstå sig själva som en del av samhället.⁹⁶ Eftersom en relation mellan Elli och Karin är förbjuden kan man med hjälp av Foucaults definition av begreppet heterotopi betrakta den möjlighet till förändring som stranden erbjuder.⁹⁷ Heterotopier i likhet med hospitalet på Själö, är konkreta platser som är belägna i samhällets utkant och deras funktion är ofta att isolera avvikande individer från samhället. Framför allt är heterotopier platser för den Andre och för mångfald samt motplatser där gränser som är accepterade i vardagslivet både kommenteras och – inom ramen för Holmströms roman – till och med raseras.⁹⁸

Tyttökallio som motplats och idylliskt *locus amoenus*-topos, erbjuder frihet från samhällets hierarkier och utvidgas till en gemensam upplevelse av förbjuden kärlek för kvinnorna.⁹⁹ När kvinnorna vistas på klippan låter de blicken vila i den öppna horisonten. Berättaren förklarar att ”ännu kan de från Tyttökallio se åt alla väderstreck och veta att de är fångna där, i havets enorma blå famn, Martha, Elli och Karin, sida vid sida vid sida”.¹⁰⁰ Öns utkanter innebär på så sätt samtidigt en kollektiv upplevelse som kroppsligt förenar tre karaktärer (”sida vid sida vid sida”) och en plats för självreflektion för var och en. Satsen som förenar de tre kropparna med varandra avspeglar också att Karin har ett olagligt förhållande till Martha och Elli i hospitalmiljön. Men när kvinnorna sitter på klippan, sida vid sida, försvinner den svartsjuka de känner mot varandra, åtminstone för stunden.

95. Sanna Nyqvist, *Rannalla. Miten kirjailijat löysivät meren*, Helsinki: Tammi 2024, s. 134.

96. Ibid., s. 145, 147.

97. Michel Foucault, ”Of other spaces” [”Des escapes autres”, 1984], översatt av Jay Miskowiec. *Diacritics* 16, 1986:1, s. 22–27, <https://doi.org/10.2307/464648>.

98. Lieven Ameal & Sarianna Kankkunen, ”Saaristo kaupungissa. Helsingin saaret kirjallisuudessa”, Maria Laakso, Toni Lahtinen & Merja Sagulin (toim.), *Lintukodon rannoilta. Saarikertomukset suomalaisessa kirjallisuudessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, s. 357–358.

99. Ibid., s. 361.

100. Holmström, *Själarnas ö*, s. 214.

Öns topografiska gränser påminner Elli, Karin och Martha om att de är i havets famn, fångna på ön, som citatet ovan visar. Ett ofta nämnt kännetecken för ön förknippad med fängelseetropen, är berget (i romanens kontext en klippa) vars topos är nära besläktad med vaktornets topos.¹⁰¹ Även i Foucaults granskning, där Bentham's cirkelformade fängelsebyggnad fungerar som exempel, finns ett vaktorn.¹⁰² Eftersom den övervakning som riktas mot kvinnorna i Själahospitalets huvudbyggnad är kontinuerlig har kvinnorna, som objekt för den panoptiska blicken, internaliserat den institutionella maktutövning som riktas mot dem. Men föreställningen om friheten på öns yttre områden samt känslan av att vara utom räckhåll för den kontrollerande blicken, förstärker den kollektiva upplevelsen av fångenskap. När vardagen i Själahospitalet är fjättrad vid normer och regler, kan man tillsammans, från klippan eller när man blickar ut över havet från stranden, reflektera över rädslan förknippad med att man går miste om vardagen på fastlandet och försjunka i eskapism. Blicken som ser åt alla väderstreck i citatet ovan, delas på så sätt kollektivt av kvinnorna och kan läsas som ett vägledande blickande in i framtiden eftersom den öppna horisonten representerar möjligheten att överskrida begränsningar. På detta sätt skapas ett panorama mellan den upplevda platsen och förväntningar som riktas mot framtiden.¹⁰³

Trots att den öppna horisonten skapar en illusion av frihet, framhävs känslan av fångenskap just på Tyttökallio då kvinnorna tittar ut mot havet. En motsvarande upplevelse som kvinnorna delar nämns inte i de begränsade och låsta platserna i huvudbyggnaden, såsom i isoleringsrummet eller dagrummet. Kvinnorna delar nämligen inte på ett liknande konkret sätt känslan av att vara föremål för någons blick eller att kollektivt vara betraktade av den panoptiska blicken.

Enligt Arminen är flyktmotivet ofta förknippat med fängelseöar i skönlitteraturen.¹⁰⁴ När kvinnorna blickar ut mot havet funderar de över sina begränsade möjligheter att fly från ön. Sittande sida vid sida

101. Martin Mareš, "The island topos. From paradise to prison", *American & British Studies Annual* 10, 2017, s. 154.

102. Foucault, *Tärkkailla ja rangaista*, s. 273.

103. Den öppna horisontens metafor erbjuder möjligheter att överträda gränser som känns konkreta. Hyvärinen, "Expectations and experientiality", s. 14.

104. Arminen, "Hyvän ja pahan tiedon saari", s. 343.

på klippan diskuterar Karin, Martha och Elli olika möjligheter att fly, att dränka sig i havet, att driva i land på en turiststrand i Grekland eller använda sterilisation som en resebiljett till fastlandet. Genom dessa berättelser försöker de finna lättnad eller en konkret lösning i en situation som inte verkar ha något slut.¹⁰⁵ Även Sigrid som är på ön av egen fri vilja, får stundvis tag i de känslor som kvinnorna i fångenskap upplever:

[...] känna doften av linden och av djuren, och den egna, obändiga viljan i kroppen. Lusten till liv. Framtidens äventyr. Och även hon är en fånge på ön, ja, men en fånge med fri vilja och pengar på fickan, lov att åka till både Nagu och Åbo. Och lov att lämna. Det ska hon aldrig glömma. Alltid lov att ge sig av. Aldrig dömd att för evigt stanna.¹⁰⁶

I detta citat som beskriver Sigrids tankar kan man omvänt greppa vad öns kvinnliga patienter känner eftersom de inte har en fri vilja, inte lov att resa, ingen livslust, inte pengar i fickan, inga äventyr i framtiden. Sigrid jämför sina egna känslor med kvinnornas eftersom det en stund senare i hennes tankeflöde skymtar en sinnebild av kvinnor som gråter i sina celler. Denna fria, indirekta beskrivning möjliggör att en subjektiv och en gemensam erfarenhet förmedlas samtidigt.¹⁰⁷ Sigrids inre monolog avslöjar vidare att hon känner empati för de kvinnliga patienterna men även att hon upplever sig dela den kollektiva känslan av att vara fången på en isolerad ö. Kvinnorna upplever alltså att de är fångna på ön oberoende av om de är där av fri vilja (Sigrid, delvis även Karin) eller inte (Elli och Martha). Den delade erfarenheten kan således beskrivas som en erfarenhet som gruppen delar gemensamt och som är bunden till platsen. Upplevelsen är tillräckligt liknande för samtliga kvinnor eftersom alla som hör till gemenskapen på ön vet vilken upplevelse det är frågan om. Visserligen definieras upplevelsen av att de närvarande karaktärerna betraktar den ur olika perspektiv och har olika utgångspunkter.

105. Holmström, *Själarnas ö*, s. 215, 261, 267.

106. Ibid., s. 147.

107. Jfr Cohn, *Fiktion mieli*, s. 197.

AVSLUTNING

Själarnas ö skildrar en upplevelse av vardagen på en isolerad ö som hospitalgemenskapens kvinnor delar sinsemellan. Gemenskapen på ön som ter sig slutet definieras av de yttre gränser som skiljer den från det övriga samhället. Dessa gränser avtecknade sig i min analys i samband med avsnittet där Elli, i början av romanens andra del, anländer till ön på 1930-talet. Redan i inledningen av den andra delen framkommer att strandens och sprickans troper hör såväl till den liminalitet som skiljer ön från fastlandet som till uppkomsten av en gemenskap på ön. I min analys jämförde jag betydelseerna av vattnet – det typiska elementet i berättelser om öar – med smuts som representerar fattigdom och moraliskt förfall vilket i sin tur understryker öns fundamentala samband med kvinnornas kollektiva upplevelse av kroppsligt förtryck.

Min analys inriktar sig på Ellis berättelse, men berör tematiskt sett romanen som helhet. Elli är ändå den enda karaktären som tydligt för fram parallellen mellan kvinnornas förmodade galenskap och deras valfrihet. Även Kristina är föremål för den panoptiska övervakningen men hon kan betraktas som mer undergiven i relation till den roll hon tilldelats och mer mentalt nedbruten. Däremot skapar Sigrids position som sjuksköterska en kontrast till den upplevelse av fångenskap som Kristina och Elli delar. Samtliga kvinnor i romanen delar ändå upplevelsen av att leva på en fängelselik ö, om än under olika tidsperioder och med utgångspunkt i olika perspektiv.

I hospitalets huvudbyggnad på Sjalö försiggår panoptisk övervakning som anknyter till fängelsestropen, isolering av kvinnor och kroppsligt förtryck. Däremot är det möjligt att befinna sig utanför kontrollen på stranden och på Tyttökallio, att sitta sida vid sida och blicka ut över havet och dela illusionen om frihet. I berättandet framhävs de funktioner som skapar gemenskap och som uppstår som följd av de förtryckande och likriktade panoptiska blickarna. Detta innebär att olika platser får motsatta betydelser.

I analysen visar jag att den panoptiska övervakningen och normerna även har en destruktiv påverkan på relationerna mellan kvinnorna och att kvinnorna själva motsätter sig de förväntningar som åläggs dem. Upplevelserna av fångenskap och känslorna av utanförskap som

kvinnorna delar sinsemellan innebär i slutändan att de kommer varandra nära. På detta sätt kan gemenskapen på Sjalö – trots utmaningarna i växelverkan och svårigheter att avläsa andras medvetanden – tidvis fungera mer förenat än gemenskaper som är mer utspridda. Detta synliggörs framför allt när kvinnorna delar sina upplevelser och berättelser på Tyttökallio.

Holmströms roman kan läsas som en skildring av själslig mognad och uppbyggande av en ny identitet. Beträffande förändring är Tyttökallio en avgörande plats eftersom den möjliggör varande utom räckhåll för blickar och upplösning av moraliska koder. Trots att den kollektiva upplevelsen av fångenskap accentueras på strandklippan förmår strandtroppen bryta ner panoptikonet. Öns karaktär definieras därmed inte med utgångspunkt i avstånd, i stället är det överskridandet av själsliga, sociala och konkreta gränser som definierar upplevelsen av ön.

Översättning till svenska: Pia Vuorio

Stammen som försvann

En undersökning om det finlandssvenska folkstamsbegreppet

Eder förståelse och rättvisa uppskattning av den svenska folkstammens strävan att bevara sin nationella egenart och att genom uppbyggande arbete väl förvalta sitt kulturarv, hela fosterlandet till gagn, har skänkt den [folkstammen] trygghet och tillförsikt.¹

Svenska folkpartiets tackadress till president J.K. Paasikivi 1956

DENNA ARTIKEL UNDERSÖKER BEGREPPET folkstam som kollektiv benämning på den svenskspråkiga befolkningen i Finland; närmare bestämt frågan hur länge begreppet användes i denna betydelse. Artikelns huvudsyfte är att revidera den tidigare historieforskningens tidsbestämmelse av när begreppet folkstam slutade användas i det offentliga livet på svenska i Finland och presentera en ny periodisering av begreppets historia. Därtill dryftas frågan varför det finlandssvenska folkstamsbegreppet föll ur bruk.

Svenska Akademiens ordbok definierar ”folkstam” som en ”sammanfattande benämning på de människor som på grund av gemensam härstamning (och språk och dylikt) utgöra en enhet, folk (särskilt i fråga om primitiva förhållanden); även: grupp av närbesläktade folk”.² Detta är med andra ord vad man numera vanligen avser med begreppet etnisk grupp. Folkstam är i dag, 2025, inte ett begrepp som

Artikeln har tillkommit inom forskningsprojektet *Etnonationalism i Finland 1930–1950*, som finansierats av Svenska kulturfonden.

1. ”Adress från svenskarna åt Paasikivi”, *Åbo Underrättelser* 1/3 1956.
2. ”Folkstam”, *Svenska Akademiens ordbok*, https://www.saob.se/artikel/?seek=folkstam&pz=2#U_F89I_212710 (hämtad 25/5 2025). Artikelns om ordet folkstam är från 1925. Förkortningarna i texten är utskrivna i citatet.

används för att beteckna den svenskspråkiga befolkningen i Finland vare sig i offentligheten eller, veterligen, i privata sammanhang. Från och med slutet av 1800-talet intog dock begreppet en central roll i betonanandet av den svenskspråkiga minoritetens etniska egenart i förhållande till den finskspråkiga majoriteten och i skapandet av det som sedermera kom att kallas finlandssvenskhet.³ Enligt etnologen Bo Lönnqvist präglades begreppet "folkstam (etnos)" tillsammans med andra begreppsliga byggstenar i konstruktionen av svensk särart i slutet 1800-talet av finländska "svenskhetsaktivister". Under ledning av svenskhetsideologen Axel Olof Freudenthal strävade svenskhetsivrarna efter att påvisa den svenskspråkiga befolkningens uråldriga vikingarötter.⁴ Vanan att beteckna den svenskspråkiga befolkningen i storfurstendömet Finland som en särskild svensk folkstam uttryckte alltså idén om de svenskspråkiga finländarnas gemensamma skandinaviska härkomst samt, och särskilt, deras etniska egenart i förhållande till landets finskspråkiga befolkning. Folkstamsbegreppet var en del av den ideologiska repertoaren i den finlandssvenska minoritetsnationalismen som i växelverkan med den finska majoritetsnationalismen bidrog till att stora delar av det finländska samhället uppdelades eller splittrades utifrån språk under slutet av 1800-talet och början 1900-talet.⁵

Såsom Lönnqvist visat var det finlandssvenska folkstamsbegreppet en produkt av, och ett medel i, den svenska minoritetens självhävdande politiska och sociala gränsdragning gentemot majoritetsbefolkningen. Begreppet har således relevans inte bara för finlandssvenskhetens historia utan även för finländsk samhällshistoria i en bredare bemärkelse. Lönnqvist har emellertid inte undersökt det finlandssvenska folkstamsbegreppets senare historia. Frågan när och varför det för-lorade sin ställning i finlandssvensk retorik var inte heller något som

3. Bo Lönnqvist, "Symboler och etnisk dramatisering", Anna-Maria Åström, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist, *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturanalytiskt perspektiv*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2001, s. 223 samt Bo Lönnqvists artiklar "Drakskepp och runslingor" och "Etnisk kodifiering som symboliskt kapital. Det visuella som identitetsskapelse" i samma verk, s. 236 och 253.

4. Lönnqvist, "Drakskepp och runslingor", s. 236.

5. För en utförlig beskrivning av denna delningsprocess, se Max Engman, *Finlands svenska historia 3. Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2016, s. 176–235.

jag hade reflekterat närmare över innan jag läste en tidsbestämning av och förklaring till begreppets offentliga död i Martin Hårdstedts översiktsverk *Finlands svenska historia*.⁶

ÖVERSIKTSVERKENS DÖDFÖRKLARING AV FOLKSTAMSBEGREPPET

Finlands svenska historia är ett vetenskapligt översiktsverk utgivet av Svenska litteratursällskapet i Finland 2023. Boken behandlar bland annat den så kallade svenska samlingsrörelsen i Finland, det vill säga mobiliseringen av de svenskspråkiga i Finland som ett etnopolitiskt konsoliderat kollektiv under decennierna runt 1900, och konstruktionen av finlandssvenskheten. Beträffande de benämningar på de svenskspråkiga som var i bruk under denna process hävdar författaren Martin Hårdstedt följande:

Två begrepp som kom att få ett starkt fotfäste var "folkstam" och "nationalitet". Folkstam hade ett närmast poetiskt skimmer över sig och var inte ett laddat begrepp i samtiden. Med det stora samlingsverket *Det svenska Finland* som utgavs 1919–1923 ville författarna presentera "vår folkstam" och ge en saklig bild av den svenskspråkiga befolkningens geografiska hemvist och kultur. I verket användes benämningar som "svenskar" och "svenskfolket", men även begrepp som "den svenska rasen" och "germaner", vilket anknyter till samtidens tankar om rasbiologi och etnicitet. Ännu på 1940-talet utkom böcker som visar att begreppet "folkstam" fortfarande var i bruk, till exempel Finn E. Sommerschildts *Den svenska folkstammen* 1940 och Ragnar Granits *Finlandssvenskarna* från 1944. Endast några år senare hade begrepp av denna typ fått en bitter bismak som en följd av andra världskriget och Nazitysklands brott mot mänskligheten. Begreppet [folkstam] gick inte längre att använda.⁷

Hårdstedts påstående att folkstamsbegreppet förkastades av de svenskspråkiga i Finland blott några år efter Hitlers undergång i sin bunker

6. Martin Hårdstedt, *Finlands svenska historia*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Natur & Kultur 2023.

7. Ibid., s. 255–256.

i Berlin verkar anmärkningsvärt utifrån den nyare historieforskningen om finlandssvensk minoritetsnationalism efter andra världskriget. Denna forskning har nämligen visat att den etnonationalistiska retorik som finlandssvenska minoritetsnationalister använde sig av under början av 1900-talet var i bruk även efter krigsslutet 1945.⁸

Hårdstedt har inte försett sitt resonemang med en hänvisning även om hans verk inbegriper en notapparat. Denna notapparat är dock förbehållen andra publikationer som Hårdstedt använt sig av förutom de fyra volymerna i den av Svenska litteratursällskapet i Finland utgivna serien *Finlands svenska historia*. Hårdstedts bok är nämligen, med hans egna ord, ”resultatet av uppdraget att sammanfatta de fyra volymerna” i serien.⁹ Påståendet om att begreppet folkstam ratades på grund av dess nazistiska nedsmutsning återfinns följdriktigt i den fjärde delen av *Finlands svenska historia*; historikern Henrik Meinanders översiktsverk *Nationalstaten. Finlands svenskhet 1922–2015*:

Ännu under andra världskriget skrevs och talades det i högtidliga sammanhang flitigt om ”den svenska folkstammen”, vilket med tanke på den då uppnådda språkfreden om något visar att beteckningen inte upplevdes som en utmaning eller provokation. Strax efter vinterkriget utgavs samlingsverket *Den svenska folkstammen i Finland* ur vilket man hade putsat bort alla hänvisningar till rena raser och germaner. Utslagsgivande för skriften var den på 1920-talet ännu rashygieniskt argumenterande genetikern Harry Federleys konstaterande att ”numera äro alla moderna rasbiologer ense därom, att språket, såsom en av individen förvärfvad egenskap, ej har någon som helst betydelse för rasen ur rent biologisk synpunkt”. Samma försonande tanke genomsyrade verket *Finlandssvenskarna*, som publicerades för en

8. Matias Kaihiovirta, ”Tyst i klassen. Etnonationalism i Finland efter andra världskriget”, *Arbetarhistoria. Meddelande från Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek* 44, 2020:3–4, s. 44–55; Victor Wilson & Mats Wickström, ”I minoritetsnationens tjänst. John Gardberg och det lokalt förankrade försvaret av Svenskfinland i Karis, ca 1930–1970”, *Historisk Tidskrift för Finland* 105, 2020:1, s. 1–35; Mats Wickström & Jonas Ahlskog, ”Stalin och det svenska i Finland. Kommunistisk nationalitetsteori och den tidiga finlandssvenska folkdemokratin”, *HLS* 93, 2018, s. 135–159, <https://doi.org/10.30667/hls.66419>; Jutta Ahlbeck, Hanna Lindberg & Mats Wickström, ”Ongelmallinen rakkaus. Seka-avioliitot suomenruotsalaisten haasteena toisen maailmansodan jälkeen”, *Historiallinen Aikakauskirja* 122, 2024:4, s. 376–390.

9. Hårdstedt, *Finlands svenska historia*, s. 7.

publik i Sverige hösten 1944 och där man lovade ge svar på frågan "Hur har denna folkstam förvaltat sitt svenska arv inom ramen för sin starka finländska patriotism och offervilja?" Men endast några år senare hade allt tal om folkstammar totalt mist sitt poetiska skimmer. Krossandet av Hitlers Tyskland och uppdagandet av nazisternas brott mot mänskligheten gav upphov till starka aversioner mot alla former av nationalistisk retorik.¹⁰

Om man jämför Meinanders meningar med Hårdstedts framgår det tydligt att den senare är mer bestämd än den förra då det gäller folkstamsbegreppets genomgripande besudling. Däremot är Meinander på samma gång både vag och kategorisk i sina generaliseringar om folkstamspratets totala förlust av poetisk glans och stark motvilja "mot alla former av nationalistisk retorik", vilket Hårdstedt helt logiskt tolkat som att folkstamsbegreppet blev obrukbart i finlandssvenska sammanhang. Hårdstedt bygger på Meinander, men vilka källor utgår Meinander ifrån för sina slutsatser? De två sista meningarna i det ovan citerade stycket i Meinanders verk saknar referenser och bör förmodligen läsas som ett konstaterande av vad Meinander anser vara ett allmänt känt förhållande. Vi skall inte här gå närmare in på Meinanders postulat om nationalism på ett övergripande plan, men beträffande folkstamsbegreppet underbyggs inte argumentet om dess bortfall ur den finlandssvenska retoriken på ett övertygande sätt.

Numera har historiker som forskar i Finlands historia, i synnerhet landets moderna historia, tillgång till stora digitaliserade samlingar av historiskt textmaterial som kan belysa spörsmål av den typ som argumentet om det finlandssvenska folkstamsbegreppets obrukbarhet efter andra världskriget ger upphov till. Nationalbibliotekets samling av digitaliserade och sökbara dagstidningar är troligen för tillfället en av de mest använda digitala resurserna inom finländsk historieforskning.¹¹ Eftersom samlingen inbegriper svenskspråkiga dagstidningar som publicerats i Finland fram till slutet av 2021 är den som klippt och skuren för forskning om begreppsanvändning på svenska i det

10. Henrik Meinander, *Finlands svenska historia 4. Nationalstaten. Finlands svenskhet 1922–2015*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2016, s. 30.

11. Digitaliserade dagstidningar, Nationalbiblioteket, Helsingfors, https://digi.kansalliskirjasto.fi/etusivu?set_language=sv.

finländska samhället, i synnerhet beträffande historiska finlandssvenska nyckelbegrepp som "folkstam". Utöver Nationalbibliotekets digitala dagstidningssamling utnyttjas i den här studien också det finländska datalagret för politiska program Pohtiva,¹² samt ett antal kontextualiserande tidnings- och tidskriftsartiklar från Finland och Sverige.

AD FONTES DIGITALES

Digitalhistoria kan förenklat karakteriseras som en medveten användning av datorer och digitala metoder i historiska studier. Det är ett forskningsfält som vuxit fram inom historievetenskapen sedan det sena 1990-talet, och nu för tiden finns det forskare som identifierar sig som just digitalhistoriker.¹³ Digitalhistoria öppnar onekligen upp nya metodologiska möjligheter för historieforskning, men som (digital)historikern Jacob Orrje konstaterar har digitalhistorisk forskning tills vidare huvudsakligen betonat vad den nya metodologin kan åstadkomma i en teknisk bemärkelse "snarare än att fokus sätts på att faktiskt utveckla rådande forskningslägen genom nya metodgångar."¹⁴ Ett sätt att utnyttja de nya digitala forskningsresurserna är förstås att empiriskt pröva den tidigare forskningens teser.

Gällande förhållandet mellan begreppshistoria och explosionen av digitaliserat källmaterial har den digitalhistoriskt bevandrade begreppshistorikern Jani Marjanen argumenterat för en ansats som han kallar kvantitativ begreppshistoria (*quantitative conceptual history*). Marjanen menar att den främsta fördelen med kvantitativ begreppshistoria är att den kan tillhandahålla empiriska bevis på begreppsliga förändringar, i synnerhet rörande spridningen av nya termer. Marjanen presenterar frekvensanalys som en kvantitativ metod som kan kombineras med Reinhart Kosellecks begreppshistoria, men påpekar samtidigt flera teoretiska och praktiska aspekter som bör beaktas i tolkningen av förändringar i ordförekomst. Marjanens pedagogiska exempel på kvantitativ analys berör verkligt stora ord som nationalism, ideologi och Gud, och han diskuterar i huvudsak

12. Datalagret Pohtiva, Finlands samhällsvetenskapliga dataarkiv, Tammerfors, <https://www.fsd.tuni.fi/pohtiva/>.

13. Jacob Orrje, "Vad är digital historia?", *Historisk tidskrift* 141, 2021:4, s. 723–724.

14. Ibid., s. 728.

frågor rörande relativ frekvensökning.¹⁵ Han behandlar inte den typ av förändring som är i fokus för denna studie, det vill säga utdöendet av ett begrepp. Detta är en företeelse som begreppshistorier inte har ordat särskilt mycket om enligt historikern Prathama Banerjee.¹⁶

Med anledning av Marjanens programförklaring om vikten av kvantitativ bevisföring i begreppshistorisk forskning inbegriper denna undersökning ordräkning, eller rättare sagt, en enkel analys av antalet träffar för specifika fraser över tid i Nationalbibliotekets digitaliserade dagstidningsmaterial. Denna sifferexercis utförs för att underbygga vederläggningen av uppfattningen att det finlandssvenska folkstamsbegreppet förpassades till historien kort efter andra världskriget och för att fastställa när begreppets användning stagnerade. Det första digitala steget som togs i forskningsprocessen var dock en sökning i datalagret Pohtiva för att granska finländska partiprogram.

Datalagret Pohtiva upprätthålls av Finlands samhällsvetenskapliga dataarkiv. I Pohtiva finns bland annat Svenska folkpartiets (SFP) partiprogram från 1906 till 2016 och en rad av partiets val- och specialprogram i fulltext på svenska. En del av programmen återfinns även i finsk översättning. En sökning med trunkering (folkstam*) bland alla partiprogram i hela samlingen gav tre träffar, alla i SFP:s program. Den tidigaste träffen påträffas i ett partiprogram från 1937: "Finlands svenska folkstam, dess språk och kultur böra skyddas, upprätthållas och förkovras."¹⁷ Enligt partiprogrammet var en sådan strävan en av partiets grundläggande målsättningar. Det borgerliga etnopartiet SFP antog ett nytt partiprogram först 1964, med andra ord nästan två decennier efter andra världskrigets slut, och anmärkningsvärt nog återfinns folkstamsbegreppet fortfarande i det nya programmet. Så sent som 1964 besatt begreppet alltså fortfarande sin ideologiska tyngd och sin retoriska kraft för SFP som använde det hela tre gånger i sitt nya partiprogram. Inte med det, det var ett nyckelbegrepp i

15. Jani Marjanen, "Quantitative conceptual history. On agency, reception, and interpretation", *Contributions to the History of Concepts* 18, 2023:1, s. 46–67, <https://doi.org/10.3167/choc.2023.180103>.

16. Prathama Banerjee, "The dying of concepts", *Safundi* 25, 2023:3, s. 179, <https://doi.org/10.1080/17533171.2023.2274174>.

17. "Program för Svenska folkpartiet i Finland" (Svenska folkpartiet, 1937), Datalagret Pohtiva, <https://www.fsd.tuni.fi/pohtiva/ohjelmalistat/SFP/565> (hämtad 17/10 2024).

partiprogrammets nya och uppfordrande specialavsnitt om ”Finlandssvensk framtid”. I det här avsnittet underströk partiet bland annat den enskilda finlandssvenskens förpliktelse gentemot det gemensamma etnokollektivets fortbestånd: ”Varje finlandssvensk bär, oberoende av arbetsuppgift och kall, personligt ansvar för den svenska folkstammen [sic] och för att dess egen kultur bevaras och utvecklas.”¹⁸

Inmatningen eller maskinläsningen på Pohtiva har inte varit felfri, men ö-prickarna till trots visar denna första prövning av Meinanders och Hårdstedts påståenden att begreppet folkstam i varje fall var fullt gångbart i SFP så sent som 1964.¹⁹ Förutom träffarna i partiprogrammen förekommer folkstamsbegreppet också i partiets religionspolitiska program från 1980:

Svenska folkpartiet utgör en naturlig kanal för kristet samhällsengagemang för dem som vill slå vakt om en demokratisk reformpolitik i den praktiska utformning som närmare preciseras i partiprogrammet och därvid särskilt ser omsorgen om den svenska folkstammen som en kristen utmaning.²⁰

Tydligen såg man i SFP i allmänhet, och i partiets kristna krets i synnerhet, begreppet folkstam som oproblematiskt långt efter andra världskrigets slut. Partiprogram säger likväl kanske inte särdeles mycket om begreppsanvändning och motvilja mot en viss typ av språkbruk i allmänhet, men åtminstone visar SFP:s partiprogram att begreppet folkstam inte bara kunde användas omkring två årtionden efter krigsslutet utan att det fortsättningsvis kunde bejakas av det stora maktpartiet i Svenskfinland.

18. ”Program för Svenska folkpartiet i Finland” (Svenska folkpartiet, 1964), Datalagret Pohtiva, <https://www.fsd.tuni.fi/pohtiva/ohjelmalistat/SFP/566> (hämtad 17/10 2024).

19. För att försäkra mig om att personerna bakom Pohtiva inte misstagit sig om 1964 års partiprogram dubbelkollade jag skrivningarna i SFP:s parthistorik för åren 1956–1970, och förutom den ovan markerade felstavningen stämmer texten i Pohtiva till punkt och pricka med programmet som återges i historiken. Göran von Bonsdorff & Henrik Ekberg, *Kriser och välfärdsbyggande. Svenska folkpartiet V. 1956–1970*, Helsingfors: Svenska folkpartiet rp 1997, s. 545.

20. ”Religionspolitiskt program för SFP” (Svenska folkpartiet, 1980), Datalagret Pohtiva, <https://www.fsd.tuni.fi/pohtiva/ohjelmalistat/SFP/574> (hämtad 17/10 2024).

Tack vare ett stort finlandssvenskt digitaliseringsprojekt finns det för tillfället närapå sex miljoner svenskspråkiga dagstidningssidor att använda i Nationalbibliotekets digitala tjänst.²¹ Jag har använt denna omfattande historieforskningsresurs för att undersöka användningen av det finlandssvenska folkstamsbegreppet i Finlands svenskspråkiga offentlighet.

Min booleska frassökning ”svensk folkstam” OR ”svenska folkstammen” (sökningen ger resultat om minst en av fraserna förekommer) var avgränsad till tidningsmaterialet och gav 7947 träffar, alltså antal tidningssidor där någondera av fraserna förekommer åtminstone en gång. Den första träffen är från 1860 och ingår i följande mening som publicerats i *Finlands Allmänna Tidning*: ”Kusttrakten, som utgöres af Kyrkslätt, Esbo, Helsing, Sibbo och en del Borgå socknar, bebos nästan uteslutande af den svenska folkstammen och svenska språket är derstädes det allmänna.”²² Föga förvånande ökar träffarna från 1900-talets början, när såväl tidningspressen som den svenska samlingsrörelsen i Finland expanderade (se figur 1). Anmärkningsvärt nog är ändå 1958 ett av sökningens toppår med träffar på 296 tidningssidor. Sökfraserna är fortsättningsvis vanligt förekommande fram till 1964 (130 träffar), när SFP inkluderade begreppet folkstam i sitt nya partiprogram. Därefter faller antalet träffar markant. Redan 1965 är träffarnas antal endast 26.

Denna fjärrläsning av mycket stora mängder dagstidningsmaterial visade emellertid inte entydigt vilken svensk folkstam som avsågs i tidningstexterna eller i vilket syfte uttrycket användes. För det första kan sökträffarna exempelvis ha syftat på de svenskspråkiga i Sverige eller på grupper och diskussioner i det förflutna. För det andra kan användningen efter 1945 eventuellt inbegripa ett fördömande av begreppet eller också kan begreppet användas enbart av mer etnopolitiskt extrema element inom språkminoriteten. Det sistnämnda alternativet är givetvis viktigare med tanke på hur Hårdstedt och Meinander motiverar att det finlandssvenska folkstamsbegreppet förkastades några år efter andra världskriget. För att avgöra vem som

21. Pirjo Karppinen, *Projekt för digitalisering och tillgängliggörande av Finlands svenskspråkiga dagstidningar på Nationalbiblioteket 2021–2023–2026*, Helsingfors: Nationalbiblioteket 2024, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-84-0702-7>.

22. ”Folkсед”, *Finlands Allmänna Tidning* 4/10 1860.

Figur 1. Trenddiagram över antalet tidningssidor där "svensk folkstam" eller "svenska folkstammen" förekommer 1860–2021.

använde uttrycket och i vilka betydelser det användes övergick jag från fjärrläsning till närläsning och började med träffarna för 1940. Jag valde detta år som startpunkt för att jag ville upptäcka eventuella brytpunkter i begreppsanvändningen i andra världskrigets kölvatten. Den första träffen 1940 berör inte den svenskspråkiga befolkningen i Finland utan estlandssvenskarna på Rågöarna, "denna frihetsälskande svenska folkstam".²³ Därefter härrör sig träffarna för 1940 och 1941 huvudsakligen från den minoritetsnationalistiska mobiliseringen mot inflyttningen av karelska internflyktingar till Finlands svenskspråkiga regioner, vilket enligt ett uttalande från SFP:s partidag 1941 skulle "beröva den svenska folkstammen i Finland grunden för dess nationella tillvaro i enhetliga svenska bosättningsområden".²⁴ Två år senare krävde SFP att "landets svenska befolkning erkännes som en svensk folkstam med egen särpräglad kulturform" för att "nationaltetsfred" i Finland skulle uppnås.²⁵ Dessa exempel visar otvetydigt

23. "Den svenska folkspillran på Rågöarna till Sverige?", *Åbo Underrättelser* 2/4 1940.

24. "Svenska folkpartiets 37:de partidag", *Åland* 29/5 1941. Om det finlandssvenska motståndet mot karelsk inflyttning, se Aapo Roselius & Tuomas Tepora, *Kampen om den svenska jorden. Karelska i Finlands svenskspråkiga områden 1940–1950*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2020.

25. "Partidagen", *Åbo Underrättelser* 1/6 1943.

på att den etniskt särskiljande användningen av det finlandssvenska folkstamsbegreppet inte nämnvärt, om alls, påverkades av kriget och den avspänning i motsättningarna mellan finlandssvenska minoritetsnationalister och finska majoritetsnationalister som kampen mot Sovjetunionen gav upphov till.

Ett annat explicit exempel på begreppet folkstams åtskiljande betydelse återfinns i *Västra Nylands* ledare "Brygga över språkgränsen" från den 16 september 1943. I ledaren kritiserade tidningen språkfredssträvanden som inte tog hänsyn till finlandssvenskarnas djupliggande egenart: "På detta [äktfinska] håll vill man reducera den svenska folkstammen till en befolkningsdel, som endast har språket till särart och därför utgör blott en 'språkgrupp'."²⁶ Förvisso framkommer det i materialet att språkgrupp, nationalitet och andra beteckningar för Finlands svenskspråkiga befolkning stundom användes synonymt utan större ideologisk urskillning. Men det faktum att begreppet folkstam från början var förankrat i den skarpa minoritetsnationalistiska gränsdragningen mot den finskspråkiga majoritetsbefolkningen och samtidigt bar på en vikingaromantisk sammanlänkning med den svenska befolkningen i Sverige gav det en etnisk innebörd som svårigen kunde förändras. Folkstamsbegreppet användes även för att betona en grundläggande ödesgemenskap mellan svenskspråkiga finländare: det förekom ofta i sammanhang som berörde den svenskspråkiga befolkningens existensvillkor och framtid i Finland, bland annat i fråga om minoritetens demografi. "Sjunkande nativitet ett dödligt hot mot den svenska folkstammen", löd exempelvis en tidningsrubrik i slutet av 1944.²⁷

Genomgången av tidningsmaterialet visar på en oavbruten användning av begreppet flera år efter kriget. I början av 1950 förekommer det i flera upprop för att återvälja president J. K. Paasikivi i presidentvalet som hölls i januari samma år. Ett exempel kan hämtas ur en appell från SFP:s centralstyrelse:

Endast en mening förspordes därvid [på partidagen 1949]: att det lyckligaste både för vårt land och för vår svenska folkstam vore, om

26. "Brygga över språkgränsen", *Västra Nyland* 16/3 1943.

27. "Sjunkande nativitet ett dödligt hot mot den svenska folkstammen", *Åbo Underrättelser* 5/12 1944.

republikens nuvarande president J.K. Paasikivi skulle påtaga sig statschefens ansvar och förpliktelser.²⁸

I april 1950 diskuterades "[emigrations]hotet mot vår svenska folkstam" på ett möte i Bennäs i Pedersöre kommun i Österbotten,²⁹ och i juni 1950 omtalades "svensk folkstam" i en nyhetsartikel om den finlandssvenska jordnämndens möte, där folkstammens bevarande sammankopplades med utkomstmöjligheter i "våra bygder", det vill säga de primärt svenskspråkiga trakterna i Finland. Artikelns om jordnämndens möte publicerades i flera svenskspråkiga dagstidningar, även i de finlandssvenska folkdemokraternas tidning *Ny Tid*.³⁰ Begreppet folkstam användes också i festtal på svenska dagen 1950, bland annat av den finlandssvenske kommunisten Gösta Rosenberg.³¹ I december 1950 rapporterade *Nya Pressen* att en grupp finlandssvenska socialliberaler, som ämnade bilda en ny organisation vid namn Socialliberal Samling, deklarerade följande i sitt program: "Den svenska folkstammens bestånd bör säkras genom effektiva befolkningspolitiska åtgärder de svenska familjerna och hemmen till fromma."³² De finlandssvenska socialdemokraterna sade sig också värna "själva den svenska folkstammen, dess arbetare, fiskare och småbrukare".³³ Begreppet ägde således bärkraft över hela det finlandssvenska politiska spektret.

Min närläsning av sökträffarna från och med 1940 ger vid handen att folkstam var en fullständigt obestridd, om än något formell och minoritetsnationalistiskt laddad benämning på de svenskspråkiga i Finland i landets svenskspråkiga offentlighet fram till 1957. Då blev det finlandssvenska folkstamsbegreppet för första gången föremål för debatt. Denna polemik inleddes av Carl Fredrik Meinander

28. Svenska folkpartiets centralstyrelse, "Till Finlands svenskar", *Hufvudstadsbladet* 13/1 1950.

29. "Sverige-emigrationen hot mot vår folkstam, bakgrunden ekonomisk", *Hufvudstadsbladet* 11/4 1950.

30. "Jordkreditanstalt för svenskbygden efterlyses", publicerad i *Hufvudstadsbladet* 3/6 1950, *Jakobstads Tidning* 3/6 1950, *Österbottningen* 3/6 1950, *Åbo Underrättelser* 3/6 1950, *Ny Tid* 6/6 1950 och *Östra Nyland* 6/6 1950.

31. Gösta Rosenberg, "Vi svenskar bör arbeta hand i hand med de icke-nationalistiska och demokratiska krafterna på finskt håll", *Ny Tid* 8/11 1950.

32. "Vad vill våra socialliberaler?", *Nya Pressen* 7/12 1950.

33. "Ingen soc.-dem. regeringsmedverkan på Kekkonen-programmets bas", *Arbetsbladet – Svenska Demokraten* 29/11 1950.

(1916–2004) i kulturtidskriften *Nya Argus*, och Meinander torde vara den förste som försökt underkänna folkstamsbegreppets vederhäftighet som beteckning på Finlands svenskspråkiga befolkning. Meinanders artikel, som var del av en större debatt om svenskhetens samtida och framtida villkor i Finland som fördes 1957, blev inte en omedelbar brytpunkt i användningen av begreppet folkstam, men visar att begreppet inte längre var bortom kritik bland svenskspråkiga intellektuella. Meinander var doktor i arkeologi (sedermera professor) och vid den här tiden en engagerad medlem av *Nya Argus* redaktion. Han hade också deltagit i både vinterkriget och fortsättningskriget.³⁴

FOLKSTAM ELLER IDEOLOGI?

Carl Fredrik Meinanders ”Folkstam eller ideologi” var en uppföljare till hans artikel ”Varens död” som likaså publicerades i *Nya Argus*. I artikeln menade han bland annat att den språkbaserade nationalismen varit på avskrivning både på finskt och finlandssvenskt håll ända sedan andra världskriget förenade Finlands finsk- och svenskspråkiga medborgare:

[V]i konstaterade till vår egen förvåning att det trots våra häftiga språmgräl fanns en starkt sammanbindande kraft i vårt samhälle. Detta stred så uppenbart mot nationalitetsidéns grundtanke [MW: att språk konstituerar nation] att reaktionen ej har kunnat utebli: det var uppenbart, att språket spelade en ganska underordnad roll bland de faktorer som konstituerar ett folk. Och nu, 13 år efter fredsslutet, ser man nästa steg i utvecklingen: ungdomen tycker att språkfrågan är ointressant.³⁵

Enligt Meinander såg man till skillnad från i den tidigare förhärskande nationalromantiska nationalitetsuppfattningen nu för tiden nyktrare på språk: ”Vi ser saken på ett annat sätt: det är ett tekniskt hjälpmedel för att uttrycka våra tankar, det är inget beständigt,

34. Torsten Edgren, *Carl Fredrik Meinander. Arkeolog med perspektiv*, Helsingfors: Museiverket 2013, s. 58, 187. Historikern Henrik Meinander är son till Carl Fredrik Meinander.

35. Carl Fredrik Meinander, ”Varens död”, *Nya Argus* 50, 1957:11, s. 157.

det har inget egenliv.”³⁶ Meinanders resonemang om ett pågående ungdomsuppbrott från förlegade idéer och skillnadslinjer mellan finskt och svenskt uppmärksamdes i Sverige på *Dagens Nyheters* ledarsida, vilket i sin tur följdes av kritiska, men anonyma ledarkommentarer om både *Dagens Nyheters* slutsatser och Meinanders synpunkter i den svenskspråkiga pressen i Finland.³⁷ Meinander utvecklade sin argumentation genom att i artikeln ”Folkstam eller ideologi” fokusera på frågan om finlandssvenskarna verkligen var en folkstam i en objektiv, vetenskaplig bemärkelse, eller blott en ideologisk konstruktion. Meinander underbyggde sin frågeställning genom att återknyta till den inom finlandssvensk idédebatt klassiska skiljelinjen mellan Carl Gustav Estlanders så kallade kultursvenskhet och Axel Olof Freudenthals så kallade bygdesvenskhet.³⁸ Meinander sällade sig klart till den förra, som enligt honom betonade svenskhetens värde för hela landet, medan den senare ”såg till den finlandssvenska folkstammens egna intressen och dess framtid”. Det var här problemet låg för Meinander som uppfattade ”vår svenskhet som en ideologisk företeelse – något som helt bottnar i våra tankar och känslor” och starkt tvivlade på ”huruvida man alls kan tala om en finlandssvensk folkstam” annat än som en ”språkgrupp”.³⁹ Det Meinander med andra ord vände sig mot var användningen av begreppet folkstam med en särskiljande innebörd gentemot de finskspråkiga i fråga om faktorer vilka, som han såg det, gick djupare än skillnader i språk.

Enligt Meinander var en folkstam ”i första hand en folkgrupp med gemensam härstamning”, men han menade att föreställningen att ”den finlandssvenska folkstammen” härstammade från Sverige inte höll streck. För det första kunde den svenska bildade klassen i Finland enligt Meinander inte ”sägas vara av rikssvensk härkomst”. För det andra var också ”den finlandssvenska allmogens” sverigesvenska härstamning tivelaktig. Meinander menade att den enda metoden

36. Ibid.

37. ”Ger finlandssvenskarna upp?”, *Dagens Nyheter* 30/7 1957; ”Varför i all världen skulle vi ge upp!”, *Åbo Underrättelser* 31/7 1957; ”Sängkammerspråk?”, *Västra Nyland* 1/8 1957.

38. Carl Fredrik Meinander, ”Folkstam eller ideologi”, *Nya Argus* 50, 1957:14–15, s. 209. För en sammanfattande diskussion om skillnaden mellan kultur- och bygdesvenskhet, se Meinander, *Nationalstaten*, s. 20–21.

39. Ibid.

för att pröva allmogens härstamning var antropologins, närmare bestämt den fysiska antropologin med sina raskategorier. Meinander konstaterade att Sverige dominerades ”av den nordiska rasen” och att ”finnarna” kunde betraktas som ”ursprungligen” tillhörande den ”östbaltiska [rasen]”. Detta betydde att en eventuell ”svensk folkstam i Finland” borde vara av nordisk ras.⁴⁰ Så var dock inte fallet enligt Meinander, som med hänvisning till den sverigesvenske rasforskaren Bertil Lundman⁴¹ hävdade att:

det nordiska rasinslaget i svenska Österbotten och östra Nyland är mycket mindre än bland de genuina finnarna i Egentliga Finland och nedre Satakunta, medan västra Nyland, svenska Åboland och Åland i stort sett står i nivå med västfinnarna.

Meinander skrev vidare att han med sina egna ögon kunnat bekräfta de antropologiska mätresultatet under resor i regionerna i fråga: ”De nordiska typerna är betydligt vanligare i Åbotrakten och längs Kumo älv än i de svenska trakterna norrom Vasa och österom Helsingfors.” Meinanders slutsats var att rasblandningen varit så stark att det var omöjligt att ”tala om rasrena finnar eller svenskar i västra Finland”, och att gränserna mellan raserna i Finland varken följde samtida eller historiska språkgränser.⁴² Av Meinanders argumentation att döma fanns det likväl en rasmässigt homogenare population av finnar i östra Finland. Meinanders utläggning utifrån den klassiska rasforskningens kategorier visar att ras var ett gångbart begrepp för en finländsk arkeolog 1957 och väcker frågor om när ras, som var ett ideologiskt nyckelbegrepp för de tyska nationalsocialisterna,⁴³ började uppfattas som problematiskt inom finländsk vetenskap och i samhället i stort.⁴⁴

40. Ibid.

41. För en grundlig analys av Bertil Lundman som rasforskare i 1900-talets Sverige, se Martin Ericsson, *Vetenskapen som försvann? Svensk rasforskning efter 1935*, Lund: Arkiv Förlag 2023, <https://doi.org/10.13068/kriterium.41>.

42. Meinander, ”Folkstam eller ideologi”, s. 210.

43. Michael Burleigh & Wolfgang Ippermann, *The Racial State. Germany 1933–1945*, Cambridge: Cambridge University Press 1991.

44. Den idéhistoriska forskningen om rastänkande i Finland och rastänkande om finländare har främst utforskat den så kallade vetenskapliga rasismen under 1800-talet och första hälften av 1900-talet, se till exempel Aira Kemiläinen (toim.), *Mongoleja*

Dylika frågor kan emellertid inte undersökas inom ramen för denna artikel, men förtjänar att utforskas i framtida studier.

Förutom gemensam härstamning och ras var en särskild folkkultur ett av kännetecknen för en folkstam enligt Meinander, och inte heller på denna punkt uppfyllde finlandssvenskarna villkoren för att utgöra en folkstam: "Någon sammanfattande skildring av folkkulturen i västra Finland existerar ej men det är ett faktum, som många etnologer är något förlägna över, att det inte existerar något som kan kallas en finlandssvensk folkkultur i motsats till en västfinsk." Därför måste, menade Meinander, både egentliga finnar och tavaster räkas till "den finlandssvenska folkstammen" om man ville karakterisera den "som en kulturgrupp". Finlandssvensk kultur fanns enligt Meinander endast i form av "de yttringar av modern västerländsk kultur, som man finner bland Finlands svenskar".⁴⁵ Enligt Meinander hade finlandssvenskarna inte heller den kollektiva historia som kunde frambringa en folkstam:

En långvarig gemensam historia kan av en disparat folkgrupp skapa en enhetlig folkstam. Finlandssvenskarnas gemensamma historia är emellertid inte äldre än deras samlingsrörelse i slutet av 1800-talet och är alltså i stort sett tre generationer gammal. Dessutom är det endast en del av det historiska skeendet som de har gemensamt, nämligen endast det som har samband med språkfrågan.⁴⁶

Finlandssvenskarna hade alltså ingen gemensam härkomst, ingen egen kultur och blott en kort och ofullständig historia som sammanhållen grupp. Det som trots allt sammanhöll dem var "den fasta föresatsen att förbli svenskar i Finland", något som man enligt Meinander kallade för "en ideologi".⁴⁷ Finlandssvenskarna var, som Meinander såg det, inte en folkstam enligt de kriterier för en sådan som han ställde upp utifrån sin vetenskapliga expertis. Det var inte begreppet folkstam i sig som Carl Fredrik Meinander fann otillbörligt, utan dess tillämpning på Finlands svenskspråkiga befolkning. Den Hitler-effekt som Martin

vai germaaneja? Rotuteorioiden suomalaiset, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1985.

45. Meinander, "Folkstam eller ideologi", s. 210.

46. Ibid.

47. Ibid.

Hårdstedt, på basis av sin läsning av Henrik Meinander, menar att gjorde begreppet obrukbart som sådant några år efter andra världskriget förekom alltså inte i Carl Fredrik Meinanders argumentation när han utgick från att det fanns reella folkstammar i världen med fast bas i en genetiskt definierad "ras" samt en gemensam kultur eller historia. Finlandssvenskarna var bara inte en av dessa folkstammar. För Carl Fredrik Meinander verkar inte begreppet folkstam, eller begreppet ras, ha burit någon nationalsocialistisk belastning 1957 även om han i "Vårens död" lyfte fram det nationalsocialistiska Tysklands sammanbrott som ett "grundskott" mot "nyromantikens gudomliga nationalitetsidé", inte minst eftersom Tyskland var nationalitetsidéns hemland.⁴⁸

Carl Fredrik Meinanders polemiska svar på sin retoriska fråga om Finlands svenskspråkiga befolkning utgjorde en folkstam eller inte ledde till respons och ett försvar av den traditionella synen att finlandssvenskarna var en folkstam. *Nya Argus* var en central publikation för finlandssvensk samhälls- och kulturdebatt och ett förkastande av det finlandssvenska nyckelbegreppet folkstam i detta forum var onekligen radikalt. Tunga finlandssvenska opinionsbildare som publicisterna och politikerna Torsten G. Aminoff och Eirik Hornborg skärskådade Carl Fredrik Meinanders argument i artiklar i *Hufvudstadsbladet* respektive *Nya Argus* och vidhöll att finlandssvenskarna visst var en verklig folkstam. Historikern Hornborg förvisso med tillägget att finlandssvenskheten förstås också var en ideologi.⁴⁹

Den häftigaste kritiken kom anmärkningsvärt nog från Sverige, närmare bestämt den konservativa tidskriften *Svensk Tidskrift*, som menade att Meinander förkunnade "den språkliga självuppgivelsens evangelium".⁵⁰ Detta föranledde *Åbo Underrättelser* att försvara Meinander på sin ledarsida genom att bland annat tillstå att även "vi är medvetna om att den finlandssvenska 'stammen' rent etniskt sett är någonting av en fiktion". Tidningen skrev vidare att det inte var väsentligt hur gruppen benämnde sig själv:

48. Meinander, "Vårens död", s. 157.

49. Torsten Aminoff, "Finns det en finlandssvensk folkstam?", *Hufvudstadsbladet* 5/11 1957; Eirik Hornborg, "Folkstam och ideologi", *Nya Argus* 50, 1958:17, s. 249–250.

50. "Dagens frågor. Språkfrågan i Finland", *Svensk Tidskrift* 44, 1957:8, s. 489.

Vad vi finner lämpligt eller icke lämpligt att kalla oss – en stam, en språkgrupp, en nationalitet eller vad som helst – påverkar naturligtvis på intet sätt det konkreta fysiska faktum att vi finns till och det psykologiska faktum att vi känner en viss samhörighet och intresse-gemenskap.⁵¹

Åbo Underrättelsers relativistiska syn i fråga om gruppbeteckningen på de svenskspråkiga i Finland och instämmande i Meinanders argument visar att det vid denna tidpunkt även fanns andra opinionsbildare som inte förband sig till det *finlandssvenska* folkstamsbegreppet.

Carl Fredrik Meinanders antropologiskt, historiskt och etnologiskt underbyggda slag mot det finlandssvenska folkstamsbegreppet rubbade inte dess ställning som närapå liturgiskt i det offentliga och ideologiska finlandssvenska språkbruket om den egna gruppen. I slutet av 1950-talet användes det rentav i en predikan när biskop G.O. Rosenqvist talade om "vårt dubbla ansvar för den svenska folkstammens förkovran" under en gudstjänst i samband med SFP:s partidag i Borgå 1958.⁵² Meinanders brandfackla var emellertid ett tecken i tiden på att den förhärskande finlandssvenskhetsideologin med sina hävdvunna begrepp som folkstam inte längre godtogs eller ansågs vara samtidsrelevant bland en del svenskspråkiga intellektuella.

När jag läste artiklarna i *Nya Argus* drog jag mig till minnes en uppmärksamman artikel av sociologen och samhällsdebattören Erik Allardt som publicerades i samma tidskrift 1964. I den ansåg han att SFP för finlandssvenskhetens bästa borde upplösas. Jag ville därför kontrollera om Allardt använde eller diskuterade begreppet folkstam, och det gjorde han mycket riktigt:

Inom finlandssvenskarnas egen krets uppträder då och då arga unga män, som förklarar sig vara trötta på pratet om den finlandssvenska folkstammen och som anser att finlandssvenskarnas ställning i Finland beror på en förlegad tradition.⁵³

51. "Svensk teori och praktik", *Åbo Underrättelser* 16/11 1957.

52. "Ansvar för hela landets välfärd grunden för vår svenska politik", *Vasabladet* 6/5 1958.

53. Erik Allardt, "Svenska folkpartiet och finlandssvenskarnas framtid", *Nya Argus* 57, 1964:19, s. 115.

Allardt, som här används som ett samtidsvittne, syftade sannolikt i första hand på författare som Christer Kihlman (1930–2021) och Jörn Donner (1933–2020) som från och med slutet av 1950-talet starkt kritiserade den rådande ordningen i "Svenskfinland" och förespråkade öppenhet mot det finska Finland.⁵⁴ Allardt hade troligen också i åtanke den litet äldre författaren Göran Schildt (1917–2009), som 1959 utdömde idén "om den finlandssvenska nationen" som illusorisk och dödfödd.⁵⁵ Allardt hade inte mycket till övers för dessa unga, arga och osolidariska män som enligt honom inte beaktade att det fanns väldigt många finlandssvenskar med skrala eller obefintliga kunskaper i finska som skulle lida om svenskan i Finland gick förlorad.⁵⁶ Allardts kommentar pekar på att det finlandssvenska folkstamsbegreppet var ett av de mål som låg i skottgluggen för en yngre generation frondörer som gick till frontalangrepp på den, som de såg det, konservativa och inätvärmande finlandssvenskheten.

Trots diskussionerna om svenskhetens väsen och vara i Finland har jag emellertid inte funnit något direkt ifrågasättande av det finlandssvenska folkstamsbegreppet från någon annan skribent än Carl Fredrik Meinander i min genomgång av sökträffarna i den svenskspråkiga tidningspressen från 1940 framåt. Sökträffarna visar ändå otvetydigt att begreppet var på väg ut efter 1964, då det som tidigare framkommit skrevs in för sista gången i SFP:s nya partiprogram. Ett smärre symptom på begreppets sotdöd återfinns i Henrik Tikkanens kåseri "En rashatare" i *Hufvudstadsbladet* den 29 november 1964. Tikkanen raljerade kring de aktuella rasproblemen i Förenta staterna och Sydafrika och svårigheten med att sakna "ras" (vilket vittnar om tidens vithetsnorm i Finland) när man ville utmåla en personlig oförrätt som ett angrepp mot hela sin "ras":

En fräck dam trängde sig före mig i mjölkbutiken och då knackade jag henne på axeln och frågade på finska varför hon försökte undantränga

54. Christer Kihlman, "Svenskhetens slagskugga", *Dagens Nyheter* 31/8 1959. Se även "Pressfronten. Svenskhet, förfinskning och författare", *Jakobstads Tidning* 12/9 1959.

55. Göran Schildt, "Finlandssvenskarna", *Svenska Dagbladet* 23/11 1959.

56. Allardt, "Svenska folkpartiet och finlandssvenskarnas framtid", s. 115.

den svenska folkstammen i Finland. Pyh, sa hon, ni är väl inte svensk,
Ni ser ju inte ens bildad ut ...⁵⁷

Käseriet är den första texten i de genomgångna sökträffarna som använder "den svenska folkstammen" med en skämtsam ton. Denna enskilda drift med begreppet där tillhörigheten till den svenska folkstammen ironiskt likställdes med rastillhörighet kan ses som en avspeglning av den förändrade synen på traditionella finlandssvenska föreställningar. Det är först 2018 som begreppet folkstam igen dyker upp i ett humoristiskt sammanhang, denna gång i en artikel om komikern Alfred Backas *Överlevnadshandbok för finlandssvenskar*. Enligt artikeln har Backa funnit inspiration till sin skämtsamma bok i det tidiga 1900-talets finlandssvenska rashygien och tagit avstamp i Samfundet Folkhälsans dåvarande uppfattning "att det behövdes flera finlandssvenska barn för att den svensk folkstammen skulle leva vidare".⁵⁸ Avsaknaden av skämtsamheter om den svenska folkstammen i materialet kan bero på att benämningen aldrig var särskilt aktuell i den finlandssvenska vardagen och dagspolitiken, eller på begreppets odramatiska borttynande från det offentliga samtalet i Svenskfinland.

FOLKSTAMMENS FRÅNFÄLLE

Historikern Prathama Banerjee har konstaterat att begreppshistoria för det mesta koncentrerar sig på begreppens födsel, framväxt och förflyttningar och sällan har så mycket att säga om deras död. Banerjee frågar sig retoriskt om det kan finnas en historia om döende begrepp, en historia om begrepps uttunning och uttömning, och besvarar frågan jakande.⁵⁹ Banerjees påpekande är angeläget, och det finlandssvenska folkstamsbegreppets historia efter 1964 är ett gott exempel på ett begrepps dödsprocess. Som redan nämnts sjunker sökträffarna markant efter 1964, och även om begreppet folkstam fortfarande förekommer i samtidspolitiska sammanhang blir användningen mot slutet av 1960-talet proportionellt sett alltmer historisk och ceremoniell.

57. Henrik Tikkanen, "En rashatare", *Hufvudstadsbladet* 29/11 1964.

58. Lisbeth Rosenback, "Ger finlandssvenskarna överlevnadsråd i ny bok", *Vasabladet* 5/9 2018.

59. Banerjee, "The dying of concepts", s. 179.

Exempelvis hänför sig tre av de nitton sökträffarna i svenskspråkiga tidningar från 1967 till boktiteln *Den svenska folkstammen i Finland* (1940) och ingår i artiklar om ett bibliotekariemöte där man diskuterat den bristfälliga behandlingen av bibliotek i översiktsverk om finlandssvenskarna.⁶⁰ Ett litet uppsving med 36 träffar kan noteras för 1970, men det berodde främst på folktingsvalet samma år. Enligt annonseringen om det kommande valet var nämligen varje ”välfrejdad finländsk medborgare [...] som räknar sig till den svenska folkstammen i Finland” röstberättigad i valet.⁶¹ Därefter överstiger de årliga träffarna inte 15, och så som framgår av figur 1 blir kurvan, med mindre undantag, allt lägre och rakare efter 1970.

När SFP, för första gången sedan 1964, antog ett nytt partiprogram 1974 förekom begreppet folkstam inte längre. I stället uppgav sig partiet vara ”den samlande politiska folkrörelsen för Finlands svenska och tvåspråkiga befolkning”.⁶² Detta kan ses som ett tydligt tecken på minoritetens förändrade språkmiljöer och den markanta ökningen av giftermål mellan svensk- och finskspråkiga finländare under efterkrigstiden, i synnerhet i Nyland.⁶³ SFP:s religionspolitiska program från 1980 utgör ändå ett talande undantag som visar att begreppet ingalunda blev tabubelagt i samband med att det föll ur aktivt bruk. Utifrån materialet kan man säga att begreppet varken uttunnades eller uttömdes på sin historiska innebörd, för att på så sätt dö i den bemärkelse som Banerjee beskriver. I stället verkar det ha övergetts just för att det behöll en historisk, etniskt särskiljande betydelse som upplevdes som alltmer otidsenlig i takt med efterkrigstidens stora samhällsförändringar. Det finlandssvenska folkstamsbegreppet tonade bort efter ungefär hundra år med samma innebörd som det haft när det slog igenom.

Den så kallade språkfred som ingåtts under andra världskriget höll i stort sett i sig på riksnivå, och enligt Henrik Meinander utmärktes

60. ”Mag. Benita Kock ny ordförande för bibliotekarier”, *Hufvudstadsbladet* 29/8 1967 (A-upplagan och A-upplagan**); ”Finlandssvenska folkbiblioteken är underskattade”, *Hangö* 29/8 1967.

61. Se till exempel annons i *Nya Pressen* 14/8 1970.

62. ”Partiprogram” (Svenska folkpartiet, 1974), Datalagret Pohtiva, <https://www.fsd.tuni.fi/pohtiva/ohjelmalistat/SFP/567> (hämtad 19/10 2024).

63. Jan Saarela, *Finlandssvenskarna 2021. En statistisk rapport*, Helsingfors: Svenska Finlands folkting 2021.

den finlandssvenska debatten under efterkrigstiden ”på nästan alla fronter av en ökad flexibilitet och öppenhet” i förhållande till den finskspråkiga majoriteten, bland annat som en följd av ökad tvåspråkighet.⁶⁴ Meinander menar också att finlandssvenskarna i allt högre grad identifierade sig med nationalstaten Finland efter andra världskriget.⁶⁵ Det finlandssvenska folkstamsbegreppet förlorade inte sin ställning i en stor intellektuell uppgörelse eller på grund av markerad moralisk indignation, utan förefaller snarare ha blivit ideologiskt och inte minst socialt irrelevant i ett samhälle som från och med 1960-talet alltmer präglades av urbanisering, liberalisering, sociala reformer, nya kommunikationer och den internationella ungdomskultur som utmärkte de stora årskullarna som föddes efter kriget.

Folkstamsbegreppets tysta försvinnande från den finlandssvenska retoriken noterades också av enskilda skribenter. Lokalhistorikern Unto Junkkila i Borgå skrev 1990 i en debattartikel: ”Förr uttalades orden ’svenska folkstammen’ med stolthet och vördnad – men utan högmot.” Junkkilas artikel publicerades i tre tidningar och den står därmed ensam för tre av åtta sökträffar 1990.⁶⁶ Ett annat exempel kan hämtas från 2004 när Folktingets sekreterare Christian Brandt ville motivera en fortsatt kamp för svenskan i Finland och med ett visst vemod blickade tillbaka på mellankrigstiden, då ”[d]en svenska folkstammen och den svenska jorden var självklara begrepp för en stor majoritet av finlandssvenskarna”.⁶⁷ För både Junkkila och Brandt var förlusten av begreppet folkstam alltså ett symptom på att finlandssvenskheten förlorat sin gamla självaktning och kampvilja. Den finlandssvenske samhällsvetaren Kjell Herberts konstaterade 2005 att det finlandssvenska folkstamsbegreppet blivit föråldrat i en kolumn i *Vasabladet* med rubriken ”Den försvunna folkstammen”:

Sällan talar någon om den svenska folkstammen i dag. Det låter anno dazumal, när man dessutom vet att stammen inte längre är ”ren” eller homogen, om den någonsin varit det. En (folk)stam associerar väl

64. Meinander, *Nationalstaten*, s. 279.

65. Ibid., s. 218.

66. Unto Junkkila, ”Finlandssvenskarna borde ta sig själva i kragen”, i *Borgåbladet* 5/12 1990, *Östra Nyland* 6/12 1990 och *Arbetarbladet* 13/12 1990.

67. Christian Brandt, ”Svenskan kan räddas”, *Hufvudstadsbladet* 29/12 2004.

de flesta i dag till krigiska infödingsstammar och stamstrider. Den svensk-österbottniska stammen har försvunnit in i historiens dunkel.⁶⁸

Intressant nog påminner Herberts motivering till varför begreppet inte längre var aktuellt om Carl Fredrik Meinanders resonemang från 1957 om att det inte fanns en homogen population av "rasrena" svenskar i Finland. Men det var knappast frågan om homogeniteten som i praktiken antikverade det finlandssvenska folkstamsbegreppet. Snarare dog det ut med sina användare, den generation av finlands-svenska opinionsbildare och politiker som hade växt upp med det och inkorporerat det i sin ideologiska och retoriska repertoar. De tre efterkrigstida brukare och bejakare av det finlandssvenska folkstamsbegreppet som redan nämnts i den här artikeln kan anföras som exempel: biskop Rosenqvist var född 1893, historikern Hornborg 1873 och publicisten Aminoff 1910. De sista samtidspolitiska användningarna av begreppet folkstam återfinns typiskt nog i två insändare från 2006 skrivna av äldre män som levt under en tid när folkstam var en gängse beteckning för den svenskspråkiga befolkningen i Finland: skolrådet Bengt Broo, född 1927, respektive krigsveteranen Bror Wikström, född 1917. Den sistnämnde ondgjorde sig över kritiken mot den unga och kontroversiella svenskhetsaktivisten Ida Asplund efter att hon framträtt i tv-programmet Artur: "Diskussionen efter programmet urartade fullkomligt och leddes av finlandssvenskar i södra Finland in till ett gränslöst förnedrande av hela den svenska folkstammen."⁶⁹

Från och med 2010 fram till undersökningsperiodens slut 2021 förekommer fraserna "svensk folkstam" eller "svenska folkstammen" sammanlagt endast på 46 tidningssidor och enbart i en historisk bemärkelse (inklusive Backas humoristiska historiebruk), eller i en bemärkelse som vi kan karakterisera som fossiliserad; det vill säga som en fras i en äldre formell skrivelse. I det sistnämnda avseendet är det därtill en och samma formulering i en årligen återkommande utlysningssannons för utbildnings- och forskningsstipendier ur Ossian

68. Kjell Herberts, "Den försvunna folkstammen", *Vasabladet* 25/2 2005.

69. Bengt Broo, "Landsbygdsgymnasiernas betydelse", *Vasabladet* 16/3 2006; Bror Wikström, "Sfp kört i botten", *Vasabladet* 11/5 2006. Uppgiften om Wikströms födelseår utgår ifrån en annan insändare av honom: "Staten sparar på frontveteranerna", *Vasabladet* 30/9 2006.

och Betsy Schaumans släktfond som står för alla träffar. Släktfonden förvaltas av Samfundet Folkhälsan och annonsen som publicerats i flera tidningar har följande ordalydelse:

Enligt stipulationerna för släktfonden kan stipendier ansökas av Ossian och Betsy Schaumans (Betsy född Lerche) syskonbarn eller deras inom äktenskapet födda efterkommande, tillhörande den svenska folkstammen i Finland (ej stadigvarande utomlands bosatta).⁷⁰

Fondens stipulationer har sitt ursprung i de villkor som donatorerna Ossian Schauman, en av Folkhälsans grundare, och hans hustru Betsy Schauman ställde i det gemensamma testamente som de gjorde upp 1921.⁷¹ Folkstamsformuleringen är alltså en kvarleva från en tid då den svenska folkstammen var en levande och viktig kategori för minoritetsnationalistiska elitpersoner som paret Schauman.

Den sista sökträffen utöver dem som hänför sig till den ovan citerade utlysningssannonsen återfinns i min egen insändare ”Finländare, men inte finnar” i *Hufvudstadsbladet* 2019, i vilken jag hänvisar till idéhistorikern Börje Colliander:

Enligt Åbo-historikern Börje Colliander myntades termen finländare av sverigesvensken August Sohlman 1855 delvis för att orden finsk och finne var dubbeltydiga, men också för att göra svenskarna i Finland medvetna om att de inte var finnar utan av svensk folkstam.⁷²

Det finlandssvenska folkstamsbegreppet tillhör numera otvetydigt det förflutnas sfär. I skrivande stund finns det heller inga tecken på att det skulle återuppväckas som självbenämning på den svenskspråkiga minoriteten i Finland även om explicit nationalistisk retorik blivit allt vanligare i offentligheten i Finland och Europa under de senaste decennierna.⁷³

70. Se till exempel *Åbo Underrättelser* 23/1 2021. Ossian Schauman (1862–1922) var en av Samfundet Folkhälsans grundare.

71. Susanne Kullberg, ”Samfundet Folkhälsans fonder”, Anne-Mo Rundt et al. (red.), *Av hela vårt hjärta. Människor som bryr sig om*, Helsingfors: Folkhälsan 2001, s. 88–89.

72. Mats Wickström, ”Finländare, men inte finnar”, *Hufvudstadsbladet* 19/1 2019.

73. Juho Eemeli Hakoköngäs & Inari Sakki, ”Multimodal nationalist rhetoric in Finland. From banal to extreme political persuasion”, Weixiao Wei & James Schnell

Denna undersökning har visat att begreppet (svensk) folkstam som kollektiv benämning på de svenskspråkiga i Finland var i aktivt bruk inom SFP och i den svenskspråkiga offentligheten fram till första hälften av 1960-talet. Därefter förekommer det endast mer sporadiskt. Trots den alltmer sällsynta användningen av begreppet finns det inget som tyder på att det vid någon tidpunkt skulle ha stämplat som förkastligt. Mot slutet av undersökningsperioden förekommer fraserna "svensk folkstam" eller "svenska folkstammen" uteslutande i en historisk eller fossiliserad mening i de digitaliserade svenskspråkiga tidningarna. Därmed reviderar denna artikel det rådande kunskapsläget, som har gjort gällande att det finlandssvenska folkstamsbegreppet förlorade sin ideologiska lyster och slutade användas några år efter andra världskriget på grund av krigets färd, i första hand de brott mot mänskligheten som begicks av Nazityskland.

Min undersökning visar också att begreppet folkstam inte verkar ha förknippats med Nazityskland eller Förintelsen. Däremot var Carl Fredrik Meinanders kritik av det finlandssvenska folkstamsbegreppet en del av hans ifrågasättande av ett förlegat och menligt nationalistiskt tankegods i finlandssvenskheten och en varning för att ungdomen inte längre ville omfatta den traditionella synen på svenskhetens genomgripande betydelse. Här föregrep Carl Fredrik Meinander en förändring som ger utslag i materialet i mitten av 1960-talet. Språk förändras med samhället och av språkbrukare, och även om begreppet folkstam fortsättningsvis användes i det partiprogram som SFP antog 1964 så var det på väg ut ur det offentliga samtalet. Sannolikt berodde detta på att en äldre generation finlandssvenska opinionsbildare, för vilka folkstamsbegreppet varit en given del av sättet att tala om den egna gruppen, lämnade den offentliga scenen, men därtill förklaras förändringen säkert i större utsträckning av svenskhetens nya, mer tvåspråkiga villkor i strukturomvandlingens och språkfredens Finland.

Enligt Henrik Meinander var Finland "som finskast", det vill säga kulturellt enhetligast, under det kalla krigets epok. Samtidigt

(eds.), *Routledge Handbook of Descriptive Rhetorical Studies and World Languages*, Abingdon: Routledge 2023, s. 234–248, <https://doi.org/10.4324/9781003195276-19>.

avmattades språkstriden markant och den tvåspråkiga staten höll ett fast tag om både den finskspråkiga och den svenskspråkiga befolkningen i landet. Henrik Meinander menar vidare att denna utveckling ledde till att de svenskspråkiga blev ”mindre benägna att framhäva sin språkliga särart”.⁷⁴ Beteckningen av den egna språkgruppen som en ”svensk folkstam” var tvivelsutan ett sätt att framhäva en etnisk egenart och en avgränsning mot det finska (samt en gemenskap med det svenska i Sverige) som tydligen inte längre upplevdes som särskilt angelägen eller politiskt ändamålsenlig av svenskspråkiga opinionsbildare från och med mitten av 1960-talet. Den finlandssvenska folkstamsbegreppet fossiliserades med intakt innebörd.

För att grundligt utreda och förklara efterkrigstidens brytpunkter i finlandssvensk självförståelse och retorik krävs emellertid såväl mer djupgående som brett kontextualiserade idé- och begreppshistoriska studier. Detta underlättas av att tidens svenskspråkiga dagstidningar digitaliserats. Med hjälp av digitaliserat och sökbart material kan vi, såsom denna artikel visat, även pröva påståenden i den tidigare forskningen och utveckla det tidigare forskningsläget, i synnerhet i förhållande till översiktsverk eller synteser som Hårdstedts *Finlands svenska historia* och Meinanders *Nationalstaten*. Som historikern Nils Erik Villstrand framhållit erbjuder synteser goda möjligheter att fastställa ett forskningsläge som sedan kan vidareutvecklas genom att framföra nya forskningsresultat.⁷⁵ De digitala verktygen kan dessutom, i kombination med kännedom om kunskapsläget inom ett forskningsområde, hjälpa oss att upptäcka nya forskningsproblem. Det faktum att det finlandssvenska folkstamsbegreppet levde kvar i den svenskspråkiga offentligheten och politiken mycket längre än man tidigare trott väcker framför allt frågor om andra seglivade begrepp och föreställningar som åtminstone inte med snar verkan påverkades av andra världskrigets utgång.

74. Meinander, *Nationalstaten*, s. 148.

75. Nils Erik Villstrand, ”En multitaskig professors senkomna beaktelser och långlöpande käpphästar”, *Historisk Tidskrift för Finland* 105, 2020:3, s. 325.

Sekeljubileet av Finlands inkorporering i det ryska imperiet

Finsk och rysk historiepolitik i konflikt 1909

Hundraårsminnet av vårt lands förenig med ryska riket infaller snart. Man märker det gudnås såvisst på tonen i en del ryska prässorgan, med deras tal om "Finlands underkuvande" i det förflutna och i den närmaste framtiden.¹

DETTA CITAT UR *ÅBO UNDERRÄTTELSE*R från 1909 belyser hur den rysk-finska politiska konflikt som präglade årtiondena före Finlands självständighet blev synlig också i historiekulturen, såsom firandet av historiska jubileer. Det året uppmärksammades på både ryskt och finskt håll att det hade gått ett sekel sedan Finland, efter Sveriges nederlag mot Ryssland i finska kriget 1808–1809, införlivades i det ryska imperiet som ett storfurstendöme. Den ryska överheten tillskrev dock 1809 års geopolitiska omvälvning en helt annan betydelse än nationellt sinnade finländare. Genom att jubileet firades i en tid av politiska motsättningar blev det till ett vapen i en politisk kamp, som förutom frågan om vad som hade hänt 1809 även aktualiserade frågan om Finlands samtida och framtida statsrättsliga ställning inom det ryska imperiet.

I den här essän analyserar jag utifrån beskrivningar och debatter i rysk och finsk offentlighet det finsknationella respektive det rysk-nationella historiebruket som omgav hundraårsminnet av Finlands inkorporering i det ryska imperiet. Jag ställer följande frågor: Vilka innebörder tillskrev den ryska överheten respektive nationellt sinnade finländare de händelser som hade utspelat sig hundra år tidigare, och vilka politiska agendor drev de två parterna? På vilka platser och i

1. [Quasimodo], "Kaleidoskop", *Åbo Underrättelser* 10/1 1909.

vilka former firade de två parterna jubileet, och vad säger detta om maktrelationerna dem emellan? Hur materialiserades minnet av händelserna 1809 i form av monument och minnesmärken? Syftet är att belysa hur historiska jubileer används som verktyg i politiska och ideologiska konflikter samt hur maktrelationer påverkar olika parter möjligheter att i det offentliga rummet manifesteras sin egen tolkning av en händelse i det förflutna.²

Uppmärksammandet av historiska märkesår är ett av flera element som omfattas av det så kallade historiekulturella forskningsfältet. Historiska jubileer organiseras med syfte att befästa minnet av historiska händelser som tillskrivs särskilt stor betydelse för en nations kollektiva historiemedvetande. De omfattar till exempel offentliga ceremonier, ritualer och parader, resandet av minnesmärken samt publicerandet av historieverk. Jubileer gör det förflutna synligt i det offentliga rummet och samlar många människor, antingen som aktiva deltagare eller som passiva åskådare. Genom detta synliggör de också existensen av eventuella konkurrerande historietolkningar i ett samhälle, och uppmanar till reflektion kring historiska händelsers betydelser för samtiden – och ofta även för framtiden. Därmed kan jubileum även ses som ett verktyg som utnyttjas för att legitimera, eller alternativt ifrågasätta, samtida maktförhållanden.³

Hundraårsminnet av Finlands införlivande i det ryska imperiet var ett av flera statligt sanktionerade historiska jubileer som firades i det ryska riket mellan åren 1909 och 1913. Festligheterna ägde rum i en turbulent tid, som sedan sent 1800-tal hade kännetecknats av att olika antimonarkistiska och revolutionära rörelser utmanade ätten

2. Om hur maktrelationer påverkar möjligheterna för olika parter i en konflikt att ge synlighet åt sin egen historiska tolkning i offentligheten, se Peter Burke, "Co-memorations. Performing the past", Karin Tilmans, Frank van Vree & Jay Winter (eds.), *Performing the Past. Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2010, s. 108–109, <https://doi.org/10.1515/9789048512027-007>.
3. Richard S. Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy II. From Alexander II to the Abdication of Nicholas II*, Princeton: Princeton University Press 2000, s. 421–422; Burke, "Co-memorations", s. 108–109. Allmänt om bland annat historiska jubileers betydelse för nationsbygget under årtiondena före första världskriget, se Eric Hobsbawm, "Mass-producing traditions. Europe, 1870–1914", Eric Hobsbawm & Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press 1983, s. 263–307.

Romanovs autokratiska styre i Ryssland. Den sviktande tilltron till enväldet hade nått ett lågvattenmärke efter Rysslands katastrofala nederlag i det rysk-japanska kriget 1904–1905, som tvingat Nikolaj II att göra avkall på sin absoluta makt. Jubileerna blev ett sätt för den ifrågasatta regimen att stärka det socialt, politiskt och geografiskt splittrade rikets enhet och legitimera sin egen makt. Nikolaj II ville lyfta fram den avgörande roll tidigare regenter hade spelat för Rysslands storhet genom att visa hur de hade bidragit till imperiets geografiska expansion och försvarat det mot fiender.⁴

Från 1907 blev de historiska jubileerna allt fler och mer påkostade. Särskilt uppmärksammades segerrika slag som den ryska armén hade utkämpat i krig där Ryssland haft framgång. Två sekel hade förflutit sedan stora nordiska kriget 1700–1721, som resulterat i att Ryssland erövrade Baltikum och Finlands sydöstra delar av Sverige. Tvåhundraårsminnet av slaget vid Poltava (1709) och den ryska erövringen av Viborg (1710) uppmärksammades stort i Ryssland.⁵ På motsvarande sätt firades hundraårsminnet av slag som utspelade sig under Rysslands segerrika krig mot Frankrike 1812; ett krig som i rysk historiskrivning benämns det fosterländska kriget. Det förrevolutionära jubileumsfirandet nådde sin kulmen 1913 när man uppmärksammade Romanovdynastins trehundra år på den ryska tronen.⁶

De rysknationella narrativen kring jubileerna stod ofta i konflikt med det kollektiva finländska historiemedvetande som hade tagit form

4. Se t.ex. K.N. Tsimbaev, "Jubilee mania in late nineteenth- and early twentieth-century Russian society", *Russian Studies in History* 47, 2008:2, s. 14–16, <https://doi.org/10.2753/RSH1061-1983470202>; Wortman, *Scenarios of Power*, s. 421–422.
5. Se t.ex. Tsimbaev, "Jubilee mania"; Maria Lähteenmäki, "Satunnaisesti venäläinen Viipuri". Kampailu julkisuudesta toisena sortokautena", Marko Lamberg, Ulla Piela & Hanna Snellman (toim.), *Satunnaisesti Suomessa*, Kalevalaseuran vuosikirja 97, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018, s. 271–272; Sven Hirn, *Strövtåg i österled. Kulturhistoriska studier*, Helsingfors: Söderström & C:o 1963, s. 116–124. Det fanns även planer på att på finsk mark fira sjöslaget vid Rälax (1714), men dessa förföll på grund av första världskrigets utbrott. Se Johanna Wassholm, "Storslagen seger eller ärofyllt nederlag? Slaget vid Rälax 1714 i svensk, rysk och finsk historiekultur", Nils Erik Villstrand & Kasper Westerlund (red.), *Stor seger – litet nederlag? Perspektiv på sjöslaget vid Rälax 1714*, Meddelanden från Sjöhistoriska institutet vid Åbo Akademi 34, Åbo: Åbo Akademi 2015, s. 143–144.
6. Tsimbaev, "Jubilee mania", s. 14–16; Wortman, *Scenarios of Power*, s. 421–422. I samband med jubileerna publicerades en mängd påkostade historiska verk om de händelser som firades.

under 1800-talet parallellt med den finländska historieskrivningen.⁷ I vissa fall förklarades de avvikande uppfattningarna av att Ryssland i samband med den historiska händelse som firades hade representerat fienden för finländarna, såsom var fallet under stora nordiska kriget när Finland ännu var en del av Sverige. I andra fall handlade det om att ryssar och finländare tillskrev en historisk händelse och dess följder helt olika betydelser. Just detta var kärnan i de motsatta uppfattningar som man på ryskt, respektive finskt håll, hade om hur hundraårsjubileet av Finlands inkorporering i det ryska imperiet borde uppmärksammas.

Sekeljubileet 1909 har väckt begränsat intresse i tidigare historieskrivning. Det har kort berörts av Tuomo Polvinen i en artikel om den ryska statsministern Pjotr Stolypins roll i jubileumsarrangemangen och av Osmo Jussila i boken *Venäläinen Suomi* från 1983.⁸ För egen del har jag tidigare behandlat temat i en kort översikt på engelska.⁹ Det sekeljubileum som firades 1909 noterades däremot inte i samband med märkesåret 2009, när man i Sverige, Finland och Ryssland tillsammans uppmärksammade tvåhundraårsminnet av finska kriget och de geopolitiska omvälvningar det orsakat. Detta trots att ett av märkesårets uttalade syften var att bredda den tidigare forskningen, som i huvudsak hade fokuserat på krigshistoria och politisk historia, till att även omfatta historiebruket kring händelserna.¹⁰

7. Om bakgrunden till den politiska konflikten, se t.ex. Juhani Mylly, *Kansallinen projekti. Historiankirjoitus ja politiikka autonomisessa Suomessa*, Turku: Kirja-Aurora 2002, s. 201–205.

8. Tuomo Polvinen, "Haminan rauhan satavuotismuisto ja P. A. Stolypin", *Historiallinen Aikakauskirja* 58, 1960:1, s. 110–115; Osmo Jussila, *Venäläinen Suomi*, Porvoo: WSOY 1983, s. 61–64. Vad beträffar historiska jubileer har större intresse riktats mot tvåhundraårsjubileet av Rysslands erövring av Viborg under stora nordiska kriget 1910, som likaså omgavs av en politisk kontrovers. Se t.ex. Jussila, *Venäläinen Suomi*, s. 42–54; Hirn, *Strövtåg i österled*, s. 116–124.

9. Johanna Wassholm, "Conflicting pasts. The political uses of history by Russians and Finns during the centenary of the Diet of Porvoo and Peace of Hamina in 1909", *Revue d'Histoire Nordique* 21, 2015:2, s. 177–191.

10. Om denna ambition, se Max Engman, "1808–1809 i eftervärldens ögon", Max Engman (red.), *Fänrikens marknadsminne. Finska kriget 1808–1809 och dess följder i eftervärldens ögon*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009, s. 18. Allmänt om historiska märkesårs varierande betydelser, se även Ingmar Lindaräng, "Några perspektiv på jubileumsfiranden med anledning av Märkesåret 1809", *Historisk Tidskrift för Finland* 95, 2010:1, s. 174–186.

För att använda ett begrepp av Peter Burke kan man säga att sekeljubileet av Finlands inkorporering i det ryska imperiet blev till ett slags "minneskrig", där parterna i den politiska konflikten använde motstridiga historienarrativ som vapen.¹¹ En analys av de offentliga debatterna kring minnesåret och de sätt på vilket jubileet i praktiken firades belyser därmed hur ett historiskt märkesår blir en arena för konkurrerande historietolkningar.

MINNEN I KONFLIKT – GARANTERADE GRUNDLAGAR ELLER VILLKORSLÖST UNDERKUVANDE?

För [Finlands folk] är undertecknandet af Fredrikshamns fredstraktat icke det centrala, det betydelsefullaste eller det särskildt minnesvärda af 1809 års händelser. För oss måste Borgå landtdag och de där ömsesidigt gifvna försäkringarna utgöra det grundläggande momentet vid Finlands förening med det ryska riket.¹²

I juli 1909 fäste en skribent i *Hufvudstadsbladet* läsarnas uppmärksamhet vid hur olika den ryska överheten respektive finländarna tolkade de händelser som hundra år tidigare hade förvandlat Finland från en svensk riksdel till ett särförvaltat ryskt storfurstendöme. Året 1909 representerade för båda parterna ett historiskt märkesår men åsikterna om vilken händelse som skulle uppmärksammas gick isär. Frågan fick en särskild politisk tyngd eftersom det ryska trycket mot Finlands särställning inom imperiet åter hade hårdnat inför märkesåret, efter den liberalisering som följt på den så kallade första förryskningsperioden 1899–1905.¹³

I den finländska historieskrivningen, som avspeglade nationens kollektiva historiemedvetande, framställdes Borgå landtdag som den händelse som hade lagt grunden för Finlands ställning inom det ryska imperiet. Enligt denna tolkning hade Rysslands kejsare Alexander I

11. Burke, "Co-memorations", s. 108–109. Burke nämner de spanska och finska inbördeskrigen och deras följder som exempel på så kallade "minneskrig", där olika underordnade narrativ konkurrerade med ett dominerande narrativ.

12. "Årets hundraårsminne", *Hufvudstadsbladet* 21/7 1909.

13. Osmo Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917*, Helsinki: WSOY 2004, s. 712–715.

garanterat att finlänarna skulle få behålla den svenska tidens grundlagar och samhällsskick genom sitt tal i Borgå, och det avgivna löftet ansågs förplikta också hans efterträdare på den ryska tronen. Utifrån denna konstitutionella tolkning var storfurstendömet att betrakta som en separat statsrättslig enhet, inte en rysk provins.¹⁴ Vid tiden för sekeljubileet 1909 representerade i synnerhet senatorn och professorn Johan Richard Danielson-Kalmari den här ståndpunkten inom den finländska historieskrivningen. I sina historieverk hade han, med utgångspunkt i de garantier som Alexander I gett den finska nationen, formulerat de historiska argument som under rättskampen användes för att försvara Finlands autonoma ställning inom imperiet.¹⁵

Den finska tolkningen stod i strid med den rysknationella synen på hur händelserna 1809 hade format relationen mellan imperiet och storfurstendömet. I stället för lantdagen i Borgå betonades på ryskt håll vikten av det fredsfördrag som Ryssland och Sverige hade slutit i Fredrikshamn i september 1809, och som fastslog att Sverige villkorslöst överlämnade sina sex östliga län åt Ryssland. Enligt den här tolkningen saknade lantdagen relevans för relationen mellan storfurstendömet och imperiet, eftersom fredsfördraget gjorde slut på kriget och omkullkastade allt som eventuellt hade överenskommits i Borgå. Denna uppfattning hade blivit alltmer etablerad i rysk historieskrivning från slutet av 1800-talet, när det uppstod ett behov av att skapa ett historiskt narrativ som fungerade som motvikt till den finska "statsidén" som växte sig allt starkare.¹⁶

Stor betydelse för hur den ryska tolkningen av fredsfördraget i Fredrikshamn formades hade Kesar Filippovitj Ordins historieverk *Pokorenije Finljandij* från 1889, vars titel i svensk översättning lyder "Finlands underkuvande".¹⁷ Inför sekeljubileet publicerade den i Finland verksamma juristen och officeraren Michail Borodkin en bok om

14. Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 466.

15. Päiviö Tommila, *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia*, Porvoo: Werner Söderström 1989, s. 168–171.

16. I det ryska historiemedvetandet överskuggades finska kriget och dess följder länge av betydelsen av det så kallade fosterländska kriget mot Frankrike 1812. Tommila, *Suomen historiankirjoitus*, s. 168–171.

17. Ibid. J. R. Danielson-Kalmari publicerade 1890 ett "svar" på Ordins bok: *Finlands förenig med Ryska riket. Med anledning af K. Ordins arbete "Finlands underkuvande"*, Borgå: WSOY 1890.

Finlands historia under Alexander I:s tid, som gick i Ordins anda.¹⁸ I *Hufvudstadsbladet* framställdes verket som ett försök att i Ryssland väcka intresse för Finlands ställning inom imperiet. Reaktionära krafter hade redan en tid yrkat på att den ryska regeringen borde "fira" hundraårsjubileet genom att rätta till det "misstag" som begicks 1809 när Finland tillförsäkrades en inre autonomi.¹⁹

Ordin och Borodkin var båda amatörhistoriker och kända för att polemisera mot den finska "statsiden", bland annat i egenskap av Finlandskorrespondenter för ryska tidningar som drev en antifinsk agenda.²⁰ Deras verk om Finlands historia bidrog till att man i den ryska offentligheten började framställa händelserna 1809 i termer av "erövring", "underkastelse" och "underkuvande".

De avvikande rysknationella och finsknationella uppfattningarna om vilken händelse som hade spelat den avgörande rollen för att reglera det statsrättsliga förhållandet mellan storfurstedömet och imperiet 1809 kom att bli ett tvistefråga i samband med sekeljubileet 1909. I den spända atmosfären hade båda parter i konflikten behov av att betona sin egen tolkning av händelserna och ge den synlighet i det offentliga rummet.²¹ När finländarna således önskade uppmärksamma de "minnesrika dagarna i Borgå" i mars 1809,²² ville den ryska överheten i storfurstendömet fira undertecknandet av fredstraktaten i Fredrikshamn i september 1809 som ledde till Finlands "villkorslösa erövring". På så vis kan man betrakta uppmärksammandet av hundraårsminnet av händelserna 1809 som ett exempel på hur ett historiskt märkesår

18. Michail Borodkin, *Istorija Finljandii. Vremja imperatora Aleksandra I*, S.-Peterburg: Gosudarstvennaja Tipografija 1908. Verket ingår i Borodkins bokserie i sex delar om Finlands historia, som sträcker sig från Peter I:s till Alexander II:s regering.

19. "Ett bidrag till sekelminnet", *Hufvudstadsbladet* 31/1 1909.

20. Christoffer Sundman, "Sanningar och tendenser, smädelser och själv censur. Michail Borodkin och den finländska pressen åren 1890–1906", *HLS* 98, 2023, s. 142–143, 146–147, <https://doi.org/10.30667/hls.121846>. Närmare om Borodkins och Ordins bidrag till debatten om Finlands statsrättsliga ställning, se Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 541–595.

21. En motsvarande konflikt hade vuxit fram beträffande tolkningar av finska kriget 1808–1809. Osmo Jussila, "Från ärolöst till ärorikt. 1808–1809 års krig med ryska ögon", Max Engman (red.), *Fänrikens marknadsminne. Finska kriget 1808–1809 och dess följder i eftervärldens ögon*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009.

22. "En officiell sekelfest", *Nya Pressen* 17/9 1909. Se även t.ex. "Årets hundraårsminne", *Hufvudstadsbladet* 21/7 1909.

framhäver de motstridiga betydelser som olika grupper i splittrade samhällen tillskriver specifika händelser i det förflutna. När en grupp firar en händelse som formar dess historiska identitet, väcks hos motparten ett behov av att offentligt ge uttryck för ett motminne.²³

ETT UN DANTRÄNGT FINSKT MINNE – SEKELJUBILEET AV BORGÅ LANTDAGS ÖPPNANDE

[F]osterlandsvänner stannar vid den 29 mars, ty den dagen för 100 år tillbaka stadfäste Alexander I i Borgå domkyrka den gamla svenska konstitutionen, hvilken möjliggjort utvecklingen i Finland under det sista seklet och ensam förmår trygga framåtskridandet. [...] Dagen gick oförmärkt förbi; det fanns ingen anledning till glädjeyttringar.²⁴

I en artikel rubricerad ”Landtdagsbref”, som publicerades i *Borgåbladet* i september 1909, framhöll en anonym skribent att det enda hundraårsminne finländarna under året hade orsak att uppmärksamma var öppnandet av Borgå landtdag, som hade ägt rum den 29 mars 1809. Samtidigt antydde han att dagen inte hade blivit det storskaliga jubileum som finländarna hade hoppats på.²⁵ Reinhold von Willebrand, landtdagsman och långvarig utgivare av *Finsk Tidskrift*, var en av många opinionsbildare som beskrev landtdagen som ett av den finska nationens ”största och ljusaste” historiska minnen. Han framhöll att minnesårets huvudfest därför självfallet borde äga rum i Borgå domkyrka – på den plats där Alexander I hade garanterat de grundlagar som enligt finsk tolkning i hundra år hade utgjort ”bålverket för [finländarnas] nationella tillvaro”.²⁶

Att hundraårsdagen av Borgå landtdags öppnande inte blev den storstilade fest som många finländare hade hoppats på förklaras av det maktspel som alltid påverkar firandet av historiska jubileer. I synnerhet

23. Tsimbaev, ”Jubilee mania”, s. 15; Burke, ”Co-memorations”, s. 108–109.

24. ”Landtdagsbref”, *Borgåbladet* 23/9 1909.

25. Ibid.

26. R. F. von Willebrand, ”Borgå landtdag”, *Finsk Tidskrift* 35, 1909:3, s. 194. För inlägg med samma budskap, se t.ex. ”Fredrikshamnsmindet”, *Hufvudstadsbladet* 25/7 1909; ”Borgå landtdags öppnande. Ett betydelsefullt sekelminne”, *Hufvudstadsbladet* 28/3 1909; Kustavi Grotenfelt, ”Porvoon valtiopäivän satavuotismuisto”, *Valvoja* 29, 1909:4, s. 359–369.

i samhällen där olika historiska narrativ konkurrerar om synlighet i det offentliga rummet, har olika parter sällan likvärdiga möjligheter att ge synlighet åt sin egen tolkning av en historisk händelses betydelse. På grund av de politiska spänningar som präglade de rysk-finska relationerna 1909 ville den ryska överheten inte ge finländarna fritt spelrum att uppmärksamma Borgå lantdag. Den finsknationella tolkningen av lantdagens betydelse stod i strid med den rysknationella historieskrivningens tolkning, som i början av 1900-talet framställde finländarna som "separatister", som motarbetade imperiets intressen.²⁷

Redan i början av 1909 gjorde den ryska statsministern Stolypin kejsaren uppmärksam på att finländarna i mars planerade att fira Alexander I som skaparen av en separat finsk stat, något som han beskrev som en lögn och en förvrängd tolkning av den historiska sanningen. Stolypin hävdade att den ryska auktoriteten i storfurstendömet skulle undermineras om finländarna tilläts fira lantdagen officiellt. Kejsaren höll med om detta och gav order om att den ceremoni i Borgå som var under planering inte fick ges officiell status eller förmedla något politiskt budskap. Finlands generalguvernör Vladimir von Boeckmann gavs i uppdrag att informera de finska myndigheterna om bestämmelsen. Denne påminde upprepade gånger storfurstendömet senat om att alla ceremonier som man ämnade arrangera måste vara småskaliga, samt ha en strikt inofficiell och opolitisk karaktär.²⁸

På grund av de ryska myndigheternas strikta hållning hade finländarna inget annat val än att tona ned de ceremonier som ordnades med anledning av lantdagens öppnande den 29 mars. Firandet var inte koordinerat på statlig nivå och de evenemang som ordnades var inofficiella till sin karaktär och ägde rum inomhus. På grund av detta kunde stora folkmassor inte samlas för att fira tillsammans och synligheten i det offentliga rummet blev begränsad.²⁹ Småskaliga evenemang, i samband med vilka man framhöll betydelsen av de garantier Alexander I vid lantdagen hade gett Finland folk, arrangerades förutom i Borgå ändå på flera andra håll i storfurstendömet. Åbo hovrätt hedrade minnet av lantdagen under en plenarsession som

27. Mylly, *Kansallinen projekti*, s. 208–219.

28. Polvinen, "Haminan rauhan satavuotismuisto", s. 110–111; Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 142.

29. Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 142–143.

omfattade tal på svenska och finska och avslutades med hovrättsledamöternas hyllning till Alexander I.³⁰ Även studentkåren vid Kejserliga Alexanders Universitetet i Helsingfors ordnade en minnesfest, där professor Kustavi Grotenfelt höll ett tal om lantdagens betydelse och historikern Eirik Hornborg ett annat om finska kriget 1808–1809.³¹ På många mindre orter, till exempel i Hangö, uppmärksammades hundraårsdagen av lantdagens öppnande genom mindre evenemang i skolor och i andra samlingslokaler.³²

Den finska pressen nämnde i sin rapportering om årsdagen sällan explicit att den ryska överheten hade förbjudit finländarna att fira dagen officiellt. Däremot framhöll till exempel Reinhold von Willebrand att den rådande politiska atmosfären hämmade finländarnas festlust. Enligt honom förde det ryska trycket mot Finland invånarnas tankar till den "tid af sorg och nöd, bekymmer och mörk ovisshet" som hade präglat stämningarna under finska kriget. Lika osäker som Finlands framtid hade varit under kriget, kändes den nu, hundra år senare.³³ En annan skribent hävdade att finländarna med säkerhet skulle ha firat de positiva minnen som Borgå lantdag väckte med ett mera storartat jubileum, om inte "tidsförhållandenas tryck omöjliggjort detta och låtit glädjekänslorna förtvina."³⁴

Trots att hundraårsdagen av Borgå lantdags öppning uppmärksammades i Finland, uteblev alltså det storskaliga firandet. Detta berodde dels på att den ryska överheten hade förbjudit ett officiellt firande, dels på att det ryska politiska trycket mot Finlands särställning hämmade viljan att fira. I offentligheten rapporterades snarare om vad som skulle ha firats den 29 mars om bara den politiska atmosfären varit gynnsammare, än om ett firande som i verkligheten hade ägt rum.³⁵

30. "Sekelminnet av Borgå landtdag", *Västra Finland* 30/3 1909.

31. "Hundraårsdagen af Borgå landtdags öppnande", *Hufvudstadsbladet* 28/3 1909.

32. "100 års dagen", *Hangö-Bladet* 30/3 1909.

33. Willebrand, "Borgå landtdag", s. 192. Redan flera år tidigare hade man på finskt håll haft planer på att uppmärksamma hundraårsjubileet med en industriutställning i Helsingfors, men dessa planer förföll när den politiska konflikten tog fart. Se "Tidningsuttalanden om fredstraktaten i Fredrikshamn", *Hufvudstadsbladet* 19/9 1909.

34. "Tidningsuttalanden om fredstraktaten i Fredrikshamn", *Hufvudstadsbladet* 19/9 1909.

35. "Landtdagsbref", *Borgåbladet* 23/9 1909.

Med tanke på den betydelse lantdagen tillskrevs i det finländska historiemedvetandet verkar dagen för en stor del av storfurstendörets invånare ha passerat relativt obemärkt.

MINNET AV FREDRIKSHAMNSFREDEN – RYSK MAKTDEMONSTRATION

Den ryska överheten i Finland hade 1909 bättre möjligheter än finländarna att bestämma på vilka platser och under hurdana former sekelmannt av händelserna 1809 fick firas. Den order genom vilken myndigheterna i början av året hade förbjudit finländarna att uppmärksamma Borgå lantdag officiellt hängde samman med en förordning utfärdad av Nikolaj II på uppmaning av Stolypin. Den stadgade att officiellt firande under jubileumsåret endast fick äga rum i september, det vill säga den månad då fredstraktaten i Fredrikshamn hade undertecknats.³⁶ I juli informerade den ryska överheten att freden i Fredrikshamn skulle firas med militärparader på de orter där ryska trupper var förlagda och med minnesgudstjänster i storfurstendörets samtliga kyrkor.³⁷

Huvudfesterna skulle äga rum den 17 och 18 september. Den 17 september skulle jubileet firas i Fredrikshamn, det vill säga på den ort där fredsförhandlingarna hade förts och där fredsfördraget hade undertecknats. Följande dag, den 18 september, skulle firandet fortsätta i storfurstendörets huvudstad Helsingfors, som också var säte för den ryska generalguvernören i Finland. På så sätt lyfte man från ryskt håll dels fram den ort där de historiska händelserna för hundra år sedan hade ägt rum, dels den ort som symboliserade den samtida ryska makten över Finland. Jubileets officiella karaktär framhävdes av ett kejsarligt manifest daterat den 17 september, som innehöll ett uttalande av Nikolaj II om anledningen till firandet. Manifestet publicerades av senaten i de officiella tidningarna och i storfurstendörets författningssamling.³⁸ Eftersom just undertecknandet av fredstraktaten

36. Polvinen, "Haminan rauhan satavuotismuisto", s. 110–111.

37. "Fredrikshamnsfredens sekelmannt", *Fredrikshamns Tidning* 31/7 1909. Militärerna av 64 olika vapenslag i grupper av 25 man och cirka 650 officerare förväntades närvara vid festligheterna i september.

38. "Sekelmannt av freden i Fredrikshamn", *Åbo Underrättelser* 17/9 1909. Manifestet

i Fredrikshamn var den händelse det ryska firandet framhävde, benämndes märkesåret i den ryska offentligheten "fredsjubileet".³⁹

Det ryska jubileet var statligt och strikt organiserat uppifrån. I både Fredrikshamn och Helsingfors tilldelades militären och den ortodoxa kyrkan centrala roller när det gällde att demonstrera den ryska makten. Firandet i Fredrikshamn den 17 september bestod av gudstjänst och själamässa för de i kriget stupade soldaterna på förmiddagen, följt av en kyrklig procession och militärparad på stadens torg. Den ryska flaggan hissades på det så kallade "Fredstornet" invid torget, där man felaktigt påstod att fredsfördraget hade undertecknats. För att framhålla kopplingen till året 1809 vaktades tornet av soldater klädda i uniformer som hade använts i ryska armén under Alexander I:s tid. Ryska örlogsfartyg som låg förankrade i hamnen sköt salut och eleverna i den ryska skolan i Fredrikshamn framförde den ryska nationalhymnen. På eftermiddagen ordnades aktiviteter för officerare och soldater och dagen avslutades med bal och fyrverkerier.⁴⁰

Festligheternas officiella karaktär framhävdes genom Finlands generalguvernör Vladimir von Boeckmanns närvaro. Denne återvände till Helsingfors med ett specialtåg som avgick sent på kvällen, för att också hinna ta del av firandet i huvudstaden följande dag. Liksom i Fredrikshamn stod även en högtidlig gudstjänst med själamässa för de ryska soldater som stupat i finska kriget på jubileumsprogrammet i Helsingfors. Mässan åtföljdes av en kyrklig procession till Senatstorget. Ryska trupper som var samlade på torget paraderade förbi generalguvernören, och krigsfartygen i hamnen sköt salut. I ceremonin deltog även höga tjänstemän, inklusive den finska senatens gammalfennomanska ledamöter, samt ledande personer från stadens ryska samfund.⁴¹

Det finska bidraget till festligheterna var begränsat och ansvaret för arrangemangen låg hos senaten. När generalguvernören i juli

publicerades i flera tidningar den 18 september 1909, se t.ex. "Fredrikshamnsfredens 100-årsminne", *Hufvudstadsbladet* 18/9 1909.

39. Polvinen, "Haminan rauhan satavuotismuisto", s. 110–111.

40. "Sekelminnet", *Fredrikshamns Tidning* 18/9 1909; "Hundraårsminnet af Fredrikshamnsfreden", *Fredrikshamns Tidning* 22/9 1909; Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 141; Jussila, *Venäläinen Suomi*, s. 62–63.

41. För rapportering om festligheterna i Helsingfors, se t.ex. "Tidningsuttalanden om fredstraktaten i Fredrikshamn", *Hufvudstadsbladet* 19/9 1909. Se även Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 141; Jussila, *Venäläinen Suomi*, s. 62–63.

informerade om de ryska jubileumsplanerna, hade han bett senaten att inkomma med "förslag till sagda minnes firande" på finskt håll. I sitt svar meddelade senaten att minnesdagen skulle uppmärksammas genom flaggning och illumination av offentliga byggnader samt med minnesgudstjänster i landets kyrkor.⁴² I den finländska pressen kritiserades den gammalfennomanska senatens vilja att bidra till det ryska "fredsjubileet" tämligen öppet. Kritiska skribenter betonade att senaten inte åtnjöt det finska folkets förtroende och att den därmed inte representerade den finska nationen, i synnerhet inte den patriotiskt sinnade delen av det. Senatorerna anklagades för att stödja en rysk nationalistisk historiesyn som ensidigt framhöll de positiva följder som införlivandet i det ryska imperiet hade haft för den finska nationens utveckling. Att senaten gjorde detta i en tid då "det ryska oket" vägde tyngre än någonsin tidigare, ansågs vara förkastligt.⁴³

Däremot kritiserade den finländska pressen inte direkt den ryska överhetens vilja att fira Fredrikshamnfreden. Skribenter i den konstitutionella pressen uttryckte rentav en viss förståelse för ryssarnas önskan att "högtidlighålla sekelminnet" av fredsslutet för att hos "den nu levande generationen återuppliva minnet" av den för Ryssland viktiga historiska händelsen.⁴⁴ Samtidigt uttryckte man ogillande för det politiska budskap jubileet förmedlade och betonade att det finska folket inte hade vare sig orsak, avsikt eller vilja att delta aktivt i firandet. Som en förklaring till denna ovilja angavs samma orsak som hade lyfts fram i samband med det anspråkslösa firandet av hundraårsminnet av Borgå lantdag i mars: den ryska överhetens ständigt pågående försök att kringskära Finlands särställning inom riket.⁴⁵

42. "Årets hundraårsminne", *Hufvudstadsbladet* 21/7 1909. Generalguvernörens skrivelse och senatens svar refererades i samma nummer av tidningen: "Sekelminnet af freden i Fredrikshamn", *Hufvudstadsbladet* 21/7 1909.

43. "Det skall illumineras", *Tammerfors Nyheter* 21/7 1909. I sammanhanget kritiserades även den fennomanska historieskrivningen för att ha framställt införlivandet i det ryska imperiet som en positiv händelse för Finlands utveckling. I detta narrativ hade betydelsen av de svenska grundlagarna och den svenska samhällsordningen, vilka de konstitutionella betonade, hamnat i skymundan.

44. "En officiell sekelfest", *Nya Pressen* 17/9 1909.

45. "Årets hundraårsminne", *Hufvudstadsbladet* 21/7 1909; "Sekelminnet af freden i Fredrikshamn", *Hufvudstadsbladet* 22/7 1909.

Den närvarande tiden med dess otaliga försök att hämmande ingripa i landets utveckling och kringskära dess constitution är ej [...] egnad att stämma sinnet för de festligheter, som härstädes och annorstädes nu begås till firandet af sekelminnet.⁴⁶

Hade det inte varit för det politiska förtrycket, och för att ryssarna inte hade tillåtit finländarna att i samma omfattning fira hundraårsminnet av Borgå lantdag, så skulle finländarna, enligt dessa artiklar, inte ha varit ovilliga att delta i det ryska firandet.⁴⁷ Som ytterligare en orsak till det finska ointresset angavs att den händelse som uppmärksammades, de rysk-svenska förhandlingarna och undertecknandet av fredstraktaten i Fredrikshamn, hade avgjorts mellan Sverige och Ryssland. Eftersom representanter för den finska nationen på inget sätt hade varit involverade i överläggningarna, hade minnet av dem och dess följder "alltid lämnat [Finlands] folk kallt".⁴⁸ Ur finskt perspektiv överskuggades minnet av Fredrikshamnsfördraget därför av vikten av Borgå lantdag.⁴⁹

Eftersom man i praktiken inte kunde förhindra det ryska firandet, var konstitutionellt sinnade finländare som ville protestera mot de ryska festligheterna hänvisade till alternativa metoder. Ett sätt att protestera var att inta en likgiltig inställning. Detta tog sig uttryck till exempel i en sparsam rapportering om det ryska jubileet: medan *Finländskaja Gazetas* sidor vid tiden för jubileet fylldes av långa och detaljerade reportage om de planerade och förverkligade festligheterna,⁵⁰ var den finska pressens rapportering kring samma

46. "Sekelminnet", *Fredrikshamns Tidning* 18/9 1909.

47. "Sekelminnet af freden i Fredrikshamn", *Hufvudstadsbladet* 22/7 1909; "Sekelminnet af Fredrikshamnsfreden", *Hufvudstadsbladet* 20/9 1909, citerar *Russkije Vedomosti*.

48. "Årets hundraårsminne", *Hufvudstadsbladet* 21/7 1909.

49. Från finskt perspektiv bidrog fredstraktaten inte med något nytt till det som redan hade överenskommits vid Borgå lantdag. "En officiell sekelfest", *Nya Pressen* 17/9 1909; "Dagens hundraårsminne", *Åbo Underrättelser* 18/9 1909; "Sekelminnet af freden i Fredrikshamn", *Hufvudstadsbladet* 22/7 1909. I en artikel likställdes den överenskomelse som hade ingåtts i Borgå med engelsmännens Magna Charta: "Aftäckningen af Alexander I:s staty i Borgå domkyrka", *Tammerfors Nyheter* 29/3 1909.

50. *Finländskaja Gazeta* 1(14)/9 1909; 3(16)/9 1909; 5(18)/9 1909; 6(19)/9 1909; 8(21)/9 1909; 10(23)/9 1909; 12(25)/9 1909. Den dubbla dateringen avser den julianska kalendern som användes i Ryssland och den gregorianska kalendern som användes i Finland.

händelser slående kortfattad.⁵¹ I stället publicerade finsk press under hela året, även vid tiden för det ryska jubileet i september, stora mängder detaljerade artiklar om händelserna vid Borgå lantdag.⁵² Betydelsen av lantdagen gavs på så sätt större utrymme i tidnings-spalterna än rapporterna om det ryska firandet.

På ett mera explicit plan kunde man också förespråka bojkott, en metod som uppfattades som ett slags "krigföring utan vapen". Bojkott som en politisk strategi hade blivit vanlig i slutet av 1800-talet och även de finländska konstitutionella utnyttjade bojkotter som en form av passivt motstånd i sin kamp mot förryskningen.⁵³ Metoden tillämpades även i samband med de historiska jubileer som den ryska överheten i Finland firade i början av 1900-talet.⁵⁴

I vilken omfattning det förekom en organiserad bojkott mot det ryska "fredsjubileet" 1909 framgår inte av källorna, men den nationellt sinnade ryska pressen var inte sen att anklaga finländarna för att bojkotta "fredsjubileet" och framställa dem som fientligt inställda mot Ryssland. En skribent i *Golos Pravdy*, en av de ryska tidningar som var kända för sin antifinska agenda och vars artiklar ofta refererades i finsk press, hävdade rentav att dagen för fredsjubileet i Fredrikshamn hade förvandlats till "en dag av ondska och hat mot det ryska imperiet".⁵⁵ I *Rossija*, en annan tidning med liknande agenda, påstod i sin tur en skribent att de flesta finländare hade hörsammat den finska

51. "Sekelminnet", *Fredrikshamns Tidning* 18/9 1909; "Hundraårsminnet af Fredrikshamnsfreden", *Fredrikshamns Tidning* 22/9 1909.

52. Se t.ex. "100-årsminnet. Studentkårens fest", *Hufvudstadsbladet* 30/3 1909; "Borgå lantdag. Ett hundraårsminne", *Östra Nyland* 31/3 1909; "Haminan rauha", *Haminan Sanomat* 16/9 1909; "Haminan rauhansopimus. Satawuotismuisto", *Suomalainen Kansa* 17/9 1909.

53. Steven Duncan Huxley, *Constitutionalist Insurgency in Finland. Finnish 'Passive Resistance' against Russification as a Case of Nonmilitary Struggle in the European Resistance Tradition*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1990, s. 169–170. För ett praktiskt exempel på hur bojkott användes som ett politiskt vapen under åren kring sekelskiftet 1900, se t.ex. Johanna Wassholm, "Peddling and politics. Russian itinerant traders in the Russo-Finnish conflict, 1899–1901", *Journal of Finnish Studies* 25, 2022:2, s. 293–299, <https://doi.org/10.5406/28315081.25.2.06>.

54. Jussila, *Venäläinen Suomi*, s. 61; Rainer Knapas, "Derussifieringen av Helsingfors efter 1918", Tom Gullberg & Kaj Sandberg (red.), *Medströms – motströms. Individ och struktur i historien*, Helsingfors: Söderströms 2005, s. 290–291.

55. Artikeln i *Golos Pravdy* citerad i "Sekelminnet af Fredrikshamnsfreden", *Hufvudstadsbladet* 20/9 1909.

pressens uppmaningar att ”hålla sig på distans” från ”den galejan”, det vill säga de ryska jubileumsfestligheterna. Kritik riktades även mot att de offentliga byggnaderna i Helsingfors under jubileumsdagen hade varit svagare upplysta än på en vanlig helgdag som en form av protest, trots att den finska senaten hade beordrat illumination.⁵⁶

I den finska offentligheten associerades ”fredsjubileet” explicit med den ryska överhetens ambition att hävda sin makt över storfurstendömet. I en artikel med rubriken ”En officiell sekelfest” i *Nya Pressen*, som publicerades efter de ryska huvudfesterna i september, konstaterade skribenten att ”det ryska reaktionära lägret” hade utnyttjat jubileet för att i själva verket fira ”den andra eröfringen af Finland”. Detta var en anspelning på den ryska agendan, vars mål var ”den finska statliga autonomins upphäfvande och vårt lands närmare införlivande i den ryska statskroppen”. I sammanhanget kopplades minnet av Fredrikshamnshfreden således både till samtiden och framtiden på ett sätt som är typiskt för jubileumsfirandet. ”Så sluta sig nu vid denna officiella festlighet minnena af hvad som skett för hundra år tillbaka till förhoppningarna på hvad man anser vara omedelbart förestående.”⁵⁷

DET HISTORISKA MINNET MATERIALISERAT

Ett minnesmärke i en eller annan form öfver de händelser som för hundra år sedan ledde till [Finlands] upphöjande bland nationernas antal, hade ej behövt vara en omöjlighet i detta landet.⁵⁸

Resandet av monument och minnesmärken är en vanlig form av historiekultur. Liksom firandet av historiska jubileer var detta ett viktigt inslag i nationsbygget som tog fart i slutet av 1800-talet. Syftet med monumenten var att påminna om och bevara minnet av personer eller händelser som spelat en särskilt viktig roll för nationens

56. Kort notis i *Nya Pressen* 23/9 1909. En av de tidningar som i *Golos Pravdy* anklagades för att ha uppmanat till bojkott var *Pohjan Poika*. Enligt en korrespondent för tidningen hade finländarna på jubileumsdagen förvisso inte ”släckt ljusen och nedtagit flaggorna”, såsom de i *Pohjan Poika* hade uppmanats att göra. Däremot uppgavs att befolkningen ”ändå absolut afhöll sig från deltagande i festen”.

57. ”En officiell sekelfest”, *Nya Pressen* 17/9 1909.

58. Citatet är hämtat ur en krönika i *Nya Pressen* 30/1 1909 som bland annat behandlar ”Det resvosyska minnesmärket”.

fortlevnad och utveckling.⁵⁹ Genom att materialisera det historiska minnet ville nationsbyggarna väcka respekt, beundran eller rädsla för den egna nationen, samt stärka det kollektiva historiemedvetandet.⁶⁰ Monumentprojekt initieras ofta med anledning av historiska märkesår. Precis som andra manifestationer av det historiska minnet i samband med jubileer, blir också statyer, byggnader och andra typer av minnesmärken lätt föremål för kontrovers i samhällen som präglas av konkurrerande historietolkningar. Och precis som andra inslag i jubileumsfirandet erbjuder de ett sätt för den härskande regimen att legitimera och demonstrera sin makt i förhållande till underordnade grupper.⁶¹

Även i samband med sekeljubileet av Finlands införlivande med det ryska imperiet tog såväl den finska som den ryska parten i det pågående "minneskriget" initiativ till att resa minnesmärken för att i det offentliga rummet ge synlighet åt sin tolkning av det som hade hänt för hundra år sedan. På finskt håll fanns planer på att resa en staty över Alexander I, som i den finska historiekulturen hade börjat framställas som en av garanterna för storfurstendömetts särställning inom imperiet på grund av de löften som han avgett vid Borgå lantdag. Till minnet av hans brorson Alexander II, som på 1860-talet hade sammankallat storfurstendömetts lantdag för första gången sedan 1809, hade man på finskt initiativ rest ett storslaget monument på Senatstorget i Helsingfors redan 1894. Statyn hade spelat en viktig symbolisk roll för finländarnas kamp mot förryskningen under ofärdsåren 1899–1905.⁶²

59. Se t.ex. Liisa Lindgren, *Monumentum. Muistomerkkien aatteita ja aikaa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2000, s. 9–12.

60. Riitta Kormano, *Sotamuistomerkki Suomessa. Voiton ja tappion modaalista sovittelua*, Turun yliopiston julkaisuja C 396, Turun yliopisto: Turku 2014, s. 49. Inte sällan avbildade monumenten krig – antingen genom att lyfta fram hjältar som utmärkt sig i strid eller dem som offrat sina liv för nationen.

61. Ulf Zander, "Läroböcker i sten. Historiedidaktiska aspekter på monument och minnesmärken", Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*, Lund: Studentlitteratur 2004, s. 37.

62. Om Alexander II:s staty som en finsk nationell symbol, se t.ex. Päiviö Tommila, *Suuri adressi*, Porvoo: WSOY 1999, s. 105–110; Sofia Aittomaa, "Monumenten över Alexander II i Helsingfors och Peter den store i Viborg. Två olika öden – likheter och olikheter", *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:2, s. 198–200.

Tanken att uppföra ett monument till ära av Alexander I hade presenterats efter utfärdandet av det ryska februarimanifestet 1899 som de konstitutionella ansåg hade upphävt Finlands autonomi.⁶³ Efter sekelskiftet 1900 gick planerna i stå, men de aktualiserades på nytt när hundraårsjubileet av Borgå lantdag närmade sig. Den här gången förverkligades projektet. Uppdraget att skulptera statyn gavs åt Walter Runeberg, den finska nationalskalden Johan Ludvig Runebergs son, som även hade utfört statyn över Alexander II i Helsingfors. I jämförelse med denna, utfördes statyn över Alexander I i ett mindre format och den placerades inomhus i Borgå domkyrka. Statyn stod färdig att avtäckas i samband med den anspråkslösa ceremoni som ordnades i samband hundraårsdagen av Borgå lantdags öppnande den 29 mars 1909.⁶⁴ Platsen var väl lämpad för statyn, eftersom det var på just denna plats som Alexander I hade gett Finlands invånare de garantier som nationellt sinnade finländare ansåg utgöra grunden för storfurstendömet autonomi.⁶⁵ Statyns syfte var att för all framtid påminna finländarna om "den ädle och hans verk".⁶⁶

På grund av det mindre formatet och placeringen inne i domkyrkan kom statyn över Alexander I inte att få en lika stor betydelse som symbol för finländarnas motstånd mot förryskningen som statyn över Alexander II i Helsingfors. Trots detta såg den ryska överheten inte statyn som oproblematisht. Generalguvernören hade gett instruktioner om att statyn fick avtäckas endast på villkor att en eventuell inskription på piedestalen, om en sådan planerades, sändes till kejsaren för godkännande på förhand. Det är inte känt om initiativtagarna hade

63. Lars Nyström, *Nationalskulptören Walter Runeberg*, Borgå: s.n. 2008, s. 168–169. En kolossalbyst föreställande Alexander I hade placerats i solennitetssalen i Akademihuset i Åbo redan 1814. Därifrån flyttades bysten till Kejsarliga Alexanders Universitetets solennitetssal när universitetet flyttade till Helsingfors efter 1827. Om kolossalbysten, se Sofia Aittomaa, "Alexander I:s kolossalbyst. Från lojalism via avrussificering till rehabilitering", *Historisk Tidskrift för Finland* 98, 2013:4, s. 431–443.

64. Nyström, *Nationalskulptören Walter Runeberg*, s. 168–169. Statyn finansierades av konsulerna A. Eklöf och G. L. Söderström.

65. "Ett sekelminne i Borgå", *Hufvudstadsbladet* 20/3 1909. Talet vid avtäckningstillfället hölls av senatoren Otto Donner.

66. Se t.ex. "Aftäckningen af Alexander I:s staty i Borgå domkyrka", *Tammerfors Nyheter* 29/3 1909.

tänkt sig en inskription, men Polvinen ser generalguvernörens order som en möjlig orsak till att statyn saknar en sådan.⁶⁷

På samma sätt som den ryska överheten hade större makt än finlänarna att bestämma över det officiella jubileumsfirandet, hade den större makt att materialisera sin historiska tolkning av 1809 års händelser i det offentliga rummet. I Fredrikshamn hade ryssarna redan 1900 restaurerat ett så kallat flaggtorn, som tidigare hade varit en del av stadens bastion, i en stil som gjorde att det till det yttre påminde om tornet på Viborgs slott. Så småningom hade det restaurerade flaggtornet börjat kallas för Fredstornet för att framhäva den i Fredrikshamn undertecknade fredstraktatens betydelse för de finsk-ryska relationerna. Trots att detta var en förvrängning av historien – fördraget hade i verkligheten inte undertecknats i tornet – gjordes kopplingen mellan platsen och händelsen ännu starkare under jubileumsåret. I samband med festligheterna i staden i september 1909 fästes marmorplattor på tornets väggar. På dessa hade man graverat in namnen på de ryska trupperna som hade deltagit i erövringen av Finland och ett antal slag under finska kriget som varit segerrika för den ryska armén.⁶⁸

Fredstornet i Fredrikshamn väckte ingen större kontrovers i offentligheten, men det gjorde däremot ett monumentprojekt som inför jubileet initierades i Helsingfors. I början av 1909 blev det känt i offentligheten att några ryssar som var bosatta i Helsingfors och anfördes av köpmannen Nikolaj Timofej Rezvoj, hade tagit initiativ till att uppföra ett "fredskapell" och en minnessten invid den ortodoxa kyrkan på Skatudden med anledning av hundraårsjubileet. Syftet uppgavs vara att "förhålliga hundraårsminnet af [Finlands] förening med ryska riket". Under ledning av Rezvoj, som också stod för en del av finansieringen, utverkades hos generalguvernören tillstånd för

67. Polvinen, "Haminan rauhan satavuotismuisto", s. 142.

68. Jussila, *Venäläinen Suomi*, s. 61–62; Jussila, "Från ärolöst till ärorikt", s. 140. Våren 1909 hade en skrivelse om planerna på att fästa marmorplattor på tornets väggar och anlägga en park runt tornet sänts till guvernören i Viborgs län. Denne bad om ett utlåtande i frågan av stadsfullmäktige i Fredrikshamn, som tillsatte en kommitté för att bereda ärendet. Se "Fredstornet i Fredrikshamn och 100-årsminnet af freden", *Kotka Nyheter* 18/5 1909.

minnesmärket som skulle stå färdigt inför firandet av Fredrikshamnshundradårsjubileum hösten 1909.⁶⁹

När planerna på ett "fredskapell" på Skatudden läckte ut i offentligheten väckte de omedelbar anstöt bland nationellt sinnade finländare, inte minst därför att initiativtagaren Rezvoj från tidigare var känd som en rysk provokatör som drev en antifinländsk agenda. Kring sekelskiftet hade han skapat negativa rubriker i pressen genom att saluföra böcker och tidningar som för finländarna representerade "hvarje lögnaktig, groft tendentiös" tolkning av historien och Finlands ställning inom det ryska imperiet. Rezvoj, som öppnat sin ryska bokhandel i Helsingfors 1899, anklagades för att ha gjort sitt skyltfönster till "skådeplatsen för en högst osmaklig agitation". I affärens skyltfönster hade Rezvoj förevisat ryska tidningar som drev en antifinsk agenda, såsom *Moskovskije Vedomosti*, *Svet* och *Novoje Vremja*. Han hade också placerat ut en skylt med en text som i enlighet med en artikel i *Novoje Vremja* hävdade att ryssar utsattes för kränkningar på gatorna i Helsingfors. På finskt håll beskrevs Rezvoj som en "obildad kupets" (köpman) och en "narr" som blandade sig i politiken genom att framställa sig som en rysk "patriot".⁷⁰

När Rezvojs namn 1909 åter dök upp i offentligheten konstaterade tidningarna att den hatade generalguvernören Nikolaj Bobrikovs forna skrupelfria "hantlangare", som hade gjort sitt bästa för att få helsingforsarna att "hata ryssarna", var tillbaka.⁷¹ Att en man som han, som aldrig hade "fattat rätta innebörden af hundraårsminnet", tilläts uppföra ett monument över fredsslutet 1809, beskrevs som inget mindre än ett vanhelgande av det historiska minnet.⁷² Med kännedom om Rezvojs tidigare agitation mot storfurstendömet, påstod pressen att han snarast ville ihågkomma ett "våldsamt död", som för finländarna

69. "Ett ryskt minnesmärke i Helsingfors", *Nya Pressen* 4/1 1909. Allmänt om fredskapellet, se Riitta Pakarinen, "'Tervasan konationalismia'. Rauhan kappelin kohtalo", *Narinkka* 1996, Helsingin kaupungin museo 1997, s. 130–139.

70. "En rysk tidning om ryska bokhandlaren i Helsingfors", *Veckobladet* 22/5 1901. I artikeln refereras den ryska tidningen *Peterburgskije Vedomosti* som rapporterade att helsingforsarna numera i butikerna, förutom ryskt te, rysk tobak och ryska kattuner även kunde hitta ryska böcker.

71. "Wenäläinen muistomerkki Helsinkiin", *Turun Sanomat* 6/1 1909.

72. "En officiell sekelfest", *Nya Pressen* 30/1 1909.

hundra år senare symboliserade "en hunger som vuxit sig för stark" hos "en större nations ledare".⁷³

Förutom Rezvojs dubiösa avsikter väckte även de praktiska arrangemangen kring monumentprojektet anstöt. Det visade sig att den ryska överheten i Helsingfors hade tvångsinlöst den tomt på vilken kapellet skulle uppföras utan godkännande av stadens myndigheter.⁷⁴ I en tid då de rysk-finska relationerna diskuterades i termer av en rättskamp, blev det rättsvidriga förfarandet en viktig principfråga. Även valet av kapellets placering väckte frågor. I en artikel i tidningen *Haminan Sanomat* utgick signaturen Untamo från att ryssarna hade valt att förlägga minnesmärket till Helsingfors för att påminna finländarna om de "svarta företag och lömska intriger" som här hade utspelat sig, och som lett till att de svenska trupperna på Sveaborg kapitulerade för den ryska armén under finska kriget 1808.⁷⁵ Sveaborgs kapitulation betraktades ur rysk synvinkel som en avgörande framgång i kriget, och därmed som en bidragande orsak till att Finland kom att inkorporeras i imperiet.⁷⁶

Trots en del protester kunde monumentprojektets motståndare inte stoppa uppförandet av kapellet. Fredskapellet hann förvisso inte färdigställas till hundraårsjubileet hösten 1909, men det spelade ändå en viktig roll i firandet genom att kapellets grundsten murades den 18 september, samma dag som Fredrikshamnshundradagen firades i Helsingfors. Under ceremonin var platsen prydd med ryska flaggor, och en metallplatta med en inskription på ryska samt ryska mynt placerades i en behållare som murades in i grunden. Rezvoj deltog i murandet vid sidan av generalguvernören och andra höga ryska dignitärer i Helsingfors. En skribent i *Hufvudstadsbladet* noterade att ceremonin måste ha varit ett stort ögonblick för Rezvoj, som nu fick se sin idé bli verklighet och sitt namn för all framtid förknippas med ett byggnadsverk på "en vacker plats i den finska hufvudstaden".⁷⁷

73. "Wenäläinen muistomerkki Helsinkiin", *Turun Sanomat* 6/1 1909.

74. "Fredskapellet vid Uspenska katedralen", *Nya Pressen* 9/9 1909; "Expropriationen af mark för fredskapellet", *Nya Pressen* 16/9 1909. Mera detaljerat i "En officiell sekelfest", *Nya Pressen* 17/9 1909.

75. "Muuan muistomerkki-homma", *Haminan Sanomat* 9/1 1909 (uppl. A).

76. Martin Härdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, Stockholm: Prisma 2006, s. 82.

77. "Tidningsuttalanden om fredstraktaten i Fredrikshamn", *Hufvudstadsbladet* 19/9 1909.

Även om kapellet i officiella sammanhang benämndes Fredskapellet eller Skatuddskapellet, kom det i folkmun att associeras med Rezvoj, såsom signaturen Snapphane noterade i *Nya Pressen* redan i januari 1909: "Jag sade, och alla helsingforsare säga nog lika, det 'resvojska märket'."⁷⁸

Det ryska Fredskapellet stod efter flera dröjsmål färdigt att invigas först i slutet av oktober 1913. En inskription på en stor bronsplatta på dess vägg upplyste förbipasserande om att det var ett minnesmärke över den ryska erövringen av Finland och freden i Fredrikshamn.⁷⁹ Ur finsknationellt perspektiv blev det färdiga kapellet en symbol för ryskt förtryck och en historiesyn som stod i strid med den finska.⁸⁰ Efter att Finland hade förklarat sig självständigt från Ryssland 1917 avspeglades de negativa känslorna gentemot den före detta överheten i viljan att avlägsna sådana synliga uttryck för den ryska makten som finländarna uppfattade som symboler för förtryck.⁸¹ Bland de byggnader man snabbt ville göra sig av med fanns Fredskapellet. Det skändades med tjära av studenter 1919 och revs 1920.⁸² På så sätt utgör kapellet ett typiskt exempel på hur minnesmärken, som materialiserar det historiska minnet, blir betydelsebärande i samband med maktbyten.

HISTORISKT JUBILEUM I IDEOLOGINS TJÄNST

Bland de många historiska jubileer som firades i Ryssland under åren före första världskrigets utbrott hörde sekeljubileet av Finlands införlivande i det ryska imperiet inte till de storskaligaste. I storfurstendömet blev det däremot ett vapen i en ideologisk kamp mellan motstridiga och konkurrerande historiesyner. Båda parter i den politiska

78. "En officiell sekelfest", *Nya Pressen* 30/1 1909.

79. Kormano, *Sotamuistomerkki Suomessa*, s. 76; Jussila, *Venäläinen Suomi*, s. 63. Kapellet invigdes under ett annat stort ryskt märkesår, trehundraårsjubileet av Romanovdynastins uppstigande på den ryska tronen. Finländarna bojkottade även detta jubileum. Knapas, "Derussifieringen av Helsingfors efter 1918", s. 290–291.

80. Kormano, *Sotamuistomerkki Suomessa*, s. 76; Knapas, "Derussifieringen av Helsingfors efter 1918", s. 300.

81. Om derussifieringen, se Max Engman, "Riksupplösningar och arvtagarstater – hur upplöser man ett imperium?", Max Engman (red.), *När imperier faller. Studier kring riksupplösningar och nya stater*, Stockholm: Atlantis 1994, s. 71–118; Knapas, "Derussifieringen av Helsingfors efter 1918", s. 295–302.

82. Pakarinen, "Tervasankonationalismia", s. 38–39.

konflikt som präglade de rysk-finska relationerna vid tiden för jubileet, tvingades förhålla sig till vilken händelse som skulle uppmärksammas. I den ryska överhetens intresse låg att ge synlighet åt den rysknationella tolkningen att Ryssland villkorslöst hade underkuvat Finland genom fredstraktaten i Fredrikshamn som undertecknats i september 1809. Finländarna önskade däremot uppmärksamma betydelsen av Borgå lantdag, där Alexander I hade garanterat Finlands grundlagar under våren 1809. Kejsarens regentförsäkran vid detta tillfälle var ett löfte som enligt den finska tolkningen förpliktade även hans efterträdare på den ryska tronen.

De ojämna maktförhållandena mellan parterna begränsade finländarnas möjligheter att ge sin tolkning av historien synlighet i det offentliga rummet. Den ryska överheten hade befogenhet att inskränka det finska ihågkommandet till mindre och inofficiella ceremonier på platser som inte kunde samla stora folkmassor. Sitt eget jubileum kunde överheten däremot, med kraft i ett kejsarligt reskript som stadgade att hundraårsjubileet officiellt fick uppmärksammas endast i september, fira med militär och religiös pompa både i Fredrikshamn och storfurstendömet huvudstad Helsingfors. Parternas ojämna maktrelation blev synlig också genom att den ryska överheten kunde resa monument som på ett synligt sätt materialiserade minnet av 1809 års händelser. Det så kallade Fredskapellet invid den ortodoxa Uspenskijkatedralen i Helsingfors hann inte bli färdigt till jubileet, men blev redan i planeringsskedet en hatad symbol för det ryska förtryck som många finländare upplevde vid tiden för jubileet.

Sekeljubileet av Finlands inkorporering i det ryska riket 1909 belyser hur det kollektiva historiemedvetandet inte enbart konstrueras av historieskrivningen, utan även med hjälp av historiekulturens olika uttrycksformer. Jubileer och märkesår, som omfattar bland annat ceremonier, parader och resandet av monument, intar en viktig plats bland dessa. I synnerhet i samhällen som präglas av politisk konflikt och konkurrerande historietolkningar, utnyttjas jubileer som ett verktyg för att ge det dominerande historienarrativet synlighet i det offentliga rummet och för att driva igenom politiska agendor i samtiden och framtiden.

Illuminationer som uttryck för glädje och underdånighet i finska städer före 1809

FÖR ATT HÖGTIDLIGHÅLLA KRÖNINGEN av kung Gustav III ordnade ämbetsmän i Libelits 1772 en tillställning vid vars slut "afbrändes på et nära belägit högt Berg en stor Wård-Kase, som efter ortens plägsed är yppersta Glädje-betygelse".¹ Den som glädjeyttring tolkade kassen omtalades i en dagstidning med riksomfattande spridning som i månader fylldes av rapporter om liknande firanden. De flesta var från städer där tidigare båltraditioner var övergivna och bortglömda.² Festliga bål hade ersatts av levande ljus, lampor och lyktor i fönster och på fasader såväl i Finland som i resten av Europa. Ljuset med tillhörande dekorationer riktades utåt från byggnaderna till folkhopens beundran, ibland till tonerna av musik.³

Sådana illuminationer ordnades som en del av ceremoniellt firande som brukade inledas med en vördad gästs ankomst till staden eller en tacksägelsegudstjänst. I den tidens statsvetenskapliga tänkande var ceremonierna en central metod för att påverka undersåtarna. Deras

1. "Slutet af Berättelsen [...] I Liebelitz", *Inrikes Tidningar* 24/12 1772.
2. Kaisa Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen Posttidningarissa ja Inrikes Tidningarissa 1729–1791*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2023, s. 84, <http://urn.fi/URN:IS-BN:978-951-39-9770-0>; Kaisa Kyläkoski, "Joitakin täydennyksiä juhannuskokkojen historiaan", *Elore* 31, 2024:2, <https://doi.org/10.30666/elore.148391>.
3. Christian Schöttgen, *Historische Nachricht von denen Illuminationen, Wie solche Zu alten und neuen Zeiten bey allerhand Völkern im Gebrauch gewesen*, Dresden & Leipzig: Hekelischen Buchhandlung 1736, s. 3–4, digital version: Google, <https://books.google.fi/books?id=onNYAAAAcAAJ> (hämtad 28/3 2025); Julius Bernhard von Rohr, *Einleitung zur Ceremoniel-Wissenschaft Der großen Herren. Neue Aflage*, Berlin: Joh. Andreas Rüdiger 1733, s. 838, 841, digital version: Münchener Digitalisierungs Zentrum, München, <https://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb0557477-7> (hämtad 28/3 2025).

särskilda syfte var att inskräpa respekt för regenten, erbjuda möjlighet att visa denna respekt samt leva kvar i deltagarnas minne så att respekten inte föll i glömska. Välbekanta och upprepade ceremonier kommunicerade stabilitet och trygghet samt sociala normer såsom ståndssamhällets nivåer. För att tilldragelsen och dess budskap skulle leva kvar i deltagarnas minnen behövdes emellertid också element som väckte känslor som beundran, glädje och rädsla. Det skulle resultera i högaktning. Högaktningen framkallade underdånighet och underdånigheten gav i sin tur upphov till lydnad. Det väsentliga var att göra intryck på deltagarna.⁴

Ett av föremålen för beundran, med andra ord en påverkansmetod, var illuminationer. De väckte gemensamt upplevd glädje och förundran hos de flesta, eller kanske till och med hos alla stadsbor. Samtidigt fungerade illuminationerna i enlighet med det inledande citatet som ett bevis på glädje och högaktning, för de var gemensamt anlagda och fordrade möda och resurser av gemenskapens medlemmar. Denna tvådelade funktion gör det intressant att studera illuminationer. När blev illumination en allmän praxis i städerna? Åt vem skänkte ljuset glädje och på vilket sätt? Vilken sorts belysning var lämplig som ett uttryck för högaktning? Fanns det situationer då man avstod från illumination och vilka faktorer bidrog till det? Vilka delar av illuminationen beskrevs i text, både för att spridas till en bredare publik och för att bevaras i minnet? I den här essän behandlas illuminationer som en social praktik som speglar samhällets beskaffenhet, miljön och dåtidens teknik samtidigt som den förändras med dem. I en essä finns inte utrymme att behandla ett stort geografiskt område eller en lång tidsperiod, så den här studien inriktas på Finlands städer vars invånare fram till 1809 var undersåtar till den svenske kungen.

Ceremonier har varit föremål för både antropologisk och historisk forskning med fokus på samhällelig påverkan och betydelse.⁵ För

4. Johannes Ihre, *Dissertationis philosophicae, de usu ceremoniarum civili, partem posteriorem*, Uppsala: Uppsala universitet 1751, s. 19–28, digital version: Uppsala Universitet, Uppsala, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-382628>.

5. T.ex. Taina Syrjämaa (toim.), *Vallan jublat. Jubliivan vallan kulttuuri antiikista nykypäivään*, Turku: Kirja-Aurora 2003; Edward Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, Second edition, Cambridge: Cambridge University Press 2005; David I. Kertzer, *Ritual, Politics & Power*, New Haven: Yale University Press 1988.

det svenska 1700-talets del har särskilt Jonas Nordin och Henrika Tandefelt studerat ceremonierna som en del av den politiska kulturen.⁶ I dessa studier har konkreta aspekter, som de praktiska arrangemangen av illuminationeringen, inte varit relevanta. Samtidigt är belysningens europeiska historieskrivning inriktad på vardagen och illuminationer omtalas sparsamt.⁷ Även i de senaste finska studierna av 1700-talets urbana rum behandlas högtidskulturen och därmed också illuminationerna knapphändigt.⁸ Det är därmed ganska ont om nya studier där illuminationer spelar en mer central roll.⁹ Under förra århundradet samlade Svante Dahlström uppgifter om illuminationer i Åbo ur lokala tidningar från 1770–1827.¹⁰

6. Jonas Nordin, *Fribetstidens monarki. Konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige*, Stockholm: Atlantis 2009, digital version: Stockholms universitet, Stockholm, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-31251>; Henrika Tandefelt, *Gustaf III inför sina undersåtar. Konsten att härska och politikens kulturhistoria*, Helsingfors: Helsingfors universitet 2007, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-3916-4>; Henrika Tandefelt, ”Tacksägelse, troféer och en talmans död. Politiska ceremonier och scener under krigsåren 1788–1790”, *Sjuttonhundratals* 5, 2008, s. 25–43, <https://doi.org/10.7557/4.2859>.
7. Henri René d’Allemagne, *Histoire du luminaire depuis l’époque romaine jusqu’au XIXe siècle*, Paris: Alphonse Picard 1891, s. 214, 331–332, 483–486, digital version: E-rara, Schweiz, <https://doi.org/10.3931/e-rara-13936>; William T. O’Dea, *The Social History of Lighting*, London: Routledge & Kegan Paul 1958, s. 177–181; Wolfgang Schivelbusch, *Disenchanted Night. The Industrialisation of Light in the Nineteenth Century*, Oxford: Berg Publishers 1988, s. 137–139; Jan Garnert, *Anden i lampan. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker*, Stockholm: Carlssons 1993, s. 116–119; Jan Garnert, *Ut ur mörkret. Ljusets och belysningens kulturhistoria*, Lund: Historiska Media 2016, s. 18–22.
8. Panu Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*, Turku: Sigillum 2017, s. 47, 276–280, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-7220-03-0>; Veikka Kilpeläinen, *Kaupunki yhteisenä tilana. Kaupunkitilan käyttö kustavilaisen ajan ja autonomian ajan alun Helsingissä (1770–1820)*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2024, s. 124, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-86-0362-7>.
9. Mårten Snickare, *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre*, Stockholm: Raster förlag 2001; Christopher Landstedt, *Fester, platser och visuell kultur i Stockholm under den gustavianska epoken*, Stockholm: Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet 2023, s. 155–212, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-214463>; Melanie Doderer-Winkler, *Magnificent Entertainments. Temporary Architecture for Georgian Festivals*, New Haven: Yale University Press 2013, s. 119–145; Alice Barnaby, *Light Touches. Cultural Practices of Illumination, London 1780–1840*, Exeter: University of Exeter 2009; Alice Barnaby, *Light Touches. Cultural Practices of Illumination, 1800–1900*, London: Routledge 2017, s. 100–118.
10. Svante Dahlström, ”Illuminationer och transparanger i det forna Åbo”, *Värdrädet*, Åbo: Åbo Akademis studentkår 1921, s. 33–67.

Särskilt för 1700-talets del har tidningar och andra tryckta skildringar upprepade gånger visat sig vara de bästa källorna om offentliga högtider. Flera parter, som magistraten, lärosäten, församlingar, skrän och privatpersoner, deltog i fest- och belysningsarrangemangen, vilket gör exempelvis magistratens beslutsprotokoll till en betydligt knappare källa än den rapport om samma tilldragelse som skickades till tidningen.¹¹ Således utgår även den här essän som huvudsaklig källa från dagstidningar som digitaliserats av Nationalbiblioteket i Helsingfors och Kungliga biblioteket i Stockholm. Jag har gått igenom samtliga årgångar av *Posttidningar* och *Inrikes Tidningar* fram till 1791 samt använt ordsökningar i tidningsmaterialet för att samla in mer än 400 texter som beskriver högtidsdagar under åren 1743–1809. Av dessa innehåller knappt hälften en kortare eller längre beskrivning av belysningen.¹²

Läsningen av dessa högtidsrapporter förutsätter att historikern har insikt i den praxis som gällde för skrivande och publicering. Tidningsrapporteringen om högtidligheterna bildar en från krönikor och hovens bokföring nedärvd genre som man kan se exempel på redan i Sveriges första tidning *Posttidningar* på 1600-talet. När tidningar började ges ut utanför Stockholm fortsatte man att skicka högtidsrapporter främst till *Posttidningar* och dess efterträdare *Inrikes Tidningar* vilkas läsarkår hade den största geografiska spridningen. Tidningsläsarna upplystes om de gemensamma högtidssedernas iakttagande och texterna lämnade inget utrymme för misslyckanden eller för upplevelseskildringar. Skribenterna uppmärksammade heller inte allt som hänt och utelämnade inslag utan betydelse för dem själva, såsom vanliga människors deltagande. Skrivandet om högtiderna var heller inte något

11. T.ex. "Helsingfors den 1 November 1796", *Dagligt Allehanda* 15/12 1796; Magistraten i Helsingfors 26/10 1796 §7, Magistratens protokoll Ca:102, s. 1237, Helsingfors stadsarkiv, Helsingfors <https://ykسا.fi/100211/139879337084400> (hämtad 28/3 2025); Se även Arvi Korhonen, "Turun Tuomiokirkko vv. 1700–1827", *Turun historiallinen arkisto* 3, Turku: Turun historiallinen yhdistys 1929, s. 118–123.

12. Digital version av tidningarna *Dagligt Allehanda*, *Inrikes Tidningar*, *Posttidningar* och *Stockholms Posten*: Kungliga Biblioteket, Stockholm, <https://tidningar.kb.se/>. Digital version av tidningarna *Helsingfors Tidningar*, *Morgonbladet*, *Åbo Underrättelser*, *Åbo Tidning* och *Åbo Tidningar*: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/>.

automatiskt utan berodde utöver högtiden även på publikationskulturen som kontinuerligt förändrades.¹³

Samma förhållande gäller också för illuminationerna, så den här essän inleds med deras tidiga historia och de första uppgifterna om illuminationer från 1600-talets Sverige. I den därpå följande beskrivningen av arrangemangens generella drag begagnar jag mig av de tidningsskildringar som blev vanligare från och med 1740-talet och begränsar undersökningen till Finland. Från Finland hämtar jag även de därpå följande exemplen på olika belysningsmetoder: utplacering av ljus, transparanger och fyrverkerier. I översiktens sista del presenterar jag alternativ till illuminationerna som började förekomma från och med slutet av 1770-talet.

ILLUMINATIONERNAS FÖRHISTORIA

Illuminering av byggnadsmiljöer kan ha påbörjats redan i de första bysamhällena. Herodotos (400-talet f.v.t.) hade kännedom om en egyptisk offerfest där en lampa lämnades att brinna natten igenom utanför varje hus.¹⁴ Sedan de romerska kejsarna tillägnat sig kristendomen godtogs illuminering i kristna kretsar för såväl religiösa som sekulära firanden. Kejsaren Konstantin den Store välkomnades exempelvis till en illuminerad fransk stad år 311.¹⁵ Paris firade födelsen av landets prins med sju dagars illumination 1186, så seden hade förmodligen överlevt genom århundradena. Även 1215, när man firade en seger mot fienden i samma stad, varade illuminationen i sju dagar.¹⁶

När regenten anlände till Lübeck 1375 ansåg en krönikör att ljust hade förvandlat natten till dag.¹⁷ De här ljusen brann emellertid

13. André Krischer, "Zeremoniell in der Zeitung. Periodika des 17. und 18. Jahrhunderts als Medien der ständischen Gesellschaft", Ulrich Johannes Schneider (Hrsg.), *Kulturen des Wissens im 18. Jahrhundert*, Berlin: Walter de Gruyter 2008, s. 309–316; Nordin, *Frihetstidens monarki*, s. 111–129; David Waldstreicher, *In the Midst of Perpetual Fetes. The Making of American Nationalism, 1776–1820*, Chapel Hill: University of North Carolina Press 1997, s. 10–12, 32–35, 55; Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 75–87.

14. Schöttgen, *Historische Nachricht*, s. 5–14.

15. Ibid., s. 18–23.

16. Ibid., s. 27–28.

17. Jacob Grimm, *Deutsche Mythologie*, Göttingen: Dieterichschen Buchhandlung 1835, s. 360; F. H. Grautoff (Hrsg.), *Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar. Nach der Urschrift und mit Ergänzungen aus andern Chroniken. Die lübeckischen Chroniken in*

inte nödvändigtvis på fasaderna, för en skribent på 1730-talet var av uppfattningen att det inte förekom någon egentlig illumination i de tyska områdena, där regenter i stället välkomnades med brinnande facklor.¹⁸ Andra källor undviker att uppge en exakt tidpunkt när illuminationer tagits i bruk genom att konstatera att ett eller annat hov varit tidigare ute än något annat.¹⁹

Eftersom skildringarna av illuminationer blir avsevärt fler i källorna under 1600-talet framstår århundradet som den tid då illuminationer blev mer allmänna. Detta gäller framför allt i Frankrike, där Ludvig XIV såg offentliga spektakel och nöjen som ett viktigt förvaltningsverktyg för att vinna undersåtarnas hjärtan.²⁰ Illuminationerna fick därför inte begränsas till kungens närmiljö utan spreds över riket på tacksägelsegudstjänsternas aftnar då man tände bål runt om i Paris såväl som i andra städer.²¹

Nationella tacksägelsegudstjänster förekom även i Sverige, där de blev vanligare och mer vedertagna under trettioåriga kriget. Vid krigets slut hade också utomkyrkliga firanden etablerats.²² När både freden och drottningens födelsedag firades i Åbo i december 1649 skrev studenten Petrus Gyllenius i sin dagbok om en procession, kanonsaluter, instrumentalmusik och sång, men ingenting om illuminationer.²³ Illuminationer saknas också i andra skildringar av tacksägelsegudstjänster där kanonsaluter framstår som den vanligaste

niederdeutscher Sprache 1, Hamburg: Perthes 1829, s. 301, digital version: Münchener Digitalisierungs Zentrum, München, <https://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hbz:12-bsb0018915-9>.

18. Ibid., s. 28–29.

19. von Rohr, *Einleitung*, s. 839.

20. d'Allemagne, *Histoire du luminaire*, s. 331–332; Snickare, *Enväldets riter*, s. 33–34; Schivelbusch, *Disenchanted Night*, s. 136–139; Craig Koslofsky, *Evening's Empire. A History of the Night in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press 2011, s. 91–103.

21. Anna Maria Forssberg, *The Story of War. Church and Propaganda in France and Sweden 1610–1710*, Lund: Nordic Academic Press 2016, s. 113–117, <https://doi.org/10.2307/jj.919492>.

22. Forssberg, *The Story of War*, s. 107–108.

23. Petrus Magni Gyllenius, *Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622–1667*, utg. Reinhold Hausen, Helsingfors: J. Simelii Arfvingars tryckeri 1882, s. 141–142, digital version: Göteborgs universitetsbibliotek, Göteborg, <http://hdl.handle.net/2077/54910> (hämtad 28/3 2025).

glädjeyttringen även i Stockholm.²⁴ Sådana nöjde man sig också med vid invigningen av en kyrka i Stockholm 1688.²⁵

Ändå var illumination inte något okänt utan hade befunnits värt att dokumentera vid Karl XI:s makttillträde 1672.²⁶ Genom en tidningskälla framkommer även att illumination användes för att fira 100-årsjubileet av Uppsalafördraget 1693, men den detaljerade skildringen av händelsen vittnar om att detta var något ovanligt. Också motståndet från Stockholms prästerskap mot bruket av illumination för att fira segern i Narva 1700 visar att illuminationer var en relativt ovanlig tilldragelse.²⁷ Mot slutet av 1600-talet höll användningen av illuminationer på att bli vanligare, för det nämns i samband med kröningsfestligheterna i Åbo 1698 liksom vid firandet av segern i Narva i Viborg.²⁸ Vid samma tid ägde också en tidig illumination rum i Tyskland.²⁹ Bland tidiga exempel från London återfinns en illumination från 1716.³⁰ Generellt är det svårt att skilja på om det är bruket av illumination eller bara dokumentationen av det, alltså minneskällorna, som blir vanligare. Omnämningarna av tacksägelsedagar som firats endast med kanonsaluter på 1600-talet är dock så många att det därpå följande sekelskiftet för Sveriges del framstår som en verklig vändpunkt. Därefter användes illumination av byggnader i allt fler sammanhang och på allt fler platser.

24. Forssberg, *The Story of War*, s. 108; "Stockholm den 13 Sept.", *Posttidningar* 13/9 1686; "Stockholm den 29. Augusti", *Posttidningar* 29/8 1687; "Stockholm den 1. Oktober", *Posttidningar* 1/10 1688; "Stockholm den 23 Sept.", *Posttidningar* 23/9 1689.

25. "Stockholm den 3 Decemb.", *Posttidningar* 3/12 1688.

26. Lena Rangström, *Karl XI:s karusell 1672. En manifestation med europeiska rötter och influenser – transformerad till stormaktstidens Sverige*, Stockholm: Livrustkammaren, 1995, s. 11–14.

27. "Stockholm den 27 Februarii", *Posttidningar* 27/2 1693; Forssberg, *The Story of War*, s. 126–127; Snickare, *Enväldets riter*, s. 147–177.

28. Korhonen, *Turun Tuomiokirkko*, s. 118; Arvid Hultin, "En sällsynt skrift i vårt universitetsbibliotek", *Förhandlingar och uppsatser* 33, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1919, s. 192, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022359>.

29. Schöttgen, *Historische Nachricht*, s. 28–29.

30. Doderer-Winkler, *Magnificent Entertainments*, s. 119.

På 1600-talet hängde tacksägelsegudstjänsterna ofta ihop med krig där Sverige deltog antingen konkret eller mer symboliskt som en del av kristenheten.³¹ På 1700-talet var ottomanerna inte längre ett gemensamt hot på samma sätt som tidigare och krigen som Sverige deltog i under detta århundrade gav bara anledning till ett fåtal tacksägelsegudstjänster. Merparten av dem föranleddes av regenten och händelser i hans familj, det vill säga trygg hemkomst från resor, bröllop, kröningar och barnafödslar. Exempelvis i Åbo ordnades illumination åtminstone 1731 när Gud lovprisades för kungens lyckliga återkomst från en utlandsresa.³² När den unge tronföljaren Adolf Fredrik efter hattarnas ryska krig anlände till Sverige och strax därefter bildade familj tillkom fler orsaker att uttrycka tacksamhet.³³

Vid den här tiden växte inte bara antalet tillställningar utan även iveren att sprida information om ytterligare arrangemang i samband med tacksägelsegudstjänsten, exempelvis illuminationer.³⁴ Enligt uppgifter i tidningstexter firades kronprins Gustavs födelse i början av 1746 med illumination av Karleby stadshus och alla andra hus i staden. Illumination ordnades även i hela Nykarleby och i Borgå upplystes staden och särskilt rådhuset med olika deviser; i Tavastehus illuminerades officerarnas stora barack och i Åbo var hela staden trots den korta förberedelse tiden upplyst från klockan sex på kvällen fram till midnatt.³⁵

Utöver beskrivningar av de olika firandena publicerade *Posttidningar* vid 1700-talets mitt även allt fler berättelser om högtidlighållandet av kungligheters namnsdagar och födelsedagar. Också detta var en festkultur som Sverige anammat från Centraleuropa på

31. Forssberg, *The Story of War*, s. 47–70, 89–91, 186–191.

32. Korhonen, "Turun Tuomiokirkko", s. 118–119; Mera utförligt om detta i Kaisa Kyläkoski, "Tykinlaukauksia, puheita ja juhlaa laistusta Turussa 1722–1752", Veli Pekka Toropainen et al. (toim.), *Jublat ja juomingit*, Turku: Turun Seudun Sukututkijat ry 2025, s. 147–167.

33. Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 75–87.

34. Ibid., s. 79.

35. "Gamla Carleby, den 13. febr", *Posttidningar* 3/3 1746; "Ny Carleby, d. 31. Jan.", *Posttidningar* 24/3 1746; "Borgo, d. 4. febr", *Posttidningar* 24/3 1746; "Tawastehus den 4. febr.", *Posttidningar* 24/3 1746; "Åbo, d. 30. Januar.", *Posttidningar* 3/4 1746.

1600-talet.³⁶ Dessa högtidsdagar åtföljdes inte av någon påbjuden gudstjänst, men illumination befanns lämpligt exempelvis i Vasa vid firandet av tronföljarens namnsdag i slutet av 1746, liksom i Jakobstad ett par månader senare. Då illuminerades åtminstone rådhuset och stadens kyrka med anledning av kronsprinsens ettårsdag.³⁷ Tidningsrapporteringen uttryckte acceptans för de nya sederna och främjade därmed deras spridning.

I exemplet ovan omtalades att illuminationen i Åbo 1746 inleddes och avslutades vid särskilda tider, vilket indirekt vittnar om besluten i samband med illumineringen samt hur de kommunicerades och efterlevdes. Den mer direkta formuleringen ”anställtes, efter Magistratens förordnande, allmän Illumination” förekommer endast en gång i tidningsrapporteringen från Finland.³⁸ För att illuminationen skulle framstå som en genuin glädjeyttring försökte man förbigå eller åtminstone dölja eventuell styrning och order utifrån eller från stadens egen förvaltning, exempelvis genom den i Vasa begagnade formuleringen ”efter Stadens Inwånares af alla Stånd öfwerenskommelse”.³⁹ Uppenbarligen fick illuminationen inte framställas som obligatorisk ens i kungörelserna. I en kungörelse hösten 1744 framställde Stockholms kungliga slotts kansli åtminstone inget krav på illumination, utan uppgav att illuminationen ”utmärker then underdånige hugnad och glädie, hwars och ens plikt fordrar wid et så högt och fägnesamt tilfalle, at å daga lägga”.⁴⁰

Vid vissa högtider ansågs det tillräckligt att endast illuminera de viktigaste byggnaderna, eller så rapporterades det mer ärligt att hela staden inte var illuminerad utan ”alla förnämsta hus i staden”, ”de största Husen uti Staden” eller ”i Staden befinth. hederligare Hus”.⁴¹

36. Kyläkoski, ”Tykinlaukauksia”.

37. ”Wasa, den 7. Nov.”, *Posttidningar* 24/11 1746; ”Jacobstad, den 27. Januar”, *Posttidningar* 23/2 1747.

38. ”Ytterligare berättelse [...] I Nystad”, *Inrikes Tidningar* 21/12 1772.

39. ”Wasa, den 1 Nov”, *Inrikes Tidningar* 25/11 1796.

40. *Kungörelse, Angående Husens illumination i Staden och på Malmarne wid Hennes Kongl. Höghets Cron-Printsessans Louise Ulricas Intåg. Stockholm, af Kongl. Slotts-Cancelliet then 28. September 1744*, Calonius-Naumannska samlingen, Nationalbiblioteket, Helsingfors; jfr d’Allemagne, *Histoire du luminaire* s. 485–486.

41. ”Uhleåborg, den 27. Oct”, *Posttidningar* 24/11 1748; ”Ytterligare Berättelse [...] I Christinaestad”, *Inrikes Tidningar* 3/9 1772; ”Christinaestad, d. 26 April”, *Inrikes Tidningar* 27/5 1773; ”Helsingfors, den 24 Januarii 1790”, *Stockholms Posten* 18/2 1790.

Ägarna till dessa hus hade troligen både de största resurserna och den största sociala pressen på sig att delta i illuminationen. De förnämsta byggnaderna låg också ofta nära varandra och på centrala platser, till exempel kring torget eller på huvudgatan, vilket fick illuminationen att framstå som enhetlig även i mindre skala.⁴²

Alla såg om man inte deltog i illuminationen, liksom om man lagt ner särskild möda på den. En mörk fasad vittnade om ovilja att delta såväl i den gemensamma glädjen som i hyllandet av festföremålet. Torneå var säkerligen inte den enda platsen där byggnaderna ”woro illuminerade och alla möjelige anstalter widtagne, at betyga Yfwerbornas djupa wörnad och undergifwenhet för sin makalösa Monarch”.⁴³ Särskilt när kungen själv närvarade var enigheten som vittnade om en harmonisk samexistens viktig. När Gustav IV Adolf besökte Åbo 1796 stod invid torget grosshandlaren och brukspatronen Joseph Bremers nybyggda hus, vars illuminering han hade förbjudit i sin frånvaro. Trots detta placerade magistraten lampor på fasaden.⁴⁴ Under följande århundrade ansåg man i Stockholm att illumineringens enhetlighet och omfattning var så viktig att ljus donerades till de fattigaste stadsborna, men från 1700-talet saknas information om sådant.⁴⁵

Den gemensamma starten säkerställdes ofta med en ljudsignal i form av ett kanonskott.⁴⁶ Även sluttidpunkten tycks ha varit meddelad i förväg och kan ha markerats med en särskild åtgärd. Från Åbo berättas att belysningen varade fram till klockan tre på morgonen och avslutades med psalmsång.⁴⁷ På den ryska sidan gränsen, i Fred-

42. T.ex. ”Helsingfors, den 19. April”, *Posttidningar* 8/5 1749; ”Gamle Carleby den 6 Februarii 1778”, *Dagligt Allehanda* 24/4 1778.

43. ”Torne, den 4 November”, *Inrikes Tidningar* 24/11 1791.

44. H. G. *Portbans bref till M. Calonius 1. Åren 1791–1796*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1886, s. 286, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2016-00011084>.

45. *Minne af illuminationen i Stockholm, den 9 februari 1853. Med teckningar*, Stockholm: P. A. Huldbergs förlag 1853, s. 8, digital version: Stockholms stadsmuseum, Stockholm, <https://stockholmskallan.stockholm.se/post/8134> (hämtad 28/3 2025).

46. ”NyCarleby, den 27. Octob.”, *Posttidningar* 28/11 1748; ”Jacobstad, den 24. Oct.”, *Posttidningar* 5/12 1748; ”Jacobstad, den 7. Novemb.”, *Posttidningar* 3/12 1753; ”Åbo, d. 26 Nov.”, *Inrikes Tidningar* 21/12 1778; ”Högtideligheter. I Uleåborg”, *Inrikes Tidningar* 22/4 1779; von Rohr, *Einleitung*, s. 842.

47. ”Åbo, d. 30 Sept”, *Inrikes Tidningar* 24/10 1782; ”Wid tilfalle af [...] I Åbo”, *Inrikes Tidningar* 15/6 1772.

rikshamn, övervakade den ryske överstelöjtnanten och hans patrull både start- och sluttiden och fäste med andra ord vikt vid bådadera.⁴⁸ Ljusstyrkan var också som störst när lyktorna brann samtidigt, och enhetligheten sände ett ändamålsenligt budskap om hörsamhet och lydnad.

Starttiden för illuminationen berodde på årstiden, alltså när mörkret kunde förväntas falla. De oftast nämnda tiderna under 1700-talet är klockan 5 eller 6,⁴⁹ men exempelvis i slutet av maj var en lämplig tid först vid 10 på kvällen.⁵⁰ I Stockholm sköts en illumination upp på grund av månskenet som inföll på den planerade dagen eftersom "värkan därpå icke skulle swara emot Stadens Innewänares önskan".⁵¹ Avsaknaden av illuminationer i högtidsrapporterna kan således bero på årstiden, månfasen eller vädret.

Till vardags undvek folk att röra sig ute efter mörkrets inbrott då allt som syntes var skenet från den egna lyktan. På högtidskvällar framträdde därför staden bokstavligen i ett nytt ljus. Samtidigt påverkades upplevelsen av illuminationen av stadens former och läge. Detta återspeglas inte i 1700-talets källor, men i ett brev konstaterade en Borgåbo som såg en illumination i Helsingfors vid 1900-talets början att: "Gärna hade jag dock varit i Borgå, jag vet icke, men jag tycker att en illumination aldrig kan bli så vacker som i Borgå i dess små hus,

48. Sigurd Nordenstreng, *Fredrikshamns stads historia. Andra delen, Den ryska införlivningens tid 1742–1811*, Fredrikshamn: Fredrikshamns stad 1909, s. 324, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2021-00030906>.

49. Kl. 4: "NyCarleby, den 27. Octob.", *Posttidningar* 28/11 1748; "Uhleåborg, den 23. Decemb.", *Posttidningar* 20/11 1752. Kl. half 5: "Ekenäs, den 19. Jan.", *Posttidningar* 15/2 1748. Kl. 5: "Åbo, den 4 December", *Inrikes Tidningar* 8/1 1767; "Åbo, d. 26 Nov.", *Inrikes Tidningar* 21/12 1778; "Högtideligheter. I Cuopio", *Inrikes Tidningar* 26/7 1779; "Högtideligheter. I Ny-Carleby", *Inrikes Tidningar* 30/9 1779; "Högtideligheter. I Raumo.", *Inrikes Tidningar* 14/10 1779; "Helsingfors, den 6 Nov.", *Inrikes Tidningar* 3/7 1805. Kl. 6: "Åbo, d. 30. Januar.", *Posttidningar* 3/4 1746; "Biörneborg, d. 29 Oct.", *Posttidningar* 17/11 1748; "Jacobstad, den 24. Oct.", *Posttidningar* 5/12 1748; "Lovisa, den 23. Octob.", *Posttidningar* 8/11 1753; "Jacobstad, den 7. Novemb.", *Posttidningar* 3/12 1753; "Lovisa, d. 5 Dec", *Inrikes Tidningar* 22/2 1779; "Utdrag af et Bref ifrån Helsingfors", *Dagligt Allehanda* 30/3 1779; "Högtideligheter. I Uleåborg", *Inrikes Tidningar* 22/4 1779; "Högtideligheter. I Nystad.", *Inrikes Tidningar* 30/8 1779. Kl. 8: "Åbo, d. 30 Sept", *Inrikes Tidningar* 24/10 1782.

50. "Wid tillfälle af [...] I Åbo", *Inrikes Tidningar* 15/6 1772; "Ytterligare berättelse [...] I Nystad", *Inrikes Tidningar* 21/12 1772.

51. "Kungörelse", *Dagligt Allehanda* 6/11 1797.

som höja sig öfver hvarandra på gamla stadens backsluttningar”.⁵² Under föregående sekel skrev i sin tur Georg August Wallin, sedan han sett en illumination i S:t Petersburg: ”ehuru en sådan här icke just öfverträffar våra i Helsingfors, såg den stora staden dock nu särdeles vacker ut med sina upplysta gator, som speglade sig i Nevan.”⁵³ Många städer i Finland hade också möjlighet att utnyttja vattnet som reflekterande yta, vilket var ett av skälen till att utsmycka båtarna med lyktor.⁵⁴

Stadsborna nöjde sig inte med att betrakta illuminationerna genom sina hemfönster utan drog ut på gatorna både till fots och i vagnar.⁵⁵ Ibland förhöjdes den glädjrika och märkvärdiga stämningen av musik som spelades från kyrktornet.⁵⁶ I en tysk anvisning nämns brinnande tjärtunnor på torg och öppna platser samt eldar som frambringade mer förfinade dofter med röken.⁵⁷ Inget av detta finns omnämnt från 1700-talets Finland, men vid stadsfestligheter från följande århundrade var brinnande tjärtunnor emellanåt en del av illuminationen.⁵⁸

Rapportering av antalet åskådare ingick inte i skildringarna som skickades till tidningarna, för det var enklare att låta läsaren anta att det eftersträfvade antalet deltagare hade uppnåtts. En skildring av dem som bevittnade illuminationen i Björneborg 1748 är därför exceptionellt rik på detaljer.

52. Brev av Borgåbon Holger Nohrström citeras i Olof Mustelin, *Holger Nohrström. Biblioteksman och forskare, publicist och översättare*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1991, s. 27, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022754>.

53. Georg August Wallin, *Bref och dagboksanteckningar af Georg August Wallin*, utg. Knut Tallqvist, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1905, s. 15, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022293>.

54. T.ex. ”Björneborg, d. 29 Oct.”, *Posttidningar* 17/11 1748.

55. T.ex. ”Vid tilfälle af Hans [...] I Åbo”, *Inrikes Tidningar* 15/6 1772; ”Högtideligheter. I Torneå”, *Inrikes Tidningar* 6/5 1779; Malla Montgomery-Silfverstolpe, *Malla Montgomery-Silfverstolpes memoarer. Första delen 1782–1803*, Andra upplagan, Stockholm: Albert Bonniers förlag 1914, s. 180.

56. T.ex. ”Åbo, d. 27 Maji”, *Inrikes Tidningar* 1/6 1775; ”Afskrift af et bref ifrån Lovisa”, *Dagligt Allehanda* 30/8 1796; Se även von Rohr, *Einleitung*, s. 842.

57. von Rohr, *Einleitung*, s. 842–843.

58. ”Tammerfors d. 4 Dec.”, *Morgonbladet* 16/12 1850; ”NyCarleby 18 Sept.”, *Helsingfors Tidningar* 23/9 1863.

Desse här på orten sällsynte lustbarheter förorsakade et så starkt sammanlopp af allahanda folk, at man til deras afhållande ifrån Rådhuset och sielfwa Styckerne nödgades tillsättia dubbel wackt, ja det som roligit war, at wida ifrån landsbygden, många ridandes i största hast sig infunno, i tanka at elden war lös uti staden, befinnande sig sedan bedragne af det starcka sken illuminationerne och särdeles Rådstufwu tornet, som på långt håld tycktes stå i liusan låga, gaf ifrån sig, hwilket de med förundran åskådade, skattandes mödan wärdt at rida en mil mera eller mindre, ja en del närmare boende, höllo för intet, at löpa til for uti stickande mörcker och orent wägelag, emot det nöje de i stället för inbildad eldswåda, oförmodel. kommo at åskåda.⁵⁹

Under följande århundrade befann sig skolpojken Anders Johan Sjögren i Borgå i november 1813 och såg både illuminationer och folkmassor på gatorna.⁶⁰ Likaså nämner han folkskarorna i Åbo ett halvår senare: ”Det var allmän illumination. Gatorna voro ytterst fulla af folkmassor, som kommo och gingo. Man måste slingrande söka att komma fram genom de täta grupperna”.⁶¹

Ett tjugotal år senare uppmärksammade Zacharias Topelius inte bara storleken på folkmassan som beundrade illuminationerna utan också den församlade folkmängdens sociala mångfald. För detta använde han i sina dagboksanteckningar exempelvis uttrycket ”[t]allösa skaror af blandad qualité”.⁶² En liknande mångfald påträffades också i 1700-talets städer. Illuminationen skapade en ny sorts rum och en ny sällsformsform i det välbekanta landskapet. Ibland beskrevs människors rörelse genom det illuminerade stadsrummet med ordet ”promenera”, varvid småstädernas upplysta kvällar också kopplades till den nya parkkulturen där människor umgicks utomhus och rentav överskred vissa ståndsgränser.⁶³

59. ”Biörneborg, d. 29 Oct.”, *Posttidningar* 17/11 1748.

60. Anders Johan Sjögren, *Allmänna Ephemerider. Dagböckerna 1806–1855*, utg. Esko Häkli, Marja Leinonen & Michael Branch, Helsingfors: Nationalbiblioteket 2020, s. 1375, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-6139-0>.

61. *Ibid.*, s. 1492.

62. Zacharias Topelius, *Dagböcker, Zacharias Topelius Skrifter XXI*, utg. Pia Asp, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, anteckningar från 3/5 1836 och 3/5 1837, <https://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-7059-1525330243>.

63. ”Wid tilfälle [...] I Åbo”, *Inrikes Tidningar* 15/6 1772; ”Afskrift af et Bref ifrån Lovisa”,

I den trängsel som möjligen, eller sannolikt, uppstod i samband med illuminationen mötte man de andra stadsborna och i Tavastehus framhölls som en av illuminationens fördelar att "hwar och en kunde wid skenet af ljusstrålarne tydligen se glädjen tecknad uti sine Medborgares anlet".⁶⁴ Med illuminationerna ville man alltså både uttrycka glädje, skapa glädje och göra det möjligt att skönja den.

PASSANDE ILLUMINATIONSFORMER

Under illuminationen gladdes stadsborna inte bara över ljusprakten utan man beundrade också det sätt på vilket ljuset presenterades. Ljuset vittnade om mödan, resursanvändningen och kunnandet som fordrats, och kunde ur ett annat perspektiv också ses som ett uttryck för nivån på undersåtarnas högaktning. Ingen av 1700-talstexterna pekar mot att städerna skulle ha eftersträvat enhetlighet genom exempelvis bestämmelser om ett visst antal ljuskällor per fönster eller begränsningar av deras form. Mångfalden framstod närmast som eftersträvansvärd; även i den ovan citerade skildringen från Björneborg 1748:

[...] kl. 6 om aftonen, då alle så publique som private hus öfwer hela staden illuminerades med ansenlig myckenhet af lius i alla fönster uti åtskillige och behagelige figurer stälte; ibland hwilket alt, wackraste anseende hade de många Lanternor och lyktor, hwilka antändes öfwerst up uti Rådstufwu tornet, med speglar och förgylte samt försilfrade glas Globor emot stälte, de et härligit och wida lysande sken ifrån sig gåfwo, äfwen som ock äfwanberörde flaggade fartyg med många i taklen hängde lycktor, på strömmen mitt under staden, rätt wackert anseende giorde.⁶⁵

Enligt annonserna i en Stockholmstidning några decennier därefter, ansågs hemgjorda talgljus, vita vaxljus samt ofärgade, röda, blå, gröna, gula och bruna glaslampor passa väl till den offentliga illumineringen. Lyktor i bleckplåt såldes både med och utan stältråd och krokar för

Dagligt Allehanda 30/8 1796; Kekke Stadin, *Promenerandets historia. Från kungligt framträdande till folknöje*, Stockholm: Stockholmia förlag 2023, s. 9–10, 15–63.

64. "Tawastehus, den 26 Augusti", *Inrikes Tidningar* 23/9 1790.

65. "Biörneborg, d. 29 Oct.", *Posttidningar* 17/11 1748.

upphängning, och även mindre och större bågar för fönster där ljuskällor kunde placeras fanns till salu.⁶⁶

Varken ställningarna eller ljuskällornas placering brukar tas upp i högtidsrapporteringen, så de uppfattades förmodligen som bekanta. Det vanligaste var att låta lamporna bilda den firade kunglighetens initialer eller namn.⁶⁷ Bland de större konstruktionerna förekom äreportar och pyramider ofta.⁶⁸ Det fanns emellertid inga hinder för innovation, i synnerhet inte om den firade kungligheten åtminstone nominellt stod i centrum av arrangemanget. När Helsingfors firade kronprins Gustav Adolfs födelse i början av 1779 väckte ett lyktarrangemang på nästan elva meters höjd, ovanför fältproviantmästare Weckströms bostadshus, särskild uppmärksamhet. Lyktorna som anskaffats enkom för detta ändamål skapade bilden av en furstlig krona, prinsens namn, det svenska riksvapnet och en stigande sol som alla rörde sig i vinden.⁶⁹

Jämfört med lamparrangemangen fäste de som skrev om festligheterna större vikt vid dekorationerna, något som skymtade förbi i den ovan citerade texten från 1746 genom orden "wackre Deviser".⁷⁰ Det från franskan anammade ordet 'devis' blev vanligare i tidningarna just i samband med prins Gustavs födelsefest. I en text från Åbo 1749 är ordet devis synonymt med "en illuminerad tafla".⁷¹ De angivna detaljerna motsvarar definitionen i en handbok av skriftställaren och mångsysslaren Abraham Sahlstedt: devis var en kombination av

66. "Till salu finnes", *Dagligt Allehanda* 17/8 1775; "Till salu finnes", *Dagligt Allehanda* 18/9 1778; "Till salu finnes", *Dagligt Allehanda* 20/10 1778; "Til salu finnes", *Dagligt Allehanda* 13/10 1796; "Til salu finnes", *Dagligt Allehanda* 12/10 1797; "Til salu finnes", *Dagligt Allehanda* 17/10 1778; "Til salu finnes", *Dagligt Allehanda* 21/10 1797; "Til salu finnes", *Dagligt Allehanda* 27/10 1797; "Til salu finnes", *Dagligt Allehanda* 31/10 1797.

67. "Lovisa, den 23. Octob.", *Posttidningar* 8/11 1753; "Raumeå, den 2 Maji", *Inrikes Tidningar* 14/7 1768; "Christinaestad, d. 26 April", *Inrikes Tidningar* 27/5 1773; "Uleåborg, d. 28 Jan", *Inrikes Tidningar* 7/3 1776; "Helsingfors d. 12 Febr.", *Inrikes Tidningar* 7/3 1776; "Uleåborg, den 9 Nov", *Inrikes Tidningar* 16/12 1796.

68. "Wasa, den 19. Octob.", *Posttidningar* 7/11 1748; "Lovisa, den 1 Nov.", *Inrikes Tidningar* 21/12 1796; "Uleåborg, den 11 Dec.", *Inrikes Tidningar* 22/1 1800.

69. "Utdrag af et Bref ifrån Helsingfors", *Dagligt Allehanda* 30/3 1779.

70. "Borgo, d. 4. febr", *Posttidningar* 24/3 1746.

71. «Åbo, den 2. febr", *Posttidningar* 2/3 1749.

en allegorisk bild och text.⁷² I sin bok från 1758 beskriver Sahlstedt det äldre ordet 'sinnebild' på nästan samma sätt.⁷³

Anvisningarna följdes inte strikt, vilket irriterade en tidningsläsare i Stockholm som kritiserade en illumination han upplevt 1778 med hänvisning till Sahlstedts bok: "En af hufwud-reglorna i Sinnebildskonsten, är, til exempel, at inscription icke må innehålla mer än tre, högst fyra a fem ord; men aldeles icke långa verser".⁷⁴ Även i Åbo hade man 1749 avvikit från idealet med ett par verser på svenska.⁷⁵ I följande detaljerade beskrivning därifrån, som skrevs i slutet av 1766, bestod de flesta bildtexterna av ungefär ett halvdussin ord på latin, men från rådhuset rapporterades det mångordiga budskapets betydelse såsom många Åbobo förstod det: "När Kjärelek och styrka så göra en Kropp, Uplifwas vårt Rike och blomstrar dess kropp".⁷⁶

Verserna i fråga illustrerades av en himmel fylld med serafer, där änglarna flög med en basun i vänster hand och en lagerkrans i den högra. Inte heller detta torde ha tillfredsställt kritikern, som inte bara irriterade sig på de långa texterna utan också på de alltför lättförståeliga bildmotiven. Den missnöjda fann det opassande att fira den nyfödde prinsen med en bild på ett barn i sin vagga.⁷⁷ Det faktum att vederbörande sett en sådan bild bevisar dock att det fanns olika uppfattningar om passande bildkultur. Det bekräftas av en replik som publicerades i tidningen: i stället för att ställa krav på allegorier och bruk av främmande språk, borde det råda frihet att skänka förnöjelse och glädje till alla åskådare.⁷⁸

Samtidigt rapporterades det fortfarande från Åbo om symboliska bilder och latinska fraser. Vid rådhuset hade dock en tavla placerats mellan dessa för att med svenska verser förklara helhetens betydelse för en bredare publik.⁷⁹ Det ansågs således nödvändigt att eftersträva

72. Abraham Sahlstedt, *Sinnebilds konsten med en samling af sinnebilder och deras uttydning*, Stockholm: Lorentz L. Grefing 1758, s. 12, digital version: Biblioteken vid Lunds universitet, Lund, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-102793>.

73. Ibid., s. 3

74. "Man finner i...", *Dagligt Allehanda* 17/12 1778.

75. "Åbo, den 2. febr", *Posttidningar* 2/3 1749.

76. "Åbo, den 4 December», *Inrikes Tidningar* 8/1 1767.

77. "Man finner i ...", *Dagligt Allehanda* 17/12 1778.

78. "Den som i Dagbladet N:o 289 ...", *Dagligt Allehanda* 29/12 1778.

79. "Åbo, d. 26 Nov", *Inrikes Tidningar* 21/12 1778.

såväl det ideal som tidningsläsare och annat bildat folk kände till, som övriga stadsbors förståelse och förströelse.

Troligen utelämnades just de enklare och mer rättframma utsmäckningarna i högtidsskildringarna. Ett exempel har lyckligtvis ändå bevarats som en anekdot från Åbo. Enligt uppgift firades Gustav Adolfs födelse här med en transparang där texten lød: "Detta hafwa skomakaregesällerne gjort".⁸⁰ Sådant deltagande av hantverkare och andra stadsbor i illuminationen var säkert vanligare än vad de fåtaliga omnämnandena ger sken av.⁸¹ Ämnet berördes nämligen främst när transparangernas texter uppfattades som underhållande.⁸²

Ordet transparang är av senare snitt och användes inte i 1700-talstidningar. I stället förevisades exempelvis i Åbo 1772 två "transparente Sinnebilder", som en annan skribent kallade för "Illuminations-Taflor".⁸³ Några år senare använde en Åbobo uttrycket "Transparente-Taflor med Emblenter, lämpade til ämnet" och omnämnde senare en av dem enbart med ordet "tafla".⁸⁴ Orden som syftar på genomskinlighet visar att det rörde sig om transparanger av antingen oljat papper eller tyg, vars bilder bibringades en smula rörelse eller liv av ljuset som brann bakom dem.⁸⁵ Före 1772 saknas tydliga hänvisningar till transparanger i festskildringarna, trots att flera sådana förekom redan vid Karl XI:s maktövertagande 1672.⁸⁶ Det är således möjligt att redan den "illuminerade taflan" från 1749 syftade på en genomlyst bild och att flera, om inte alla, deviser var transparanger.

Mot slutet av seklet är "åtskillige transparanter" vanliga i beskrivningar av illumineringar, men de lämnas ofta utan närmare förklaringar. Bildernas upphovspersoner och konstnärliga nivå är okända, och invånarna i Finlands städer hade inte nödvändigtvis mycket att

80. "Finska anekdoter", *Åbo Tidningar* 24/12 1855.

81. "Wid en i Wismar anställd Illumination", *Dagligt Allehanda* 6/10 1772; Montgomery-Silfverstolpe, *Malla Montgomery-Silfverstolpes memoarer*, s. 180.

82. Henning Stålhane, *Gustaf III:s bosättning, brudfärd och biläger. Kulturbeskrivning*, Stockholm: Nordisk rotogravyr 1946, s. 155.

83. "Åbo, d. 3 Junii", *Inrikes Tidningar* 15/6 1772; "Wid tilfælde af [...] I Åbo", *Inrikes Tidningar* 15/6 1772.

84. "Åbo, d. 26 Nov.", *Inrikes Tidningar* 21/12 1778.

85. von Rohr, *Einleitung*, s. 845; Barnaby, *Light Touches. Cultural Practices of Illumination, London 1780–1840*, s. 47, 68–71; Dahlström, *Illuminationer*, s. 39–40.

86. Rangström, *Karl XI:s karusell*, s. 12.

jämföra med. Liksom promenaderna var kulturen och modet att avsiktligt beskåda och bedöma konst något nytt i 1700-talets Sverige, även om lyxkonsumtion av bildkonst redan förekommit under tidigare århundraden.⁸⁷

Betydligt mer sällsynt än transparanger var att ordna fyrverkerier, även om de vid 1700-talets början inte var några egentliga nymodigheter i Sverige. Senast 1379 användes denna kinesiska uppfinning i festliga sammanhang i Europa.⁸⁸ De tidigaste kända fyrverkerierna i Finland sågs i samband med en bröllopsfest för den högsta adeln i Åbo 1648.⁸⁹ Det var knappast det första fyrverkeriet i Sverige. Senare under seklet ordnades till exempel ett fyrverkeri i Stockholm på nyårsdagen 1689, och ett annat vid välkommandet av kungligheter till Karlskrona hösten 1698.⁹⁰

Fyrverkerier ersatte inte de offentliga illuminationerna utan var ett tillägg till dem. Exempelvis i Vasa hade magistraten ordnat en tillställning för ståndspersoner och borgerskap på arvfurstens namnsdag den 6 november 1745 och hela staden var illuminerad. Dessutom ordnade Henrik Johan Humble, fänrik från Österbottens regemente, på egen bekostnad ett omvittnat vackert fyrverkeri:

[...] då Hans Kongl. Höghets Namn bran, med en Furstel. Crona och krants, jemte andra wakra lusteldar, som i åtskillige figurer repräsenterades, under Canoners låssande på et här nära vid staden utsedt rum, hwilka ifrån Landshöfdinge sätet Korsholm beswarades.⁹¹

87. Sonya Peterson, *Konst i omlopp. Mening, medier och marknad i Stockholm under 1700-talets senare hälft*, Göteborg & Stockholm: Makadam förlag 2014, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-100419>.

88. Simon Werrett, *Fireworks. Pyrotechnic Arts and Sciences in European History*, Chicago & London: The University of Chicago Press 2010, s. 16–17.

89. V-ö W-n [Väinö Wallin, senare Voionmaa], "Kuvauksia Suomen viljelyshistoriasta VIII. Ylhäiset häät Turussa v. 1648", *Kyläkirjaston kuvalehti* 8 (B-sarja), 1895:9, s. 67–70, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/870746?page=3> (hämtad 28/3 2025).

90. "Stockholm den 7 Januarii", *Posttidningar* 7/1 1689; "Carls-Crona den 5 September", *Posttidningar* 12/9 1698.

91. "Wasa, den 7. Nov.", *Posttidningar* 24/11 1746.

Figurativiteten och allegorierna som framgår av beskrivningen var typiska för de tidiga fyrverkerierna.⁹² Årtionden därefter ordnade samme Henrik Johan Humble ett vackert fyrverkeri ”som föreställde Deras Maj:ters Krönta Namn och flere Förändringar af Eldar” i Brahestad.⁹³ I regel användes kortare formuleringar i beskrivningar av fyrverkerier. Vid tacksägelsegudstjänsten i Åbo med anledning av prinsens födelse den 22 juli 1750 beskrevs det av artillerilöjtnant Carl Blomcreutz ordnade fyrverkeriet, som inleddes och avslutades med musik och kanonsalut, endast med orden ”wackert och nögsamt”.⁹⁴ ”Raqueter, Lustbägare m. m.” omtalades som vanliga inslag i fyrverkerierna 1773.⁹⁵ De ”flera Förändringar af Eldar” som omtalas i Brahestad kan med andra ord ha bestått av element liknande dem som dokumenterats vid ett fyrverkeri i Kalmar:

4 stycken dubbla och enkla Lust-Bägare; 4 Raquet-Kistor; 2 om-löpande Hjul a 6 Smällar; 40 stycken två-skålpundiga Raquetter, försatte med allehanda Fyrwerkeri; 40 stycken et-skålpundiga försatte Raquetter; Dito 32 stycken half-skålpundiga; 8 stycken et-skålpundiga Smällare, utom mycket annat smått Fyrwerk.⁹⁶

Fänrik Humble uppgavs ha betalat för fyrverkerierna i Vasa och även artillerilöjtnant Blomcreutz uppgavs agera på egen hand. Även de flesta andra nämnda fyrverkeriarrangörerna var officerare.⁹⁷ I Åbo utgjorde coopverdiekaptenerna Nils Fisk och Jacob Strandheim ett undantag till detta. De ordnade fyrverkerier både på Åbo torg på prins Karls namnsdag och på Vårdberget på prinsessan Sophia Albertinas namnsdag i början av 1761.⁹⁸ Eftersom dessa högtider inte var särskilt betydande var männens entusiasm sannolikt snarare kopplad till

92. Werrett, *Fireworks*, s. 16–44.

93. ”Ytterligare berättelse [...] I Brahestad”, *Inrikes Tidningar* 21/12 1772.

94. ”Åbo, de 26 Julii”, *Posttidningar* 9/8 1750.

95. ”Landscrona, d. 16 Sept”, *Inrikes Tidningar* 4/10 1773.

96. ”Min Kära Bror!”, *Dagligt Allehanda* 6/3 1773.

97. Förutom de tidigare nämnda, se ”Högtideligheter. I Tawastehus”, *Inrikes Tidningar* 5/8 1779; ”Högtideligheter. I Christinaestad”, *Inrikes Tidningar* 23/9 1779.

98. ”Åbo, den 11 Februarii”, *Inrikes Tidningar* 16/3 1761; ”Åbo, den 25 April”, *Inrikes Tidningar* 7/5 1761; ”Sjöfarande [...] Åbo”, *Inrikes Tidningar* 5/11 1761.

fyrverkerier än till vördnad för kungligheterna. Efter den entusiastiska inledningen nämndes inte deras förehavanden i tidningarna förrän Fisk ordnade fyrverkerierna i samband med Gustav III:s besök i Åbo 1775.⁹⁹ En driftighet av samma slag som coopverdiekaptenernas kom till uttryck i ett fyrverkeri ordnat på Auraåns is på Karls namnsdag 1791 av det nyss grundade filantropiska sällskapet Åbo Sjömannas sällskap. Detta tycks emellertid ha varit avsett som underhållning snarare än en ceremonialitet ägnad att väcka beundran och därigenom skapa respekt för kungahuset.¹⁰⁰

Fyrverkerierna blev aldrig någon vedertagen del av illuminationerna, vilket inte minst berodde på de specialistkunskaper som de fordrade. Senast på 1770-talet separerades dessutom fyrverkerierna från högtidsstunderna i Stockholm när kringresande italienska yrkesmän på besök i staden började erbjuda fyrverkerier mot entréavgift och liknande evenemang upprepades nästan årligen.¹⁰¹ Kommersialismen anlände också till Åbo, där man till exempel ordnade ett fyrverkeri i Kuppis som avslutning på en konstridningsuppvisning 1801.¹⁰² Senare under seklet utgjorde fyrverkerier en del av nöjesparkernas program även i andra städer.

ALTERNATIV TILL ILLUMINATIONER

Eftersom högtidsarrangemangen på bemärkelsedagar syftade till att skapa en bild av gemensam entusiasm, vittnar ytterst få 1700-talskällor om ovilja att lägga privata och gemensamma pengar på krut för kanonsaluter samt talg, vax och olja till belysning som i normala situationer även användes sparsamt inomhus. Detta trots att sådana motreaktioner skulle ha kunnat förväntas under ekonomiskt dåliga

99. "Åbo, d. 27 Maji", *Inrikes Tidningar* 1/6 1775.

100. "Åbo", *Åbo Tidningar* 28/2 1791; Dahlström, *Illuminationer*, s. 45; Henrik Stenius, *Frivilligt jämlikt samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet 1987, s. III, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022702>.

101. T.ex. "Med Hans Kongl. Maj:ts", *Dagligt Allehanda* 26/4 1773; "Med Hans Kongl. Maj:ts", *Inrikes Tidningar* 10/3 1777; "Med Högwederbörlikt tilstånd", *Dagligt Allehanda* 18/3 1783.

102. "Med Högwederbörlikt tilstånd", *Åbo Tidning* 31/7 1802.

tider såsom missväxtår.¹⁰³ Illuminationer var en lyx, men kunde betraktas som så betydelsefulla att resursanvändningen var motiverad. En artikel som kritiserade överdådet hösten 1825 konstaterade exempelvis att även de fattigaste fick mer livskraft av att avnjuta den gemensamma högtidsstunden än av mager välling, och därför borde fettet som ljuskällorna tarvade inte alltid smältas till soppa.¹⁰⁴

Andra tankar luftades i två tidningsartiklar under hösten 1778. Vid den tiden kände hela kungariket till drottningens havandeskap och förberedde sig för firandet i samband med tronarvingens födelse. Redan i slutet av september hade en ämbetsman i Stockholm observerat dagliga högtidsförberedelser, vilket inspirerade honom till att i en debattartikel föreslå att man skulle avstå från den allmänna illumineringen och i stället lägga pengarna på välgörenhet. Skribenten hade själv fem fönster att lysa upp till en kostnad av en riksdaler för de 20 ljus som behövdes, men han var villig att donera en dubbelt eller till och med fyrdubbelt så stor summa så länge pengarna spenderades på ett förnuftigare vis.¹⁰⁵ Han fick stöd av en annan person men lyckades inte ändra den allmänna uppfattningen.¹⁰⁶ Två dagar efter prinsens födelse kunde man i samma tidning läsa att borgerskapet hade anhållit om tillstånd för allmän illumination hos överståthållaren, som med det kungliga majestätets bifall gav sitt beviljande för dopdagen den 10 november.¹⁰⁷ Denna glädjeyttring ansågs inte tillräcklig och därför ordnades en andra illumination för att fira drottningens kyrktagning på årets näst sista dag, och i överståthållarens kungörelse betonades att initiativet kommit från stadsborna.¹⁰⁸ Även utanför Stockholm var firandet omfattande.¹⁰⁹

Ämbetsmannen som skrivit till tidningen var dock inte ensam om sin åsikt, utan hans förslag hängde ihop med en samhällelig utveckling där välgörenhet under Gustav III:s styre formades till ett nytt sätt att hedra

103. Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 84.

104. "Om Lyx", *Åbo Underrättelser* 20/8 1825.

105. "Då nu dageligen för våra ögon...", *Dagligt Allehanda* 23/9 1778.

106. "En god Medborgare...", *Dagligt Allehanda* 30/9 1778; "Til Herr Norrmalms-bo", *Dagligt Allehanda* 7/10 1778.

107. "Sedan hos Hans Kgl. Maj:t...", *Dagligt Allehanda* 3/11 1778.

108. *Underrättelse. Stockholm then 22 December 1778*, Calonius-Naumannska samlingen, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

109. Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 84–85.

kungen och uppvisa patriotism.¹¹⁰ På 1770-talet började detta komma till uttryck i högtidsskildringarna som omnämnanden av insamlade pengar till fattiga eller utdelad mat, men texterna nämnde i regel fortfarande också alla de gamla formerna av firande, såsom illuminationer.¹¹¹

När Gustav IV Adolf, vars födelse välkomnats med två illuminationer i Stockholm, blev myndig den 1 november 1796 blev detta en orsak till firande och illuminationer i flera finska städer.¹¹² När det i början av november året därpå var dags att fira både hans födelsedag och bröllop föranledde det inte lika entusiastiska skrivelser.¹¹³ Därefter blev tidningsrapporteringen om högtiderna betydligt glesare i hela Sverige än under de båda tidigare kungarnas tid.

Högtidsrapporternas minskade antal hänger ihop med en förändrad offentlighet och med att Gustav IV Adolf upprätthöll en mindre omfattande och sparsammare hovkultur.¹¹⁴ Efter den förstfödde tronarvingens födelse bad Stockholms borgerskap i november 1799 i vanlig ordning om tillåtelse för illuminering, men fick ingen sådan, vilket också återgavs i offentligheten. Kungen meddelade det önskvärda i att pengarna i stället skulle skänkas till välgörenhet.¹¹⁵

Vid firandet av samma högtid i Uleåborg "afbrändes den 28 november, på Borgerskapets bekostnad, et stort Fyrwerkeri, hwarwid Konungens, Drottningens och Kron-Prinsens Chifre tindrade i en

110. Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 164–197.

111. T.ex. "Helsingfors, d. 28. Jan", *Inrikes Tidningar* 15/2 1773; "Wasa, den 26 Nov.", *Inrikes Tidningar* 24/12 1778.

112. "Åbo, den 1 Nov.", *Inrikes Tidningar* 15/11 1796; "Wasa, den 1 Nov.", *Inrikes Tidningar* 25/11 1796; "Utdrag af et Bref ifrån Uhleåborg, af den 6 November", *Inrikes Tidningar* 29/11 1796; "Cuopio, den 4 Nov", *Inrikes Tidningar* 9/12 1796; "Gamla Carleby, den 3 Nov.", *Inrikes Tidningar* 9/12 1796; "Jacobstad, den 2 Nov.", *Inrikes Tidningar* 14/12 1796; "Helsingfors den 1 November 1796", *Dagligt Allehanda* 15/12 1796; "Uleåborg, den 9 Nov.", *Inrikes Tidningar* 16/12 1796; "Lovisa, den 1 Nov", *Inrikes Tidningar* 21/12 1796.

113. "Åbo", *Åbo Tidningar* 13/11 1797; "Åbo, den 13 Nov.", *Inrikes Tidningar* 6/12 1797; "Åbo, den 13 Nov.", *Inrikes Tidningar* 8/12 1797; "Borgå, den 21 Nov.", *Inrikes Tidningar* 2/1 1798; "Björneborg, den 6 Nov", *Inrikes Tidningar* 20/3 1798.

114. Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 53–54; Eva-Christina Mäkeläinen, *Säätyläisten seuraläjä ja tapakulttuuri 1700-luvun jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella*, Historiallisia tutkimuksia 86, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1972, s. 21.

115. "Som Hans Kongl. Maj:t", *Inrikes Tidningar* 20/11 1799.

Äreport, med många derpå följande förändringar av wackra Lusteldar och konstfulla explosioner".¹¹⁶ I Vasa var man däremot i takt med sin tid. I tidningen rapporterades att nyheten hade väckt allmän glädje, men att man i stället för dyra och praktfulla arrangemang enhälligt beslutat att hjälpa stadens fattiga för att de liksom andra skulle ha anledning att välsigna det älskade och vördade kungahuset.¹¹⁷ Man tycktes alltså ha funnit ett nytt sätt att spela på känslor för att väcka underdånighet och hörsamhet.

Förutom hovets förmodat sparsamma vanor kunde den nya önskan att avstå från illuminationer också motiveras av en ny syn på folkmassor. Riskerna med sådana hade uppdagats senast 1778 då flera personer dog i Stockholmsträngseln under kronprinsens födelsefest.¹¹⁸ Med franska revolutionen ett decennium senare framstod de folkskaror som illuminationerna samlade som en större risk än tidigare och även från London finns uppgifter om våldsamheter i stora folksamlingar vid 1700-talets slut.¹¹⁹ I Stockholm gavs 1790 ett direktiv gällande illumineringar där:

Allmänheten påminnes, at icke ohelga denne dagens högtidlighet med buller och oljud eller utswäfningar, emedan den, som störer allmän frid och ro, skal utan skonsmål på stället gripas och efter omständigheterna alfvarsammeligen afstraffas.¹²⁰

Sju år senare ansågs det i Göteborg nödvändigt att påpeka att det ceremoniella firandet trots trånga gator och marknader "aflopp likwäl alt utan minsta buller eller oordning".¹²¹

I samband med Gustav IV Adolfs kröning våren 1800 publicerades i Finland endast skildringar av de tal- och musikevenemang som hölls vid läroanstalterna i Åbo och Björneborg, så skillnaden mot Gustav III:s

116. "Uleåborg, den 11 Dec.", *Inrikes Tidningar* 22/1 1800.

117. "Wasa, den 12 Dec.", *Inrikes Tidningar* 22/1 1800.

118. Tandefelt, *Gustaf III inför sina undersåtar*, s. 113.

119. Barnaby, *Light Touches. Cultural Practices of Illumination, 1800–1900*, s. 100–102, 104–105, 114–115.

120. "Illuminationen så i staden", *Dagligt Allehanda* 31/8 1790.

121. "Göteborg, den 11 Nov", *Inrikes Tidningar* 28/11 1797.

kröning är avsevärd.¹²² Firande av prinsens födelse i december 1802 rapporterades från Helsingfors, Uleåborg, Borgå och Ekenäs, utan att någon för årstiden lämplig illumination omnämndes.¹²³ Helt hade man trots allt inte upphört med illuminationer, som också kunde återges i högtidsskildringar. I Helsingfors illuminerades det nyinrigda rådhuset på kungens namnsdag 1804, och på kungens födelsedag tre år senare illuminerades utöver rådhuset även ett par andra offentliga byggnader vid torget.¹²⁴ De var knappast Finlands enda illumineringar vid seklets början med tanke på att skolpojken Anders Johan Sjögren i Lovisa skrev i sin dagbok om allmän illumination på kungens födelsedag i november 1806 och en annan illumination av skolbyggnaden på kungens namnsdag ett år senare.¹²⁵

Publicitet användes alltså inte längre för att förstärka betydelsen av lokala ceremonier under Gustav IV Adolfs regeringstid. Däremot fortsatte man med illuminationerna, vilket pekar på att de lokalt ansågs ha andra betydelser och värden än att uttrycka hörsamhet.

ILLUMINATIONERNAS BUDSKAP

På 1700-talet uppstod en kultur av offentliga firanden i städerna, där illuminationer ingick som en närmast självklar del. Eftersom städerna till vardags saknade ordentlig belysning gjorde illuminationerna i sin strävan efter både temporär och rumslig enhetlighet nästan oundvikligen intryck och lämnade minnesspår, vilket var ceremoniernas huvudsakliga syfte.

Skapandet av ett program bestående av olika delar krävde beslut och kommunikation, men dessa förblir osynliga i högtidsskildringarna. Det var viktigt att skapa och vidmakthålla en bild av en frivillig delaktighet som på sin höjd motiverades av plikt känsla, så att

122. Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 84; "Åbo", *Åbo Tidning* 10/5 1800; "Borgå", den 29 Apr.", *Inrikes Tidningar* 20/5 1800.

123. "Helsingfors, den 19 Dec.", *Inrikes Tidningar* 2/2 1803; "Uleåborg, den 31 December", *Inrikes Tidningar* 2/2 1803; "Borgå", *Inrikes Tidningar* 16/2 1803; "Ekenäs, den 31 Dec.", *Inrikes Tidningar* 26/4 1803.

124. "Helsingfors, den 6 Nov.", *Inrikes Tidningar* 3/7 1805; "Helsingfors, den 1 Nov.", *Inrikes Tidningar* 15/1 1808.

125. Sjögren, *Allmänna Ephemerider*, s. 45, 52.

folksamlingarna skulle sända ett budskap om så genuin och spontan glädje och högaktning som möjligt.

Högtiderna handlade om kungahuset och i illuminationerna lyftes festföremålen fram genom initialer, symboliska bilder och texter. Sådana element hörde inte till vardagen vars bildkultur fortfarande var relativt fattig. Somliga budskap krävde en tolkningsförmåga som inte alla stadsbor besatt. Dessutom var det bara somliga som hade möjlighet och vilja att skapa ljus som skilde sig ur mängden, eller ljus över huvud taget.

I det sena 1700-talets Sverige fick högtidskulturen sällskap av välgörenhetshandlingar som betraktades som ett nytt sätt att visa vördnad för kungen. Men trots att samhällets högsta instans vid åtminstone ett tillfälle kommunicerat det önskvärda i att ersätta illuminationerna med fattighjälp förblev tändandet av ljus en del av stadskulturen. Illuminationerna hade blivit en vana som överlevde och än i dag lever vidare i Finland som ljusen på självständighetsdagen, som ska förmedla både glädje och enhet.

Översättning till svenska: Mattias Huss

Runeberg under tapeten

NATIONALSKALDEN RUNEBERG hamnar fortfarande på tapeten då och då. Ibland är det verken som uppmärksammas, ibland personen. Den här gången är Runeberg aktuell på grund av ett spektakulärt fynd, en mängd manuskriptfragment som bokstavligen har befunnit sig under tapeten.

I

I november 2024 blev jag ombedd att se på några manuskriptfragment, eller rättare sagt: tre fotografier av fragment. Texterna hade upphittaren identifierat, det är fråga om några rader eller några ord ur tre dikter av J. L. Runeberg. Men vad berättar handstilen, kan det vara hans egenhändiga manuskript eller är det avskrifter av annan hand, alltså av en annan person? De tre fotografierna visar korta partier av tre tidiga dikter, från 1820-talet eller 1830: "Maj sång", "Bön" och "Der Basilica jag sådde, skjuter Malört opp". "Maj sång" ingår i Runebergs debutsamling *Dikter* från 1830. Dikten "Bön" tog Runeberg inte in i någon diktsamling, den trycktes först efter hans död. "Der Basilica jag sådde, skjuter Malört opp" ingår i *Serviska folksånger*, översatta av Runeberg. De utkom också 1830. Av den textkritiska utgåvans kommentarer till dikterna framgår att "Bön" finns i en renskrift medan de två andra saknar manuskript i J. L. och Fredrika Runebergs arkiv (Borgåsamlingen) i Svenska litteratursällskapets arkiv.¹ Det är vanskligt

1. *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg X. Kommentar till Dikter I–III* av Gunnar Castrén och Sixten Belfrage, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet & Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1938, s. 42, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb111264-faksimil>; *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg XI. Kommentar till Strödda dikter* av Gunnar Castrén och Sixten Belfrage, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet & Helsingfors: Svenska litteratursällskapet

att utfärda äkthetsbevis utgående från fotografier, så jag konstaterade att mycket talade för att fragmenten var av Runebergs egen hand, men med så knapphändig dokumentation kunde jag inte ge ett entydigt svar.

Jag fick omgående mera bildmaterial. Efter att ha studerat diktfragmenten på inemot hundra tydliga foton är jag övertygad om att de är spillror av ett omfattande egenhändigt manuskript av Runeberg. Jag har kunnat identifiera sammanlagt 32 dikter varav 28 ur *Serviska folksånger*. De övriga är, utöver de nämnda "Maj sång" och "Bön", "Vallgossen" och "Barndomsminnen". Den bevarade texten omfattar i bästa fall någon fras eller en vers, alltså en versrad, ibland bara ett ord eller en del av ett ord. När jag hade tytt dem gick de allra flesta fragmenten på fotografierna att identifiera, tack vare den utmärkta sökfunktion som Litteraturbanken tillhandahåller. Hela den textkritiska utgåvan *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg* är tillgänglig på Litteraturbanken.se.

Fragmenten hittades i samband med en renovering av ett trähus beläget i gamla stan i Viborg, den stadsdel som har kallats *die Festung*. Huset byggdes på 1840-talet av dåvarande translatorn vid hovrätten i Viborg, Pehr Ursin. Det lär vara det enda bevarade trähuset på området och ägs numera av dokumentärfilmaren Gleb Petrov med flera. Ägarna uppger att rummen i huset har rester av sju till nio lager tapeter från 1840-talet till omkring 1930. Väggarna är av bilade stockar och har spår såväl av drev mellan stockvarven och lerklining som av olika lager tapeter. Både handskrivna dokument och tidningar på ryska, svenska och rentav engelska har använts som underlag för tapeterna. Dikterna har skrivits i häften som har slaktats, varpå uppslagen eller bladen har limmats på väggarna – i flera fall över de äldsta tapeterna – för att göra underlaget slätare inför tapetseringen. När äldre lager tapeter i sin tur har avlägsnats längre fram har manuskripten rivits sönder. Ägarna

i Finland 1954, s. 108, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb111265-faksimil>; *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg XIII. II Kommentar till Lyriska översättningar* av Inger Haskå, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet & Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1982, s. 65, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb111270-faksimil>. J. L. och Fredrika Runebergs arkiv (Borgäsamlingen) SLSA 1104, Svenska litteratursällskapet i Finlands arkiv (SLS), Helsingfors. Samlingen, som omfattar merparten av Runebergs manuskript och brev, ägs av finska staten och förvarades ursprungligen i Borgå, därav namnet. Den deponerades i Svenska litteratursällskapets arkiv i Helsingfors 1981.

uppgger att huset renoverades på 1860-talet och att lagren av tapeter under och på fragmenten tyder på att manuskripten användes då.²

En del av fragmenten är minimala, andra är stora nog för att det ska framgå att Runeberg har använt ett häfte med 10,5 cm breda sidor. Höjden på häftet framgår inte av fragmenten. I Svenska litteratursällskapets arkiv finns tre bevarade häften med dikter och anteckningar från samma tid. De har sidmått 11,5 x 18 cm, 10,3 x 16 cm och 10 x 12,8 cm. Antalet blad i dem är 11, 24 och 18. Om Runeberg använde häften av motsvarande format för renskriften av översättningarna fyllde han följaktligen flera, trots sin lilla handstil. Ett inbundet exemplar av originalupplagan av *Serviska folksånger* har samma storlek: 10,5 x 18,5 cm och innehåller [6] + 126 sidor.³

Förhandscensur råde under den tid Runeberg var verksam. Eftersom ordet "Imprimatur" (må tryckas) är skrivet invid den dikt som står först i den tryckta samlingen och censorns namnteckning (på ett annat fragment) delvis har bevarats står det klart att fragmenten är resterna av det manuskript som censorn Johan Magnus af Tengström läste och godkände för tryckning. Censorn skulle få en fullständig renskrift att läsa, men både Tengström och Runeberg verkar ha följt bestämmelserna som det passade dem. Manuskriptet med dikterna i *Serviska folksånger* lämnades in till censurkommittén den 25 oktober 1830 och tryckningstillståndet gavs den 30 oktober. Av förordet till samlingen finns inga spår bland fragmenten. Runeberg har daterat förordet den 6 december 1830 och det är möjligt att censorn inte hade läst det.⁴

Fyndet i Viborg är med stor sannolikhet resterna av ett fullständigt manuskript, även om de identifierade dikterna endast utgör närmare

2. Uppgifter av Gleb Petrov i e-brev mellan november 2024 och april 2025 till artikel-författaren.

3. Tack till Gleb Petrov som fotograferade om några fragment med infogad linjal. Måtten på häftena finns i *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg X. Kommentar till Dikter I–III*, s. 8–10. Exemplaret av *Serviska folksånger* ingår i J. L. och Fredrika Runebergs arkiv (Borgåsamlingen) SLSA 1104, SLS.

4. Mera om censuren och J. M. af Tengström som Runebergs censor i avsnittet "Runeberg och censuren" i Pia Forssell, *Författaren, förläggarna och förskarna. J. L. Runeberg och utgivningshistorien i Finland och Sverige*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009, s. 61–65. På s. 63 finns en bild som återger Tengströms "Imprimatur" på ett annat av Runebergs manuskript.

hälften av hela samlingen om 58 dikter. Fragmenten är nämligen någorlunda jämnt fördelade på början, mitten och slutet av samlingen, och Runeberg har skrivit på bladens båda sidor. Enligt uppgift av Gleb Petrov syns text på baksidan av blad som inte är helt fastlimmade vid underlaget. Häftena har använts också som sättningsmanuskript för samlingen, markeringar har gjorts vid ombrytningen.

Serviska folksånger utkom i Helsingfors i december 1830 och omfattar alltså 58 dikter av den tyska förlagans 70. Runeberg redogör själv i ett förord för språkforskaren Vuk Karadžićs samlingar *Srpske Narodne pjesme*, som Peter von Goetze översatte till tyska 1827. Goetze hade tidigare varit chef för den protestantiska avdelningen vid ryska Ministeriet för kyrkliga ärenden och folkbildning. Han skänkte tolkningarna *Serbische Volkslieder* till Cygnæus som var biskop för de lutherska församlingarna i Petersburgsdistriktet och president i riksgeneralkonsistoriet i Sankt Petersburg.⁵ Dennes son Fredrik tog med sig boken till Helsingfors där Runeberg upptäckte den senhösten 1828 och började översätta i exemplaret som har bevarats. Översättningarna spelar en viktig roll för Runebergs författarskap. De inspirerade honom till den jämförelsevis avskalade idyll och epigram-diktningen som står för det egentligt nyskapande i hans lyrik.⁶ Även om fyndet i Viborg just inte kan ge nya insikter om Runebergs arbete är det ett mindre mirakel att en handskrift till översättningarna har dykt upp, nästan 200 år efter tillkomsten.

5. "Peter von Goetze", Wikipedia, https://de.wikipedia.org/wiki/Peter_von_Goetze (hämtad 25/4 2025); om Zacharias Cygnæus d.y. se Wilhelm Lagus, *Album studiosorum Academiae aboensis MDCXL–MDCCCXXII. Åbo akademis studentmatrikel ånyo upprättad. Senare afd. 1740–1827*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1892–1895, s. 268. Tidigare forskning har inte noterat det professionella sambandet mellan Goetze och Cygnæus.
6. Betydelsen av *Serviska folksånger* i Runebergs verk har kortfattat behandlats av Barbara Lönnqvist, "Runebergs serbiska sånger", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 79, 2004, s. 167–178, och ingående av Sonja Bjelobaba i avhandlingen *Översättning i nationens tjänst. J. L. Runeberg och de centralsydslaviska folksångerna*, Göteborg: Göteborgs universitet 2014.

II

Många frågor återstår. Till vem har Runeberg gett manuskripten? Hur har de hamnat i Viborg? Och varför har de använts som underlag för tapeterna i Pehr Ursins förmak? Det frågtes blott, men inga svar kan ges, åtminstone inga säkra. Det finns i alla fall ledtrådar som visar på möjliga svar.

Hade Runeberg alls några kontakter till Karelen eller övriga östra Finland? Han var född i Jakobstad, gick i skola i Uleåborg och Vasa, studerade i Åbo och flyttade med universitetet till Helsingfors 1828 och till Borgå 1837. Bortsett från åren 1824 och 1825 då Runeberg var informator i Saarijärvi och Ruovesi (nordväst om Jyväskylä respektive norr om Tammerfors) vistades han vid Finlands västkust eller sydkust hela sitt liv. Ett undantag var resan i juni 1838 när Runeberg som ny gymnasielektor skickades av domkapitlet i Borgå för att inspektera elementarskolorna i Viborgs län: Villmanstrand, Nyslott, Sordavala och Kexholm. Skolorna i Viborg ingick inte i uppdraget och han passade inte heller på att besöka staden. Runebergs östfinska nätverk var alltså begränsat, men inför debuten hade han anledning att vidga sina geografiska vyer.

Runebergs debutsamling *Dikter* utkom i april 1830. Han gav ut dikterna själv, på eget förlag skulle vi säga i dag, eftersom det inte fanns förlag i modern mening i Finland då. För att bekosta papper och tryckning samlade han in pengar genom subskription. Hugade köpare antecknade sig på listor och betalade för boken i förskott, eller förband sig att lösa ut den. Priset var tre rubel. Det var vänner, studenter och hyggliga bekanta till Runeberg som på sina respektive hemorter eller arbetsplatser gick runt med de handskrivna listorna. I en anteckningsbok gjorde Runeberg en förteckning över sina "Commissionärer", som täckte Finland från Uleåborg till Kexholm och därtill S:t Petersburg. I Viborg har vi till exempel "J. Lagus", J för Johan som var son till professor Anders Lagus och då nybliven lektor i Viborg – Runeberg kände familjen sedan studenttiden i Åbo.⁷

7. Runebergs anteckningsbok med listor över kommissionärer, ekonomiska transaktioner m.m.: se *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg XIX. Varia. Supplementband* utg. av Pia Forssell, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet & Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2004, s. 78–80,

Andra som ställde upp var den tidigare nämnda biskopssonen Fredrik Cygnæus, som skulle skaffa subskribenter i S:t Petersburg, och J. V. Snellman som då var informator i Vichtis, väster om Helsingfors. De hörde till Runebergs närmaste vänner och delade en lägenhet i Helsingfors – på Stora Robertsgatan – med honom. En som också kamperade i lägenheten då och då hette Theodor Mollin, och han hörde både till studentkamraterna sedan tidigt 1820-tal och till kommissionärerna.⁸ Mollin skulle värva subskribenter på diktsamlingen i Kuopio och Nyslott. Tyvärr ingår ingen tryckt förteckning över subskribenterna i diktsamlingen, men Mollin tycks verkligen ha samlat många subskriptioner på den. Av Runebergs vänner var Mollin den som rörde sig mest i östra Finland. Redan det tyder på att det var med honom manuskriptet till *Serviska folksånger* hamnade där.

Theodor Mollin var jämnårig med Runeberg och hörde till den österbottniska studentavdelningen i likhet med Runeberg, Snellman och J. J. Nervander. De här tre blev alla i sinom tid magistrar och professorer, Runeberg visserligen titulärprofessor. Mollin däremot avlade juridisk ämbetsexamen och utbildade sig till lantmätare. Runebergs outtröttlige levnadstecknare Strömborg beskriver Mollin som ”en exalterad ynglingasjäl” som var ”Runeberg mycket hängiven. Oaktat deras vägar tidigt skildes, bevarade Runeberg honom ännu på sin ålderdom i kärt och tacksamt minne”.⁹ Det här är påfallande stora ord från Runebergs sida, om det var så han uttryckte sig.

Ett PM som Runeberg gjorde över distributionen av *Dikter* visar att Mollin fick hela 56 exemplar av samlingen, av sammanhanget att döma dels för utdelning till subskribenter i Kuopio (och Nyslott), dels för försäljning.¹⁰ Mollin vistades i Kuopio både 1830 och 1831. Där

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb9845666-faksimil> samt *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg XX. Kommentarer till Varia*, Pia Forssell & Carola Herberts (red.), Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet & Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2005, s. 91–94, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb10132201-faksimil>.

8. Runebergs boende: J. E. Strömborg, *Biografiska anteckningar om Johan Ludvig Runeberg I–III. 1804–1837*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1928, s. 126–127.

9. Strömborg, *Biografiska anteckningar om Johan Ludvig Runeberg I–III*, s. 128.

10. PM 1.V.7.5.2.006, J. L. och Fredrika Runebergs arkiv (Borgåsamlingen) SLSA 1104, SLS. Det framgår där att Runeberg hade fått betalning för sexton exemplar.

umgicks han med den unge konstnären Magnus von Wright. Denne förde dagbok och antecknade den 8 januari 1831 att Mollin hade sålt två exemplar av Runebergs *Dikter* till honom. ”På köpet fick jag en liten bok, innehållande öfversättningar af *Serviska Folksånger*”. Den 10 februari noterade von Wright att han hade ”målade en Siluette (åt Mollin) af mag. L. Runeberg – Mollin har honom aftagen efter skuggan”.¹¹ Siluetten av Runeberg är ett slags idolporträtt, och ett undantag till de blombuketter eller andra biedermeiermotiv för minnesalbum som Magnus von Wright enligt dagboken målade på beställning av unga män i Kuopio med omnejd, som med bilderna uppvaktade unga damer i staden eller på herrgårdarna i trakten. Att Mollin ville ha en bild av Runeberg kan ses som ett uttryck för den tillgivenhet Strömborg nämner.

Ett annat tecken på Mollins beundran är att han bad om ”en vers” av Runeberg (och av Nervander) för sin fästmöns minnesalbum. Han var upp över öronen förälskad när han berättade om sin förlovning ”med den Ljufvaste Flickan i Landet och den vackraste i Åbo och Kuopio Län der jag känner dem alla”.¹² Flickan var den 18-åriga Henriette Wallenius, sondotter och arvtagerska till ”karelska kungen”, kronofogden Gabriel Wallenius. Mollin insåg att han som fattig lantmäteriauskultant inte var något gott parti. Dels gruvade han sig över sin fattigdom och över att bli betraktad som lycksökare, dels tvekade han inte att använda sina immateriella tillgångar i form av begåvade vänner för att göra ett gott intryck på flickans familj. Han var tydlig med att vännerna skulle skriva ut sina namn på bladen till minnesalbumet och därtill bad han om att ”en allusion göres i förbig^{de} å det förhållande till Er hvilket varit mig till hugnad äfven der mitt namn ej eljest vore känt”.¹³

Även om Runeberg redan var stor i Mollins ögon är det ändå skäl att påpeka att poeten vid den här tiden inte var någon diktarfurste och antagligen okänd i Savolax och Karelen. Det framgår inte om Mollin

11. Ferdinand von Wright & Wilhelm von Wright, *Dagböcker 1. Magnus von Wright Dagbok 1824–1834*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1996, s. 123, 131, 168, 171 (samtlige omnämnanden av Mollin).

12. Mollin till Runeberg 24/2 1832, VI.1.125, J. L. och Fredrika Runebergs arkiv (Borgåsamlingen) SLSA 1104, SLS.

13. Ibid.

fick några verser, men eftersom manuskriptfragmenten i Viborg också innehåller spår av dikterna "Maj sång", "Vallgossen", "Barndomsminnen" (alla i *Dikter från 1830*) och "Bön" kanske Runeberg gav dem i förlovningsgåva. Sammantagna kan dikterna läsas som en nätt och en smula konventionell liten antologi för ett romantiskt och känsligt ungt par på 1830-talet.

Efter brevet till Runeberg 1832 finns inga motsvarande dokument som kan belysa Mollins liv. Matriklar, genealogiska verk och tidningsnotiser visar att han blev vicelantmätare i Åbo och Björneborgs län 1833 och gifte sig med Henriette Wallenius samma år. Paret flyttade troligen till Tohmajärvi där hon hade vuxit upp eller till Kides där hon ägde en gård. De fick tre barn men äktenskapet slutade med skilsmässa 1839. Henriette Mollin gifte om sig med en annan lantmätare 1841 och dog i barnsäng följande år. Theodor Mollin erhöll tillstånd att resa till Ryssland 1841 där han antagligen var verksam som lantmätare. Han återvände 1843 och blev biträde till en lantmätare i Kuopio län. Mollin reste tillbaka till Ryssland i slutet av 1840-talet. När han gifte sig i Pskov med Charlotta Amalia Stålhane 1856 uppgavs han vara lantmätare i rysk tjänst och hovråd. Mollin återvände till Finland 1866 och blev återigen vicelantmätare, nu i Viborg. Han avled i Kristina tio år senare.¹⁴

Kvartetten Cygnæus, Nervander, Snellman och Runeberg stod varandra nära åren omkring 1830. Vänskapen komplicerades dock av att alla var starka personligheter, alla hade ambitioner och de tävlade med varandra. Runeberg skickade nyskrivna dikter till Snellman för att få veta vad han tyckte om dem, inte för att ge manuskripten som gåvor. Runebergs mer jämbördiga vänner och kolleger hade inte uppskattat att bli föremål för sådana nådevedermälen. Runebergforskaren Tore

14. Upplysningarna om Theodor Mollin (1804–1876): Yrjö Kotivuori, "Josef Teodor Mollin", *Studentmatrikeln 1640–1852*, Helsingfors: Helsingfors universitet 2005 <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilö.php?id=13479> (hämtad 25/4 2025). (Här även upplysningar om andra i artikeln nämnda studenter vid universitetet); Strömborg, *Biografiska anteckningar om Johan Ludvig Runeberg I–III*, s. 128; E. O. Vaajakallio (toim.), *Suomen maanmittarit 1628–1928*, Helsinki: Suomen maanmittariyhdistys 1929, s. 66; Axel Bergholm (toim.), *Sukukirja Suomen aatelittomia sukuja*, Helsinki: Otava 1901, s. 1354 och 1355, tab. 37 och 41; Gustaf Elgenstierna (red.), *Den introducerade svenska adelns ättartavlor VIII*. Stålarms-Voltemat, Stockholm: Norstedts 1934, s. 35 och 36, tab. 29 och 30.

Wretö säger, med god kännedom om Runebergs värderingar, att när diktaren någon gång skänkte en handskrift "tycks det ha varit i känslan av att överlämna en värdehandling".¹⁵ Mollin hörde till vänkretsen, men spelade inte i samma division som de andra. Han ställde upp med tjänster och förbehållslös beundran, och att få något manuskript av Runeberg betydde säkert mycket för honom. Möjliga mottagare utanför Runebergs nära vänkrets verkar inte ha funnits vid den här tiden, medan Mollin är en fullt sannolik mottagare av manuskripten till de dikter och översättningar av Runeberg som utgör fyndet i Viborg.

Troligen fick Mollin handskrifterna i början av 1830-talet. Kanske hade han redan fått manuskriptet till *Serviska folksånger* när han vintern 1831 kolporterade ut *Dikter* i Kuopio och gav den tryckta översättningen till Magnus von Wright. Efter Mollins brev 1832 finns ingen korrespondens bevarad. Eftersom varken Runeberg eller Mollin var någon ivrig brevskrivare upphörde kontakten antagligen helt odramatiskt. För det talar att Runeberg sade sig minnas Mollin med värme.

De tidningsfragment på svenska som också har påträffats under tapeterna visar sig härstamma från *Helsingfors Morgonblad* den 16 november 1832 och *Helsingfors Tidningar* den 9 februari 1833 respektive den 18 februari 1843. Numret av *Helsingfors Morgonblad* innehåller en översättning av Runeberg, som då var tidningens redaktör, med titeln "Darthulas grafsång. Af Ossian". I *Helsingfors Tidningar* från 1833 finns den sorgmodiga insända dikten "Saknad", fyra strofer signeradeg. Numret från 1843 upptas till största delen av den häftigt polemiska artikeln "En fråga i Finsk Literatur" av C. A. Gottlund (under den genomskinliga signaturen G-nd). I synnerhet "Darthulas grafsång", men också de andra litterära inslagen tyder starkt på att tidningarna och manuskripten hör ihop.

Men om Mollin satte Runeberg så högt, varför hamnade manuskripten under tapeterna? Frågan dyker självklart upp. Det är osanno-

15. Tore Wretö, [recension] "Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg 19. *Varia Supplementband* utgivet av Pia Forssell (Svenska Författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet XVI). Stockholm 2004; *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg 20. Kommentar till Varia. Supplementband* redigerat av Pia Forssell & Carola Herberts (Svenska Författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet XVI) Stockholm 2005", *Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning* 127, Uppsala: Svenska Litteratursällskapet 2006, s. 558–560, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-172600> (hämtad 25/4 2025).

likt att Mollin själv slarvade bort manuskripten. Om han hade gjort en blygsam karriär som lantmätare i Finland eller om han hade förblivit lyckligt gift och förvaltat sin hustrus gård i Kides hade Runebergs manuskript troligen blivit familjeklenoder småningom. Men karriären som inte tog fart och därtill skilsmässan verkar ha lett till vistelsen och arbetet i Ryssland i början av 1840-talet. Jag antar att Mollin återvände 1843 för att ta hand om sina moderlösa barn. Det gick knappast att försörja en familj som assistent till en lantmätare och troligen var det därför han reste tillbaka till Ryssland med barnen när de hade vuxit till sig. Om Mollin lämnade det gemensamma hemmet utan att ha en arbetsplats i sikte kan han ha förvarat ägodelar där efter skilsmässan 1839. Tidningen från 1843 är ett senare tillägg till arkivet, men Mollin kan ha bott med barnen på deras moderneärvda gård i Kides efter att ha återvänt från Ryssland 1843. Möjligen flyttade han med barnen till Ryssland 1847.¹⁶

Kanske hade den djupt förälskade Mollin gett både de tidigare omtalade fyra dikterna och manuskriptet till *Serviska folksånger* till Henriette Wallenius redan under förlovningstiden. Eller så hade hon fått de fyra dikterna och han behöll översättningarna och några tidningsklipp, men lämnade dem i hemmet vid skilsmässan. I så fall kanske allt fanns kvar i Kides till 1847 då Mollin kan ha deponerat ägodelar hos någon bekant i socknen, alternativt i Kuopio eller Viborg. Personen kan ha avlidit eller annars inte haft möjlighet att förvara sakerna, och inte kunnat meddela sig till Mollin i Ryssland. Hur som helst är det troligt att manuskripten och andra papper såldes som makulatur.¹⁷ Det var inget märkligt med det, och i sig inte heller märkligt att de hamnade under ett lager nya tapeter.

16. Av en annons i *Finlands Allmänna Tidning* 29/1 och 1/2 1847 framgår det att Mollin försökte sälja de tre barnens andel av hemmanet: "säljer underskrifven, å stället, till den mästbjudande [...] Jos. Theod. Mollin, vice Landtmätare". De tidningar som citeras i artikeln är tillgängliga i Nationalbibliotekets digitala samlingar, https://digi.kansalliskirjasto.fi/etusivu?set_language=sv.

17. Makulatur: "nedsmutsat eller nedfläckt (och värdelöst) papper; numera företrädesvis: kasserat eller såsom (relativt) värdelöst ansett papper som använts till dokument eller tryckalster eller brev och dylikt (och som lämpar sig för vissa enklare ändamål, till exempel till omslag eller bränsle eller underlag för tapeter och dylikt)", *Svenska Akademiens ordbok*, <https://www.saob.se/artikel/?seek=makulatur&pz=2> (hämtad 25/4 2025). Artikeln om ordet makulatur är från 1942. Förkortningarna i artikeln är utskrivna i citatet.

För att förekomma frågan om inte någon borde ha reagerat på att manuskripten limmades upp: Nej, det är inte troligt. Hantverkarna använde tillgängligt material. Det ligger också andra handskrifter under tapeterna, papper med text på ryska – också tryckta – och papper med Viborgs läns sigill. Om analfabeter utförde arbetet reagerade de inte på texten. Fotografierna visar att påfallande många av manuskriptbladen är limmade med texten uppochned. Det tyder på att hantlangarna som limmade upp dem antagligen stavade sig fram i katekesen men inte var läskunniga i egentlig mening. Skulle inte en läskunnig person automatiskt placera en text så att den gick att läsa?

Men husägaren då? Ja, det är inte mer än rätt att husägaren Ursin får en presentation. Pehr Ursin (1795–1877) var son till Johan Karhu, stadtjänare i Viborg (tjänsten motsvarar vaktmästare vid magistrat). Sonen kan ha gått i stadens elementarskola och han avlade något slag av examen i ryska och tyska 1829, när han redan hade tjugo tjänsteår bakom sig. Namnbytet till det latiniserade Ursin vittnar om ambition och han tjänstgjorde inom administrationen sedan barnsben. Först som auskultant vid länsförvaltningen och sedan som kanslist och translator vid länsstyrelsen åren 1829 till 1844, och som translator i ryska och tyska vid hovrätten i Viborg från att den grundades 1839 till sin död.

Ursin ägde två stadsgårdar indelade i några lägenheter som han hyrde ut, vilket var vanligt i städerna då. Den fastighet det är fråga om här ligger vid Vaktornsgatan och ägdes av Ursin från 1840 in på 1860-talet; den övergick i annan ägo senast 1875. Huset ritades av dåvarande stadsarkitekten Carl Lessig. Ursin med familj hörde åtminstone tidvis till Viborgs tyska församling. Sonen Nils Johan studerade vid den kortlivade krigsfakulteten i Helsingfors under 1850-talet. Efter att ha fått avsked som underlöjtnant vid ett ryskt regemente blev han tjänsteman vid ryska ministeriet för väg- och vattenkommunikationer i Sankt Petersburg. Både far och son gifte sig i Petersburg, av namnen att döma hade hustrurna finländsk eller tysk bakgrund.¹⁸ Det här

18. Heidi Ulla Maria Laine, "Pehr Johansson Ursin (Karhu)", Geni.com 2024, <https://www.geni.com/people/Pehr-Ursin/6000000014451579826> (hämtad 25/4 2025); "Tjänstjubileum", *Helsingfors Dagblad* 9/3 1869; Tor Carpelan, *Helsingfors universitets studentmatrikel 1828–1852*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1928–1930, s. 186; Å. Backström, "Studenterna vid den sk. krigsfakulteten av Helsingfors universitet 1856", *Genos* 57, 1986:2, s. 72; J. W. Ruuth, *Viborgs stads historia*,

kan tyda på att familjen inte var särskilt engagerad i de svenska och finska kultursträvandena i Viborg i mitten av 1800-talet. Ursin fäste sig knappast vid vilka papper som låg under tapeterna.

III

Theodor Mollin var Runebergs första länk till östra Finland men inte den enda. Viborgaren Carl Edvard Elfström (1821–1883) var fortfarande student när han 1845 översatte ”Grafven i Perrho” till tyska, som ett slags meritering för lärartjänster i språket. Översättningen fick ett titelblad på latin: ”*Tumulus in Perrho; carmen Johannis Ludovici Runebergi*” och Elfström försvarade den *pro exercitio* med viborgaren Gabriel Rein som preses. *Das Grab zu Perrho. Episches Gedicht in zwei Gesängen* von Joh. Ludv. Runeberg utkom samma år i bokhandeln ”Uebersetzt von Carl Eduard Elfström, Student der Kaiserl. Alexanders Univ. zu Helsingfors”. I dedikationen harangeras Runeberg som sånggudinnornas sublime son, ”erhab’ner Musensohn”.

Elfström hade som nybliven magister korta förordnanden vid olika elementarskolor i södra Finland och ett tag också vid Borgå gymnasium innan han blev lärare i tyska vid gymnasiet i Kuopio 1848.¹⁹ Där översatte han Runebergs *Julqvällen. Der Weihnachtsabend. Gedicht in drei Gesängen* utkom i Viborg 1852, tillägnad översättarens föräldrar och systrar. Elfström återvände till Viborg 1853. Fadern, urmakaren och politierådmannen Carl Christoffer Elfström, hade dött och ende sonen förväntades sannolikt axla rollen som familjens överhuvud och bidra till sina ogifta systrars försörjning. Tillsammans med systrarna Wilhelmine och Elisabeth höll han nämligen en ”barnskola” mellan

Viborg: Viborgs stad 1906, s. 754.

19. Av ”Ecclesiastika underrättelser” i *Borgå Tidning* 27/2 1847 framgår att Elfström var tillförordnad lärare i franska vid Borgå gymnasium vårterminen 1847. ”Skol-Nyheter” i samma tidning 28/8 1847 meddelar att han förordnats att ”förestå Förste Kollegetjensten vid Högre Elementar-Skolan i Fredrikshamn”, den ordinarie läraren var tjänstledig under höstterminen. Matriklar upptar över huvud inte korta förordnanden av det här slaget.

1853 och 1860.²⁰ Händelsevis var skolan verksam i Pehr Ursins gård mellan 1854 och 1858.²¹

Samtidigt undervisade Elfström också i stadens lägre elementarskola och blev lärare i tyska vid civilgymnasiet i Viborg 1858. Efter ett par år fick han tjänstledighet på grund av sjuklighet och tog avsked 1863. Ändå förefaller han ha varit rastlöst verksam och hankade sig fram med olika tillfälliga och helt säkert illa avlönade deltidssysslor. Han skötte till exempel stadens länebibliotek i flera år, öppettiden var dock bara två timmar i veckan. Elfström startade en fotografiateljé 1859 som systemen Caroline övertog följande år. Han inrättade en tysk elementarskola 1871, den hade 28 elever 1875, upplyser J. W. Ruuth om i *Viborgs stads historia*.

Flera olika källor uppger att Elfström var tysk och rysk translator vid hovrätten i Viborg (som Ursin) sedan 1860-talet, men i den årligen utkommande *Finlands statskalender* förekommer hans namn inte förrän 1882 och då som pressombudsman i Viborg. Han hade blivit lokal censor 1881. Men huvudsakligen verkade han som pedagog.²²

Elfström översatte en beskrivning av Imatra 1874 och gav 1875 ut Ludwig Heinrich Nicolays dikt *Das Landgut Monrepos* försedd med både bilder och en introduktion till sevärdheterna.²³ Hans sista

20. "Ny skola", *Borgå Tidning* 28/5 1853: "Filosofie Magistern Edv. Elfström, samt M:llerna W. och E. Elfström" har den 18 maj fått tillstånd att "inrätta en skola för minderåriga barn i Wiborgs stad".

21. Elfström annonserar i *Wiborgs Tidning* 30/9 1854 att skolan "flyttas den 1 Oktober till Herr Assessor Ursins gård, midtemot Proviant Magasinet". I samma tidning, 13/1 1855, meddelar han att vårterminen börjar den 19 januari och att skolan fortfarande finns i Ursins gård. Höstterminen 1858 börjar skolan den 1 september, nu i "befallningsman Tulanders gård vid nedra gatan", men flyttar redan inför vårterminen 1859 till "nedra våningen af Assessorskan Thesleffs gård N:o 111 vid paradplanen inom fästningen." *Wiborg* 11/8 1858 respektive 8/1 1859.

22. Yrjö Kotivuori, "Karl Edvard Elfström", *Studentmatrikeln 1640–1852*, Helsingfors: Helsingfors universitet 2005 <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=15934> (hämtad 25/4 2025); A[rvid] H[ultin], "Carl Edvard Elfström", Tor Carpelan (red.), *Finsk biografisk handbok*, Helsingfors: Edlunds 1903, sp. 509; Harald Hornborg och Ingegerd Lundén Cronström, *Viborgs gymnasium 1805–1842. Biografisk matrikel*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1961, s. 135–136; E. Elfström & G. Luther, "Urmakarsläkten Elfström", *Genos* 64, 1993:2, s. 65; *Suomen kirjailijat=Finlands författare 1809–1916*, Maja Hirvonen (red.), Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1993, s. 140.

23. Rainer Knapas, *Monrepos. Ludwig Heinrich Nicolay och hans värld i 1700-talets ryska Finland*, Stockholm: Atlantis & Helsingfors: Söderströms 2003, s. 182.

översättning av Runeberg blev *Kann nicht! Familienbild in 2 Auszügen* som utkom 1863, året efter originalet *Kan ej*. Givetvis hade han berättat för Runeberg om planerna på att sätta upp översättningen med en tysk teatertrupp i Viborg och sedan trycka den, om han fick en förläggare. "Likväl anser jag det för en ovillkorlig skyldighet att dessförinnan afvakta Farbrors gunstbenägna bifall till dessa mina båda förhåfvanden." Runeberg svarar inom en månad och är riktigt solig: "du [har] mitt begifvande att göra med [öfversättningen] hvad dig bäst synes antingen du vill låta spela eller trycka den, och tackar jag dig för ditt löfte att meddela mig ett exemplar af densamma." Översättningen trycktes i Viborg hos N. A. Zilliacus och utkom på dennes förlag strax före jul. Elfström sände den utlovade boken och avslutade följebrevet: "Med högaktningsfull tillgifvenhet tecknar min käre Farbrors ödmjukaste tjenare Edv; Elfström" och daterade brevet den 19 december 1863. Det var samma dag som Runeberg fick det slaganfall som för alltid befriade honom från att svara på brev.²⁴

Elfström beundrade säkert Runeberg lika varmt som Mollin tretio år tidigare, så kunde inte han ha fått manuskripten av skalden? Runeberg skulle ha tackat för översättningen av "Grafven i Perrho" genom att skänka Elfström manuskripten till sina översättningar av serbisk folkdikt? När deras vägar korsades i mitten av 1840-talet var Runeberg redan en etablerad skald. Som jag tidigare har nämnt gav han sällan bort manuskript. Han gillade Elfström, det framgår av tonen i brevet och av att de var "bröder". Runeberg hade alltså lagt bort titlarna, antagligen under den termin Elfström undervisade i Borgå. Skalden tyckte eventuellt att det var tillräckligt hedrande för en ung magister. Skillnaden i tilltal mellan Runeberg och Elfström är stor. Runeberg inleder sitt brev med "Min egen bror" och är du med Elfström. Denne kallar Runeberg farbror genomgående, precis som

24. Elfström till Runeberg 4/3 1863 och 19/12 1863, VI.1.46, J. L. och Fredrika Runebergs arkiv (Borgåsamlingen) SLSA 1104, SLS; Runeberg till Elfström 8/4 1863, *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg IX. Brev* utgivna av Paul Nyberg & Olav Panelius, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet & Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1970, s. 391, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb111255-faksimil> och *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg XVIII. Kommentar till Brev* av Olav Panelius, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet & Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1973, s. 192, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb111258-faksimil>. Av kommentaren framgår att *Kann nicht!* inte uppfördes i Viborg.

unga män gjorde på den tiden när de äldre hade proponerat brorskål. Men därtill avslutar Elfström båda breven med "min käre farbrors ödmjukaste tjänare".

Trots bristen på symmetri i vänskapen kunde Runeberg förstås ha gett någon dikt till Elfström i alla fall. Jag är ändå säker på att han åtminstone inte skänkte de aktuella manuskripten. Elfström, som sedan 1850-talet bodde i Viborg och höll skola i Ursins hus, hade inte lämnat den beundrade skaldens handskrifter efter sig så att de kunde användas som makulatur ungefär vid samma tid han översatte *Kan ej* och korresponderade med Runeberg.

Om översättningarna av Runebergs verk säger filologen, litteraturhistorikern och senare diplomaten Werner Söderhjelm att Elfström redligt strävade efter att göra Runeberg bekant för en tysk publik. Han menar att eftersom *Der Weihnachtsabend* från 1852 såldes i kommission hos Brockhaus i Leipzig och *Kann nicht!* trycktes i två upplagor (1863 och 1871) var det kanske inte förgäves. "Tolkningarna sakna icke sina förtjänster: tyskan var Elfströms modersmål, men någon poet var den originelle, vitt bekante skolmästaren förvisso ej."²⁵ Söderhjelm var inte bara född, 1859, och uppvuxen i Viborg utan så samtida med Elfström att omdömet väl inte var helt ogrundat.²⁶ Fadern Woldemar Söderhjelm var jurist och hade avancerat genom alla tjänstegrader vid Viborgs hovrätt. Kuriöst nog hade han varit Pehr Ursins chef i flera år, det framgår av *Finlands statskalender*, årgångarna från 1850- och 1860-talen.²⁷

25. Werner Söderhjelm, "Runeberg inför utlandet", Werner Söderhjelm, *Profiler ur finskt kulturliv*, Helsingfors: Lilius & Hertzberg 1913, s. 8–9.

26. Om Werner Söderhjelm (1859–1931) vid sekelskiftet 1900, se Tor Carpelan (red.), *Finsk biografisk handbok*, Helsingfors: Edlunds 1903, sp. 2147–2149 (artikeln är osignerad); mera övergripande i sonen Hennings biografi *Werner Söderhjelm*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1960; Yrjö Varpio, "Söderhjelm, Werner", Henrik Knif et al. (red.), *Biografiskt lexikon för Finland* 2, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009, s. 875–876, [URN:NBN:fi:sls-4830-1416928957436](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:fi:sls-4830-1416928957436).

27. Ytterligare en person, som det hade varit motiverat att uppmärksamma här vid sidan av Elfström och Söderhjelm, är Gabriel Lagus (1837–1896). Han var kollega, lärare, i högre elementarskolan i Borgå 1859–1867 och umgicks i den Runebergska kretsen (Strömborg, *Biografiska anteckningar om Johan Ludvig Runeberg. Supplementband* utgivet av Karin Allardt, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1927, passim). I Viborg var Lagus lektor i grekiska och senare också rektor vid gymnasiet 1868–1891. Därtill var han redaktör för lokala tidningar i båda städerna, bland dem *Östra Finland* där han skrev en lång artikelserie om Runeberg 1878. Hans tryckta

Av dikten "Den skönaste" har titeln, början och slutet bevarats. På bilden till vänster finns titeln, som Runeberg har ändrat från *Skön, skönare, skönast* till *Den skönaste*, och de fem första versraderna: *Invid hafvet stod en guldcitron och skröt/ Nu är ingen här så skön så skön som jag/ Detta har ett gulgrönt äppel lyssnat till/ Ringa är ditt pris, du strandens Guldcitron/ Nu är ingen här så skön så skön som jag*. Till höger på bilden har censorn antecknat Imprimatur vinkelrätt mot texten. (Foto: Gleb Petrov)

På bilden till höger står de delvis bevarade slutverserna 19–22: Plocka vill jag dig, du strandens guldcitron,/ Skaka ned från trädet gröna äppel dig/ Slå och berga vill jag dig oslagna äng/ Skörda åter vill jag dig oskurna korn/ Sen oksyssta flicka, vill jag kyssa dig. Det som har bevarats av Runebergs handskrift återges med kursiv. Färgen på bläcket avslöjar att interpunktionen till största delen har tillkommit i efterhand. (Foto: Gleb Petrov)

Werner Söderhjelm var först med att studera Runebergs manuskript i Runebergsamlingen som då förvarades i Borgå. Sommaren 1896 gick han systematiskt igenom handskrifterna till både tryckta och icke tryckta lyriska dikter, men inte översättningar. Det är Söderhjelm, som med tillstånd av rättsinnehavarna, ser till att dikten "Bön" blir publicerad i artikeln där han redogör för handskrifterna. Av genomgången framgår att dikten finns som renskrift medan "Maj sång" saknar manuskript.²⁸ Tänk om Werner Söderhjelm hade vetat vilka manuskript som dolde sig under tapeterna i Ursins hus, på promenadavstånd från hans föräldrahem!²⁹

serie föreläsningar *Den Finsk-Svenska Litteraturens Utveckling* (1866–1867) utmynnar i en högstämmd analys av Runebergs fosterländskhet (*Suomen kirjailijat=Finlands författare 1809–1916*, s. 420).

28. Werner Söderhjelm, "Anteckningar om och ur handskrifterna till Runebergs lyriska dikter", *Förhandlingar och uppsatser* 13, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1900, s. [30]–96.
29. Varmt tack till Lars-Einar Floman och Rainer Knapas som generöst har delat med sig av sina kunskaper om Viborg, och till Gleb Petrov för bildmaterialet och för upplysningar om manuskriptfragmenten, Ursins hus och Elfström. Finska litteratursällskapet i Viborg har publicerat en artikel av Gleb Petrov om Ursins hus och Runebergs manuskript i finsk översättning av Netta Böök, "Viipurilainen Ursinin talo ja Runebergin säkeet", Wiipuri.fi, <https://wiipuri.fi/tarinat/viipurilainen-ursinin-talo-ja-runebergin-sakeet/> (hämtad 30/6 2025).

Flerspråkighet och gemenskap i finlandssvensk litteratur

Från Tavaststjerna till Perera

SORRENTO, 1890-TAL. EN FINLÄNDARE är på resa, och på sitt hotell möter han ett par som fascinerar och förbryllar honom. Hans första intryck är att de är engelsmän, men de presenteras för honom som svenskar och tilltalar honom på svenska, varefter herr von Steven, som mannen heter, förklarar: ”Självf är jag också född finne, fastän omständigheterna ha fört mig långt ifrån det forna hemlandet.” Men något skaver – deras utländska brytning och överdrivna vänlighet gör att berättaren inte kan placera paret i kategorin ”finne” med tillfredsställande resultat. Till slut, efter att fru von Steven förklarar sig vara tyska från Dorpat, slår det honom:

De voro ryssar. Det var den ryska hjärtligheten, den ryska välviljan i blicken, det ryska fjäsket i deras sätt att vara. Icke ett spår af svenskens representativa högtidlighet. Jag hade låtit hofmästarens uppgift om deras nationalitet totalt vilseleda mig.¹

Engelsmän, svenskar, finnar, tyskar, ryssar – berättarens försök att bestämma paret von Steven språkligt och nationellt slutar inte här. Herr von Steven berättar att han föddes i Finland, bodde en lång

Essän är baserad på mitt föredrag med rubriken ”Flerspråkighet och gemenskap i finlandssvensk litteratur – från Tavaststjerna till i dag”, hållet på avskedsseminariet för SLS forskningschef Christer Kuvaja ”På två eller flera språk. Aspekter på språkliga förhållanden och företeelser i forntid och nutid” den 28 november 2024.

1. Karl A. Tavaststjerna, *En patriot utan fosterland. Anteckningar från det Finland som varit*, Helsingfors: Söderström & Co:s Förlag 1896, s. 13, 16.

tid i Ryssland, senare flyttade till Sverige och är svensk medborgare, "och således svensk till nationaliteten".² Det här är för berättaren ett så absurt påstående att han säger sig ge upp: "Hvad angick mig hans nationalitet?"³ Men frågan om von Stevens språkliga och nationella hemvist fortsätter gäcka honom. Berättaren känner både lockelse och motvilja gentemot en person "af rent kosmopolitisk typ" och undrar hur en sådan kan känna något slags kärlek till sitt hemland.⁴ "En svensk rysse, som föddts i Finland?! Hvad var det för en bastard?"⁵ Berättaren kallar paret von Steven för "landsmän", "svenskryska landsmän" och "halvryska landsmän" och tar all sin "frisinthet och kosmopolitism till hjälp, men ändå ville det icke lyckas".⁶ Han undrar över herr von Steven: "Hvem och hvad var herr von Steven? Och hvad ville han mig?"⁷

Vad von Steven är, är förstås en av "våra landsmän", en av alla de finländska adelsmän i imperiets tjänst som tidningarna rapporterade om just under rubriken "Våra landsmän" vid den här tiden.⁸ Romanen är Karl August Tavaststjernas *En patriot utan fosterland* från 1896.⁹ Och vad von Steven vill, är att få berätta sin historia – och det förändrar berättarens, och läsarens bild av honom, grundligt.

MODERSMÅLET SOM FANTASI OCH PROBLEM

I denna essä tecknar jag en linje av verk i Finlands svenska litteratur som tar sig an frågor om språk, tillhörighet och gemenskap. En vändning i den litterära flerspråkighetsforskningen just nu är en litteraturhistorisk sådan. Flerspråkighet har ofta beskrivits i termer av samtidslitteratur och globalisering, och just därför är det viktigt att uppmärksamma den litteraturhistoria som aldrig varit enspråkig utan rört sig nära språkliga

2. Ibid., s. 16.

3. Ibid., s. 17.

4. Ibid., s. 19.

5. Ibid., s. 22.

6. Ibid., s. 29, 31, 37.

7. Ibid., s. 15.

8. Se Max Engman, "Landsmännens dubbla lojaliteter", *Finsk Tidskrift* 2000:7–8, s. 375.

9. För en utförlig diskussion av den språkliga brytningens problematik i romanen, se Markus Huss & Julia Tidigs, "Toward a literary history of 'broken language'. Reading accent in E. T. A. Hoffmann, K. A. Tavaststjerna, and Vilhelm Moberg", *Journal of Literary Multilingualism* 3, 2025:1 [ursprunglig publicering 2023], <https://doi.org/10.1163/2667324X-2023XX06>.

gränser och sysselsatt sig med frågor om språk, tillhörighet och gemenskaper.¹⁰ Ett annat spår är intresset för affekter, och litteraturens sätt att gestalta och problematisera känslor. I de texter jag uppehåller mig vid i det följande framträder gestalter från olika skeden i Finlands historia – från Tavaststjernas olycklige patriot i storfurstendömet till en liten pojke i 1990-talets Finland hos Adrian Perera – som kämpar med frågor, och känslor, kring språk och gemenskap.

Om man börjar nysta i de sammantvinnade trådarna språk, kompetens, gemenskap, kropp och känsla är begreppet ”modersmål” ofrånkomligt. *Materna lingua* uppstod som begrepp för folkspråken till skillnad från latin under medeltiden, men under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal skedde en förändring i begreppets betydelse eftersom föreställningen om det enda modersmålet blev en central del av nationalismens språkideologi. Genom idén om det enda, gemensamma språket föreställdes en grupp människor som en nationell gemenskap. Kopplingen mellan språk, individ och kollektiv medförde även att flerspråkighet kopplades till bristande nationell tillhörighet.¹¹

I *Metaphors of Multilingualism* diskuterar Rainer Guldin den metaforik kring språk, femininitet och anknytning som begreppet modersmål uttrycker.¹² I sin inflytelserika *Beyond the Mother Tongue* betonar Yasemin Yildiz att modersmålsbegreppet är mer än en metafor: ”det utgör en förtätad berättelse om ursprung och identitet”.¹³ I föreställningen om individens relation till ett unikt modersmål binds känsla, kön och släktskap samman genom moderns kropp, som blir garanten för språklig tillhörighet (släktskap), kompetens (språket förmedlas till barnet från hennes mun) och anknytning (det känslomässiga bandet mellan mor och barn).

10. Se Huss & Tidigs, ”Toward a literary history of ’broken language’”.

11. Den litteraturteoretiska problematisering av modersmålsbegreppet som presenteras här har jag tidigare behandlat mer utförligt i Julia Tidigs, ”Språk, kompetens, kropp och känsla i Adrian Pereras romaner *Mamma & Pappa*”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 96, 2021, s. 17–44, <https://doi.org/10.30667/hls.100065>.

12. Rainer Guldin, *Metaphors of Multilingualism. Changing Attitudes towards Language Diversity in Literature, Linguistics and Philosophy*, London & New York: Routledge 2020, s. 91–100, <https://doi.org/10.4324/9781003028277>.

13. ”it constitutes a condensed narrative about origin and identity.” Yasemin Yildiz, *Beyond the Mother Tongue. The Postmonolingual Condition*, New York: Fordham University Press 2012, s. 12, <https://doi.org/10.2307/j.ctt3xocqr>. Översättning av engelska citat här och i det följande av essäförfattaren.

Ett problem med modersmålsbegreppet är att det bär på en paradox i fråga om kompetens. Behärskandet av språket placeras hos modersmålstalaren samtidigt som ingen grad av senare förvärvad kompetens kan göra en till modersmålstalare om tillhörigheten till språket inte garanterats i den tidigaste barndomen. En ytterligare invändning är att det i själva verket förstås är fullständigt möjligt att ha flera förstaspråk. Som Guldin lyfter fram är en av begreppets risker att det "reducerar förhållandet mellan talare och deras språk till en entydig och ensidig företeelse. Den biologiska moderns unicitet överförs direkt till ett enda språk som enda möjliga känslomässiga hemvist".¹⁴ Då förbises möjligheten till känslomässig anknytning till andra språk.

Ändå förespråkar forskare som Juliane Prade¹⁵ och Yildiz att vi inte överger denna "starkt ideologiska, laddade och missvisande term" i analysen av litterära verk.¹⁶ Orsaken är inte minst att den föreställning om språks betydelse som ligger till grund för begreppet är i kraft ännu i dag:

Den uppfattning om språk, ursprung och identitet som "modersmål" betecknar är i hög grad gällande i dag, till och med när själva termen inte återopas explicit. Det är därför användbart att tänka med termen i stället för att ignorera den. I själva verket menar jag att det är "modersmålet" affektivt laddade dimension som förklarar beständigheten hos enspråkighetsparadigmet och dess homologa logik. Vi behöver alltså *arbeta oss igenom* modersmålet och inte bara väja för dess kraft.¹⁷

14. "One of the main problems with the notion of mother-tongue is that it reduces the relationship between speakers and their languages to a univocal and unilateral affair. The uniqueness of the biological mother is directly mapped onto a single language as the only possible site of emotion. This obscures the possibility that other languages might also take on an emotional meaning for their speakers." Guldin, *Metaphors of Multilingualism*, s. 93.

15. Juliane Prade, "(M)Other tongues. On tracking a precise uncertainty", Juliane Prade (ed.), *(M)Other Tongues. Literary Reflexions on a Difficult Distinction*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing 2013, s. 1–20.

16. "highly ideological, charged, and misleading term", Yildiz, *Beyond the Mother Tongue*, s. 13.

17. Ibid., s. 13–14. "The conception of language, origin, and identity that 'mother tongue' marks is very much in effect today, even when the term itself is not explicitly invoked. It is therefore useful to think with this term rather than to ignore it. In fact, I argue that it is the affectively charged dimension of the 'mother tongue' that accounts for the persistence of the monolingual paradigm and its homologous logic. We thus

Yildiz kallar modersmålsbegreppet för en språklig ”familjeromans”, ett begrepp hon överför från Freud för att beteckna fantasier om språk, ursprung och tillhörighet. När hon argumenterar för en medveten användning av modersmålsbegreppet för att kunna arbeta sig igenom det nämner hon möjligheten att spåra och föreställa sig ”möjliga alternativa familjeromanser som skapar annorlunda uppfattningar om relationen mellan språk och subjekt och affektiva bindningars ursprung”.¹⁸

I det följande visar jag hur flera verk ur finlandssvensk litteratur stängas mot modersmålets berättelse om språk, anknytning och gemenskap, vilka känslor som står på spel för gestalterna i dessa verk, och, i förlängningen, hur litteraturen har möjlighet att arbeta sig igenom föreställningar om språk, tillhörighet och gemenskap.

LANDSMANNENS OBESVARADE FOSTERLANDSKÄRLEK

För att återvända till Tavaststjerna: i det sena 1800-talets litteratur är ”vår landsman” en återkommande figur genom vilken frågor om nationell tillhörighet och lojalitet behandlas. Ofta tas frågan om språkförlust upp. Den litterära diskursen kring ”vår landsman” iscensätter Finlands rädsla för ökat tryck från Ryssland i landsmannens gestalt.¹⁹

I romanens inledning skildras von Steven *utifrån*, genom berättaren som känner både fascination och motvilja mot honom. Men större delen av romanen berättas *inifrån*. Herr von Steven ger berättaren sina dagböcker, och merparten av romanen utgörs av von Stevens egen berättelse om sitt liv. Läsaren får veta att von Steven växte upp i S:t Petersburg och tillbringade somrarna på familjeresidenset i Finland. Läsaren får kliva in i skildringen av hans liv på 1850-talet, då han

need to *work through* the mother tongue and not simply sidestep its force.”

18. Ibid., s 12: ”this model offers a blueprint for tracing the emergence of possible alternative family romances that produce different conceptions of the relationship between languages and subjects and the origins of their affective ties.”

19. Vid sidan av Tavaststjernas *En patriot utan fosterland* hör Jac. Ahrenbergs *Anor* (1891), *Familjen på Haapakoski* (1893) och *”Vår landsman”* (1897) till de främsta skönlitterära gestaltningarna av ”vår landsman”. De litterära gestaltningarna av ”vår landsman” har behandlats av Engman, ”Landsmännens dubbla lojaliteter” och Julia Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna. Flerspråkighet i Jac. Ahrenbergs och Elmer Diktonius prosa*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2014, s. 170–175, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-765-709-9>.

flyttat till Helsingfors för att tjäna som generalguvernörens adjutant: "jag intresserade mig för mitt egentliga fosterland och ville lära känna det".²⁰ I Helsingfors gör han stora framsteg med svenska språket och umgås med studenterna vid den tid då ett finskt nationalmedvetande väcktes: "Jag beundrar dessa unga män för deras tro på framtiden och det fattiga Finland", skriver han, även om hans syn på den finska befolkningen i stort inte är smickrande.²¹ Trots att deltagandet i studentfestligheterna bär på risker är han fullt lojal mot sina vänner. Men plötsligt vänder de sig alla mot honom:

Vid afskedsfesten i Societetshuset för de svenska studenterna gingo den upprörda promotionstidens vågor allra högst. Och till de föregående händelserna i Brunnshuset kommer nu ett politiskt tal af en ung doktor N-skjöld, som var alltför offentligt hållet för att ej drabba talaren mycket kännbart.²²

Här hänvisas till verkliga skeenden: sedermera upptäcktsresanden Adolf Erik Nordenskiölds tal på promotionen 1857, som förargade generalguvernören och ledde till att Nordenskiöld fick lämna Finland.²³ I romanvärlden deltar von Steven själv inte i festen men anklagas orättvist för att vara

en rysk spion, som meddelat generalguvernören och de styrande i S:t Petersburg alla detaljer om studentexcesserna senaste vår i Brunnsparken och likaså angifvit doktor N-skjöld för hans beryktade tal på afskedsfesten för de svenska studenterna i Societetshuset.²⁴

Det visar sig vara generalguvernören själv som har spridit falska rykten om honom, som straff för att han rört sig i studentkretsarna. Men i vännernas reaktioner på von Steven skymtar också det som Juliette

20. Tavaststjerna, *En patriot utan fosterland*, s. 73.

21. *Ibid.*, s. 86.

22. *Ibid.*, s. 92.

23. Kristiina Kalleinen, "Infernt är det att krig & pest så skall skilja folk & släktingar från varandra". Släkten Nordenskiölds val mellan Sverige och Ryssland", *Historisk Tidskrift för Finland* 2012:4, s. 517–518, <https://journal.fi/htf/article/view/52355>.

24. Tavaststjerna, *En patriot utan fosterland*, s. 110.

Taylor-Batty har beskrivit som tidens rädsla för kosmopoliter som "adopterar, spelar upp eller uppfinner identitet (i stället för att 'bebo' eller vara 'rotade' i identitet)", med andra ord att visa sig vara vargar i fårakläder.²⁵ Tavaststjernas roman visar hur det känns att råka ut för dessa rädslor och anklagelser av andra i det land man älskar och känner som sitt eget, och här blir behärskandet av svenskan en del av hans förmodade förklädning. "Min korta, patriotiska dröm var slut, öfverkörsad, annullerad", konstaterar von Steven.²⁶ I epilogen vädjar han till "heliga moder Ryssland", "karga, dystra och frostiga Finland" och till sist "gamla Sverige" och frågar dem alla om de är hans mor, men säger till slut: "Hvar har jag då mitt land och min mor? Är jag den ende moderlöse i alla land, eller äro alla land i lika grad min moder?"²⁷

Herr von Stevens relation till Finland är en tragisk historia om obesvarad kärlek i ett socio-historiskt klimat där språkliga och nationella identiteter knutits tätt samman och där patriotism ställs mot kosmopolitism. Anmärkningsvärt nog finns det likheter mellan det fördömande som von Steven mötte och det som romanen mötte av flera bedömare. Erik Kihlman anser romanen för ett misslyckande som historisk skildring, att von Stevens tragiska öde inte är trovärdigt, medan Erik Ekelund betonar att Tavaststjernas bild av Finland är genomnegativ.²⁸ Senare bedömare, som Max Engman och jag själv med Markus Huss, tar i stället fasta på den sympati som präglar gestaltningen av denna patriot utan fosterland.²⁹

DEN TVÅSPRÅKIGA GÅRDSGEMENSKAPEN POLITISERAS

Sigrid Backmans *Familjen Brinks öden* utkom 1922 och utgör en mycket tidig skildring av inbördeskriget, dessutom ur ett arbetarperspektiv.

25. "adopting, performing or inventing identity (rather than 'inhabiting' or being 'rooted' in identity)". Juliette Taylor-Batty, *Multilingualism in Modernist Fiction*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2013, s. 57, <https://doi.org/10.1057/9781137367969>.

26. Tavaststjerna, *En patriot utan fosterland*, s. 122.

27. *Ibid.*, s. 276–278.

28. Erik Kihlman, *Karl August Tavaststjernas diktning*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1926, s. 251–255; Erik Ekelund, *Tavaststjerna och hans diktning*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1950, s. 225.

29. Engman, "Landsmännens dubbla lojaliteter", s. 384–386; Huss & Tidigs, "Toward a literary history of 'broken language'".

På Gökungens gränd i arbetarstadsdelen Sörnäs i Helsingfors råder gemenskap bland gårdens invånare. Här bor skomakare Brink och hans familj, den barnlösa änkan Fredrika Malén, kallad Malénskan, och deras grannar familjen Virta och familjen Elv, med flera. Karaktärernas språktillhörighet markeras knappt, och när läsaren introduceras till Brink står han och svär ”både på finska och svenska”.³⁰ Stundtals anas spänningar mellan språkgrupperna, som när Brink supit och en fyllekamrat vill skicka de svenska herrarna åt skogen, men generellt markeras och diskuteras språk sällan. Michel Ekman har påtalat bristen på språklig karaktärisering och språktematik som en svaghet i romanen.³¹ I min läsning är det snarare så att det är först i och med inbördeskriget som den vardagligt fungerande tvåspråkiga gårdsgemenskapen politiseras och därmed blir föremål för gestaltning.

Av skomakare Brinks tre söner är två rödgardister och en socialdemokrat, medan dottern Ragna är förlovad med en herrskapspojke som drar ut på vita sidan. I gårdsgemenskapen hittas både vita och röda, och som Brinks svenskspråkiga familj visar så går skiljelinjen mellan vitt och rött, inte mellan svenskt och finskt. Brink förlorar alla sina söner: Jalle dör i strid, Hannes avrättas på Sveaborg och Axel dör i fängläger. I och med de vitas seger slås gårdsgemenskapen sönder. När fru Virta förlorat sin man samtidigt som hon står i beråd att föda sitt sjunde barn ställer Malénskan, som likt Brink aldrig velat

30. Sigrid Backman, *Familjen Brinks öden*, Helsingfors: Holger Schildts förlagsaktiebolag 1922, s. II.

31. ”Vad man spontant slås av är vilket obetydligt utrymme språkproblematiken får i dessa tre berättelser [*Familjen Brinks öden*, *Ålandsjungfrun* (1919) och *Bostadsbolaget Sjuan i Lergränden* (1926)], som annars är de mest realistiskt verklighetsskildrande i hela Backmans författarskap.” Michel Ekman, *Må vi blicka tillbaka mot det förflutna. Svenskt och finskt hos åtta finlandssvenska författare 1899–1944*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2011, s. 223. Ekman fortsätter: ”Märkligare är det att de små svenska enklaverna i de två Helsingforsberättelserna skildras som lika isolerade från språkmajoriteten” (ibid., s. 224), men de facto är gårdsgemenskapen på Gökungens gränd i romanen inte enspråkigt svensk. Ekman hävdar vidare: ”Språket markeras inte på något sätt i *Familjen Brinks öden*” (ibid., s. 225) och menar att Backmans uteslutande av det finska språkligt och tematiskt ”skapar en liten artificiell gemenskap” (ibid., s. 227). Jfr Roger Holmström som har tagit upp Backmans varierade skildring av tvåspråkigheten i huvudstaden i romanen och att hon ”ingalunda idylliserar utan tvärtom lyfter fram sociala och språkliga jäsammen i sin omvärld”. Roger Holmström, *Att ge röst. Omvärld och identitet i några nyländska folklivsberättelser*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2005, s. 154.

veta av något krig, självklart upp. När Malénskan står och tvättar de faderlösa rödgardistbarnens blöjor tränger sig den segerrusiga grannen Elvira Elv på och kräver att de segrande löjtnanternas uniformer ska gå först i tvättkän:

[– ...] Låt det röda finnpaket ligga, som det har bäddat åt sej. Vet intant Malén numera, vad det vill säga att vara svensk. – En fröjd var det i alla fall, att så få svenskar gick tillsammans med det röda rackarföljet. Underligt var det med Brinks söner, de hade ändå ganska gott att brås på. – Men Höström, vad kunde han vara för ett svenskt missfoster?

– Se så, se så, Elvira, var nu inte i sin tur så överkommodig. Vad den svenska saken biträffar, så är jag så svensk, att jag inte lär mej finska, om man så slog nacken av mej. Och vad Höström biträffar, vet jag ingenting vidare än att han är österbottning och som inneboende ungarshyresgäst bitraktad den bästa jag haft. Alltid betalade han punktbligt hyran, alltid kom han hem om marknan med en stor viborgskringla till prisant, och till Fredrikadagen fick jag alltid en halv kilu kaffe och en vetekrans. Och en heder var det visserligen för svenskarna, som Elvira säger, att de så litet gick med de röda, men en skam är det ändå, att de så mycket skryter med sej själva. Så litet jag läser i deras tidningsblad, har jag ändå sitt, huru de är fulla av skryt och stolta ord över sin egen ypperlighet. Men ”eget beröm luktar illa” säger ett gammalt ordspråk. – Och nu ska vi inte tala mer om den här saken, utan låta arbetet gå undan för undan.³²

Där Elvira Elv försöker språkkoda den politiska skiljelinjen stretar Malénskan för en gång skull emot. Brinks och Malénskans, och för den delen romanens, ideal förs fram i Brinks ord:

Självövertinnelsen är däremot herreskapets säkraste märke, ett stilla majestät, som varar från evighet till evighet. Men si, självövertinnare får man allt söka efter. Och därför har jag kommit underfund med, att också den strid, som nu pågår mellan arbetare och såkallade herrar, endast är en strid mellan gelikar.³³

32. Backman, *Familjen Brinks öden*, s. 190–191. Trots förekomsten av passager som denna menar Ekman att språkfrågan inte aktualiseras i samband med skildringen av fru Virta (Ekman, *Må vi blicka tillbaka mot det förflutna*, s. 227).

33. Backman, *Familjen Brinks öden*, s. 110.

Bara några år efter kriget vägrar Backman i sin korta roman stereotypisera och förenkla: här finns brinnande ideologer på båda håll vare sig vi talar om rätt och vitt, finskt eller svenskt, arbetare eller herrskap. Det är anmärkningsvärt, när det finlandssvenska litterära etablissemangen inte heller senare var redo att ta till sig en komplex gestaltning av rödgardisten, särskilt inte utan att likställa honom med finnen, något som till exempel mottagandet av Elmer Diktonius *Janne Kubik* gav prov på tio år senare.³⁴

För dem som hamnat mitt emellan innebär inbördeskrigets slut förlusten av ett fädernesland. Ragna ”lovar fara till Amerika och säger, att hon inte mer har något fädernesland. – Och lite på det viset känns det,” säger skomakare Brink.³⁵ ”Nåja min flicka, sade Brink, så far vi till Amerika då, eller också sitter vi kvar här i Gökungens gränd såsom främlingar i vårt fosterland och syr guldbroderier och pliggar klackar som förut. Vi får nu se.”³⁶

DIALEKT OCH SCHIBBOLET

Lars Sunds *Tre systrar och en berättare* från 2014 utspelas i Jakobstad från 1940- till 1960-tal. I skildringen av Iris Myllymäki, dotter till latrinkusken Skitu-Kalle, är det en annat modersmål som aktiveras: dialekten, och gränsen mellan den och högspråket. Iris blir antagen som skådespelarelev i Helsingfors och återupptäcker sig som Iris Kvarnström. Förvandlingen sker framför allt genom språket:

Pedersöredialekten lades i Iris mun i Skutnäs: den är *modersmålet*. Den förblir hennes viktigaste språk, den vilar tryggt under hennes tunga, dialekten har hon alltid nära till hands. Men hon behärskar högsvenskan till fulländning: hämtar sina ”u” från Brändö i Helsingfors, och sina långa ”a” från Grankulla och hela tonfallet från Skillnaden. Iris brukar tänka: man dömer hunden efter håren och

34. Se Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, s. 250. För en studie av Backmans första inbördeskrigsskildring *Ålandsjungfrun* (1919), se Maria Lival-Juusela, ”Ålandsjungfrun och kulturell glömska. Om Sigrid Backman och skildringen av samvetsfrågan under inbördeskriget”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 99, 2024, s. 15–44, <https://doi.org/10.30667/hls.141131>.

35. Backman, *Familjen Brinks öden*, s. 208.

36. Ibid., s. 210.

människan efter språket. Så duktig är hon numera på u och a, så övertygande klingar hennes tonfall att somliga misstar sig på henne, de som inte känner till hennes bakgrund tror att också hon hör till *de rätta kretsarna*, att hon är *svenskatalande bättre folk*. För säkerhets skull ställer de kontrollfrågor till henne: är fröken Kvarnström manne bekant med ...? Kanske fröken Kvarnström rent av är släkt med ...? Namn nämns, och titlar. Frågorna är artiga och beledsagas av ett vänligt leende. Man höjer ögonbrynet och väntar på ett svar. Iris känner sig som om hon nyss stigit av båten i en främmande hamn och underkastas ett ingående förhör som ska avgöra om hon får resa in i landet eller ej. Emellanåt är hon frestad att säga som det är, på sin vackraste pedersöredialekt: "Nå mamm är dö och papp är skitukusk och själv var jag springflicko på Tobaksfabriken tills jag kom in på Svenska Teaterns elevskola ... Å förresten så heiter ja egentligen int Kvarnström utan Myllymäki!"

Det säger hon förstås inte. Inte ännu.³⁷

I passagen gestaltar Sund språkliga skillnader inom det finlandssvenska, språk och geografi, och framför allt språk och klass. Här sägs tydligt: dialekten är Iris modersmål, och hon överger den inte – hon lär sig bara att förklä sig. Iris beskriver steget från dialekt till högsvenska som att inställas till förhör, men hon klarar testet och "passerar" därmed som talare av högsvenska.³⁸ *Linguistic passing* är en term för att tala

37. Lars Sund, *Tre systrar och en berättare*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2014, s. 393–394. Jag har tidigare berört denna passage i essän "Den finlandssvenska romanens många språk. En panorering", *Finsk Tidskrift* 2018:3–4, s. 89–90, http://www.finsktidskrift.fi/wp-content/uploads/2018/12/FT_3-4-2018_web.pdf (hämtad 6/3 2025).

38. Termen högsvenska går tillbaka på språkforskaren Hugo Bergroths inflytelserika *Finlandssvenska. Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift* (1917), där Bergroth definierar högsvenska som "en från provinsialismer av olika slag absolut fri svenska, alltså i viss mening en abstraktion" (Hugo Bergroth, *Finlandssvenska. Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift*. Faksimilutgåva av andra reviderade och tillökade utgåvan [1928]. Helsingfors: Helsingfors universitetsbibliotek 2023, s. 24, <https://doi.org/10.31885/9789515182883>.) "Högsvenska" används inte längre inom språkvetenskapen, men var den använda termen under den tid Sund skildrar i sin roman och användningen av "högsvenska" lever kvar i vardagligt bruk än i dag för föreställningen om ett finlandssvenskt "högsspråk" fritt från regionala drag. Se Mikael Reuter, "Reuters ruta. Vad är 'högsvenska'?" [1995], Institutet för de inhemska språken, <https://sprakinstitutet.fi/kolumn/vad-ar-hogsvenska/> (hämtad 13/3 2025).

ett språk, eller i Sunds fall ett slags språk, så bra att man passerar som modersmålstalare. Begreppet alluderar på *racial passing*, alltså att passera som vit.³⁹ En annan benämning för Iris språkliga förvandling kan hämtas från Bibeln: Iris klarar av att säga "shibboleth" och blir insläppt genom stadsportarna. Och det är något som är minst lika mycket kropp som huvud: att lära sig tala annorlunda är något som måste utföras med hela kroppen. Det räcker inte att veta hur det ska låta, man måste kunna skapa ljuden också.⁴⁰ Och det inbegriper alla möjliga känslor: rädsla, skam – eller, som i Iris fall, stolthet över att kunna utföra denna förvandlingsakt.

MODERSMÅLETS TRYCK

I Adrian Pereras *Mamma* (2019) är kroppen också viktig. Romanen skildrar lågstadiepojken Tonys liv på en liten östnyländsk ort på 1990-talet, och är en guldgruva för den litterära flerspråkighetsforskaren genom att dialogen är fyrspråkig – med svenska, finska, engelska och translittererad singalesiska. Perera använder dessutom fotnoter och ett översättningsappendix på ett konstnärligt fruktbart vis.⁴¹ Här vill jag ta upp hur föreställningen om det enda modersmålet påverkar Tony och hans modersrelation i romanen.⁴²

39. Se Hana Wirth-Nesher, *Call It English. The Languages of Jewish American Literature*, Princeton: Princeton University Press 2006, s. 59, <https://doi.org/10.1515/9781400829538>.

40. För en utförlig diskussion om litterära gestaltningar av shibboleth-problematiken, se Julia Tidigs, "The inscription of difference in the body. 'Broken language' as theme and textual feature in two novels by Marjaneh Bakhtiari", Antje Wischmann & Michaela Reinhardt (Hrsg.), *Multilingualität und Mehr-Sprachlichkeit in der Gegenwartsliteratur*, Freiburg in Breisgau, Berlin & Wien: Rombach 2019, s. 121–144.

41. En studie av fotnoternas och appendixets litterära verkan återfinns i Julia Tidigs, "Dynamiska former för litterärt meningsskapande. Flerspråkighet, översättning och läsarens arbete i Adrian Pereras roman *Mamma*", *Finsk Tidskrift* 2025:5 [under utgivning]. Jag har även undersökt mottagandet av romanens flerspråkighet i "Litterär flerspråkighet i litteraturkritiken. Mottagandet av Marjaneh Bakhtiaris *Kan du säga shibboleth?* och Adrian Pereras *Mamma*", Hilda Forss, Hanna Lahdenperä & Julia Tidigs (red.), *Tanke/världar. Studier i nordisk litteratur*, Nordica Helsingiensia 61, Helsingfors: Finskugriska och nordiska avdelningen vid Helsingfors universitet 2022, s. 166–186, <https://doi.org/10.31885/978951515069>.

42. För en utförlig studie av modersmålsproblematiken i romanen, se Tidigs, "Språk, kompetens, kropp och känsla".

Tonys liv präglas av spänningarna mellan hans fränskilda föräldrar, en finlandssvensk pappa och en mamma från Sri Lanka. Enspråkighetsparadigmet konstruerar språket som modersmålstälarens egendom, men för Tony är situationen komplicerad. Hans mamma Constance har inte lärt honom sitt modersmål singalesiska, men det är ett språk med enorm dragningskraft på honom just därför att han stängs ute från det – med alla medel försöker han lära sig det. Tonys och Constances gemensamma språk engelska är ingenderas modersmål. Tonys fadersmål, skol- och samhällsspråket svenska, talar mamman med brytning vilket väcker skam och rädsla för egen inkompetens hos Tony.

Omgivningen gör sig föreställningar om vilka språk Tony och Constance talar med varandra: någon gissar på engelska, vilket är delvis rätt, någon på singalesiska men när det framkommer att Tony inte kan det så säger de "Det är bra. För många språk förbryllar bara barnet" och "Det heter att barn ska lära sig ett språk först för att få bra språkkänsla. Det ger trygghet".⁴³ Moderns roll för barnets språkutveckling, och enspråkighetsnormen, framgår tydligt.

Modersmålets tryck är kännbart för både Constance och Tony. Som Yildiz och Guldin betonar måste begreppets förändrade roll på 1800-talet förstås i en bredare samhällelig kontext där ett nytt borgerligt familje- och moderskapsideal slog igenom.⁴⁴ Moderskapet omdefinierades som en plats för affektiv omvårdnad och modern tilldelades en viktig roll i läsundervisningen och i förlängningen för formandet av nationen, något Friedrich Kittler diskuterar utförligt.⁴⁵ Borgerenskapets mödrar gavs i uppdrag att lära sina barn läsa genom högläsning och ljudhärmande, och här var moderns mun nyckeln: genom imitation av de ljud som kommer ur moderns mun, och som kopplas till bokstäverna på boksidan, lär sig barnet att läsa. Kompetens och anknytning förenas. Men målet för den nya läsundervisningen var ett rent nationalspråk utan främmande element och dialektal variation. Moderns kropp är således laddad med politisk betydelse

43. Adrian Perera, *Mamma*, Helsingfors: Förlaget 2019, s. 101.

44. Yildiz, *Beyond the Mother Tongue*, s. 11–12; Guldin, *Metaphors of Multilingualism*, s. 93.

45. Friedrich Kittler, *Nedskrivningssystem 1800*1900*, Göteborg: Glänta produktion 2012, s. 47–84.

kopplad till språkinlärning; genom språket är samhället närvarande i den intima relationen mellan modern och ett litet barn.

I Pereras roman får vi en återblick på det ögonblick när Tony som litet barn trädde in i språket. Här utför Constance uppgiften som språkförmedlare genom munnen: "Anthony, look. A, ei, be, bi, se, si. Ei is for apple. Bi is for bath."⁴⁶ Ljud formas och barnet härmar. Men i det språkideologiska paradigm de befinner sig utför hon rollen fel: redan från första bokstaven ger hon honom inte sitt modersmål, och dessutom två språk i stället för ett. På baksidan markeras ljudskillnaden, Constances uttal av bokstäverna på svenska och engelska, ortografiskt. Men Tonys inträde i språket sker inte genom alfabetsövningarna:

"No, Constance, no get. Impossible. Du får inte pojkens första ord på band så här. Vi försökte med Anna ... Aldrig gör jag om det, vi satt i –"

"Can you say mamma?"

Det lilla plastfönstret blänker.

"Maa?"

"Mamma?"

Högtalaren surrar: "Maam?"

"Mamma?"

"Maamaa ... Mamma! Mamma!"⁴⁷

Det finns flera ljud för samma bokstav, flera ord för samma sak – utom för mamma. Anknytningen finns, förmedlingen finns – och manifesteras tydligast i att Tonys inträde i språket sker genom ett rop på "Mamma!" – men redan från början befinner sig Tonys språkliga anknytning i ett spänningsförhållande till den av samhället godkända kompetensen.

Språk och känslor ingår i smärtsamma förbindelser med familj och med kropp i *Mamma*. Alla problem i Tonys familj beror förstås inte på enspråkighetsparadigmet, men de spelas till stor del upp genom detta paradigm. Den pragmatiska Constance som tar alla sina språk i bruk i försöken att kommunicera, vreden som hennes icke-korrekt svenska väcker hos ex-maken, känslorna av överlägsenhet och skam

46. Perera, *Mamma*, s. 152.

47. Ibid., s. 154–155.

hos Tony. Dessutom genomkorsas Tonys språkliga familjeverklighet av samhällets oförmåga att se eller värdesätta den.

Genom sin nyanserade gestaltning av modersmålets smärtpunkter öppnar Pereras roman upp för nya språkliga familjeromanser, nya sätt att föreställa sig relationen mellan språk och gemenskap. Tavaststjerna, Backman, Sund och Perera visar hur våra relationer till olika språk är föränderliga och känsloladdade på en mängd olika vis. De visar även på skönlitteraturens förmåga att inte bara gestalta språkförhållanden, utan på dess förmåga att *arbeta sig igenom* den berättelse om språk, ursprung och gemenskap som modersmålsbegreppet rymmer, och låta beståndsdelarna nötas mot varandra. Då blir kraften i modersmålet som berättelse synlig, men det blir också möjligt att föreställa sig helt nya berättelser om språk och anknytning.

”Sångarfanan åter höjes”

Kollektivt och personligt i Akademiska Sångföreningens traditioner

DET ÄR FÖRSTA MAJ i Kajsaniemiparken i Helsingfors. Folk har samlats klädda i trenchcoat och studentmössa med solglasögon på näsan och serpentiner kring halsen. I handen ett glas skumpa. Stämningen är lättsam och förväntansfylld. Så plötsligt hörs de. Från vänster tågar en skara sångare in efter föreningens fana och Finlands flagga. ”Sångarfanan åter höjes ...”. Så sjunger de medan de tågar upp på scenen.

Traditionen att Akademiska Sångföreningen, eller Akademien, sjunger in våren i Kajsaniemiparken härstammar från en tid då största delen av det Helsingfors vi känner i dag inte ens var byggt, inklusive järnvägen. I dag är första maj en högtidsdag då många finlandssvenskar i Helsingfors vallfärdar till Kajsaniemiparken varje år. Det säljs mjöd och munkar, och media är på plats för att sända evenemanget på radio. För många i parken och över radion kan det vara den enda gången under året då de hör Akademien sjunga.

Då jag står i folkmassan i Kajsaniemi och njuter av festen ser jag på scenen en kör som är både bekant och obekant. Genom mitt eget körengagemang känner jag många av sångarna, många av dem hör till mina närmaste vänner. Jag kan många av sångerna som sjungs. Jag vet vid vilka tillfällen man skall hurra, och när det lönar sig att öppna skumpafaskan och låta korken flyga. Studentmössan sitter bekvämt på mitt huvud och jag känner mig som en del av något större.

Några meter bort är dock marken uppgrävd. Parken skall renoveras och förnyas, putsas upp för att passa den moderna staden. Den lilla grusplanen där folkfesten äger rum är lite underligt inklämd precis bredvid järnvägen, på ett ställe som i dag kan anses lite avsides. Jag undrar vad en utomstående skulle se, ifall denna råkade gå förbi evenemanget utan att veta något om dess historia. En kör med endast män i

trenchcoat och studentmössor, både unga och gamla, i ett litet hörn av en uppgrävd park, bakom järnvägen. Skulle de se ett sammanhang av vänskap, levande kultur och glädje, eller något arkaiskt och föråldrat? Borde traditionen såsom parken omkring den grävas upp och förnyas?

Vad är då värdet i att fortsätta föra vidare Akademens sångartraditioner till nästa generation av korister (och för den delen, åhörare)? Och vad krävs för att ett arv ska kunna fortsätta att kännas relevant då tiden går vidare? Jag vill här argumentera för att de traditioner som ibland kritiserats eller tas för givna har en stor betydelse, inte bara för det levande kulturarvet, utan också för den nutida framtästrävande kulturen.

Under första maj då Akademien sjunger in våren är alla körens alumner välkomna att delta, vilket förklarar varför det bland de unga koristerna står några lite äldre sångare: en ung 19-årig nybörjare sjunger bredvid någon som sjungit i kören för många tiotals år sen. Detta är möjligt eftersom kören har fortsatt att upprätthålla en repertoar som har gått i arv i många generationer. Under åren har kören hunnit samla på sig en egen rik kultur av traditioner. Många av dessa är dessutom tätt förbundna med vårt lands högtider, såsom Runebergsdagen eller självständighetsdagen.

Vid flera av dessa våra högtidsdagar som hör till vårt kulturarv höjs det röster som begär förnyelse. På svenska dagen 2024 frågade journalisten Peter Lüttge om inte "Modersmålets sång" borde slopas eftersom den för honom känns gammalmodig.¹ Vid valborg samma år frågades det också i dagstidningen *Hufvudstadsbladet* varför inte Akademiska damkören Lyran, Akademens systerkör i Helsingfors, sjunger med Akademien i Kajsaniemi under första maj.² Traditionerna verkar väcka

1. Peter Lüttge, "Kommentar. Modersmålets sång är förläggad och olämplig som finlandssvenskarnas lystringssång", *YLE* 6/11 2024, <https://yle.fi/a/7-10066797> (hämtad 11/10 2024).

2. Sandra Broborn, "Därför sjunger Akademien inte med Lyran på första maj", *Hufvudstadsbladet* 30/11 2024, <https://www.hbl.fi/artikel/darfor-sjunger-akademien-inte-med-lyran-pa-forsta-maj/> (hämtad 11/10 2024). Också i Åbo där damkören Florakören de senaste åren uppträtt vid sidan av manskören Brahe Djäknar har man i dagstidningen *Åbo Underrättelser* skrivit "Varför ska gamla traditioner vara ett hinder för samhällsutveckling?" som reaktion mot att Florakören fått kortare scentid än sin manliga motpart. (Hanna Rautiainen, "Vintern rasat utan våra floror – Varför ska gamla traditioner vara ett hinder för samhällsutveckling?", *Åbo Underrättelser* 1/5 2024, <https://www.abounderrattelser.fi/artikel/vintern-rasat-utan-vara-floror-varfor-ska-gamla-traditioner-vara-ett-hinder-for-samhallsutveckling/> (hämtad 12/6 2025).

många frågor. Frågorna som ställs visar på tankegångar som finns i tiden, dels tanken om att förnya och modernisera traditioner för att passa in i vår nutida självbild, dels tanken om könsjämlighet. Båda dessa skär sig illa mot en ytlig bild av Akademien, en manskör med gamla anor.

I dag är kören en mycket aktiv förening och högt respekterad studentkör. I balansgången mellan att upprätthålla sitt kulturella arv, och samtidigt förnya sig i takt med tiden, har Akademien hittat ett sätt att vara både framåtriktad, och ändå trogen traditionen. Men kören är fortsättningsvis en levande kör som tar in nya sångare, lär sig ny repertoar och sjunger nya konserter. Då jag ser kören eller talar med dess medlemmar ser jag ett modernt sammanhang som värnar både om nutida värderingar och om gamla traditioner. För att granska detta förhållande mellan nytt och gammalt har jag studerat material ur media och olika verk om körens historia, samt samlat in reflektioner av aktiva akademare.³ Reflektionerna samlades in via ett formulär som skickades ut till Akademiens interna e-postlista. I formuläret efterfrågades fria reflektioner kring körens förhållande till sitt kulturarv. Totalt inkom 7 svar som finns sparade i skribentens digitala arkiv. I formuläret gav de som svarade samtycke till att citeras vid namn.

LEVANDE KULTURARV

Faktum är att kören existerar också under alla dagar på året som inte är första maj, Runebergsdagen eller självständighetsdagen. Till körens verksamhet hör dessa standardinslag, men den största delen av verksamheten riktar sig ändå mot körens ordinarie konserter. Medan man under första maj sjunger "Längtan till landet" och "Champagnerlied" sjunger man under otaliga konserter allt från klassisk musik till nyskriven körmusik. Denna fördelning mellan dels glatt studentikost, dels ambitiöst musikaliskt arbete är helt central för körens identitet.

När kören 2022 gav en konsert vid namn Kraft var det en medveten satsning på någonting annat än den traditionella studentkörsmusiken. Konserten ägde rum i den brutalistiska salen Kattilahalli i Helsingfors.

3. Insamlingen genomfördes genom ett frågeformulär. Formuläret skickades ut till aktiva akademare via e-post. I formuläret fanns en öppen fråga om hur de förhåller sig till föreningens traditioner. Totalt inkom 7 svar.

Musiken var nyskrivna moderna verk med teman som berörde miljö och energiproduktion. Koristerna själva uppträdde i enkla skjortor i stället för den sedvanliga fracken, och salen pryddes av ljuskonstverk som skapades live av konstnären Alexander Salvesen.

När kören firade sitt 185-årsjubileum med en konsert i konsertsalen i Musikhuset i Helsingfors uppfördes också, så som praxis numera är, både nyskrivna körverk under ledning av körens nuvarande dirigent, och ett urval sånger ur stamrepertoaren ledda av körens tidigare dirigenter. Konserten med temat identitet kombinerade nytt och gammalt i alla avseenden, vare sig det gäller dirigent, korister eller repertoar. Att konserthelheten i sig inkluderade både en del nyskriven musik framförd av den aktiva kören, och en del stamrepertoar med hela kören inklusive körens alumner, visar på hur högt både nyskapande och kulturarv värderas.

Variationen i repertoaren har alltså redan länge varit en del av verksamheten, och det är ingenting som kören heller sticker under stol med. På sin hemsida beskriver Akademien sig själv med orden:

Vi står för körsång på hög nivå och med bred palett – från stora klassiker till pinfärska uruppföranden, från lyriska stämningar till manhaftigt⁴ patos, från djupaste allvar till studentikos lättsinnighet.⁵

En nyskapande konsert med modern körmusik på repertoaren är alltså ingenting som faller utanför körens vanliga verksamhetsramar. Ändå verkar det överraska recensenterna varje gång.

Även de av hävd konservativa studentsångarna har på senare tid vaknat upp till en ny verklighet, där det inte längre duger att ställa upp sig på led och framföra en älskad stamrepertoar varvad med diverse nyvinningar.⁶

4. Ordet ”manhaftigt” förekommer på flera ställen i Akademens mest använda sångbok (så kallade *Blåa boken*) för att beskriva med vilken karaktär sången i fråga bör sjungas. Här tolkar jag ordet som en humoristisk hänvisning till manskörssångens stereotyp bröländande karaktär. Användningen av ordet på Akademens hemsida tyder på en självmedveten och samtidigt bejakande attityd till det egna arvet.

5. Akademiska Sångföreningens webbplats, <https://akademen.fi/bio> (hämtad 11/10 2024).

6. Mats Liljeroos, ”Brännande aktuella frågeställningar i snällt konsonerande

Så skrev *Hufvudstadsbladets* recensent efter konserten Kraft. Då kören själv framför dels de stora klassikerna, dels de färska uruppförandena som två olika delar av en gemensam helhet blir dessa av utomstående ofta tolkade som tävlande värderingar, i konflikt med varandra och kämpandes om vilken som får styra.

Premissen att Akademien skulle vara en "av hävd konservativ" kör, och därmed inte sannolikt vill uppträda med ny musik, håller jag inte med om. Recensenters och kolumnisters tendens att först begära förnyelse när kören uppför stamrepertoar, för att sedan vända sig om och undra vart stamrepertoaren försvann när kören sjunger nyskrivet visar på ett ensidigt förhållningssätt till körmusikens kulturarv.⁷ Många vill se antingen en till fullo traditionsbunden tidskapsel från en svunnen tid, eller så ett tydligt avståndstagande i alla avseenden från traditionen: antingen en kör som uppträder enbart i frack med brölrande manskörs-klang, eller så en ensemble som vägrar ens titta på någonting skrivet före 1960. Det är dock inte så som ett kulturarv hålls levande.

Akademien är landets äldsta levande kör, och också en av de äldsta studentkörerna i Norden. Kören grundades 1838 av Fredrik Pacius ur ett virrvarr av olika akademiska sångsällskap. Kören har därav sina rötter i det nationsbyggande projektet från 1830-talet framåt, och har ännu kvar en stor del av sin stamrepertoar från denna tid. Prakt-exempel är förstas "Vårt land", som skrevs av Fredrik Pacius till text av J. L. Runeberg och uruppfördes av Akademien 1848. Andra klassiska exempel är "Suomis sång", "Modersmålets sång" och "Björneborgarnas marsch". Dessa är alla sånger som lever kvar i kulturen och förs vidare till nya generationer. De är också standardinslag vid tillfällen såsom självständighetsdagen när studenterna sjunger på Helsingfors domkyrkas trappor ("Vårt land" och "Suomis sång"), och Runebergsdagen när man sjunger vid Runebergsstatyn i Esplanadparken i Helsingfors.

Under språkstriderna på 1870- och 1880-talen blev körens position som fosterlandets kulturella förespråkare svårare att försvara, i och med

tondräkter", *Hufvudstadsbladet* 9/5 2022, <https://www.hbl.fi/2022-05-09/brannande-aktuella-fragestallningar-i-snallt-konsonerande-tondrakter/> (hämtad 11/10 2024).

7. Exempelvis frågar Mats Liljeroos i "Recension. Behagligt men kontrastlöst körhav i stiltje", *Hufvudstadsbladet* 8/3 2024: "hur det är möjligt att bege sig på turné utan Erik Bergman på programmet", <https://www.hbl.fi/2024-03-08/recension-behagligt-men-kontrastlost-korhav-i-stiltje/> (hämtad 12/6 2025).

växande krav på verksamhet på finska. Detta kom sedan att leda till att kören Ylioppilaskunnan Laulajat (YL) bröt sig ur Akademien 1883.⁸ YL förde sedan vidare den finskspråkiga studentkörs-kulturen och är i dag fortfarande en betydande aktör på fältet. Efter denna schism var Akademien i några år på dödens brant innan grundandet av Svenska litteratursällskapet i Finland och avtäckningen av Runebergsstatyn i Helsingfors 1885 samt sånguppvaktningen vid detta tillfälle gav kören en ny start.⁹ Traditionen att uppvakta nationalskaldens staty den 5 februari kvarstår fortfarande, vilket vi ska återkomma till senare.

När jag frågar sångare i Akademien om deras åsikter gällande förhållandet mellan tradition respektive förnyelse, pekar svaren alla i samma riktning: tradition *och* förnyelse. Akademien Alexander Geust skriver specifikt att kören kan vara modern i fråga om värderingar men inte för den skull behöver ge avkall på traditioner:

I diskussionerna inom kören har det debatterats vad en nyinsjungen ung sångare väntar sig av kören. Jag har hört påståendet att ingen idag skulle vilja "klä sig i frack och sjunga på tyska". För mig har det alltid varit en självklarhet att Akademien klär sig i frack och sjunger gamla klassiker på tyska. Utan detta element tappar vi det arv som format Akademien och det finländska musiklivet sedan 1800-talet.

Kören bör naturligtvis följa sin tid i fråga om samhälle och värderingar, men traditionell klädsel, repertoar och historiskt värdefulla evenemang ska absolut inte behöva vika undan för tidens tand.¹⁰

För koristerna själva ter sig denna kontrast mellan tradition och förnyelse helt självklar, och den betraktas rentav som en av körens största styrkor. För att ett kulturarv över huvud taget ska kunna kallas levande behöver det finnas människor som känner sig personligen delaktiga i detta arv.

8. Henry Rask, "Akademiska Sångföreningen – mellan Finland och Svenskfinland", Michaela Bränn (red.), *Manskörssång i tid och rum*, Helsingfors: Bränn & Bränn 2013, s. 54–55.

9. Ibid.

10. Alexander Geust 23/11 2024. Svaret finns i skribentens digitala arkiv.

Akademien tradition att p Runebergsdagen sjunga vid Runebergsstatyn klockan tolv p dagen, samt vid midnatt, bjrjade d statyn restes 1885. I dag upprthlls fortfarande traditionen, bde p allvar och med glinten i ggt. Mitt p dagen sjungs sngerna s att kren st r vnda mot lyssnarskaran, med ryggen mot statyn. P kvllen fljr krens interna Runebergssits, varefter de som vill igen tar sig till Esplanaden fr att sjunga fr Runeberg, samma snger men denna gng vnda mot statyn. Denna praxis speglar en strre studentikos tradition av att serenera stadens statyer vid diverse hggtider. Samtidigt visar traditionen p den dubbla inneborden: bde att fr vidare en tradition, och den studentikosa glttigheten.

Igen framtrder kontrasten mellan vad koristerna sjlva kan uppleva vara traditionens innebrd, och hur traditionen utifrån kan tolkas. Akademaren Kasper Sundstrm sger just detta:

Exempelvis kan jag tnka mig att det ltt fr en icke-insatt kan framst som om Akademien firar Runebergsdag blott och bart fr att i ngot slags patriotisk-nationalistisk anda hylla mannen som kallats nationalskald, varvid den centrala pusselbiten i traditionens signifikans, att det var vid upptrdandet vid statyns avtckande Akademien de facto återupptod ur skrivbordslån och hittade sin nya roll som den nya idén Svenskfinslands kr, efter att ha varit mycket nra att utslckna helt och hållet d YL brutit sig ur och vttagit studentkrrens resurser och rollen som nationen Finslands kr, faller bort.¹¹

Traditionen att sjunga in vren i Kajsaniemiparken hrstammar nda från 1830-talet, nr studenternas sedvanliga vrfester hlls kring Katarina "Kajsa" Wahllunds vrdshus, efter vilket parken har ftt sitt namn. Vrdshuset var populrt bland studenter, och sng och fester frerom naturligt d frsta maj sammanfll med vrdinnans fdelsedag. Med tiden vxte seden till en allt starkare tradition, ven om den ocks sttte p motgngar, som till exempel 1862 nr jrnvgen byggdes precis bredvid. And har kren med vlldigt fa undantag sttt

11. Kasper Sundstrm 24/11 2024. Svaret finns i skribentens digitala arkiv.

på sin plats på första maj ända sedan dess.¹² Det är en tveeggad tradition i många avseenden. Dels är det kanske körens mest kända och efterlängtnade inslag under året, dels är det en tradition med många år på nacken, vilket kan föra med sig utmaningar.

Under konserten i Kajsaniemiparken brukar alltid vissa standardinslag förekomma. Bland dessa förstås "Sångarfanan" som intågssång, den älskade "Längtan till landet", serenaden "Ljuva flicka" som brukar föräras en dotter till någon korist, och många andra gamla favoriter. Sångerna leds för det mesta av körens ordinarie dirigent, och är planerade och förberedda inslag som sjungs av de aktiva akademerna tillsammans med alumnerna som återvänder på första maj men också vid andra höjdpunkter som julfester eller jubileumskonserter. I konserten ingår ofta också några sånger som kören under terminen sjungit på resor och konserter. Dessa hör inte till standardrepertoaren, och sjungs därför endast av den nu aktiva kören. Dock är det ett fint sätt att inkludera också inslag ur körens pågående verksamhet, och visa på den variation som ligger inom den aktiva körens förmåga.

Då konsertens planerade del är över följer ett mycket speciellt inslag. Körens dirigent stiger åt sidan och lämnar scenen fri för vem som helst i kören att stiga fram och ta in en sång. De korister som stiger fram kan vara vicedirigenter, vanliga radkorister eller alumner. Sångerna är ofta ur den gedigna stamrepertoaren som har samlats under 200 år av studentkörskultur. Då det är fritt fram för vem som helst i kören att ta in vilken sång han vill, är det i praktiken omöjligt att öva inför denna del av framträdandet. De i kören som inte råkar kunna just denna sång får hänga med så gott det går, eller stå tysta. För allas bästa brukar det alltså löna sig att ta in en någorlunda välkänd sång. Dessa inslag inkluderar allting ifrån dryckesvisor till nationalromantiska krigssånger: allting från "Helan går" till "Björneborgarnas marsch".

Den spontana delen av konserten visar på ett speciellt fenomen inom studentkörskulturen: den kollektiva kunskapen. För att koristerna fritt ska kunna ta in de sånger de själva önskar i stunden, krävs att majoriteten av gruppen har en övergripande bekantskap med en enorm

12. Rainer Knapas, "Akademiska Sångföreningen – i tid och rum", Michaela Bränn (red.), *Manskörssång i tid och rum*, Helsingfors: Bränn & Bränn 2013, s. 37–41.

korpus av sånger. Detta fenomen återfinns i studentkretsarnas sitskultur, där sånger och snapsvisor sparas i sångböcker men i praktiken lever i det kollektiva minnet. Så även i Akademien, där otaliga generationer av korister kan förenas i en gemensam stamrepertoar. Denna kollektiva kunskap står som grund för sammanhållningen. Kören är, förutom ett musikaliskt sammanhang, också mycket starkt ett socialt sammanhang. Känslan av gemenskap som kommer när man kan sjunga med i den gemensamma sången blir för många mycket viktig. Detta förklarar också varför många alumner år efter år kommer tillbaka till kören för att få sjunga med på nytt under dessa speciella tillfällen.

Processen när en ny korist lär sig stamrepertoaren, de årliga traditionerna och körens allmänna jargong blir också den process som förvandlar traditionerna från något yttre och abstrakt till något personligt. Sången i Kajsaniemi är plötsligt inte bara någonting som händer varje år, utan någonting som koristen som individ har ett personligt förhållande till. Grunden till att traditionerna lever vidare är att det finns en gemenskap av sångare för vilka traditionerna är viktiga.

GAMLA TRADITIONER OCH NUTIDA VÄRDERINGAR

Så varför skorrar körens traditionsrika sånger så fel hos många? Varför reagerar tidningarnas skribenter negativt på att höra mansröster sjunga "Modersmålets sång"? Förklaringarna är såklart många. Flera av dessa traditioner har sitt ursprung i det nationsbyggande projektet i slutet av 1800-talet, i kampen om den egna identiteten under förryskningstiden och i motgångarna under tiderna av språkliga konflikter. Under de senaste årtiondena har samhället haft blicken riktad mot förnyelse. Klass- och könsstrukturer har med god orsak varit måltavlor i denna strävan. Men jag undrar om inte också något barn åker ut med badvattnet i ansträngningen att förnya.

Här framträder den centrala frågan: finns kören och dess traditioner till för koristerna själva, samt alla dem som genom familj, vänner, eller andra vägar, har en egen relation till kören – eller finns de till för de yttre betraktarna? Då kritiker ibland kastat en hastig blick på körens sång på första maj, och åtminstone till synes av bara vanan frågat sig varför dessa gamla sånger ännu sjungs, har de samtidigt missat värdet i de genuint levande traditionerna.

Akademien är alltså i dag en modern kör som framför musik av alla slag, med viktiga och aktuella teman, vilket den i själva verket alltid gjort. Det som vi i dag ser som gammal stamrepertoar var nyskriven och framåtsträvande musik när den skrevs och uruppfördes.

Samtliga traditioner, vanor och egenheter vi här har granskat har aspekter som är synliga för den yttre åskådaren, och aspekter som är synliga bara i de interna kretsarna. Sången i Kajsaniemi är för publiken en lättsam värkonsert, medan det för sångarna kan vara både en invecklad logistisk operation och en viktig årlig ritual. Uppvaktningen vid Runebergsstatyn kan för publiken vara en liten fosterländsk hälsning, medan det för koristerna kan vara både minnet av körens historia och ett inslag i en dag av vanligt studentfestande. Så som akademaren Alexander Zilliacus skriver:

Jag väljer att delta i marschen till Kajsaniemi; kanske av gammal vana, som ett förspel till fest, av finlandssvensk solidaritet, för att svara på mina vänners förväntningar, för att det är meningsfullt att delta i något gammalt. Jag klär upp mig i kavaj, fluga och studentmössa och drar på mig min beige trenchcoat. Att blinka mot solljuset utanför Gamla studenthuset tidigt på 1 maj ger redan upphov till många små berättelser inom mig. Det är en fin tradition, det är en förlegad tradition, vad kul att träffa gamla vänner, det är dålig PR för kören, det är ett slag för Finlands flagga som en symbol för glädje och fest i stället för något annat ... Vilken av de här tankarna är mer sann än en annan? Vilka känslor väger starkare nu än då jag deltog första gången? Är det jag som väljer traditionen eller traditionen som talar genom mig?¹³

Kören som tågar in på scenen i Kajsaniemiparken varje år är densamma som den har varit sedan Kajsa Wahllund drev sitt världshus i närheten. Och samtidigt är kören förstås en helt annan, då det varje år är en åtminstone delvis ny uppsättning av sångare som träder fram. Medan många traditioner med åren har blivit starkt etablerade, och fortsättningsvis omhuldas varmt av kören, har också mycket fått gå i graven i takt med tiden. När jag ser på samlingen sångare på första maj ser jag en gemenskap där det gamla inte alltid behöver ge vika för det nya, utan det gamla snarare stöder och bär upp det nya.

13. Alexander Zilliacus 23/11 2024. Svaret finns i skribentens digitala arkiv.

Vykort med hälsningar från Ticino

Kristusgestaltning i diktsviten "Ticino" av Solveig von Schoultz

DIKTERNA KUNDE VARA TVÅ vykort med personliga hälsningar: titta, det här vill jag visa för dig, har du sett något liknande förut? De påminner om fotografier som har beskurits, zoomats och försetts med bildtexter så att nya betraktare ska se det som fotografen har sett. På så sätt kan de också inbjuda till samtal om vad det är som syns och hur det kan förstås.

Bilderna är formade i ord och utgör de två dikterna i sviten "Ticino" av Solveig von Schoultz. Sviten ingår i den fjärde, avslutande delen av diktboken *Ett sätt att räkna tiden*, utgiven 1989. I den här essän granskar jag dem närmare ur både formella och teologiska synvinklar. De två dikterna är ekfrastiska, vilket innebär att de gestaltar diktjagets möte med olika former av bildkonst och hantverk. Dessutom berör de kristusgestaltning. Diktjaget skrivs inte in med något personligt pronomen, men positioneras som en betraktande och berättande guide som tar med sig läsaren, styr blickarna och ger det förevisade sin personliga tolkning.

I två tidigare utgivna texter har jag behandlat andra kristusgestaltande ekfraser av von Schoultz, det vill säga dikten "Glasfönster, katedral" ur *Klippbok* och dikterna "Förbrytaren" och "Ljuset" ur Isenheimsviten i *Vattenhjulet*.¹ Med sviten "Ticino" fortsätter jag alltså att undersöka kristusgestaltningar – och diktjagets attityder till de gestalter som skrivs fram – i von Schoultz lyrik.

1. Carola Envall, "Sedd, igenkänd, okänd. Kristusgestalterna i dikten 'Glasfönster, katedral' av Solveig von Schoultz", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 99, 2024, s. 295–320, <https://doi.org/10.30667/hls.143917>; Carola Envall, "Kroppar, bilder. Kristusgestaltningar i Solveig von Schoultz lyrik", Tomas Axelsson et al. (red.), *Gudsbilder i förändring*, Stockholm: Verbum 2024, s. 37–53.

I den här essän går jag igenom svitens två dikter var för sig. Jag fäster särskild uppmärksamhet vid rum, tid och kropp. Vidare granskar jag benämningarna på de gestalter som skrivs fram, det vill säga Kristus, djävulen och Kristoforus. Slutligen resonerar jag mera specifikt om kristusgestaltningen och konsekvenserna för kristologin.²

I den första upplagan av *Ett sätt att räkna tiden* är diktsviten fördelad på två sidor som bildar ett uppslag. För att underlätta läsningen av essän återger jag dikterna separat som "Ticino I" och "Ticino II". Den första dikten följer här:

TICINO

I

Här överst i bergen
är det säkrast att ha djävulen på väggen
hans svarta vilda ögon
målade på tornet
inne i kapellet
hänger vid altargrinden
en manshög Kristus
med bleknat människohår
de två har delat väldet
sen elvahundratalet
bevakar sina revir.³

Flera av dikterna i den sista avdelningen av *Ett sätt att räkna tiden* har titlar och undertitlar som anger platser: Autun, Assisi, Musée Cluny, Anuradhapura. Liksom den italienskt klingande titeln för diktsviten "Ticino" ger de signaler om något annat än det finländska och nordiska som formar en stor del av miljöerna i von Schoultz dikter. De får mig som läsare att associera till utrikesresor, andra landskap, besök som ger nya intryck. Ögonen ställs in för att se något annat än det invanda,

2. Med termen kristologi avses teologisk reflektion och lärobildning kring Jesus som Kristus.

3. Solveig von Schoultz, *Ett sätt att räkna tiden*, Helsingfors: Schildts 1989, s. 62.

eller överraskas av det oväntade. Ögonen, ja: språket i dikterna präglas framför allt av uttryck för det visuella och taktila, alltså av seendet tillsammans med hudens och kroppens förnimmelser.

Ticino, på tyska Tessin, utgör ett konkret geografiskt och kulturellt område, kantonen Ticino i sydöstra Schweiz. Den angränsar till regionerna Piemonte och Lombardiet i Italien, och det officiella språket är italienska. Beläget söder om Alperna präglas landskapet av höga, branta berg och frodigt grönskande dalgångar. I den sydvästliga delen av Ticino, invid sjön Lago Maggiore som sträcker sig långt in i norra Italien, ligger orten Ascona. Trakten blev bekant för von Schoultz genom hennes och Erik Bergmans gemensamma vistelser där i slutet av 1950-talet och början av 1960-talet. Glimtar av den tillvaron utformas i von Schoultz diktbok *Terrassen* och i den självbiografiskt hållna prosaboken *Längs vattenbrynet*.⁴ I den senare nämns flera platser, men ingen som direkt skulle kunna identifieras som orten – eller orterna – för diktsviten "Ticino". Även om en referensmiljö anges i titeln skapar dikterna sina egna platser och rum. Så: var hamnar vi som läsare? Vart riktas blickarna? Och är det möjligt att urskilja hur diktjaget förhåller sig till det sedda?

RUM, PLATSER, POSITIONER

Med inledningen till den första dikten i sviten "Ticino" befinner vi oss oförmedlat "Här överst i bergen". Så, med det deiktiska (utpekande) "Här" intar diktjaget sin position, och tar läsaren med sig. Högt uppe, ja ännu högre, allra "överst i bergen" ser vi oss omkring.

Vad är det som pekats ut? Inget allmänt om utsikt, väder, byggnader eller mat, utan två mycket specifika bilder där diktjaget fokuserar "djävulen" och "Kristus". Djävulen syns "på väggen", "på tornet", högt uppe och utomhus. Kristus är placerad "inne i kapellet", "vid altargrinden", inomhus. Båda präglas av passivitet och ett slags objektstatus. Djävulen är något att "ha" och hans ögon är "målade". En mänsklig aktör har genom sin målarverksamhet producerat djävulsbilden på en vägg. Verbet för kristusgestalten är "hänger". Tidsformen är ur

4. Solveig von Schoultz, *Terrassen*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1959; Solveig von Schoultz, *Längs vattenbrynet*, Esbo: Schildts 1992.

grammatisk synvinkel aktiv presens men på betydelseplanet signaleras passivitet. Med placeringen "vid altargrinden" skisseras ett krucifix (ett kors med en skulptur av den korsfäste Kristus), förfärdigat och upphängt av mänskliga aktörer. Såväl djävuls- som kristusgestalten sitter fast där de har placerats.

Dikten är utformad utan skiljetecken eller blankrader som skulle dela in den före slutpunkten. Med hjälp av de naturliga pauserna i radsluten och några omläsningar kan ändå tre delar urskiljas. Den första delen (rad 1–4) presenterar "djävulen", den andra delen (rad 5–8) visar "Kristus" och den avslutande delen (rad 9–11) tolkar det som visas. I det bildsvep som utformas i dikten dras blicken hos diktjaget och läsaren ändå rörligt vidare, intrycken följer oförmedlat på varandra så att det bildas en helhet där gränser är otydliga eller överskrids. På de tre sista raderna hejdar diktjaget slutligen blickens rumsliga rörelse och säger att utrymmet är uppdelat. Den fysiska placeringen av de två figurerna med djävulen utomhus och Kristus inne i kapellet ges en utvidgad innebörd av ett delat herravälde. Med det sista ordet "revir" ges de åtskilda maktsfärerna åter fysisk, rumslig form.

I diktens tre sista rader lyfts de två kontrahenterna också ut ur sin passivitet och förses med aktiv handling. De "har delat väldet" och de "bevakar sina revir". Situationen förmedlar ändå ett statiskt presens i och med att ingen rör sig och inget ska förändras. Det är som om Kristus och djävulen hade delat upp tillvaron i två åtskilda intressesfärer. Djävulen får ta hand om det som finns utomhus, ute i byn och ute i världen, och Kristus får regera inne i kapellet. Det fortgående men oföränderliga i uppdelningen bekräfts av slutpunkten som avslutar dikten.

Även i andra dikter av von Schoultz tillämpas en betydelseladdad uppdelning av fysiskt gestaltade utrymmen. I den tredelade sviten "De fördömda", publicerad i von Schoultz diktsamling *Den bortvända glädjen* 1943, gestaltas religiöst karaktäriserat utanförskap och innanförskap som fysiska utrymmen. De "rättfärdigas gårdar" har stängda portar och "de fördömda" sitter "utanför de rättfärdigas murar" och hör sången stiga "därinne". I sin ordlösa barmhärtighet är det ändå de utestängda som är "närmare Gud".⁵ Här kan noteras

5. Solveig von Schoultz, *Den bortvända glädjen*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1943, s. 79–80, citat ur svitens tredje dikt, s. 80.

att en strikt uppdelning mellan andligt och världsligt var utmärkande för de former av protestantisk väckelsekristendom som framträder i flera av von Schoultz texter som berör den religiösa miljön omkring henne. Likaså fäste man stor vikt vid människors religiösa position i termer av innanför och utanför. En person betraktades antingen som inne, inte nödvändigtvis i en kyrka men i en religiös gemenskap av likasinnade, eller som utanför.⁶

Utomhus placeras ”djävuln” också i von Schoultz dikt ”Träff”, utgiven 1980:

Den som nyss har haft träff
med djävuln därute i mörkret
kan väl inte genast gå in
till kaffesorlet i salen

åtminstone en cigarett
först
i farstun.⁷

Positionsformuleringen ”därute i mörkret” bär med sig allusioner till bildspråket i evangelietexter om att uteslutas och kastas ut i mörkret utanför.⁸ I dikten ”Träff” är språket emellertid utpräglat vardagligt så att effekten blir dubbel. Det riskabla och allvarliga färgas av det triviala och övergående, och vice versa. I den första dikten i sviten ”Ticino” är det kanske hela tillvaron ”överst i bergen” som är riskabel, så att det är ”säkrast att ha djävulen på väggen”. Då vet man var man har honom, kanske.

Diktens formuleringar om att ”ha djävulen på väggen” genom att hans ögon är ”målade” på den har likheter med talesättet att man inte

6. Carola Envall, *Hand av sol. Den taktila förnimmelsens funktioner i jagets relation till Gud i Solveig von Schoultz lyrik*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2021, s. 49, 57–58, 60–63, 66–67, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-765-989-5>.

7. Solveig von Schoultz, *Bortom träden hörs havet*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1980, s. 23.

8. Se till exempel Matt. 8:12, 22:13, 25:30. *Bibeln eller den heliga skrift innehållande Gamla och Nya Testamentets kanoniska böcker. I överensstämmelse med den av Konungen år 1917 gillade och stadfästa översättningen*, Helsingfors: Förbundet för svenskt församlingsarbete i Finland r.f. 1972.

ska måla fan på väggen. I nutida bruk syftar det närmast på att man inte ska vara överdrivet negativ och framställa något värre än det är. I sin doktorsavhandling *Människan och djävulen* påpekar folkloristen Ulrika Wolf-Knuts att talesättet i äldre material har en fortsättning, nämligen att djävulen kommer ändå. Uttrycket ”att måla fan på väggen” har då innebörden att kalla på honom och göra honom närvarande, och det alldeles i onödan eftersom han gärna dyker upp i alla fall.⁹

Mot bakgrund av den nutida innebörden av talesättet kunde djävulsbilden på väggen i ”Ticino” signalera att man här i bergstraktens särskilda förhållanden har förberett sig för de värsta scenarierna. Målningen får fungera som en säkerhetsåtgärd så att man är garderad åt alla håll. Med den äldre, längre versionen blir målningen snarare en påminnelse om lömska onda makter som man ska akta sig för. Kanske bilden varnar för den onde som spanar efter rov. Vem vet, dikten säger inget om det, men kanske finns det i närheten också byggnader där man kan urskilja kors som har målats som skyddstecken mot allt ont. Med ordet ”säkrast” och påståendet att det är ”säkrast att ha djävulen på väggen” introduceras motsatsen i form av osäkerhet, och frågor vaknar: hur stor är djävulens makt här, vem är starkast? Och hur ska jag som diktens läsare uppfatta diktjagets attityd? Talar rösten roat, ironiskt eller överseende? Genom att (i enlighet med diktjagets kommentar i slutraden) tillerkänna djävulen och Kristus varsitt revir i maktbalans kan man kanske hålla sig väl med alla kända och okända makter, och hålla dem på ett hanterligt avstånd.

När en kristusgestalt med tydliga drag av Bertel Thorvaldsens kristusstaty skrivs fram och utmanas i von Schoultz ”Glasfönster, katedral” uppmanas den att komma ”hit”, till diktjagets plats i diktens katedral.¹⁰ På så sätt placeras kristusgestalten inomhus, ett inomhus som visar sig vara mångfaldigt. Originalet till statyn som ekfrasen refererar till finns inne i Köpenhamns domkyrka, och kopior i varierande storlek och material återfinns i andra kyrkor, i bönehus och

9. Ulrika Wolf-Knuts, *Människan och djävulen. En studie kring form, motiv och funktion i folklig tradition*, Åbo: Åbo Akademis förlag 1991, s. 85, 193; ”Måla fan på väggen”, *Finlandssvenska ordspråk och talesätt*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2019, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-7237-1560509404>.

10. Solveig von Schoultz, *Klippbok*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1968, s. 97; Envall, ”Sedd, igenkänd, okänd”.

i privata hem. Den konkreta bilden har påverkat människors inre bilder av och föreställningar om Kristus. Den har så att säga bosatt sig inomhus i människors minnen, tankar och känslor. I "Glasfönster, katedral" tar diktjaget den förmänskligade och tilltalade bildgestalten med sig "under valven" för att med stor entusiasm visa en annorlunda kristusgestalt målad och infattad i ett glasfönster högt uppe i katedralen. Den alternativa kristusgestalten är, liksom djävulsfiguren i "Ticino", belägen högt uppe. Infattad i ett halvgenomskinligt glasfönster befinner den sig dessutom på en gräns mellan inne och ute. Mot bakgrunden av kristusgestaltningarna i "Glasfönster, katedral" framträder det statiska i kristusgestaltens belägenhet "inne i kapellet" i "Ticino" mycket tydligt.

Liksom i mina andra undersökningar av von Schoultz lyrik inspireras jag av litteraturvetaren Maria Antas betoning av rumslighetens innebörder i von Schoultz berättelser om flickan Ansa: ute frihet, inne fångenskap; högt uppe och över innebär en maktposition, lågt nere och under innebär maktlöshet.¹¹ När jag tillämpar en sådan modell i mina diktanalyser syns också sådant som inte riktigt ryms i den. I den första dikten i sviten "Ticino" ges utrymmesfördelningen mellan djävulen ute och Kristus inomhus slutligen formen av separata "revir". Det innebär emellertid också att varderas maktområde begränsas, också den högpositionerade djävulens territorium. Vardera, också den inomhus lokaliserade kristusgestalten, tillåts utöva makt – men ingendera tillskrivs slutlig allmakt.

TID, ÅRHUNDRADEN, NU

Liksom i flera andra av dikterna i den sista avdelningen av *Ett sätt att räkna tiden* agerar diktjaget likt en guide eller en reskamrat som visar gamla målningar och konstföremål som från sin tillkomst och genom historien har laddats med mening. I dikterna skapas de på nytt som bilder i ord och ges personliga tolkningar. Genom läsarens aktivitet skapas ytterligare länkar i kedjan. Den första dikten i sviten

11. Maria Antas, *Barnet i den heliga ordningen. Rumslighet, ideologi och överträdelse i Solveig von Schoultz', Tove Janssons och Renata Wredes barndomsskildringar*. Licentiatavhandling i nordisk litteratur [otryckt], Helsingfors: Helsingfors universitet 2000, s. 6, 15–17, 81.

”Ticino” inleds i nuets presens, ”Här [...] är det”, och avslutas med ett fortgående ”bevakar” i ett statiskt presens. Däremellan formuleras förfluten tid.

Visserligen anges ingen ålder för bilden av djävulen, men som läsare antar jag att det inte är ny graffiti utan något avsevärt äldre som för länge sedan – och för något slags säkerhets skull – har målats ”på väggen”, ”på tornet”, i tidsmässig närhet till krucifixet i kapellet. Oberoende av hur en eventuell väggbild har sett ut någonstans i Ticinos bergstrakter föreställer den enligt diktjaget djävulen och målas så in i dikten. Hans ögon blev ”målade på tornet”, någon gång, och målas på nytt in i ekfrasen.

På ett antytt krucifix ”hänger”, sedan länge, just nu och fortfarande, en kristusgestalt försedd med mänskligt hår som har ”bleknat”, ett verb som i sin tidsform låter förstå att tid har passerat och på betydelseplanet anger att färg har tunnats ut. När det har applicerats vet vi inte, men nu är det gammalt.

En obestämd dåtid preciseras i slutet av dikten som ”elvahundratalet”. Århundradet skrivs som det uttalas, inte som i ett mera formellt skriftspråk, 1100-talet. En vardagligt familjär nyans kan därigenom också uppfattas i diktjagets tonfall. Tidsangivelsen får ändå omfattande konsekvenser. Genom den förankras inte bara kapellet, krucifixet och djävulsbilden i en mänsklig tideräkning och kulturhistoria, utan också maktfördelningen mellan djävulen och Kristus. Därmed relativiseras deras ställning som andliga makthavare med anspråk på makt som når över tidens gränser.

De flesta kyrkobyggnader i kantonen Ticino representerar romersk-katolsk kristendom. Områdets kristna historia sträcker sig bakåt till 300-talet. Följaktligen finns det en mångfald kyrkor och kapell i olika stilar: romansk, renässans, barock och vidare. Bruket att placera ett krucifix hängande från taket eller på en balk mellan koret och långhuset i en kyrka är allmänt. När romersk-katolska gudstjänster förrättas bör det finnas ett krucifix på eller nära altaret. I protestantiska kyrkor har man ofta ett tomt kors, alltså ett kors utan den korsfäste Kristus.

Med dateringen till ”elvahundratalet” skulle krucifixet kunna vara av en romansk typ som visar mera av Kristi konungslighet än av hans lidande. I en av sina undersökningar av kyrklig konst i växelverkan med dess samtida teologi, *The Beauty of the Cross*, redogör teologen Richard

Viladesau för förändringarna. Från och med mitten av 1200-talet framhävs det plågsamma i korsfästelsen med tilltagande naturalism i krucifix och annan västerländsk konst. Mera än den segrande, *Christus Victor*, visas den lidande, *Christus Patiens*. Emellertid fanns det redan vid slutet av 900-talet i Italien och norra Europa framställningar av korsfästelsen där lidandet markerades.¹² Tidsangivelsen "elvahundra-talet" räcker alltså inte till för att avgöra vilken typ diktens "Kristus" representerar. Endast några distinkta fysiska detaljer tecknas. I djävulsbilden beskrivs enbart ögonen. Vad är det diktjaget väljer att visa av kropp och sinnen?

KROPP OCH SINNEN

Både djävulen och kristusgestalten utformas konsekvent i tredje person singularis. Diktjaget betraktar dem utan att tilltala någon av dem som ett du. Inte heller förmänskligas de genom att förseas med känslor, vilja eller sinnesförmimmelser. I stället framhävs gestalternas statiska positioner som objekt för mänskliga aktörers verksamhet. När djävulen karaktäriseras av "svarta vilda ögon" skapas emellertid en kontrast i bilden. En kapacitet till aktivt seende och agerande introduceras. Att ögonen är "vilda" kan signalera rörlighet och temperament. Djävulsfiguren börjar likna en varelse som – likt diktjaget – kan se. Han kan få syn på ting och människor och följa någon med blicken. Eller kanske blicken bara irrar, vilt och upprört?

Med "svarta vilda ögon" och en position högt uppe påminner djävulsfiguren i "Ticino" om en annan gestalt i von Schoultz lyrik, nämligen den alternativa kristusgestalten som benämns "Fursten" i dikten "Glasfönster, katedral". Diktjaget upptäcker honom "högst uppe" i ett målat glasfönster där han infattas som en triumfatorisk kristusgestalt "med svärdet mellan tänderna / vilda ögon vid näsroten".¹³ Med den vilda "Fursten" skapas en motbild till den mjäkigt milda "söndagsjesus" som enligt diktjaget framträder i Thorvaldsens kristusstaty.

12. Richard Viladesau, *The Beauty of the Cross. The Passion of Christ in Theology and the Arts, from the Catacombs to the Eve of the Renaissance*, Oxford: Oxford University Press 2006, s. 62–64, 69, 87–88, III.

13. von Schoultz, *Klippbok*, s. 97; Envall, "Sedd, igenkänd, okänd", s. 297–299, 308–309, 317–318.

Inför likheten mellan djävulsbilden i "Ticino" och furstebilden i "Glasfönster, katedral" väcks frågor om det vilda i deras ögon. Representerar det vilda något särskilt lockande, en gränslös frihet som är normbrytande och förbjuden? En otämjd frihet i att se utan urskillning?

Enligt Wolf-Knuts undersökning av folklöre kring djävulen kan han ha flera funktioner. Dels bidrar djävulen till att upprätthålla ordning i det mänskliga kollektivet, dels skapar han frihet genom att bryta normer. I andaktsmaterial framställs han allvarligt som Guds onda motståndare som hotar människans eviga salighet. I annat material framträder han också som komisk och löjeväckande, en figur som människan kan överlista och skratta åt. På så sätt används djävulen för att väcka människans humor som hjälper henne att klara av en tillvaro där kraven och begränsningarna är svåra.¹⁴ Det "vilda" i ögonen hos djävulsfiguren i "Ticino" kan inrymma både något negativt hotfullt och något positivt trotsigt eller komiskt.

Djävulsbildens ögon är också "svarta". Det svarta förbinds med knipslughet och illvilliga avsikter i ett par prosatexter där von Schoultz beskriver en svart höna som tycks ha ett osläckligt behov av frihet. I den första boken med berättelser om barnet Ansa, *Ansa och samvetet*, beskrivs avsikterna hos Ansas egen höna som "lika svarta som hennes fjädrar". Hönan rymmer under Ansas bristfälliga övervakning och tar sig ut på förbjudet område, grannarnas rosenrabatter och källland. Ändå är det sådan Ansa vill ha henne (hellre än på tallriken), "levande och elak".¹⁵ Den speciella hönan återkommer i *Längs vattenbrynet*: "Min egen höna, Mina Konrada, var kolsvart, och svart var också hennes karaktär."¹⁶ Svart, vild och fri – raka motsatsen till vit, tämjd och infängad. Visst kan en sådan karaktär locka såväl höns och människor som konstnärer i färd med att utforma djävulsbilder och kristusgestalter. Men djävulsfiguren med sina "svarta vilda ögon" förblir fastmålad på tornväggen i "Ticino". Där är det "säkrast att ha" honom.

En tämjd existens tillskrivs "söndagsjesus" i dikten "Glasfönster, katedral".¹⁷ Utifrån referensen till Thorvaldsens kristusstaty är det

14. Wolf-Knuts, *Människan och djävulen*, s. 242–244, 253, 272, 274, 280–287.

15. Solveig von Schoultz, *Ansa och samvetet*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1954, citat s. 49, 54.

16. von Schoultz, *Längs vattenbrynet*, s. 15.

17. von Schoultz, *Klippbok*, s. 97.

dessutom underförstått att han är vitblek. Kristusgestalten i "Ticino" ges en i fysisk bemärkelse orörlig, fast position genom att den är upphängd i kapellet. Därmed framstår den också som infångad och instängd. En kroppslig detalj som fokuseras hos vardera är håret. "Glasfönster, katedral" inleds med att diktjaget framkallar sin bild av Thorvaldsens staty "Kristus": "Mildajesus med mittbena / slätkammade söndagsjesus". Också i *Ansa och samvetet* förknippas Ansas inre bild av "Jesus" med "ett slätkammat hår med en bena i mitten", och vidare med "två utsträckta vita händer".¹⁸ Det mittbenade, slätkammade håret fungerar som ett signalement som gör att gestalten omedelbart känns igen.

Hos Kristus på krucifixet i "Ticino" verkar däremot det applicerade människohåret göra honom till en främling, lite bisarr, möjligen komisk, möjligen också lite motbjudande. Diktjagets eventuella känslor röjs inte, men den fysiska detaljen zoomas in när bilden förmedlas. Iakttagelsen av håret skrivs in på diktens åttonde rad som en effektfull slutkläm i den del av dikten som ägnas Kristusgestalten (raderna 5–8).

Före det har det seende diktjaget (och den guidade läsaren) gradvis urskilt något som tar formen av en Kristusfigur. Den introduceras anonymt som något befintligt "inne i kapellet". När diktjaget (och läsaren) rör sig längre in kan den urskiljas hängande framme "vid altargrinden", och den visar sig vara "en manshög Kristus". Det som framträder är alltså ett krucifix. Mansfiguren är lika stor som en vuxen människa, traditionsenligt försedd med mänskliga drag. Så framställs Kristus igenkännbar på många krucifix, även om stilarna varierar. Ordet "manshög" kan möjligen associeras med en Kristusgestalt som visas lugnt stående i upphöjd konungslig värdighet, som på äldre krucifix innan man började framhäva smärtan i korsfästelsen. Att figuren är försedd "med bleknat människohår", som en peruk, väcker en uppmärksamhet som diktjaget förmedlar vidare till läsaren. Där, vid håret, upphör beskrivningen av Kristusgestaltens utseende, som om diktjaget hade hejdat både stegen och blicken.

Människohåret är uttryckligen "bleknat" men hur gammalt det är får vi inte veta. Det är mycket vi inte vet. Var håret ungt eller gammalt när det klipptes av och sattes på Kristusfiguren, eller har det bleknat under

18. von Schoultz, *Ansa och samvetet*, s. 66–67. Se vidare Envall, "Sedd, igenkänd, ökad", s. 304–306.

tiden i kapellet? Är håret från en kvinna eller en man, ett barn eller en tonåring? Har det alltid funnits där, eller har det lagts på senare, någon gång – och av vem? Har någon kommit till den lokala padren med ett vackert avklippt hår och bett om att få ge det till Kristus? Kanske har man kunnat göra så, här ”överst i bergen”. Det skulle knappast hända i en protestantisk omgivning. Användningen av mänskligt hår på ett krucifix signalerar romersk-katolsk fromhet med folklig förankring.

Sari Kuuva, forskare i visuell kultur, har lyft fram det materiella och multisensoriska i romersk-katolsk praxis och folkfromhet. I en artikel om de religiösa gatuprocessionerna inför påsken i Granada (under *Semana Santa*, stilla veckan) beskriver hon den centrala betydelse skulpturer av Kristus och jungfru Maria har, samt hur de tillverkas och används. Traditionen har en lång historia. Ofta utförs skulpturerna i en barockstil som anses uttrycksfull och autentisk i sin fysiska realism. Syftet är att skulpturerna och scenerna de infogas i ska göra det gudomliga personligt och påtagligt närvarande där de bärs fram genom gatorna. Till den realistiska, människonära utformningen av figurerna hör också kläder. Dessutom kan man ge dem ögon av glas, tänder av elfenben, och äkta människohår. Alla detaljer ska bidra till att göra skulpturerna närvarande som levande, heliga personer med gudomlig makt. Att få delta i utformningen och dekorationen av scenerna och figurerna innebär en möjlighet att uttrycka vördnad och kärlek inför de gestalter som skulpturerna representerar. De som ser dem och lyckas röra vid något av det som bärs i processionerna får del av gudomlig kraft. När processionerna rör sig genom staden helgas det världsliga, och det heliga kan ses och vidröras närvarande i vardagslivets omgivning. Det materiella fungerar alltså som en kontaktyta mellan det gudomliga och det mänskliga, och förstärker också växelverkan i det mänskliga kollektivet som på olika sätt deltar i processionerna. Kuuva nämner också att överflödet av dekorationer och sinnesintryck kan väcka tvekan hos icke-katolska besökare. Effekten blir fjärande i stället för närmande och den eftersträlvade religiösa vördnaden kan kännas mycket avlägsen.¹⁹

19. Sari Kuuva, "Mimesis and mediation in the *Semana Santa* processions of Granada", Minna Opas & Anna Haapalainen (eds.), *Christianity and the Limits of Materiality*, London & New York: Bloomsbury Academic 2017, s. 230–248, <https://doi.org/10.5040/9781474291798>.

Ticino är inte Granada, men skildringen av andalusisk romersk-katolsk folkfromhet kan ändå ge en ny förståelse av kristusgestaltens bleknade hår i dikten. Det materiella och kroppsliga kan användas av människor för att söka och nå kontakt med det gudomliga, med Kristus, representerad av och närvarande i figuren på krucifixet. Diktjaget kan liknas vid en turist, intresserad och kanske något blaserad, van att se krucifix och kors i kyrkor och kapell, men hejdad av en mänsklig, kroppslig materialitet som inte var förutsedd i den här formen. Liksom för den tveksamma turisten i Granada tycks effekten för diktjaget bli att det mänskliga hos Kristus snarare försvagas än förstärks. Kristus i den här utformningen må vara lika stor som en vuxen människa och försedd med mänskligt huvudhår, men framför allt är han i den här formen ett föremål tillverkat av människor.

En korsfäst Kristus är en väsentlig men också konventionell del av ett krucifix. I "Ticino" framträder korsfästelsens kroppslighet endast genom verbet "hänger". Det kan lika gärna syfta på ett hängande konstföremål i form av ett krucifix som på kroppen som hänger på korset. I sin redogörelse för olika typer av krucifix framhåller Viladesau att en korsfäst kropp som hänger i armarna (eller händerna) snarare än står upprätt med armarna rakt utbredda åt sidorna är kännetecknande för krucifix som visar Kristi lidande.²⁰ Distanen till det fysiskt plågsamma i korsfästelsen är ändå avsevärd i "Ticino". Särskilt tydligt framträder distansen om man jämför med von Schoultz dikt "Förbrytaren" ur Isenheimsviten i *Vattenhjulet*.²¹ Det skoningslösa och det fysiskt påtagliga i korsfästelsemålningen från 1500-talet förmedlas med laddad intensitet i den ekfrastiska dikten.

Kristus som korsfäst skrivs fram i fyra av von Schoultz dikter, alla utgivna på 1980-talet. Den första är den reflekterande och frågande "Dödarna" i *Bortom träden hörs havet*, de två följande är "Mäster Mathis" och den ovannämnda "Förbrytaren" i Isenheimsviten i *Vattenhjulet*, och den sista utgörs av den här behandlade dikten i sviten "Ticino".²² Den enda som inte har en koppling till bildkonst är "Dödarna". Det är

20. Viladesau, *The Beauty of the Cross*, s. III–II4.

21. Solveig von Schoultz, *Vattenhjulet*, Helsingfors: Schildts 1986, s. 53; Envall, "Kroppar, bilder", s. 40–46.

22. Solveig von Schoultz, *Bortom träden hörs havet*, s. 15; von Schoultz, *Vattenhjulet*, s. 52, 53.

som om ekfrasens form skulle vara särskilt lämpad för bearbetning av kristendomens mest centrala och laddade tematik. Ekfrasen kan erbjuda flerfaldiga skärmar: bildskärmar där betydelsefulla bildkonstverk visas fram, projektionsskärmar för diktjagets urval och tolkningar, och skärmar som erbjuder skydd och distans. De kan behövas när diktjaget ställer sig (och läsaren) inför de gestalter och företeelser – här Kristus som korsfäst – som bildkonstverken representerar. Liksom i fallet med Thorvaldsens kristusskulptur och den internaliserade jesusbilden i "Glasfönster, katedral" är det den av människor förfärdigade bilden som hanteras av diktjaget, medan en eventuell gudomlig realitet förblir intakt, till sitt väsen onåbar för mänsklig manipulation.

KRISTOLOGISKA KONSEKVENSER

Enligt klassisk kristologi är Kristus sann Gud och sann människa. Han har besegrat döden, djävulen och allt ont, och ska framträda som den slutliga härskaren. Gestaltningen av "Kristus" i den första dikten i "Ticino" utmärks framför allt av reduktioner, alltså begränsningar och förminskningar som berör rum, tid och kropp. En reduktion som jag inte har tagit upp i det föregående resonemanget är den som utförs i benämningarna. I "Ticino" används benämningen "Kristus" för diktens kristusgestalt, vilket är mycket ovanligt i von Schoultz lyrik. Dessutom används stor begynnelsebokstav. Benämningen förekommer i två andra dikter, det vill säga i den tidigare nämnda dikten "Dödarna" i *Bortom träden hörs havet* och i en konventionell tidsangivelse i dikten "Prispallen" i den inledande avdelningen av *Ett sätt att räkna tiden*.²³ Här i "Ticino" sker emellertid en förminskning genom att den obestämda artikeln "en" tilläggs, som vid ett substantiv eller en artbestämning. Krucifixet är ett av många, kristusgestalten en av många. Djävulsfiguren på tornväggen benämns i bestämd form, som om han var den enda "djavulen", den riktiga, vilket skulle kunna tolkas som om han till skillnad från "en manshög Kristus" var unik. Stavningen med liten begynnelsebokstav är emellertid den språkligt korrekta och konventionella. Den används också i bibliska texter – sånär som på en passus

23. von Schoultz, *Bortom träden hörs havet*, s. 15; von Schoultz, *Ett sätt att räkna tiden*, s. 14.

i Uppenbarelsebokens tolfte kapitel som skildrar striden i himlen där "den store draken, den gamle ormen, blev nedkastad, han som kallas Djävul och Satan".²⁴ Exempel på stavningar med stor begynnelsebokstav som i ett egennamn eller en titel ges i Svenska Akademiens ordbok (SAOB), men de är inte många.²⁵ Stavningen "djävulen" i "Ticino" följer standardsvenskan. I det material som Wolf-Knuts har undersökt används en sådan korrekt benämning i mera seriösa sammanhang medan talspråkliga och dialektala varianter förmedlar skämtsamhet.²⁶ Utifrån det resonemanget kan det korrekta "djävulen" i "Ticino" uppfattas som mera seriöst än det talspråkliga "djävuln" i den tidigare citerade dikten "Träff". Sist och slutligen är ordet "djävulen" ändå ett substantiv i bestämd form med liten begynnelsebokstav. Trots sin funktion som revirdelare i "Ticino" går inte heller han fri från att bli reducerad till ett exemplar av sin art.

I underavsnitten om hur kristusgestalten utformas via rum, tid och kropp har jag lyft fram flera reduktioner. Tidsbestämningen till "elvahundratalet" gör diktens "Kristus" till ett konstföremål förfärdigat av människor och utsatt för tidens nötning. Det applicerade människohåret som har bleknat gör att han av diktjaget uppfattas som ett livlöst (och lite besynnerligt) föremål snarare än en mänskligt närvarande kristusgestalt. Hans makt är dessutom rumsligt begränsad till bevakning av det egna reviret inomhus i kapellet medan djävulen kan kontrollera världen utomhus. Att "de två har delat väldet / sen elvahundratalet" får dem att framstå som jämnstarka och dessutom tidsbundna gestalter förankrade i västeuropeisk medeltid. I den här formen är "Kristus" varken mänsklig eller gudomlig, och mycket avlägsen från den nicenska trosbekännelsens klassiska teologiska formulering "sann Gud och sann människa". Den statiska maktfördelningen mellan "djävulen" och "en manshög Kristus" i dikten kontrasterar bjärt mot de likaså klassiska teologiska uppfattningarna om Kristus som djävulens besegrare och alltings härskare. I trosbekännelsen innefattas de i orden "en enda Herre, Jesus Kristus, [...] vars välde aldrig skall ta slut".²⁷

24. Upp. 12:7–9 enligt Bibeln 1917.

25. "Djävul", *Svenska Akademiens ordbok*, Stockholm: Svenska Akademien 1918, https://www.saob.se/artikel/?unik=D_1665-0114.IvdR (hämtad 25/11 2024).

26. Wolf-Knuts, *Människan och djävulen*, s. 126–127, 130.

27. De två citaten från den nicensk-konstantinopolitanska trosbekännelsen är hämtade

Även genom att krucifixet i kapellet enbart antyds sker en reduktion, så att det endast underförstått kan urskiljas. Kristusfiguren som är fastsatt på korset utformas endast via verbet "hänger", det människolika och stora i adjektivet "manshög" och så via den där bisarra detaljen, håret.

Vad blir kvar? Kvar finns ett mer eller mindre traditionellt krucifix, möjligt att titta på där det såsom traditionen påbjuder är placerat inne i ett kapell. Kvar blir en likaså traditionell människolikhet hos dess manshöga kristusfigur. Det bleknade människohåret blir kvar som en avvikelse från allt det traditionella, en rest och ett spår av mänsklig beröring och mänsklig kroppslighet.

Djävulsögonen målade på väggen och kristusfiguren i kapellet tas fram i detaljer som kan ses som uttryck för en gammal och möjligen föråldrad folkfromhet. De finns kvar som fragment, synliga men inte längre entydiga – om de någonsin har varit det. De fångar blicken hos diktjaget, den sentida besökaren som försöker fånga och förmedla det sedda.

Det som visas fram i den första dikten i sviten "Ticino" förmedlas utan direkta uttryck för diktjagets känslor och attityder. Genom att bilderna av "djävulen" och "Kristus" konsekvent utformas i tredje person konstitueras distans hos diktjaget. Tonfallet i diktens inledning om vad som är "säkrast" på den förmodat avlägsna orten "överst i bergen" kan avlyssnas som milt överseende och lätt roat, eller som nedlåtande och ironiskt. Möjligen kan diktens läsare höra (eller läsa in) ett instämmande hos diktjaget i fråga om tillvarons uppdelning i ett fortgående och statiskt presens: så här är det, fortfarande. Eller tvärtom, det avslutande konstaterandet i dikten kan inrymma kritik av en schematisk uppdelning som har lett till stagnation så att det bara finns gamla fragment kvar av kyrka, tro och andlighet.

Diktjagets slutkommentar om ett delat herravälde kan också ses som ett igenkännande av en levande verklighet där människan i likhet med invånarna uppe i bergen kan vara tvungen att röra sig mellan tillvarons makter och balansera mellan dem. I von Schoultz dikt "Kärnan", publicerad 1986, gestaltas diktjaget infångat i ett olösligt dilemma i

ur *Kyrkohandbok I för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland*, Helsingfors: Församlingsförbundets förlags Ab 2000, s. 37–34, 304.

”att välja mellan gud och djävuln / båda åtrådda, båda nära”.²⁸ Den obrutna texthelheten i den första dikten i sviten ”Ticino” kan ses som en bild av en komplex men odelad tillvaro där gränserna trots den uttalade revirindelningen är osynliga och rörliga som linjer i vatten.

I vatten rör sig centralgestalten i svitens andra dikt, som följer nedan. Liksom i fråga om den första dikten undersöker jag särskilt uttrycken för rum, tid, kropp och sinnen samt benämningar och kristologiska konsekvenser. Också i den här ekfrastiska dikten gestaltas diktjagets möte med en bild, varvid en ny bild formas. Jag försöker urskilja något av det som sker i det formande mötet.

TICINO

II

Mitt inne i byn
vandrar han på apotekets gavel
sliten men fullt igenkännlig
Kristoforus, högre än allt folket
nacken krum under bördan
mellan tunna vattrade vågor
begapad av nyfikna fiskar
stöter han palmstaven tungt i botten
fortsätter att bära världens sorger.²⁹

Också den andra dikten i sviten är utformad som en obruten helhet fram till den sista radens slutpoäng och punkt. Ett kommatecken skapar en liten paus efter namnet ”Kristoforus” på den fjärde raden. Den som omtalas som en anonym ”han” på den andra raden blir snabbt ”fullt igenkännlig” och får sitt namn. Det föregås av pausen som uppkommer där den föregående raden avslutas. Så skapas ett utrymme av tystnad och uppmärksamhet kring namnet på den gestalt som diktjaget betraktar och beskriver i den ekfrastiska dikten.

28. von Schoultz, *Vattenhjulet*, s. 13.

29. von Schoultz, *Ett sätt att räkna tiden*, s. 63.

Diktens bild av Kristoforus formas utan närmare förklaringar om vem han är och vad han gör. Läsaren förväntas känna till honom. En igenkännlig Kristoforus beskrivs också i von Schoultz andra bok om Ansa, *Där står du*. I kapitlet "Jungfruslända" skildras hur den femtonåriga Ansa en söndag får besök av sin (nästan hemliga) pojkvän Manne i familjens sommartillvaro i skärgården. Medan familjetraditionen med högläsning av en predikan pågår undrar Ansa vad Manne ser och tänker. En undran gäller Kristoforus: "Såg han den helige Kristoffer som vadade längs väggen med Jesusbarnet på axeln?"³⁰ Ansas undran om vad Manne ser kan också inbegripa en tveksamhet om han vet vad det är han ser. Bilden liknar den som skrivs fram i "Ticino" genom att den tycks vara målad på en vägg och visar en vadande Kristoffer. Bildmotivet är också det mest kända i fråga om Kristoforus: en storväxt man som vadar i vatten med Kristusbarnet på ena axeln och en grov stav i handen. Namnet betyder Kristusbäraren. Bilden i "Ticino" utformas emellertid utan något barn. Det som Kristoforus bär formuleras enbart som "världens sorger". Liksom i den första dikten i sviten formuleras en avslutande poäng, en sorts *plot twist* (intrigvändning), som avviker från det som läsaren (eventuellt) känner till om den bakomliggande legenden. Innan jag går över till att granska dikten närmare tar jag in mera material om Kristoforus.

KRISTOFORUS I LEGENDER OCH BILDER

En av de mest spridda skriftliga källorna till kännedomen om Kristoforus är den medeltida legendsamling som är känd under den latinska titeln *Legenda aurea*. I sin inledning till en svensk utgåva 1928 redogör översättaren Johannes Gabrielsson för samlingens tillkomst. Den sammanställdes för den romersk-katolska kyrkans bruk av dominikanen Jacobus de Voragine under 1200-talet. Ursprungligen innehöll den helgonlegender infogade i en helhet av liturgiska texter och homilier.³¹ I översättningar från latin till andra språk har man prioriterat helgonlegenderna som har bearbetats och även fått lokala

30. Solveig von Schoultz, *Där står du*, Helsingfors: Schildts 1973, s. III.

31. Med homilia avses ett undervisande tal (eller som här en skriven text) där en bibeltext förklaras för att kunna förstås och tillämpas i åhörarnas (läsarnas) situation. Även helgonlegender kan användas som textunderlag.

tillägg. De tidigaste svenska översättningarna anses vara från början av 1300-talet.³²

Enligt *Legenda aurea* var Kristoforus, eller "Kristofer" som han kallas i Gabrielssons översättning, en storgärdsmän som ville tjäna den mäktigaste av alla härskare. Han tjänade en kung men när han upptäckte att denne var rädd för djävulen ville han i stället tjäna djävulen som tydligen var starkare. Kristoforus fann djävulen i en krigare och tog tjänst hos honom, men djävulen visade sig vara rädd för ett kors vid ett vägskäl. Därtill tvingad av Kristoforus berättade djävulen att det en gång fanns en människa som hette Kristus, som blev korsfäst. Dävulen sade att han fylls av så djup skräck när han ser korsets tecken att han flyr sin kos. När Kristoforus hörde detta lämnade han djävulen för att söka efter den som var starkare, Kristus. Han fann en eremit som kunde berätta om Kristus och undervisa Kristoforus i den kristna tron. Eremiten föreslog att Kristoforus skulle tjäna Kristus genom bön och fasta, men det ansåg Kristoforus övermäktigt. Stor och stark som han var fick han i stället uppdraget att tjäna Kristus genom att bära människor över en djup och strid flod. När Kristoforus länge och lydigt hade skött sin uppgift kom det en liten pojke som enträget bad om att bli buren över strömmen. Kristoforus tog honom på sina axlar och med staven i handen steg han ner i det strömmande vattnet som så många gånger förr. Men den lilla pojken kändes allt tyngre, vattnet steg, och endast med möda lyckades Kristoforus ta sig över med pojken till den andra stranden. På hans fråga till pojken varför det hade känts så tungt, som om han burit hela världen på sina axlar, svarade pojken att Kristoforus inte endast burit hela världen utan också dess skapare. Som ett tecken på mötet skulle Kristoforus stav grönka och bära frukt om han planterade den i jorden. Så skedde, staven slog rot och bar följande dag blad, blommor och dadelfrukt. Senare blev Kristoforus fångslad och led martyrdöden.³³

32. Johannes Gabrielsson, "Inledning", i Jacobus de Voragine, *Helgonlegender. Valda stycken ur Legenda aurea. Översättning jämte inledning av Johannes Gabrielsson, fil. dr, teol. kand.* Stockholm: Wahlström & Widstrand 1928, s. 5–14.

33. "Kristofer", Jacobus de Voragine, *Helgonlegender. Valda stycken ur Legenda aurea. Översättning jämte inledning av Johannes Gabrielsson, fil. dr, teol. kand.* Stockholm: Wahlström & Widstrand 1928, s. 185–192.

I legendversionen ovan används genomgående namnet "Kristofer". I andra versioner poängteras att det (i olika språkvarianter) var ett namn han fick först efter att han hade burit Kristusbarnet över till den andra flodstranden. Som hans tidigare namn anges vanligen Re-probus. Den här detaljen ingår exempelvis i Lisa Hallbergs svenska översättning av legenden i samlingen *Legender från Sveriges medeltid*.³⁴

Det finns inga säkra belägg för att Kristoforus skulle ha existerat som historisk person, men hans popularitet är stor. Han vördas som helgon och martyr (dödad under kejsaren Decius regim på 200-talet) i både den västliga och den östliga kristenheten. I väst blev han under 1300-talet en av de fjorton så kallade nödhjälparna, helgon som särskilt skulle åkallas under svår nöd. De avbildas tillsammans i många medeltida kyrkomålningar och även i senare kyrklig konst. Kristoforus har en särskild roll som beskyddare för alla resande. I Finland har exempelvis de medeltida kyrkorna i Lojo och Hattula flera valv- och väggmålningar med scener ur legenden.³⁵ Ett senare finländskt exempel utgörs av den katolska Sankta Maria kyrka, byggd på 1950-talet i Helsingfors. Inne i den finns en väggmålning med Kristoforus intill ytterdörren. Huvuddragen i legenden återges på ett litet textblad med tillägget att denne "Kristoforos" (så stavat) sannolikt aldrig har levt som historisk person men ändå har levt och lever i många människor.³⁶

I sin bok *Reading Images* lyfter konsthistorikern Suzanne Lewis fram att vördnaden för Kristoforus var omfattande under medeltiden. Han åkallades som beskyddare och vägledare, särskilt för pilgrimer och korsfarare. I enlighet med 1200-talets visuellt orienterade fromhet ansågs bilden och seendet avgörande. För en resande var det tillräckligt att ha sett Kristoforus avbildad för att vara förvissad om

34. "Sankt Kristoffer", Emilia Fogelklou, Andreas Lindblom, Elias Wessén (red.), *Legender från Sveriges medeltid. Illustrerade i svensk medeltidskonst*, Stockholm: Lagerström 1917, s. 124, 127.

35. Emil Nervander, *Lojo kyrka och dess medeltidsmålningar*, Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag 1896, s. 25–27, 70, 72, Doria, Nationalbiblioteket i Finland, <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2010-00002360>.

36. "St. Christophorus". Odaterat textblad. Författarens eget arkiv.

att han skulle trygga såväl utresan som återkomsten. Avbildningarna i olika utföranden gjordes i stort format och var synliga på långt håll.³⁷

I kantonen Ticino (och även annanstans i Schweiz) finns flera kyrkor och kapell uppkallade efter Kristoforus. Väggmålningar där han visas bärande på Kristusbarnet finns både inne i kyrkor och utomhus, liksom skulpturer. Bildkonstverken har tillkommit under flera århundraden fram till vår samtid.

KRISTOFORUS MITT I BYN

”Mitt inne i byn” börjar dikten och diktjagets seende. Blicken vandrar, liksom ”han på apotekets gavel”. Han går i vatten, ”mellan tunna vattrade vågor”, och som vågor följer diktens rader på varandra så att meningarnas början och slut glider om varandra över gränserna som bildas av radsluten. Gaveln, en fast yttervägg i en byggnad som står stilla, blir bakgrund för bildens rörliga skeende.

Diktens Kristoforus har tillgång till både höjd och djup. Han når över alla andra genom att vara ”högre än allt folket”, hans nacke böjs ”under” det han bär, och hans stav stöts längst ner ”i botten”. Genom sin storlek, formulerad med ordet ”högre”, får han en viss likhet med ”en manshög Kristus” i den föregående dikten.

Placerad utomhus befinner sig Kristoforus på samma territorium som djävulen i den första dikten. Båda är också målade på en yttervägg. Med placeringen mitt i byn och på apoteksgaveln skisseras emellertid en särskild mänsklig och social omgivning för Kristoforus. Han finns bland människorna. Som ett hus dit byborna (och besökarna) kan gå för att få lindrande och botande medicin bidrar apoteket till bilden av Kristoforus som en välvillig hjälpare. Det är uttryckligen där i byn som han framträder, inte inne i kapellet såsom kristusgestalten i den första dikten. Kristoforus avbildas infogad i människornas värld i den andra dikten i sviten ”Ticino”, och han har också tillträde till naturens vattenelement och djurens värld där han vadar ”begapad av nyfikna fiskar”.

37. Suzanne Lewis, *Reading Images. Narrative Discourse and Reception in the Thirteenth Century Illuminated Apocalypse*, New York: Cambridge University Press 1995, s. 274, 386 (not 11).

I motsats till den första dikten i sviten "Ticino" där skeendet förankras i 1100-talet och verbens tidsformer skiftar mellan förfluten och närvarande tid präglas den andra dikten av det närvarande ögonblickets presens. Aktiv rörelse i nuet karaktäriserar Kristoforus genom hela dikten från början till slut. Han "vandrar", "stöter" och "fortsätter att bära". Att lång tid har gått blir tydligt av slitenheten. Ordet "sliten" är infogat så att det omfattar både bilden som sådan och den avbildade Kristoforus, "sliten" av sitt tunga arbete. Ändå har hans identitet bevarats. På den gamla bilden är han "fullt igenkännlig", hel och hållen. Med verbet "fortsätter" förs han till och med över ekfrasens nu till en tid som kommer efter dikten, efter att diktjaget har vänt blicken mot något annat och läsaren har vänt blad. Kristoforus "fortsätter".

Diktjaget är en som ser och känner igen Kristoforus i den slitna bilden på väggen. I dikten skapas en bild av Kristoforus så att läsaren som diktjagets följeslagare ska kunna se den, och kanske också känna igen den mot bakgrund av tidigare bilderfarenheter. Däremot skildras den avbildade Kristoforus inte som en seende människa. Han är sedd och igenkänd av diktjaget och "begapad" av fiskarna i dikten, men ser inte själv.

I enlighet med legenden tecknas han storväxt, "högre än allt folket". Uttrycket används inte i legenden men i en biblisk beskrivning av den unge Saul som skulle bli den första kungen över folket.³⁸ Som ett dolt citat i dikten lyfts det ur sitt allvarliga, högtidliga ursprungssammanhang. När det fogas in i den utpräglad kroppsliga beskrivningen av den väldige Kristoforus får det en lätt komisk nyans. Därtill bidrar det allt annat än högtidliga ordet "begapad" som används för skildringen av Kristoforus där han vadar med "nyfikna fiskar" kring fötterna.

Det kroppsliga hos Kristoforus lyfts ytterligare fram i fokuseringen av "nacken" som har böjts krokig, "krum under bördan". Större och tyngre än vanliga pilgrimsstavar är "palmstaven" som han "stöter [...] tungt i botten". Allt förmedlar tyngd.

38. 1 Sam. 9:2, "Saul [...] var huvudet högre än allt folket"; se även 1 Sam. 10:23. Uttrycket används också om prästen Esra i Neh. 8:5 men gäller där hur Esra stod placerad "högre än allt folket". Uttrycket hör till de bibliska formuleringar som har blivit s.k. bevingade ord.

Slutraden för in en tolkning av "bördan" som utmanar det som läsaren förväntas känna till, det vill säga att bördan av barnet var så tung för att Kristoforus utan att veta om det hade burit Kristus, Gud. Diktens bild av Kristoforus tecknas utan att barnet fogas in.

KRISTOFORUS OCH KRISTOLOGIN

Med namnet som betyder Kristusbäraren identifieras både barnet och dess bärare i legenden. I Gabrielssons svenska översättning av *Legenda aurea* formuleras den avgörande dialogen mellan "Kristofer" och pojken så här:

Sedan han äntligen med nätt nöd klarat sig och kommit över floden, satte han ned gossen på stranden och sade: "Du har bragt mig i stor fara, gosse. Så tung var du, att om jag haft hela världen att bära på, kunde den knappast hava känts tyngre." Gossen svarade: "Det skall du icke förundra dig över, Kristofer. Du har på dina skuldror burit icke blott hela världen, utan den som har skapat världen. Jag är Kristus, din konung, vilken du tjänar med detta arbete. Och på det du må veta, att jag talar sanning, så tag din stav, sedan du åter kommit över, och stick den i marken invid din hydda och i morgon skall den blomstra och bära frukt." Så försvann gossen ur hans åsyn.³⁹

Bördans tyngd förklaras av att "Kristofer" har burit "icke blott hela världen, utan den som har skapat världen", och gossen avslöjar sin identitet som "Kristus, din konung". På ett liknande sätt återges dialogen mellan "Kristoffer" och "barnet" (ett "gossebarn") i *Legender från Sveriges medeltid*:

Då han kommit över, satte han ned barnet och sade: "Jag vet ej, vad du är för ett barn. Du månde vara en underbar pilt. Jag var stadd i stor våda med dig. Du var så tung, att jag tyckte mig bära hela världen på min nacke." Barnet svarade: "Förundra dig icke! Du bar icke allenast hela världen, utan du bar den, som har skapat och som uppehåller både himmelrik och jorderik. Jag är Kristus, din konung, som du

39. "Kristofer", s. 189.

tjänar. Det vill jag bevisa dig med ett järtecken. Tag din stav och sätt ner den i jorden nära din hydda, och i morgon tidigt skall den bära löv och blomster.” Och sedan var barnet försvunnet ur hans åsyn.⁴⁰

I sin beskrivning av medeltidsmålningarna i Lojo kyrka återger konsthistorikern och skriftställaren Emil Nervander huvuddragen i legenden om Kristoforus. Barnets tyngd får emellertid en annan förklaring:

Men den trogne färjkarlen släppte ej sin börda, fastän den kändes honom tyngre än någon, som han förr burit. Han sporde blott det späda barnet, huru det kunde vara så tungt, ehuru så litet. Härtill svarade barnet: ”Vet du hvad du jämte mig burit? Jo, all världens synder.”⁴¹

Vid slutet av 1800-talet i det protestantiska Finland låg det tydligen närmare till hands att anknyta Kristus till bördan av världens synder än till världens skapelse. Liknande formuleringar används också av Suzanne Lewis i *Reading Images*: Kristoforus böjer sig under bördan för att Kristusbarnet bär tyngden av världens synder.⁴² Ännu en variant återges i Vatikanens nutida informationsportal Vatican News. Enligt den versionen har Kristoforus med barnet burit tyngden av hela världen som har räddats genom Kristi blod.⁴³ Exemplen visar både att berättelsen om Kristoforus förs vidare och att förmedlingsprocessen medför utrymme för förändringar.

Den andra dikten i von Schoultz svit ”Ticino” avslutas med en egen version av bördan och dess tyngd: ”världens sorger”. Uttrycket är inte så utpräglat religiöst som de ovan citerade versionerna utan mera allmänmänskligt. Formuleringen av slutraden gör det möjligt att uppfatta ett drag av tragik i Kristoforus mödosamma arbete. Med sin presensform anger verbet ”fortsätter” att uppgiften ännu är oavslutad, vilket avviker från legenden. Det som sker lokalt ”Mitt inne i byn” pågår fortfarande i hela världen, sorgerna tar inte slut. Visserligen hör gestaltningen i presens till ekfrasens form – i det ögonblick som

40. ”Sankt Kristoffer”, s. 125.

41. Nervander, *Lojo kyrka och dess medeltidsmålningar*, s. 26.

42. Lewis, *Reading Images*, s. 274.

43. ”St. Christopher, Martyr”, Vatican News, <https://www.vaticannews.va/en/saints/07/25/st--christopher--martyr.html> (hämtad 12/5 2025).

diktjaget betraktar och skildrar har Kristoforus ännu inte nått över till den andra flodstranden och fått svar på sin undran – men det är ändå ett valt perspektiv.

Genom att barnet som är Kristus inte syns i den bild som utformas i dikten riktas uppmärksamheten uteslutande mot den mänskligt och fysiskt gestaltade Kristoforus. Till skillnad från det ambivalent tolkningsbara tonfallet i den första dikten i sviten kännetecknas diktjaget här snarast av medkänsla med den slitna sorgebäraren.

I sin slitenhet och uthållighet påminner Kristoforus om andra hjälpargestalter i von Schoultz texter. En sådan är ”Josef” i den första dikten i den tvådelade sviten ”Romanskt kapital (Autun)”, också i *Ett sätt att räkna tiden*. Dikten utgår från en stenrelief med den heliga familjens flykt till Egypten som motiv. Josef gestaltas samtidigt som stenfigur och levande människa: ”Hans skägg är helt, hans näsa slagen av / han pustar framåt, det är tungt att gå.”⁴⁴

Slitna hjälpare skildras också som änglar, såsom i dikterna ”Nattetid” och ”Ängeln” i *De fyra flöjtspelarna* och i avsnittet ”Resa i krig” i *De sju dagarna*, von Schoultz skildring av de egna barnens uppväxt.⁴⁵ Kapacitet att bära det alltför tunga tillskrivs änglarna i den ovan nämnda ”Nattetid” och jungfru Maria i ”Romanskt kapital”, där barnets ”ena hand / vilar på jordens klot, Maria stöder / hans alltför tunga leksak”. Åsnan under dem ”vet sin börda”. Kristus som ett barn är tydligt framställd i den åsyftade stenreliefen men inte namngiven i den ekfrastiska dikten.

I *Längs vattenbrynet* skildras ”klippmadonnan i Conque”, som:

i många hundra år tagit mot mänskornas sorger och bedrävelser, också deras tacksamhet. [...] Kapellet är mycket litet, väggarna nerrökta och svarta. Också madonnan själv är svartnad av tider och sorger men hon förtröttas inte, hon är där hon skall vara.⁴⁶

44. von Schoultz, *Ett sätt att räkna tiden*, s. 57.

45. Solveig von Schoultz, *De fyra flöjtspelarna*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1975, s. 11, 14; Solveig von Schoultz, *De sju dagarna*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1942, s. 137.

46. von Schoultz, *Längs vattenbrynet*, s. 135. Namnet stavat ”Conque” torde syfta på byn Conques i regionen Occitanien i södra Frankrike.

Skildringen har stora likheter med början av dikten "Tre systrar" som följer sviten "Ticino" i *Ett sätt att räkna tiden*:

Visste de om varandra
klippmadonnan i bergen
hon i sin nerrökta nisch
med viskningarna kvar i väggen
[...] ⁴⁷

En situation där en börda lyfts av och tas emot av någon annan skisseras i en dikt i *Terrassen*:

Dämpat, i dunkel,
viskningar bakom skynket.
Lätta steg bortåt.
O du som slapp din börda,
gläds att någon tog mot den. ⁴⁸

Med dunklet, skynket, viskningarna och de lätta stegen bort förmedlas en iakttagelse på behörigt avstånd av en biktsituation i en katolsk kyrka. Slutradens mottagande "någon" blir dubbeltydigt så att ordet kan stå för både biktfadern och Kristus. Diktjaget känner igen det som sker, och förmedlar också en insikt om ett behov av att få överlämna bördor till någon som förmår ta emot dem.

Den citerade texten om klippmadonnan i *Längs vattenbrynet* fortsätter med att von Schoultz återberättar delar av kristna legender som aktualiseras under ett besök i Kairo. Legenderna omtalas som "[m]änsklighetens vackraste drömmar om flykt och beskydd". Namn som Maria, Herodes och Salomo nämns, men "barnet", den "lilla kungen", "en liten befallande hand" skildras utan att namnges. Som avslutning inflätas en reflektion om modern, Hanna: "Hanna skulle ha lyssnat. Hon skulle ha älskat att berätta drömmarna vidare för sina barnbarn. Kanske skulle hon ha lagt till lite och skapat om, liksom

47. von Schoultz, *Ett sätt att räkna tiden*, s. 64.

48. von Schoultz, *Terrassen*, s. 35.

mänskorna gjort i tvåtusen år.”⁴⁹ Dikten om Kristoforus som blir igenkänd i en by i Ticino framstår som en del i en förmedlingskedja där legenden berättas vidare med egna tillägg och förändringar – också reduktioner.

I och med att Kristoforus i ”Ticino” bär ”världens sorger” övertar eller delar han Kristi uppdrag. Tillsammans med utelämnandet av Kristusbarnet ur bilden kan en sådan omfördelning av ansvaret ses som en kraftig reduktion. Den kompliceras om Kristusbarnet likställs med ”världens sorger”. Kan Kristus kännas som en tung börda i stället för att vara den som bär?⁵⁰ Utan att avvisa sådana kritiskt problematiserande tolkningar vill jag föra fram en insikt som hör ihop med den ekfrastiska diktens nu: Kristus görs lika osedd och okänd som han är för Kristoforus i det närvarande ögonblick som gestaltas. Det enda han gör är att han bär, och det är tungt.

Att någon bär ”världens sorger” är kanske en ofrånkomlig del av mänsklighetens tragik, men diktjagets avslutande reflektion utformas närmast som ett konstaterande utan direkta känslouttryck. Dikten inleds med att den gamla bilden känns igen i en ny omgivning, och det sker snarare som ett glatt återseende än med likgiltighet eller aversion. Bilden förmedlas omarbetad i en inkännande, fysiskt präglad gestaltning som har rum för sympati och medkänsla. Så länge människorna i byn och i världen bär på sorger som är alltför tunga behövs ”Kristoforus” (och kanske också andra slitna och uthålliga gestalter) som tar på sig mödan att fortsätta bära.

Det finns också andra dikter av von Schoultz där en kristusnärvaro skrivs fram utan namn. Det berättande diktjaget (och vanligen också

49. von Schoultz, *Vattenbrynet*, s. 135–136, citat s. 136.

50. En sådan tanke är möjlig mot bakgrunden av von Schoultz reflektioner över de krav som en utåt synlig kristen livsstil kan innebära: ”Det finns väl knappast några som är så utsatta för skarpa ögon som de kristna, och med all rätt, eftersom de menar att de vet hur en mänska ska leva. Ändå är det obarmhärtigt att mest se skillnaden mellan lära och liv, vem är lika hjälplöst utsatt, med krav som ingen dödlig kan leva upp till.” Solveig von Schoultz, *Porträtt av Hanna*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1978, s. 179. Se vidare von Schoultz, *Vattenbrynet*, s. 131–132: ”Jag som i början levde i kristna människors närhet och har sett deras svårigheter och inre segrar, jag har undrat över deras uthållighet. Kraven på dem är mycket större än kraven på andra människor, de är oerhört utsatta, tvungna att införliva sin ideologi med själva sin livsföring för att man skall tro dem. Annat folk kan ha sina åsikter men leva som de vill.”

läsaren) vet vem han är, men för gestalterna i dikten är han anonym och okänd. Sådana dikter är exempelvis den första dikten i sviten "Romanskt kapitel" som berördes kort, och den sista dikten i sviten "Svärdet", också den i *Ett sätt att räkna tiden*.⁵¹ En fråga som väcks när namn på Kristus utelämnas gäller hur mycket läsaren förväntas känna till, och hur den eventuella kunskapen hanteras i dikterna. Den frågan hör till dem som jag får ta med när jag fortsätter att undersöka kristusgestaltningar i von Schoultz lyrik.

DE TUMMADE VYKORTEN

I början av den här essän jämförde jag von Schoultz tvådelade diktsvit "Ticino" med vykort och fotografier försedda med bildtexter. Nu när jag har tagit mig till slutet av essän finns de där vykortet fortfarande kvar som dikter i boken *Ett sätt att räkna tiden*. Jag hittar också en recension skriven av litteraturforskaren, författaren och kritikern Tom Hedlund. Recensionen är mycket positivt hållen. Det enda han säger sig sakna är noter och illustrationer till dikter som utgår från konkreta platser, personer och konstverk.⁵² Så glad jag blir över den kommentaren!

Genom att ens i någon mån ta reda på mera om den geografiska och kulturella miljön omkring diktsviten har jag fått upptäcka sådant jag inte visste att jag inte visste. Jag har hittat användbar allmän kunskap som är tillgänglig i exempelvis uppslagsverk och turistinformation, och specialkunskap som söks fram i forskningslitteratur. Ticino är ett område i Schweiz; i diktsviten fångas konkreta detaljer som ges vidare betydelser.

För att kunna säga något om kristusgestaltningen i dikterna har jag undersökt dikternas uttryck för rum, tid, kropp och sinnen samt benämningar och kristologiska konsekvenser. Dessutom har jag reflekterat över hur diktjaget förhåller sig till de gestalter som skrivs fram i ekfraserna. Kristus, djävulen och Kristoforus framträder både som gamla bildframställningar och som nya konstverk formade av

51. von Schoultz, *Ett sätt att räkna tiden*, s. 71.

52. Tom Hedlund, "En poetisk storhet", *Svenska Dagbladet* 18/4 1989.

ord. Diktjaget ser och tolkar det sedda, och skapar nya bilder av sitt möte med de gamla.

Gestaltningen av Kristus i den första dikten uppvisar flera reduktioner. Det fysiska utrymmet kringskärs till en orörlig position på ett antytt krucifix i ett kapell, hans kroppslighet begränsas till att han "hänger", hans mänsklighet blir snarare försvagad än förstärkt av att figuren är försedd med mänskligt huvudhår, och hans eviga gudomlighet ifrågasätts av att han delar makten med djävulen i ett status quo som ska ha fått sin början i västeuropeisk medeltid. Det är just den här kristusgestalten som förses med benämningen "Kristus", om än med en reducerande obestämd artikel, "en [...] Kristus".

Den avslutande kommentaren i den första dikten, att djävulen och Kristus i ett statiskt presens "bevakar sina revir", kan tolkas som medhåll eller kritik, vardera i resignation och leda. Ett delat herravälde kan emellertid också vara en igenkänd, levande erfarenhet i nuet. Då är det diktjaget som försöker balansera mellan makterna och har svårt att ta sig ur korstrycket mellan dem. Reviren i diktens bergstrakt flyttar in i människan. På så sätt har de gamla bilderna kunnat visa en överraskande relevans som gör dem värda att nygestalta.

I den andra dikten i sviten "Ticino" fokuseras en bild av Kristoforus, skyddshelgon för alla resande. Diktjaget känner igen en gammal och nött bild av honom "på apotekets gavel" i byn. I dikten nygestaltas bilden så att den blir fysisk, friskt levande och rörlig. En detalj fattas. Barnet, som Kristoforus bär i legenderna och som gör honom så lätt att känna igen i bildframställningarna, skrivs inte in i dikten. Bilden som skapas i ekfrasen verkar extremt retuscherad och som läsare undrar jag vad den reduktionen kan innebära.

Återförd till ekfrasens nu inser jag att inte heller Kristoforus urskiljer Kristus i bördan han bär. Han ser inte, vet inte, han bara "fortsätter att bära". I diktjagets slutkommentar finns det utrymme för att bejaka behovet av någon som bär sorgerna som blir för tunga, och hysa medkänsla med bäraren. Nygestaltningen av den gamla bilden ger den en ny aktualitet som är öppen för personlig tillämpning.

I diktsviten "Ticino" fokuseras fysiska och kroppsliga detaljer som ger diktjaget impulser till reflektion över människans belägenhet. Gamla bilder i form av konsthantverk och väggmålningar blir sedda, igenkända och nygestaltade i de ekfrastiska dikterna. Gestaltningen

präglas av uttryck för det visuella och taktila, alltså av seende och helhetskroppslig förnimmelse.

Med dikterna som vykort har jag fått fokuserade detaljer som jag kan titta på från olika håll, i skiftande belysningar. I bakgrunden syns bergen och byn med sina hus. Det är som om jag hade fått flera än två vykort, för bakom dem kan jag urskilja andra, äldre bilder. Bilderna som har formats i ord har åstadkommit bilder i mitt medvetande. De ekfrastiska dikterna fortsätter att väcka tankar som kan föras över till texter och samtal. Och diktsviten kan läsas på nytt där den är infogad som "Ticino" i *Ett sätt att räkna tiden*.

Hennes Nåd

Virginia af Forselles, brukspatron på Strömfors 1790–1847

VID STRÖMFORS BRUK I Östnyland var och är Virginia Christina Sofia Carlsköld-af Forselles (1759–1847) känd under smeknamnet Hennes Nåd. Främst ihågkoms Hennes Nåd för att man under hennes livstid uppförde dagens enhetliga byggnadsbestånd vid Strömfors bruk, men historieforskare har inte tidigare studerat Virginias personhistoria. I den här essän klargörs för första gången hur den stockholmsbördiga Virginias koppling till Strömfors, Strömfors bruk och Lovisanejden uppstod. Dessutom avser jag att kartlägga det ståndsmässiga lokala umgängesnätverket runt henne och hennes familj – med vem familjen umgicks och var de gjorde visiter. Huvudsyftet är att skildra Virginia af Forselles och hennes familjs levnadslopp samt hennes systrars äktenskap och deras umgängeskretsar; tidigare har man inte uppmärksammat att både Virginias helsysstrar och halvsysstrar gifte sig med kända finskfödda officerare i svenska armén. Bruksverksamheten tas enbart upp i den mån som är nödvändig för att förtydliga kontexten.

Strömfors bruks och Strömfors historia har studerats i allmänna drag; främst har man kartlagt historien bakom brukets byggnadsbestånd.¹ Hittills har däremot inte Virginia af Forselles och hennes familjs liv väckt intresse. En bidragande orsak är säkert att familjemedlemmarna inte efterlämnade några bevarade dokument, såsom privata brev eller dagböcker i Finland. Vid Uppsala universitetsbibliotek

1. Om Strömfors bruk se Olle Sirén, *Strömfors. Tehdas ja tehdasyhdyskunta 1695–1970*, Strömforsin tehdas: A. Ahlström Oy 1971; Anders Allardt, *Strömfors socken*, Helsingfors: Söderström & Co Förlagsaktiebolag 1923. Strömfors bruk låg tidigare inom Strömfors kommun. Kommunen anslöts till Lovisa 2010. Se ”Strömfors bruks historia”, Lovisa stads webbsidor, <https://www.loviisa.fi/sv/kultur-och-fritid/museer/bruksmuseet-i-stromfors/stromfors-bruks-historia/> (hämtad 15/2 2025).

finns det några brev till Virginia af Forselles och en anteckningsbok, men ännu har jag inte kunnat bekanta mig med dessa handlingar. Digitaliserade tidningar från både Finland och Sverige har varit till stor hjälp vid sökandet efter information.² I finska Riksarkivet finns suppliker och ansökningar som Virginia af Forselles sände in till senaten eller regenten samt hennes svar på förfrågningar från Bergsstyrelsen, men endast lite övrigt material och inget av privat natur.³ Den utförligaste undersökningen av verksamheten vid Strömfors bruk har utförts av Eevert Laine som studerat bruket ur den finska järnindustrins perspektiv.⁴ Vid Centralarkivet för Finlands näringsliv återfinns i Ahlström Ab:s arkiv en volym som innehåller kopior rörande rättsfall där Strömfors bruk varit involverat ända sedan 1700-talet; de utdragna rättsprocesserna handlade främst om nyttjanderätt till fiskeområden samt om tvister angående användningen av brukets skogar.⁵ För järnframställning åtgick ju stora mängder träkol och därför var konkurrensen om de krympande skogsresurserna hård.

Bland finska bruksägare var en kvinna givetvis en sällsynthet redan av den anledningen att kvinnor före 1860-talet över huvud taget inte var myndiga eller kontrollerade sin egendom annat än som änkor. På den senaste tiden har man i högre grad än förut uppmärksammat änkor som företagare under första hälften av 1800-talet. Även de två kvinnliga brukspatronerna i Finland från den här tiden torde man, trots att de var adliga, kunna hänföra till denna grupp: Fredrika Sofia von Baer (1756–1814) på Svartå bruk samt Virginia af Forselles på

2. Digitaliserade tidningar: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/etusivu> samt Kungliga biblioteket, Stockholm, <https://tidningar.kb.se/>.

3. Virginia af Forselles brev till bergmästaren 3/2 1844 samt Relation öfver Bruks-Rörelsen vid Strömfors bruk åren 1833, 1838–1840, Bergmästarens relationer 1824–1844 (innehåller även brev från bruksägare), Bergsstyrelsen Dd:3, Riksarkivet (RA), Helsingfors.

4. Eevert Laine, *Piirteitä Suomen vuoritoimen historiasta 19-vuosisadan ensipuoliskolla. Vol. I. Rautateollisuus 1808–1831*, Helsinki: Keisarillisen senaatin kirjapaino 1907; Eevert Laine, *Suomen vuoritoimi 1809–1884. Osa II. Ruukit*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1948, s. 311–326.

5. Strömfors bruks rättegångshandlingar, handlingar rörande fabrikerna i Karhula 1825–1916, volym 30:1364, Aktiebolaget A. Ahlströms arkiv, Centralarkivet för Finlands näringsliv, S:t Michel.

Strömfors bruk.⁶ Fredrika Sofia von Baer, dotter till en grosshandlare och skeppsredare från Åbo, gifte sig 1785 med brukspatronen på Svartå, Magnus Linder den yngre. Linder avled emellertid redan 1801 och dödsboet omvandlades 1803 till ett familjeföretag kallat Fredrika Sofia Baer & Söner. Eftersom sönerna Magnus och Carl Anton ännu var minderåriga skolgossar hade Magnus Linder i sitt testamente utsett sin bror, Adolf Johan Linder, till att förvalta företaget, och därför blev von Baers verkliga inflytande i företaget begränsat.⁷ Fredrika Sofia von Baers tid på Svartå varade i cirka tretton år, medan Virginia af Forselles styrde över Strömfors bruk från 1790 ända fram till sin död i oktober 1847.

Hans Sjögrens forskning har visat att det framför allt under sek-lerna som föregick 1900-talet var relativt vanligt att en kvinnlig bruks-, fabriks- eller godsägare inte gifte om sig när hon blivit änka, eftersom detta var det enda sättet för henne att behålla sin självständighet och kontrollen över sitt företag samt bevara egendomen i släkten.⁸ Detta gällde kanske också Virginia af Forselles även om vi inte vet ifall hon medvetet valde att inte gifta om sig eller om det aldrig dök upp någon chans till äktenskap.

STRÖMFORS BRUK

För att kontextualisera ämnet är det skäl att kort beskriva Strömfors bruk och med bruket förknippade personers historia.⁹ De äldsta järnbruken i Finland grundades på 1600-talet och Strömfors bruk är ett av dem. Den första stångjärnsmedjan som året runt drevs med

6. Se t.ex. Riina Turunen, "Vararikkoiset leskivaimot. Yrittäjiys, konkurssi ja sukupuoli 1800-luvun alun Suomessa", *Ennen ja nyt. Historian tietosanomat* 23, 2023:4, s. 13–23, <https://doi.org/10.37449/ennenjanyt.131018>. Enligt den svenska forskaren Kerstin Westerlund fanns det i Sverige (inkl. Finland) tolv kvinnliga brukspatroner före 1809. I Westerlunds beräkningar ingår von Baer men inte Virginia af Forselles. Det rätta antalet skulle alltså vara 13. Kerstin Westerlund, *Kvinnliga brukspatroner*, Stockholm: Tekniska museet 2004, s. 165–166. Westerlunds text baserar sig i fråga om Svartå bruk på verket Werner Edvard Nordström, *Svartå bruks historia*, Svartå: Ab Svartå Bruk Oy 1962.

7. Se närmare Nordström, *Svartå bruks historia*, s. 347–414.

8. Hans Sjögren, *Änkor med makt*, Stockholm: Dialogos 2021, s. 51–52.

9. De allmänna fakta som i fortsättningen anföras baserar sig huvudsakligen på verket Sirén, *Strömfors*.

vattenkraft från forsarna grundades i Petjärvi by vid Kymmene älvs västra mynningsarm av friherre Johan Creutz 1695. I närheten låg dessutom stora skogsområden därifrån man fick kol som behövdes för järnframställningen.

Efter freden i Åbo delades Pyttis socken i två delar, varvid den del som låg på den ryska sidan av gränsen fick behålla det gamla namnet Pyttis. Den del av socknen som låg på den svenska sidan om gränsen började i stället kallas Svenska Pyttis, vilket man ännu påminns om genom det finska namnet för orten, Ruotsinpyhtää. På svenska fick orten, som numera är en del av Lovisa, sedermera namnet Strömfors. Det svenska Ortsnamnet kommer från bruket som till en början hade kallats för Petjärvi järnbruk eller hammare. Efter freden i Åbo döptes bruket nämligen om och fick 1744 sitt nuvarande namn av de nya ägarna: Anders Nohrström (1718–1758) och Jacob Forsell (1696–1768). Brukets nya namn Strömfors bildades av den sista stavelsen i Nohrströms efternamn och den första stavelsen i Forsells efternamn. Tillsammans utvidgade de verksamheten vid bruket genom att inrätta en manufaktursmedja, en såg och en kvarn. Under de följande decennierna lyckades Jacob Forsell även skaffa sig stora områden och hemman i Elimä och Strömfors: vid sin död 1768 ägde han bland annat storgodsens Peippola, Mustila och Moisio i Elimä samt Storby gård och hälften av Strömfors bruk.¹⁰

Jacob Forselles spelade även en viktig roll för Lovisa stads uppkomst: han lät uppföra det första huset i staden, blev stadens borgmästare, var stadens riksdagsrepresentant och bidrog på ett betydande sätt till att förkovra stadens näringsliv. När han tog avsked från borgmästartjänsten 1764 erhöll han titeln kommerseråd. Forsell adlades ett par år senare, varvid han antog efternamnet af Forselles.¹¹ Forselles bosatte sig alltså i Lovisa, medan Anders Nohrström slog sig ner i Strömfors, där han ledde produktionen och byggnadsarbetena vid bruket. En av Nohrströms döttrar gifte sig med kapten Anders Gustav Munsterhjelm 1763. Paret bodde i Strömfors till 1780, då de

10. Petri Karonen, "Forselles, Jacob", *Suomen talouselämän vaikuttajat*, Studia Biographica 8, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk-tev-000003>.

11. Karonen, "Forselles, Jacob".

flyttade till Tavastby gård i Elimä.¹² Följande år övergick ägarskapet till Strömfors bruk till kommerserådet Jakob af Forselles mellanson, Henrik Johan af Forselles, som senare gifte sig med Virginia Carlsköld från Stockholm.

Genast efter grundandet blev Lovisa stad mycket viktig för hela rikets försvar. Staden var en viktig gräns- och fästningsstad och den fylldes snabbt med soldater och officerare som byggde fästningar och upprätthöll försvaret i gränsområdet. Ibland åtföljdes soldaterna även av sina familjer. Staden hade cirka 875 invånare 1749, men antalet hade redan 1790 ökat till 1148, och därtill kom 836 officerare och soldater vid garnisonen.¹³ Stadens umgängesliv blomstrade upp, framför allt efter det att några officerare och civila ämbetsmän, bland dem Bernt Fredrik Johan Stackelberg, hade grundat sällskapet *Amore Proxi* för att liva upp sällskapslivet 1786. Biljettintäkterna från sällskapets nöjes-evenemang gick till att trygga försörjning och skolgång för fattiga barn i staden. I mitten av 1750-talet hade man påträffat mineralhaltiga källor i Lovisa, varefter brunnsskickande blev på modet och besökare kom till staden för att sköta sin hälsa. Den egentliga brunnshusbyggnaden stod färdig lite senare.¹⁴

FRÅN STOCKHOLM TILL STRÖMFORS: SYSKONEN CARLSKÖLD UPPTAS I SOCIETETEN I LOVISA

Kommerserådet Jacob af Forselles avled 1768 och hans egendom ärvdes av de tre sönerna Jacob, Henrik och Samuel. Vid faderns död var den mellersta sonen Henrik Johan (1754–1790) bara 14 år gammal och hade just skrivit in sig vid Uppsala universitet, där hans studier uppenbarligen förblev ytliga. Han var mer intresserad av järnindustri och för att lära sig branschen skaffade han sig Yxe bruk i Lindesberg. Där fördjupade Henrik Johan sina kunskaper i järnproduktion i avsikt

12. Sirén, *Strömfors*, s. 16.

13. Gabriel Nikander, *Lovisa stads historia I 1745–1808*, Lovisa: Lovisa stad 1930, s. 289.

14. Nikander, *Lovisa stads historia I*, s. 296–297; Olle Sirén, *Lovisa stads historia 1745–1995*, Lovisa: Östra Nylands tryckeri 1995, s. 103–109. Om sällskapslivet i Lovisa vid den här tiden, se även Kirsi Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz och hennes tid. Adelsliv i 1700-talets Finland*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2000, s. 203–217.

att ensam ta över Strömfors bruksområde, som vid arvskiftet efter kommerserådet hade delats mellan flera ägare. Följaktligen började han målmedvetet lösa in bruket av sina syskon och familjen Nohrström, och nådde sitt mål 1781: Yxe bruk såldes och Henrik Johan, som blivit utnämnd till bergsråd, började som den enda ägaren förkovra Strömfors bruk.¹⁵ I januari 1785 ingick han äktenskap med Virginia Christina Sofia Carlsköld från Stockholm.¹⁶

Virginia Carlsköld var dotter till Per Carlsköld från Stockholm som hade adlats 1752. I hans äktenskap med Virginia Sofia Adlerberg föddes sex barn, av vilka fyra uppnådde vuxen ålder. Den förstfödde och ende sonen Per avled 1777 vid 23 års ålder och med honom slöts den adliga ätten Carlsköld nummer 1890B på svärdssidan. Släkten fortlevde genom döttrarna Anna (1755–1785) och Margareta (1758–1802), samt Virginia (1759–1847), som är huvudpersonen i den här essän.¹⁷ Flickornas far avled redan 1765 och följande år gifte modern om sig, varvid familjen fick kontakter till sådana officerskretsar inom svenska armén som tjänstgjorde i Finland. Virginia Adlerbergs nye make var den redan tidigare omtalade friherren Bernt Fredrik Johan Stackelberg, som härstammade från en välkänd officerssläkt. Vid tiden för giftermålet tjänstgjorde han vid Åbo läns regemente och parets första barn föddes också i Åbo. Gossen avled bara några dagar gammal och begravdes i Åbo domkyrka. Troligen hade Virginia Adlerbergs äldre döttrar följt med sin mor till Åbo, men i början av 1770-talet återvände familjen över havet när Stackelberg fick en ny tjänst.¹⁸

15. Veli-Matti Autio, "Forselles, Henrik Johan", Suomen talouselämän vaikuttajat, Studia Biographica 8, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:te-000008>.

16. Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor I*, Stockholm: Sveriges Släktforskarförbund 1998, s. 754.

17. Elgenstierna, *Ättartavlor I*, s. 754. En intressant kuriositet är att Virginia Adlerberg tillhörde den försvenskade släktgrenen av ätten Adlerberg. Den andra grenen av ätten hade slagit sig ner i Baltikum och kom sålunda under rysk överhöghet. Nikolai Adlerberg, som var generalguvernör i Finland 1866–1881, tillhörde denna förryskade, eller snarare förtyskade, baltiska släktgren. Se Robert Schweitzer, "Adlerberg, Nikolai Vladimirovitsh", *Kansallisbiografia*, Studia Biographica 4, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:kg-003251>.

18. Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor VII: Schildt–Sture*, Stockholm: P. A. Norstedt 1932, s. 488.

Genom moderns andra äktenskap uppstod kontakter till sådana officerare i svenska armén som var stationerade i Finland, och det var därför inte underligt att även Annas och Margaretas blivande äkta män var officerare i svenska armén. I Finland hade adelsfröknar inte särskilt stort urval i fråga om äkta män, eftersom de företrädesvis borde hitta sig en make inom det egna ståndet, och detta gällde i ännu högre grad i Lovisa. Börd och släkt, förmögenhet, utbildning (eller kanske snarare bildning), samt social ställning i allmänhet var viktiga faktorer; äktenskapet var en köpslagan som i lyckliga fall även inbegrep emotionella band. När släkter förenades genom äktenskap måste man noggrant överväga med vilken släkt det var önskvärt och lönsamt att liera sig.¹⁹

Först gifte sig Anna i augusti 1779 med kapten Erik Otto Adelborg (1741–1787) från Karlskrona, som vid den här tiden tjänstgjorde som fortifikationsofficer i Lovisa. Erik Otto Adelborg var en meriterad fortifikationsofficer och kommandant på den lokala fästningen Svartholm sedan 1774.²⁰ Parets liv på Svartholm har just inte efterlämnat några spår i arkiven; från tiden före 1790 har endast kommunionlängden bevarats av Svartholms fästningsförsamlings kyrkböcker. Av den framgår att Erik Otto Adelborg och hans maka Anna tog nattvarden på Svartholm i oktober 1779 samt i december 1780 och 1782, men några andra noteringar om dem finns inte. Erik Otto och Anna avled bägge relativt unga (Anna 1785 och Erik i cancer 1787).²¹ Margareta gifte sig 1780 med Jacob af Forselles. Han hade föregående år erhållit avsked med titeln major från svenska armén och var den äldste av kommerserådet af Forselles söner. Titeln krigsråd fick Jacob af Forselles 1788 och 1790 slog sig familjen ner på Peippola gård i Elimä.²²

19. Se t.ex. Kaarlo Wirilander, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1879*, Stockholm: Nordiska museet 1982, s. 212–214.

20. Nikander, *Lovisa stads historia*, s. 20.

21. Svartholms fästningsförsamlings kommunionlängd H:1, 1779–1807, Svartholms fästningsförsamlings arkiv, RA. Elgenstierna, *Ättartavlor I*, s. 2–3. Catarina Welin & Sampo Honkala, *Per Otto Adelborg 1781–1818. Krigare med vass penna*, Helsingfors: Litorale 2014, s. 20–21. Den äldste sonen Per Otto Adelborg blev känd som officer på Svartholm och även som skämttecknare. Enligt en obekräftad uppgift är både Anna och Erik begravda i Pernå medeltida stenkyrka (se "Adelborg nr 2090", *Adelsvapen-Wiki*, https://www.adelsvapen.com/genealogi/Adelborg_nr_2090, hämtad 31/1 2025), men detta har inte kunnat bekräftas av Lovisanejdens kyrkliga samfällighet (e-postmeddelande till författaren 3/2 2025).

22. Yrjö Kotivuori, "Jakob af Forselles", *Studentmatrikel 1640–1852*, Helsingfors:

Virginia Adlerbergs make, Bernt Stackelberg, hade avancerat till generaladjutant 1788. I egenskap av regementschef förde han befäl över Bergsregementet eller Garnisonsregementet på Sveaborg. När en del av regementet kommenderades till Lovisa följde Stackelberg med dit. Han behöll sin tjänst fram till sin död 1801.²³

Eftersom modern och systrarna på det här viset hade utvecklat ett så nära förhållande till Lovisanejden och även till familjen af Forselles, föll sig Virginias äktenskap med sin svåger Henrik Johan af Forselles naturligt. Bröllopet stod i februari 1785 och det första barnet, Jakob Henrik, föddes i Strömfors i december 1785. Den andre sonen som föddes 1787 levde bara några dagar.²⁴ Från våren till hösten 1787 bodde även Virginias föräldralöse lille systerson, Per Otto Adelborg, hos familjen, men han skickades redan på hösten till sin fars släktingar i Sverige.²⁵ Virginias och Henrik Johans tredje son Berndt Johan föddes 1788 i Åbo. Dit hade antagligen Virginia, och kanske även hennes familj, flytt undan Gustav III:s ryska krig (1788–1790) när Berndt Johans födelse närmade sig.²⁶

Valet av faddrar för ett barn handlade i första hand om att trygga barnets framtid, men för föräldrarna innebar fadderskapen också ett sätt att förstärka släktrelationer och umgängesband samt intensifiera viktiga kontakter; en central princip var att bilda nätverk och förstärka dem med socialt kapital. För ståndspersoner var fadderval främst statusval.²⁷ Således återspeglar faddervalen i familjen af Forselles inte

Helsingfors universitet 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=U835> (hämtad 6/2 2025); Eino Jutikkala & Gabriel Nikander, *Suomen kartanot ja suurtilat I*, Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Kivi 1939, s. 711.

23. Regimentet uppkallades efter sin förhandenvarande befälhavare. Materialguiden "Palvelus armeijassa", Arkivens Port, Riksarkivet, Helsingfors, <https://portti.kansallisarkisto.fi/fi/aineisto-opaat/palvelus-armeijassa> (hämtad 6/2 2025); Rulor 1724–, Ämnesordnade handlingar, SE/KrA/0450/F I/24 (1783–1785), bild-id A0052023_00198 samt SE/KrA/0450/F I/25 (1787–1790), bild-id A0052024_00006, Riksarkivet, Stockholm, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0052023_00198 och https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0052024_00006 (hämtad 6/2 2025).

24. Elgenstierna, *Ättartavlor I*, s. 754.

25. Welin & Honkala, *Per Otto Adelborg*, s. 23.

26. Yrjö Kotivuori, "Berndt Johan af Forselles", *Studentmatrikel 1640–1852*, Helsingfors: Helsingfors universitet 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=U059> (hämtad 19/11 2024).

27. Riikka Isoaho-Nousiainen har i sin doktorsavhandling ingående behandlat fadderrelationernas uppkomstmekanismer och betydelse i den familj hon studerat. Se

bara familjens höga samhällsställning utan också intensifierade släktrelationer: som faddrar till den äldste sonen stod bland andra Virginias mor, friherrinnan Stackelberg, och hennes make överstelöjtnant Stackelberg, major Karl Adolf Wattring (sväger till Henrik Johan) samt barnets båda farbröder, som bägge var högt uppsatta officerare och ämbetsmän.²⁸ Faddrar för familjens andra barn var bland andra fröken Lovisa Stackelberg, generalmajoren, landshövdingen och friherren Magnus Wilhelm Armfelt och hans maka Maria Catarina Wennerstedt, liksom biskopen i Åbo, prokanslern vid kungliga akademien i Åbo och professorn Jakob Gadolin, samt professorn i historia vid akademien i Åbo, Johan Billmark.²⁹

Virginia af Forselles bägge halvsysstrar från moderns andra äktenskap gifte sig med officerare som blivit välkända i Finlands historia: Henrietta ingick äktenskap med friherre Carl Johan Adlercreutz i Lovisa 1792. Denne blev sedermera en mycket framstående general under Finska kriget och hyllades i *Fänrik Ståls sägner*.³⁰ Henrietta avled emellertid redan i sin andra barnsäng.³¹ System Ottiliana Beata gifte sig med generallöjtnant, greve Johan Adam Cronstedt samma år som systemen gick bort 1796. Även han tillhör de personer som Runeberg skildrar i *Fänrik Ståls sägner*.³² En kändare medlem av släkten Cronstedt torde ändå vara Carl Olof Cronstedt, som trots sin lysande karriär främst är känd för att han i praktiken överlät Sveaborg till ryssarna utan strid.

Riikka Isoaho-Nousiainen, *Nainen paikallaan. Oululaisen tervaporvarinrouva Jeannette Snellmanin (1817–1878) elämäntapa*, Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys 2023, s. 66–121. Se även Guido Alfani & Vincent Gourdon, "Spiritual kinship and godparenthood. An introduction", *Spiritual Kinship in Europe, 1500–1900*, New York: Palgrave Macmillan 2012, s. 1–37, https://doi.org/10.1057/9780230362703_1.

28. Längder över födda och döpta (1778–1790), Folkbokföringsarkiv C: längder över födda och döpta, Strömfors församlings arkiv, RA.
29. Svenska församlingens längder över födda och döpta (1756–1803), längder över födda och döpta C2:2, Åbo domkyrkoförsamlings arkiv, RA.
30. Veli-Matti Syrjö, "Adlercreutz, Carl Johan", *Kansallisbiografia*, Studia Biographica 4, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk-ks-kbg-000570>.
31. Ibid.
32. Syrjö, "Cronstedt, Johan Adam", *Kansallisbiografia*, Studia Biographica 4, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk-ks-kbg-000574>.

Eftersom kung Gustav III hade inlett ett anfallskrig mot Ryssland 1788 avslutades 1780-talet i krigets tecken. Strömfors låg alldeles invid rikets dåvarande gräns och berördes därför av krigsoperationerna i betydligt högre grad än andra orter. Trots detta lyckades man fortsätta arbetet vid bruket, något som bergsrådet Henrik Johan af Forselles fick särskilt tack för av chefen för det svenska bergväsendet. Kung Gustav III ledde kriget som överbefälhavare och tillbringade långa perioder i Finland under kriget; han besökte även Strömfors bruk, vilket torde ha varit en särdeles minnesvärd händelse på orten.³³

Vi kan bara föreställa oss, vilken chock det måste ha varit för den 31-åriga Virginia när maken plötsligt avled den 13 april 1790. Bergsrådinnan var nu mor till två små barn och innehavare av Strömfors bruk, men vi vet inte i hur hög grad hon hade hunnit sätta sig in i bruksdriften under de fem år som hon hade bott i Strömfors. Vid den här tiden hade hon knappast ännu hunnit bli förtrogen med ledningen av företaget; men att flytta tillbaka till Sverige var säkert inte heller ett alternativ, i synnerhet inte efter det att också hennes mor hade avlidit i november 1790.³⁴

Strömfors bruk och bergsrådinnan mötte flera motgångar i början av det nya seklet. Flera nybyggda bostads- och fähusbyggnader samt lador brann ner 1805, i deras ställe uppfördes under de följande åren nya och fina ladugårds- och stallbyggnader. Några år senare utbröt krig mellan Ryssland och Sverige när ryssarna natten mellan den 21 och den 22 februari 1808 gick över gränsen vid Abborrfors och byarna Abborrfors, Petjärvi och Tessjö samt Tessjö gård utsattes för ryssarnas plundring och förstörelse. Den viktiga fästningen Svartholm i Lovisa kapitulerade den 18 mars efter en kort belägring. Den ryske överbefälhavaren Buxhoevden hade genast i början av kriget lovat att de skador som vållades av de framryckande ryska trupperna skulle ersättas, och därför inlämnade bergsrådinnan ett besvär över förstörelsen på sina ägor. Med anledning av besväret företogs en utvärdering:

33. Sirén, *Strömfors*, s. 17.

34. E. Vennberg, "Pehr Carlskiöld", *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16420> (hämtad 18/10 2024).

för Strömfors bruks del uppskattades skadornas storlek till knappt tretusen riksdaler. När någon ersättning inte hördes av påminde Virginia af Forselles Buxhoevden om saken i slutet av 1808, men ärendet framskred fortfarande inte. Till följande vände sig Virginia af Forselles, via generalguvernör Barclay de Tolly, till självaste kejsaren. Inte heller denna anhållan gav något resultat, eftersom Barclay de Tolly bifogade sitt eget omdöme, i vilket han framhöll att otaliga dylika suppliker inkommit och att myndigheterna omöjligen kunde ersätta alla krigsskador. Därför borde mindre bemedlade få förtur till ersättning. Bergsråddinnan gav emellertid inte upp, utan återkom till frågan efter det att brukets kvarn, manufakturverk och magasin hade förstörts vid eldsvådor 1809 och 1810.³⁵ I supplikerna yrkade hon på ersättning för skador som de ryska trupperna vållat 1808, frihet från hammarskatt och skattefrihet för plundrade hemman under minst 25 år.³⁶ Kommittén för finska ärenden behandlade hennes ansökan först våren 1817, samtidigt med motsvarade suppliker från andra bruksägare, och ansåg sig inte kunna förorda ansökningarna. Strömfors bruk och andra bruksägare med liknande anspråk förblev utan ersättningar.³⁷

I sin doktorsavhandling har Maare Paloheimo visat att Virginia af Forselles, förutom de tre penningansökningar som hon skickade in 1810 och en annan från 1840, inte tvekade att vända sig till senaten i de mest skiftande ärenden rörande Strömfors bruk. I sin studie undersökte Paloheimo alla insända suppliker till senaten samt supplikanterna under nio stickprovsår mellan 1810 och 1850.³⁸

35. Laine, *Piirteitä Suomen vuoritoimen historiasta*, s. 71.

36. Virginia Christina af Forselles suppliker: supplik- och besvärskarier 14/3 1810 och 26/2 1811, Senatens ekonomiedepartementets registratorskontors arkiv Ab:2 och Ab:3, RA.

37. Laine, *Piirteitä Suomen vuoritoimen historiasta*, s. 70–72.

38. Paloheimo konstaterar i sin doktorsavhandling att i jämförelse med manliga supplikanter var de suppliker som Virginia af Forselles och Marie Hackman (ägare till ett handelshus i Viborg) skickade in varken ringa till antalet eller till betydelsen. Maare Paloheimo, *Business Life in Pursuit of Economic and Political Advantages in Early-Nineteenth-Century Finland*, Jyväskylä: University of Jyväskylä 2012, s. 82, 180–181.

Virginia af Forselles stöttades av systemen Margareta och hennes äkta man, krigsrådet Jacob af Forselles, samt deras familj på Peippola gård. Det var relativt lätt att hålla kontakt mellan Strömfors och Peippola, eftersom Peippola gård låg nära vägen som gick från Elimä kyrka söderut mot Strömfors.³⁹ Efter att Virginias make avlidit stärktes relationen på ett officiellt plan eftersom den närmaste manliga släktingen blev förmyndare för de faderlösa minderåriga barnen; i det här fallet var det barnens farbror Jacob af Forselles.⁴⁰ I praktiken var det ändå modern som ansvarade för de minderåriga barnen.

Eftersom familj-, släkt- och vänskapsnätverk var viktiga för samarbete och handräckning under en tid när inget annat socialskydd existerade, är det mycket troligt att Virginia af Forselles hade nära kontakt inte bara med styvfadern Bernt Stackelberg⁴¹ utan också med sina halvsystrar och deras familjer. Vi kan alltså anta att familjevisiter utväxlades åt bägge håll. Familjen Adlercreutz bodde på Kiala gård i Borgå fram till finska kriget, och där stod en ny, ståtlig huvudbyggnad färdig 1796. Cronstedt var stationerad på Sveaborg, där han bodde med sin familj ända till finska kriget. Efter kriget flyttade båda familjerna till Sverige och Cronstedt blev sedermera landshövding i Östergötlands län.⁴² Det är känt att åtminstone Adlercreutz längtade hem till Finland och övervägde möjligheten att återvända, vilket dock visade sig omöjligt. I juni 1810 skrev han i ett brev:

Såsom född och uppvuxen i Finland, har jag där all min egendom, hela min släkt och alla mina ungdomsvänner. Där vilar mina förfäders, föräldrars och hädangångna vänners ben. [...] Då även min maka

39. Jutikkala & Nikander, *Suomen kartanot ja suurtilat I*, s. 711.

40. Anu Pylkkänen, "Holhouksen historiaa. Edusmiehisyydestä huoltoon", Pia Letto-Vanamo (toim.), *Suomen oikeushistorian pääpiirteet. Sukuvallasta moderniin oikeuteen*, Helsinki: Gaudeamus 1992, s. 99–100.

41. Generallöjtnant Bernt Fredrik Stackelberg avled i Lovisa i februari 1801. Elgenstierna, *Ättartavlor VII*, s. 488.

42. Elgenstierna, *Ättartavlor II*, s. 115. En kort biografi över Cronstedt och en beskrivning av livet på Sveaborg finns i verket J.E.O. Screen, *The Queen Dowager's Life Regiment in Finland 1772–1808*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2010, s. 5–55, 199–203.

saknar Finland, skulle man ju kunna tro att mitt beslut vore lätt att fatta, men ändå är jag inte herre över mitt eget öde.⁴³

Den svenska släktgrenen av ätten Adlercreutz upphöjdes i friherrligt och grevligt stånd, men i Finland fortlever den adliga släktgrenen.⁴⁴

Till en ståndsmässig livsstil hörde också umgänge och visiter på närliggande gårdar. Kopplingen mellan Strömfors och Tavastby gård uppstod när Anders Nohrström gifte in sig i släkten Munsterhjelm och flyttade från Strömfors till Tavastby i Elimä 1780. Kontakten mellan Strömfors och Tavastby gård upprätthölls kontinuerligt: den 13-åriga Jacobina Munsterhjelm, bosatt på Tavastby gård, berättar i den dagbok som hon förde mellan 1799 och 1801, att bergsråddinnan regelbundet besökte Tavastby gård och från Tavastby gjorde man även svarsvisiter till Strömfors. I dagboken nämner hon till exempel att bergsråddinnan ofta kom på visit tillsammans med fröken Hägerflycht (dotter till kommandanten i Lovisa, f. 1782). Tydligt vistades den senare åtminstone periodvis i Strömfors, där kommandantsbostället Holmgård låg.⁴⁵ På Ulladagen den 4 juli 1799 kom bergsråddinnan och fröken Hägerflycht för att gratulera Jacobinas syster Ulla på namnsdagen.⁴⁶ Familjen Munsterhjelm gästade i allmänhet Strömfors bara på supé, men ibland stannade de över natten. Till exempel berättade Jacobina att bland andra brodern Anders fästmo Vendela Glansenstierna, hade kommit på besök till Tavastby i mitten av mars 1800 och att herrskapet begett sig på visit till Strömfors, varifrån de inte skulle återvända förrän följande dag.⁴⁷ I september samma år var familjen Munsterhjelm bjudna på middag till Strömfors tillsammans med "krigsrådes", det vill säga Jacob af Forselles familj, samt

43. Adlercreutz brev, som sannolikt ursprungligen skrevs på svenska, citeras på finska av J.R. Danielson, *Suomen sota ja Suomen sotilaat vv. 1808–1809*, Helsinki: Weilin & Göös Aktiebolag 1896, s. 770. Översättning till svenska av Sofia Gustafsson.

44. "Ätter och vapen. Adlercreutz", Finlands Riddarhus, https://www.ritarihuone.fi/sv/om/atter_och_vapen/view-166686-10186 (hämtad 6/2 2025).

45. Jacobina Charlotta Munsterhjelm, *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker från 1799–1801*, utg. Bo Lönnqvist, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Köpenhamn: Munksgaard 1970, kommentar 11, s. 94. Lönnqvist har gett ut Jacobina Munsterhjelm's dagbok i originalskick med kommentarer; Allardt, *Strömfors socken*, s. 228–230.

46. Munsterhjelm, *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 4/7 1799, s. 29.

47. Ibid., 15/3 1800, s. 52.

familjen Hägerflycht.⁴⁸ Genom Anders Munsterhjelm's trolovade, Vendela Glansenstierna (vars mor tillhörde den grevliga ätten Creutz på Malmgård), utvidgades familjen Munsterhjelm's släktnätverk till att omspänna ett flertal inflytelserika adelsätter i Finland, såsom den grevliga ätten Creutz samt den friherrliga ätten Wrede.⁴⁹

Förutom de ovannämnda familjerna kan man även anta att ägar-
na till Kulla gård och Storby gård (Pose, Clayhills, Tesche-Broberg, Rotkirch, von Essen) samt innehavarna av kaptensbostället Gustavs-
lugn i Kungsböle (i successiv ordning af Enehjelm, Wrede och von Herten) ingick i Virginia af Forselles lokala bekantskapskrets.⁵⁰ Familjen Clayhills hörde visserligen till dem som Strömfors bruk tvis-
tade med i rätten om nyttjanderätten till vatten- och skogsområden,⁵¹ men hur de inbördes relationerna i övrigt såg ut vet vi inget om. Vat-
tenkraft behövdes för att driva brukets såg och kvarn, så när det gällde nyttjandet av vattenområden tvistade man inte enbart om fiskerätt.

Däremot förblev änkebergsråddinnan uppenbarligen rätt ensam bland de finska brukspatronerna. Till detta bidrog även geografiska avstånd eftersom de flesta av de gamla bruken låg i västra Nyland eller i sydvästra Finland. I arkiven har det bevarats endast fåtaliga tecken på kontakt, men vi vet att Virginia af Forselles till exempel beställde någon gjutjärnsvara av John Julin på Fiskars – av samman-
hanget framgår inte vad för slags föremål det var fråga om – samt skaffade smeder från Sverige till Strömfors genom Julins förmedling.⁵² Införskaffandet av svenska smeder hängde ihop med att brukets skickligaste och erfarnaste smeder hade avlidit i början av 1830-talet utan att ha tränat upp tillräckligt med yngre ersättare. Därför sjönk stångjärnsproduktionen avsevärt och man slösade med den dyrbara träkolen. När bergsråddinnan inte lyckades hitta någon som kunde utbilda ny arbetskraft till Strömfors i hemlandet, beslöt hon att

48. Ibid., 14/9 1800, s. 77.

49. Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz och hennes tid*, s. 176.

50. Allardt, *Strömfors socken*, s. 215–236.

51. Strömfors bruks rättegångshandlingar, handlingar rörande fabrikerna i Karhula 1825–1916, volym 30:1364, Aktiebolaget A. Ahlströms arkiv, Centralarkivet för Finlands näringsliv. I denna volym ingår även material som är betydligt äldre än från 1825, det vill säga ungefär från och med 1770-talet.

52. Brev från John Julin till Virginia af Forselles 17/3 1830 och 23/12 1836, brevkopior 1829–1830 (Da:11) och 1835–1836 (Da:12), Historiska arkivet, Fiskars Oy, Fiskars.

rekrytera smeder från Sverige och uppenbarligen agerade John Julin på Fiskars som förmedlare. Tack vare den lyckade rekryteringen ökade stångjärnsproduktionen snabbt efter 1838.⁵³

FÖLJANDE GENERATION

Traditionellt gick faderns yrke i arv till äldste sonen och även Virginia hoppades få se sin förstfödde son överta bruket. Närmaste möjlighet att utbilda sig i branschen fanns i Sverige där bergsdriften hade långa anor ända sedan 1600-talet. Efter ett års studier vid akademien i Åbo (1800) begav sig därför Jakob Henrik till Uppsala universitet, där han först avlade hovrättsexamen och sedan bergsexamen, varefter han fortsatte att lära sig branschen.⁵⁴

Före 1800-talet var geologi inte en egen vetenskap utan det handlade om praktiskt orienterad verksamhet för att utveckla bergarbetet och metallurgin samt för att hitta värdefulla ädelmetaller. Vid Uppsala universitet blev det möjligt att avlägga bergsexamen 1750, och då utnämndes även den första professorn i kemi vid universitetet. Trots att bergsindustrin ända sedan 1600-talet hade varit den viktigaste källan till välstånd i Sverige, inledde Bergsskolan sin verksamhet först 1819 på den välkända gruvorten Falun. Som vetenskap började geologin utvecklas ungefär samtidigt, men vid Uppsala universitet och även vid Kejserliga Alexanders Universitetet i Helsingfors blev geologi och mineralogi självständiga vetenskaper först 1852 när de avskildes från professuren i kemi.⁵⁵

Virginia af Forselles förhoppningar om att Jacob Henrik skulle återvända till Strömfors och överta ledningen av bruket efter sin bergsutbildning i Sverige gick om intet eftersom Jacob Henriks uppgifter inom det svenska bergväsendet snabbt ökade; redan 1817 utnämndes han till bergshauptman vid Sala silvergruva. Dessutom satt af Forselles i många betydande kommittéer för att främja utvecklingen av det svenska bergväsendet; bland annat tillhörde han den kommitté

53. Laine, *Suomen vuoritoimi*, s. 316.

54. Bengt Hildebrand, "Jacob Henrik Forselles, af", *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=14354> (hämtad 1/2 2024).

55. Kristiina Kalleinen, *N. G. Nordenskiöld. Vuorimiehen ja tiedemiehen elämä*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2019, s. 23.

som planerade organisationsstrukturen för Bergsskolan i Falun 1816.⁵⁶ Närmast ett beslut att återvända till Finland var af Forselles troligen i början av 1820-talet när man planerade en ny finsk bergsförvaltning: på generalguvernörens rekommendation tänkte man utnämna Nils Nordenskiöld till överintendent för Bergsstyrelsen, men han var inte populär bland alla brukspatroner och därför försökte man locka af Forselles att ta emot tjänsten. Men af Forselles lockades inte av erbjudandet: jämfört med de uppgifter han hade i Sverige innebar det lägre lön och förhållandena inom bergsförvaltningen i Finland var sämre. Han avslog erbjudandet och i stället utnämndes Nils Nordenskiöld till överintendent för Bergsstyrelsen 1823 medan af Forselles stannade i Sverige.⁵⁷

De flesta brukspatroner motsatte sig Nordenskiöld för att han under hela sin karriär strävade efter att avveckla järnimporten från Sverige och uppmuntrade bruksägare att använda inhemska råvaror på sina bruk. Hans tanke var att eftersom Sveriges välstånd i sekler grundat sig på stora järnmalmsreserver, så borde man kunna hitta sådana också i Finland. I Finland fanns det emellertid bara tillräckligt av inhemsk sjö- och myrmalm, och av denna råvara kunde man bara framställa tackjärn som dög till gjutning. Trots Nordenskiölds ansträngningar påträffade man i Finland inte lika stora och rika fyndigheter av järn och ädelmetaller som i Sverige, och därför måste man gång efter annan bevilja undantagslov för järnimport från Sverige. Redan medan modern ännu levde stod Jacob Henrik af Forselles följaktligen i inofficiell kontakt med Nordenskiöld i frågor som rörde järnimport till Strömfors.⁵⁸

56. Hildebrand, "Jacob Henrik Forselles, af".

57. Kalleinen, *N. G. Nordenskiöld*, s. 73–74.

58. Brev från J. H. af Forselles till Nils Nordenskiöld från Sala 19/3 1840, Coll. 372.13, Frugårds arkiv, Nationalbiblioteket (NB), Helsingfors. Sammanlagt har det bevarats bara tio brev av af Forselles till Nordenskiöld från åren 1840–1854, men troligen har det funnits fler brev. Om Nordenskiölds strävanden att öka användningen av inhemska råvaror och minska järnimporten från Sverige, se Kalleinen, *N. G. Nordenskiöld*, s. 71–121 och passim. På officiella vägar anhöll bergsråddinnan på Strömfors hos senatens ekonomiedepartement om undantagslov för tackjärnsimport från Sverige åren 1840 och 1841. Senatens ekonomiedepartements supplik- och besvärskaraktium 11/5 1840 och 21/6 1841, Senatens ekonomiedepartements registratorskontors arkiv Ab: 32 och Ab:33, RA.

På bergsrådinnans tid hämtades tackjärnet som behövdes på Strömfors bruk med egna skepp från gruvor på svenska Utö: på utresan var fartygen lastade med björkved, skinn och talg. Det importerade tackjärnet förädlades i Strömfors och de förädlade produkterna samt sågvaror återexporterades med egna fartyg, huvudsakligen till Sverige. Bergsrådinnans fartyg var skonerten Fredric, skonerten Enigheten och briggen Snäckan. Snäckan byggdes i Strömfors 1844 och i slutet av decenniet gick den årligen med last till och från Stockholm.⁵⁹ På Ryssland bedrevs uppenbarligen ingen handel alls; den östligaste handelsorten var Viborg. Till exempel noterade tidningen *Sanansaattaja Viipurista* under sommaren 1863 att kapten Eric Bomans skepp två gånger hade anlänt från Strömfors till Viborg lastat med bräder. På den första resan medförde skeppet även järn.⁶⁰

Av de passagerarlistor som publicerades i tidningarna framgår att Jacob Henrik af Forselles besökte Strömfors vart eller vartannat år. Till exempel noterade *Åbo Underrättelser* i juni 1838 att bergshauptman af Forselles fanns bland passagerarna på ångfartyget Menschikoff som hade anlänt från Stockholm den 22 juni.⁶¹ Samma tidning omtalade också i augusti 1840 att ångfartyget Menschikoff hade anlänt via hamnar i Finska viken och medfört bland andra bergshauptman af Forselles med hustru och dotter. Nästa dag fortsatte de resan till Stockholm med ångbåten Storfursten: den här gången var de alltså på hemresa efter ett besök i Strömfors.⁶²

För Jacob Henrik af Forselles blev en flytt till Finland åter aktuell när hans mor, Virginia af Forselles, avled i hög ålder den 7 oktober 1847 och han övertog bruket. I de dåtida tidningarna har inte påträffats några notiser eller annonser om bergsrådinnans frånfälle, men av Strömfors församlings längd över döda och begravda framgår att hon begrovs den 14 oktober 1847 ”uti familjegraf” och som dödsorsak angavs ”ålderdom”.⁶³ Tidningen *Åbo Underrättelser* noterade onsdagen

59. Kari Warjus, *Salt, trä och järn II. Utrikes sjöfart på Degerby-Lovisa 1809–1913*, Lovisa: Stiftelsen för Lovisa sjöfartshistoria 2010, s. 69, 149, 167–169.

60. ”Seurawaiset laivat ovat tänne tulleet”, *Sanansaattaja Viipurista* 2/7 1836 och 23/7 1836.

61. ”Resande”, *Åbo Underrättelser* 27/6 1838.

62. ”Resande”, *Åbo Underrättelser* 19/8 1840.

63. I Strömfors församlings längd över födda och döpta 1847–1880 ingår även döda och begravda. Längder över födda och döpta 1847–1880, 1880–1883, 1847–1880, 1880–1883

den 20 augusti 1847 att bergshauptman af Forselles två dagar tidigare anlänt från Helsingfors till Åbo med fartyget Furst Menschikoff. Antagligen var han på återresa från Strömfors och moderns begravning.⁶⁴

Jacob Henrik af Forselles måste på allvar överväga att flytta tillbaka till Finland, eftersom det fanns en tidsgräns för hur länge svenska medborgare fick äga fastigheter i Finland. På längre sikt ämnade af Forselles övergå till att driva Strömfors bruk, men flytten kunde inte ske genast, och därför måste han året efter moderns död anhålla om förlängning av tidsfristen för äganderätt.⁶⁵ För Nils Nordenskiöld räknade af Forselles upp en mängd hinder för resan och flytten: ett viktigt skäl var att han sedan 1844 höll på med en geognostisk karta över Sverige som han ville bli färdig med före flytten. Ett besök i Finland 1849 förhindrades av att han inte i tid fått sitt pass "viserat", det vill säga fått resetillstånd infört i sitt pass på ryska ambassaden i Stockholm.⁶⁶ Men vid af Forselles död 1855 var den geognostiska kartan över Sverige ännu inte färdig och då hade den redan hunnit bli föråldrad, eftersom af Forselles inte hade hängt med i den snabba vetenskapliga utvecklingen. Därför utgavs kartan aldrig i tryckt form.⁶⁷

Så som var brukligt i herrskapsfamiljer hade Jacob Henriks yngre bror Berndt Johan valt att slå in på den militära banan i svenska armén. När Finland blev ryskt begärde han emellertid avsked och flyttade till Finland. Här fortsatte inte hans militära karriär utan tydligen försörjde han sig med hjälp av hemmanen Eknäs och Molnby i Borgå som han hade ärvt. Uppseendeväckande är att Berndt Johan, trots att han var vuxen, efter återkomsten till Finland underställdes farbroderns, krigsrådet Jacob af Forselles förmyndarskap: i en kungörelse som publicerades i *Åbo Tidning* den 29 april 1809 sägs att Åbo hovrätt förordnat att Berndt Johan skulle förbli omyndig ännu efter det att han fyllt 21 år och att hans tidigare förmyndare, krigsrådet Jacob af Forselles,

(1847–1883), Folkbokföringsarkiv C: längder över födda och döpta, Strömfors församlings arkiv, RA.

64. "Resande", *Åbo Underrättelser* 20/10 1847.

65. Statssekretariatets akt 177/1848, Statssekretariatets arkiv, RA.

66. Brev från J. H. Forselles till Nils Nordenskiöld från Sala 20/8 1849, Frugårds arkiv, Coll.272.12, Frugårds arkiv, NB. Ännu 1853 ämnade af Forselles ansöka om tre års förlängning av sin äganderätt till Strömfors (se af Forselles till Nordenskiöld från Sala 4/3 1853, i samma volym).

67. Hildebrandt, "Jacob Henrik Forselles, af".

fortsatte som förmyndare och förvaltare av hans egendom.⁶⁸ Genom en annons i *Åbo Allmänna Tidning* framgår att han befriades från förmyndarskapet först från och med våren 1816. I den här annonsen konstaterades att Berndt Johan ställts under förmyndarskap ”uppå då förekommen anledning” 1809, varför orsaken förblir höljd i dunkel.⁶⁹ En uppenbar anledning till att Berndt Johan 1816 ville bli befriad från förmyndarskapet var hans önskan att ingå äktenskap: Berndt Johan af Forselles och Lovisa Albertina Lund vigdes i december samma år. Redan i mars 1825 avled emellertid Lovisa Albertina på Eknäs ”i slag”.⁷⁰

En nästan omedelbar konsekvens av hustruns död var att Berndt Johan ville stå under moderns förmyndarskap, vilket även skedde följande år. Återigen kungjordes saken genom en tidningsannons, där det konstaterades att han själv önskat detta (”på dess egen ansökning”).⁷¹ Det förblir ett mysterium varför Berndt Johan under långa perioder stod under förmyndarskap, eventuellt behärskade han inte sin ekonomi och blev lätt skuldsatt. Det faktum att Virginia af Forselles hösten 1829 lät införa en annons i flera nummer av *Finlands Allmänna Tidning*, där hon kungjorde att hon redan för länge sedan utbetalt arvsloten efter fadern till sin yngre son Berndt Johan af Forselles, tyder på en sådan förklaring. I annonsen förklarade Virginia af Forselles att hon varken godkände eller ansvarade för sonens skulder, och att han inte heller hade någon rätt att framföra anspråk på hennes egendom.⁷²

Trots att han stod under förmyndarskap, anhöll Berndt Johan af Forselles hos kejsaren om tillstånd att flytta till Sverige. När det beviljats lämnade han Finland och tog svenskt medborgarskap. Virginia af Forselles ansåg det även då nödvändigt att annonsera i rikssvenska

68. ”Diverse kungörelser”, *Åbo Tidning* 29/4 1809. Enligt lagen borde någon av de närmaste manliga släktingarna utses till målsman för minderåriga barn efter familjefaderns död. Enligt en stadga från 1749 kunde förmyndarskapet förlängas för personer som inte klarade av att sköta sin ekonomi. Pylkkänen, ”Holhouksen historiaa”, s. 101.

69. ”Diverse kungörelser”, *Åbo Allmänna Tidning* 28/3 1816.

70. Yrjö Kotivuori, ”Berndt Johan af Forselles”, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852*, Helsinki: Helsingin yliopisto 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=U959> (hämtad 19/11 2024); Johanna Aminoff-Winberg, *Ättartavlor för de på Finlands Riddarhus inskrivna ätterna. Andra delen*, Helsingfors: Finlands Riddarhus 2018, s. 253.

71. ”Diverse kungörelser”, *Finlands Allmänna Tidning* 16/5 1826.

72. ”Diverse kungörelser”, *Finlands Allmänna Tidning* 1/12 1829.

tidningar om att Berndt Johan af Forselles fortfarande stod under hennes förmyndarskap och att ingen kunde framföra några anspråk på hennes egendom. I slutet av december 1838 avled Berndt Johan i Sala, vilket tyder på att brodern Jacob Henrik hjälpte sin yngre bror efter flytten till Sverige.⁷³

Det är uppenbart att Virginia af Forselles eget vardagsliv var ståndsmässigt, men ändå relativt enkelt och sparsamt. Hon använde inkomsterna från bruksdriften mångsidigt till bygge och odlingar, hon förnyade trädgårdarna och experimenterade med nya växtsorter. Under Virginia af Forselles tid gjordes inte några stora finansiella satsningar eller investeringar för att modernisera bruket, eftersom hennes möjligheter att inhämta kunskap om moderna tekniska innovationer var begränsade. Livet i brukssamhället baserade sig i mycket hög grad på självförsörjning och intäkterna från bruket gick till bruksdriften.⁷⁴ Som brukspatron hade Virginia af Forselles enligt tidens paternalistiska uppfattning skyldighet att ta hand om sina anställda och troligen gjorde hon sitt bästa i det avseendet; bruksverksamheten var ju beroende av att alla medlemmar i bruksgemenskapen arbetade och tog hand om varandra.

Vid sockenstämman var änkebergsråddinnan obestriddligen en av de mest inflytelserika personerna, eftersom de lokala ståndspersonerna var fåtaliga. Bergsråddinnan tvekade inte heller att dra sådana beslut från sockenstämman som misshagade henne inför tinget, eller besvära sig över tingsrättens beslut hos senatens ekonomidepartement om behov förelåg.⁷⁵

Hur fäst Virginia af Forselles var vid brukets gamla hemvist Petjärvi hemman framgår klart och tydligt av att hon efter makens död lät anlägga en gravkammare i granit vid vägen från bruket till Petjärvi gård. Dit flyttades Henrik Johan af Forselles jordiska kvarlevor och där begravdes även Virginia själv. På gravkammaren står deras namn i formen Virgina Christina och Hindrik Johan af Forselles.

Efter det att Virginias son, Jacob Henrik hade avlidit 1855, övergick Strömfors bruk till hans son, Pehr Henrik af Forselles, som i sin tur

73. Statssekretariatets akt 123/1830, Statssekretariatets arkiv, RA; Virginia af Forselles annons "Diverse legala annonser", *Post- och Inrikes Tidningar* 11/5 1830.

74. Allardt, *Strömfors socken*, s. 205.

75. *Ibid.*, s. 209.

löste in systemen och hennes barns andelar i bruket. Han slog sig ner på Strömfors redan 1855 och fick tre år senare finskt medborgarskap. Pehr Henrik gjorde sitt bästa för att modernisera bruket och dess verksamhet, men tidpunkten för hans övertagande var dålig: i slutet av 1850-talet började olika sågrestriktioner avskaffas och järnindustrins ställning försämrades i takt med att sågindustrins betydelse växte. Denna förändring samt andra konjunkturväxlingar ledde till att af Forselles 1876 måste överlåta bruket till sina fordringsägare och återvända till Sverige. Pehr Henrik af Forselles avled barnlös 1888, och därmed slöts ätten af Forselles i fråga om manliga ättlingar på Strömfors-grenen.⁷⁶ Bruket övergick till A. Ahlström Ab och kom att ingå i en större helhet med fokus på sågindustrin. Trots detta fortgick järnproduktionen i Strömfors ända till 1950 när de sista smederna lämnade bruket. Tre år senare stängdes fabriken för gott.⁷⁷

Virginia af Forselles inflytande på Strömfors bruk märks än i dag, främst genom bruksbyggnaderna och Nådaslottet, som hon lät uppföra för brukets anställda. Både bergsrådinnans liv och bruks-samhällets vardag skulle förtjäna en mer ingående studie än vad som kunnat inrymmas i den här essän. Källor om Virginia af Forselles finns vid Uppsala universitetsbibliotek (korrespondens) samt i Strömfors domböcker (rättegångar) och i Strömfors sockenstämmaprotokoll. Ur de sistnämnda kan man följa de juridiska tvister angående Strömfors bruk som Virginia af Forselles var inblandad i.

Översättning till svenska: Sofia Gustafsson

76. Sirén, *Strömfors*, s. 19.

77. Ibid. s. 66–81. Om Strömfors brukssamhälle 1880–1950, se Juuso Marttila, *Työteollistumisen ja arjen rajapintana. Strömforsin ja Ramnäsin rautaruukkiyhteisöt 1880–1950*, Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2014.

Det förflutna kontrolleras genom arkiven

En arkivaries tankar kring minne, identitet, makt och tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv

Without archives, memory falters, knowledge of accomplishment fades, pride in shared past dissipates.¹

FORSKNINGEN HAR UNDER DE senaste decennierna i ökande grad börjat intressera sig för vad som händer med arkivmaterial såväl innan det överförs till en arkivinstitution som efter att det blivit en del av arkivsamlingarna. Detta har utmanat de professionella arkivarierna att begrunda sin egen verksamhet och den roll de själva har i arkivbeståndens tillkomstprocess. Mitt eget intresse för att utreda vilka ideologiska utgångspunkter, överväganden och värderingar som styrt tillkomsten av Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) arkivbestånd vaknade för drygt femton år sedan när jag kommit halvvägs i min yrkeskarriär vid nämnda institution. Mina forskarmödor utmynnade hösten 2023 i doktorsavhandlingen *Att minnas eller glömma. Tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv och dess roll i skapandet av identitet 1885–1920*. I avhandlingen problematiserade jag tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv i en samhällelig och ideologisk kontext och analyserade arkivet och arkivsamlingarna som resurs för konstruktionen av en gemensam svensk identitet i Finland.²

1. Joan M. Schwartz & Terry Cook, "Archives, records and power. The making of the modern memory", *Archival Science* 2, 2002, s. 18, <https://doi.org/10.1007/BF02435628>: "Utan arkiv bleknar minnet, kunskapen om vad som uppnåtts försvagas, stoltheten över ett delat förflutet minskar". Översättning till svenska PH.
2. Petra Hakala, *Att minnas eller glömma. Tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv och dess roll i skapandet av identitet 1885–1920*, Helsingfors: Finska

Den här essän är en bearbetning av den *lectio praecursoria* som jag höll i samband med min disputation vid Åbo universitet.

Det är problematiskt att förena rollen av professionell arkivarie med forskarrollen ifall föremålet för studien – som i mitt fall – är den institution inom vilken den egna arkivuppfattningen och yrkesidentiteten formats. Även om det var en utmaning att hålla distans till forskningsobjektet och granska det från ett utifrånperspektiv, innebär de båda rollerna en styrka då insikterna från ett flera decennier långt arbete med donationer av person- och kulturhistoriskt arkivmaterial kunde bidra till tolkningen av källmaterialet. I det följande kommer jag utgående från min avhandling att diskutera de förändringar som skett i synen på arkivens och arkivariens roll under den period jag varit verksam inom arkivbranschen. Avslutningsvis reflekterar jag kort över arkivens roll och relevans i dagens samhälle.

Den kanadensiske arkivteoretikern Terry Cook (1947–2014), en av de främsta företrädarna för postmodernistisk arkivvetenskaplig forskning, har i en ofta citerad artikel "Evidence, memory, identity, and community. Four shifting paradigms" (2013) beskrivit arkivens utveckling i fyra paradigm från 1800-talet till 2010-talet.³ I min avhandling om Svenska litteratursällskapets arkiv har jag med stöd i Cooks tankar undersökt vilken betydelse minne, identitet och makt har haft för tillkomsten av sällskapets arkiv och dess arkivbestånd.

ARKIV, MINNE OCH IDENTITET

Arkiv, minne och identitet är problematiska begrepp, i synnerhet om de kombineras med varandra. Begreppet minne är nära förknippat med arkiv och arkivariernas roll, men ingen samsyn har nåtts inom den arkivvetenskapliga forskningen om relationens natur och arkivets roll i de minnesskapande processerna. Arkiv utgör inte i sig samhällets

Vetenskaps-Societeten 2023, <https://doi.org/10.54572/ssc.755>.

3. Terry Cook indelar arkivparadigmen i fyra faser med olika betoning: det juridiska arvet, det kulturella minnet, identitet och inriktningen på samfund/gemenskaper (*communities*). Inom det arkivteoretiska tänkandet har fokus på motsvarande sätt flyttat från handlingars bevisvärde via minne och identitet till samfund/gemenskaper. Terry Cook, "Evidence, memory, identity, and community. Four shifting paradigms", *Archival Science* 13, 2013:2–3, s. 95–120, <https://doi.org/10.1007/s10502-012-9180-7>.

minne och är inte platser där samhällets minne förvaras, men genom att arkivhandlingar sätter i gång minnesprocesser eller föreställningar om händelser som skett i det förflutna bidrar arkiven på samma sätt som museerna och biblioteken till att förstärka det kollektiva minnet och tillhandahåller råmaterial för identitetskonstruktion.⁴ I samband med den arkivaliska vändningen (*the archival turn*), då ett mångdisciplinärt intresse började riktas mot arkiven som subjekt, nyanserades bilden av arkiv som lagerbyggnader för historiskt källmaterial och samtidsdokumentation. Begreppet arkiv började tolkas i vidare mening, som ett slags metafor för minnesprocesser i samhället eller som olika sätt att lagra minnen och information i konkret eller abstrakt mening. Det vidgade arkivbegreppet påträffas i dag i överförd betydelse i de mest varierande sammanhang där exempelvis städer, människokroppen eller konst uppfattas som "arkiv".⁵

Länge uppfattades arkiven allmänt som neutrala förmedlare av det förgångna, och den information som förvarades i arkivinstitutionerna som en objektiv grund för vår förståelse av historien. Nationella arkiv, bibliotek och museer började inrättas i samband med nationsbygget i de europeiska nationalstaterna i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Det fanns ett stort behov av att definiera och skapa ett nationellt förflutet och en särpräglad nationell kultur, samt av en skriven historia om ett enhetligt folk med en obruten kontinuitet från en avlägsen forntid som gav nationen legitimitet. Arkiven sågs som "skattkammare" där informationen om nationens historia förvarades i form av historiskt betydelsefulla dokument, publikationer

4. För diskussionen se exempelvis Laura Millar, "Touchstones. Considering the relationship between memory and archives", *Archivaria* 61, 2006, s. 105–126, <https://archivaria.ca/index.php/archivaria/article/view/12537> (hämtad 2/3 2025); Trond Jacobsen, Ricardo L. Punzalan & Margaret L. Hedstrom, "Invoking 'collective memory'. Mapping the emergence of a concept in archival science", *Archival Science* 13, 2013:2, s. 217–252, <https://doi.org/10.1007/s10502-013-9199-4>; Randall C. Jimerson, "Archives and memory", Luciana Duranti & Patricia C. Franks (eds.), *Encyclopedia of Archival Science*, Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield 2015, s. 99–101.
5. Det vidgade arkivbegreppet och olika slag av arkivaliska vändningar har utretts bland annat av den holländske arkivteoretikern Eric Ketelaar i "Archival turns and returns. Studies of the archive", Anne J. Gilliland, Sue McKemmish & Andrew J. Lau (eds.), *Research in the Archival Multiverse*, Clayton, Victoria: Monash University Publishing 2017, s. 228–268.

eller föremål som medborgarna kunde knyta an till och med vilkas hjälp berättelsen om det nationella förflutna kunde skapas.⁶ Fram till 1930-talet var arkivariens viktigaste uppgift enligt Terry Cook att förvalta ett juridiskt arv och säkra att de bevarade dokumentens beviskraft bestod.⁷ I dag uppfattas arkiven allmänt både som minnesinstitutioner och redskap för identitetsbygge, men också som en av samhällets bärande institutioner med viktiga uppgifter både för förvaltning, kulturarv och demokrati.

Arkiv förmedlar information mellan det förgångna, nutiden och framtiden, men är samtidigt resultatet av medvetna eller omedvetna ställningstaganden för att förverkliga ett syfte eller en idé. För att kunna förstå hur ett samhälle konstruerar sin historia och formar det kollektiva minnet är det, som historikern Antoinette Burton påpekat, nödvändigt att granska arkiven ”bakom kulisserna”, det vill säga hur de konstruerats i en större samhällelig kontext, övervakats och ibland manipulerats.⁸ Arkiv växer inte fram av sig själva utan formas av den rådande tidsandan som en produkt av värderingar, politik och kultur och det är angeläget att utreda vilka överväganden och beslut som ligger till grund för de arkivbestånd som existerar i dag. Från mitten av 1990-talet började arkivinstitutionernas skenbart neutrala roll problematiseras och arkivens verksamhet alltmer ställas i relation till den allmänna samhällsutvecklingen. De senaste decenniernas arkivteoretiska diskussion har förändrat synen på arkiven; från neutrala institutioner med källmaterial för i huvudsak historisk forskning till sociala konstruktioner där urvalet av det som arkivera(t)s påverkas av maktaspekter och olika gruppers intressen.⁹

6. Se till exempel Stefan Berger, ”The role of national archives in constructing national master narratives in Europe”, *Archival Science* 13, 2013:1, s. 1–22, <https://doi.org/10.1007/s10502-012-9188-z>. För synen på arkiven som skattkammare, se Eric Ketelaar, ”Muniments and monuments. The dawn of archives as cultural patrimony”, *Archival Science* 7, 2007:4, s. 350–351, <https://doi.org/10.1007/s10502-008-9060-3>.

7. Cook, ”Evidence, memory, identity, and community”, s. 106–107.

8. Antoinette Burton, ”Introduction. Archive fever, archive stories”, Antoinette Burton (ed.), *Archive Stories. Facts, Fictions and the Writing of History*, Durham: Duke University Press 2005, s. 7. Det engelska originalcitatet lyder ”the backstage of archives”. Översättning till svenska PH.

9. För den arkivteoretiska diskussionen, se t.ex. Terry Cook, ”What is past is prologue. A history of archival ideas since 1898 and the future paradigm shift”, *Archivaria* 43, 1997, s. 17–63, <https://archivaria.ca/index.php/archivaria/article/view/12175> (hämtad

Under det som Cook kallar för "minnesparadigmet" från 1930-talet till 1970-talet lyftes privatarkiven fram vid sidan av myndighetsarkiven. I synnerhet efter andra världskriget började arkiven uppfattas som resurser för det kulturella minnet och som minnesplatser där sakkunniga arkivarier valt ut det källmaterial som bevarades för forskningen.¹⁰ Genom att välja ut material och ge forskare tillgång till det utvalda materialet påverkar arkivarier det som framtiden kommer att minnas av nutiden och medverkar därigenom i skapandet av minnespolitik. Via arkiven kan narrativ som förstärker sammanhållningen inom grupper och samfund, samt ger dem mening, bekräftas. Varje beslut att ta tillvara ett visst material för bevaring i en arkivinstitution utgör därför en mer eller mindre medveten konstruktion av ett "arkivminne", i vilket tillvaron kan förankras.¹¹ Som förmedlare av ett kollektivt minne är arkiv – på samma sätt som bibliotek och museer – grundläggande för förståelsen av samtiden. Förstörelsen av dylika institutioner i samband med krig och oroligheter kan leda till ett slags kollektiv minnesförlust. Ifall arkivminnen går förlorade försvinner kunskapen om det gemensamma som förenar individerna i en grupp och binder dem samman, vilket försvagar känslan av ett delat förflutet. Detta påverkar i sin tur gruppens förmåga att skapa sig en egen identitet.

I sin analys av arkivparadigmen lyfter Cook fram identiteten som ett nyckelbegrepp inom det tredje paradigmet. Från och med 1970-talet började arkivarien enligt honom uppfattas som en medveten förmedlare, vars roll det var att stödja olika samhällsgrupper i deras identitetsbygge och skapa ett arkiv som avspeglade samhället och dess mångfald av röster.¹² Arkiven och arkivarierna har lyfts fram som betydande aktörer inom identitetskonstruktion och identitetspolitik, oberoende av om de själva varit medvetna om detta eller inte. När arkivarierna samlar in, bedömer värdet av och bevarar utvalda

2/3 2025); John Ridener, *From Polders to Postmodernism. A Concise History of Archival Theory*, Duluth, Minnesota: Litwin Books LLC 2009; Schwartz & Cook, "Archives, records and power", s. 1–19; Outi Hupaniittu & Ulla-Maija Peltonen (toim), *Arkistot ja kulttuuriperintö*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2021, <https://doi.org/10.21435/tl.268>.

10. Cook, "Evidence, memory, identity, and community", s. 107–109.

11. Jimerson, "Archives and memory", s. 99–100.

12. Cook, "Evidence, memory, identity, and community", s. 109–113.

handlingar, tillhandahåller de samtidigt byggstenar av vilka identiteten utformas. Arkivmaterialet kan utgöra basmaterial för en föreställd gemenskap¹³ på språklig, religiös eller kulturell grund och omtolkas för att stärka eller bekräfta en grups identitet.¹⁴ De senaste decenniernas arkivvetenskapliga diskurs har i ökande grad gällt frågor kring identitetsarkiv, etnicitet, ursprungsfolk, social rättvisa, bortglömda röster och möjligheten att via arkivhandlingar återskapa gömda eller glömda minnen.¹⁵

MAKT OCH GLÖMSKA

Frågor om makt och maktutövning började på allvar kopplas ihop med arkivprofessionen från och med början av 2000-talet då den arkivteoretiska diskussionen om arkivariernas roll vid utformandet av arkivens innehåll kom i gång på allvar. Det material som förvaras i arkiven har tillkommit genom en urvalsprocess som bygger på insamlingsstrategier och tolkningar av det förgångna. Som tidigare framgått bör arkivarierna inte längre ses som passiva väktare och bevarare av arkiverade handlingar utan som aktiva aktörer som medverkar när arkivhandlingar skapas och beskrivs. De har möjlighet att påverka arkivens och arkivbeståndens sammansättning genom urvals- och gallringsprocesser – både när material tas emot av arkivinstitutionerna och i samband med ordnandet och förtecknandet/beskrivandet av det inkomna materialet.¹⁶ Genom subjektiva val, som grundar sig på

13. Begreppet "föreställd gemenskap" (*imagined community*) myntades av antropologen och statsvetaren Benedict Anderson i det klassiska verket *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso 1983.

14. Elisabeth Kaplan, "We are what we collect, we collect what we are. Archives and the construction of identity", *The American Archivist* 63, 2000:1, s. 126–151, <https://doi.org/10.17723/aarc.63.1.h554377531233lo5>.

15. Jeanette A. Bastian, "Memory research/Archival research", Anne J. Gilliland, Sue McKemmish & Andrew J. Lau (eds.), *Research in the Archival Multiverse*, Clayton, Victoria: Monash University Publishing 2017, s. 280.

16. Se exempelvis Randall C. Jimerson, "How archivists' control the past", Terry Cook (ed.), *Controlling the Past. Documenting Society and Institutions. Essays in Honor of Helen Willa Samuels*, Chicago: Society of American Archivists 2011, s. 374–375; Francis X. Blouin Jr & William G. Rosenberg, *Processing the Past. Contesting Authority in History and the Archives*, New York: Oxford University Press 2011 s. 115; Schwartz & Cook, "Archives, Records and Power", *passim*.

rådande samhällsvärderingar, kan arkivarierna kontrollera bilden av det förgångna genom att styra vad som anses tillräckligt intressant för att dokumenteras och tas till vara för forskningen. Arkivarien påverkar därigenom medvetet eller omedvetet den historiska tolkningen och den kollektiva förståelsen av det förflutna.¹⁷

Arkivens uppgift är att se till att ingen grupp i samhället blir glömd. I dagens alltmer digitala värld förväntas arkiven kunna möta och fånga upp även marginella grupper i samhället som löper risk att glömmas bort. De val som görs då vissa grupper ges en röst i arkiven medan andra marginaliseras eller glöms bort leder till tystnader i arkiven. När arkivarier bedömer material med tanke på vad som ska tas emot eller samlas in till arkiven och bevaras – eller vad som gallras ut – avgör de samtidigt vad som anses värt att minnas i framtiden. Med hänvisning till marginaliseringen har Terry Cook lanserat begreppet ”icke-arkiv” (*the non-archive*), det vill säga arkivmaterial som arkivinstitutionerna via sina aktörer beslutat att gallra ut eller inte ta emot och dokumentera, och som därför inte existerar i arkiven.¹⁸ Samtidigt diskuterar historieforskare och forskare i arkivvetenskap i ökande grad även dokumenterade personers rätt till tystnad samt forskarnas och arkivariernas etiska ansvar då det gäller att skydda levande och döda personers människovärde.¹⁹

Frågan om vem som har eller har haft makt att välja vad som bevaras för eftervärlden av det materiella och immateriella kulturarvet är relevant och ständigt aktuell. Allt kan inte dokumenteras och bevaras och de val som görs är bundna till sin tid, de är föränderliga och de varierar beroende på samhällsförändringar och forskningstrender. Arkivariernas utgångspunkter varierar också beroende på om de

17. Terry Cook, ”The archive(s) is a foreign country. Historians, archivists and the changing archival landscape”, *The American Archivist* 74, 2011:2, passim, <https://doi.org/10.17723/aarc.74.2.xmo4573740262424>.

18. Terry Cook, ”Fashionable nonsense or professional rebirth. Postmodernism and the practice of archives”, *Archivaria* 51, 2001, s. 34, <https://archivaria.ca/index.php/archivaria/article/view/12792> (hämtad 2/3 2025).

19. Se exempelvis Kirsi Vainio-Korhonen, ”Kadonneet ja unohtetut. Ruotsin ajalla eläneiden naisten kirjeet ja päiväkirjat julkisissa arkistoissa”, Outi Hupaniittu & Ulla-Maija Peltonen (toim), *Arkistot ja kulttuuriperintö*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2021, s. 159–161, <https://doi.org/10.21435/tl.268> samt Ulla-Maija Peltonens artikel, ”Henkilöarkistot. Kuka kelpaa historiaan?”, s. 229–230 i samma volym.

representerar ett kulturhistoriskt arkiv eller ett statligt eller kommunalt arkiv, som tar emot främst myndighetshandlingar. Arbetet med att samla in eller ta emot material styrs av organisationens syfte och mission, vilket i sin tur påverkar uppfattningen om vems och vilka handlingar som anses värda att ta tillvara. Som den svenska historikern Samuel Edquist har påpekat ”fryser” arkiven via sina aktörer vissa epokers uppfattningar om vad som anses värt att bevara eller hur arkiven bör ordnas och beskrivas – ett faktum som borde beaktas i högre grad när arkivbestånden studeras.²⁰ Redan för mer än tjugo år sedan ställde Terry Cook den provocativa frågan om hur beredda arkivarierna är att ta sitt ansvar inför framtiden genom att dokumentera sina val och åtgärder samt tillgängliggöra dokumentationen för framtida forskning och bedömning.²¹ Utan att känna till i vilka samhälleliga och sociokulturella förhållanden en arkivinstitution tillkommit eller vilka värderingar som styrt urvalsprinciper och gallringsåtgärder kan det vara svårt för forskare att bedöma arkivbeståndets tillförlitlighet eller bredd.

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPETS ARKIV – EN SOCIAL KONSTRUKTION MED IDEOLOGISK UNDERTON

Hur ser då tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv ut i ljuset av de ovan behandlade frågorna om minne, identitet och makt? Min undersökning i avhandlingen visade att också tillkomsten av litteratursällskapets arkiv i högsta grad var beroende av den politiska och kulturella kontexten i Finland under det sena 1800-talet och kring sekelskiftet 1900, samt att arkivet konstruerades för att stödja det svenska ideologiska arbetet i landet. Grundandet av Svenska litteratursällskapet i Finland 1885 var ett led i mobiliseringen av de svenskspråkiga i Finland i ett språkpolitiskt inflammerat och politiskt trängt läge. Bevarandet av den svenska bildningen och framhävandet av de historiska banden till Norden, liksom den västerländska kultur- och rättstraditionen, var av central betydelse för den svensktalande

20. Samuel Edquist, *Att spara eller inte spara. De svenska arkiven och kulturarvet 1970–2010*, Uppsala: Institutionen för ABM vid Uppsala universitet 2019, s. 266, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Amiun%3Adiva-37027>.

21. Cook, ”Fashionable nonsense or professional rebirth”, s. 35.

befolkningen. Strävan var också att via språk och traditioner kunna påvisa den svenskspråkiga befolkningens långa historiska rötter i ett alltmer finsksinnat Finland. De svenskspråkiga var en tidigare socialt och kulturellt sett dominerande befolkningsgrupp med ett kulturbärande språk som nu hamnat i underläge. Inom den svenskspråkiga bildade klassen fanns därför ett behov att befästa tidigare positioner och legitimeras sin hemortsrätt. Språkideologin låg i bakgrunden när riktlinjerna för litteratursällskapets verksamhet drogs upp. I sällskapets styrande organ hade både kultursvenskheten och bygdesvenskheten sina företrädare: den förstnämnda inriktningen genom sällskapets ordförande, professorn i estetik och nyare litteratur Carl Gustaf Estlander, och den senare genom dess viceordförande, professorn i svenska språket och litteraturen Axel Olof Freudenthal.

Både Finska Litteratursällskapet som grundades 1831 – drygt femtio år före sin svenskspråkiga motsvarighet – och Svenska litteratursällskapet var delar av nationsbygget i Finland, men Finska Litteratursällskapet fokuserade enbart på den finskspråkiga kulturen i dess olika former. Inom den svenskspråkiga bildade klassen upplevde man att det fanns ett reellt hot mot det svenska språkets och kulturarvets fortsatta existens i Finland och ett behov att på olika sätt dokumentera, ta tillvara och bevara vittnesbörden om den svenska bildningen och om de män som burit upp bildningsarbetet. I Svenska litteratursällskapets ursprungliga stadgar nämndes inte arkivverksamhet explicit, men nog insamling av såväl folklöre som historiskt och litterärt material med tanke på bearbetning och publicering.²² Genom insamlingen av folksägnar, ortnamn och dialektprov, vars främsta pådrivare var pedagogen och kulturhistorikern Ernst Lagus samt språkforskaren Axel Olof Freudenthal, kunde man hävda förekomsten av en uråldrig svensk folkstam och svensk odling i Finland. I bearbetad och utgiven form bidrog arkivmaterialet till konstruktionen av en gemensam svensk identitet i Finland. Också i Sverige förekom motsvarande syn på allmogen som den genuina bäraren av historien och folksjälen, och litteratursällskapets insamling

22. "Stadgar för Svenska Litteratursällskapet i Finland, stiftadt till äminnelse af Johan Ludvig Runeberg, fastställda genom Kejs. Senatens Resolution d. 11 Juni 1885", *Förhandlingar och uppsatser* 1, 1885–1886, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1886, s. xxxvii–xl.

av svensk allmogetradition i Finland kan därmed ses i relation till motsvarande åtgärder i Sverige i början av 1900-talet.²³

Insamlingen av arkivmaterial om det svenska kulturarvet i Finland kan förankras också i den historiografiska kontexten med de stora källutgivningsprojekten i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Av samtiden sågs insamling och utgivning av källmaterial för historieforskningens behov som en fosterländsk uppgift, vilket avspeglade sig i att utgivning av "urkunderna till vår bildnings historia" lyftes fram som en av sällskapets huvuduppgifter.²⁴ Samtidigt kunde litteratursällskapet också ses som en försvarare av Finlands kulturella särprägel mot de ryska assimilierungssträvandena, ifall de tidigare banden till Sverige skulle brista och det slaviska inflytandet öka. Enligt Carl Gustaf Estlander, sällskapets drivande kraft, var det i slutet av 1800-talet endast den svenska bildade klassen som hade förutsättningar att kämpa mot hotet från den växande ryska nationalismen. Detta gav frågan om det svenska bildningsarvets fortlevnad en patriotisk prägel.²⁵ Via de insamlade och bevarade handlingarna i sitt framväxande arkiv kunde litteratursällskapet lyfta fram den svenskspråkiga bildningens och kulturens betydelse för hela det nationella kulturarvet.

Mot denna bakgrund kan man se tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv som en social konstruktion med ideologiska motiv: beslutet att samla in och bevara vittnesbörden om den svenska kulturens uppkomst och utveckling i Finland var ett svar på den svenskspråkiga bildade klassens rädsla för att det svenska kulturarvet skulle falla i glömska och raderas ur det kollektiva minnet när samhällsklimatet blev alltmer finskt. Förutom att tillgodose det ökande behovet av källmaterial för en i allt högre grad professionell historieforskning

23. För traditionsinsamlingen i Sverige, se Agneta Lilja, *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv – ett exempel från Uppsala 1914–1945*, Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet 1996; Fredrik Skott, *Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och praktik 1919–1964*, Göteborg: Institutet för språk och folkminnen i samarbete med Göteborgs universitet 2008; Karin Gustavsson, *Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*, Stockholm: Nordiska museets förlag 2014.

24. Arvid Hultin, "Årsberättelse den 5 februari 1901", *Förhandlingar och uppsatser* 15, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1901, s. xiv.

25. Se närmare C. M. Schybergson, *Magnus Gottfrid Schybergson*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1956, s. 67.

och dess roll i det finländska nationsbygget, förväntades det växande arkivet via arkivmaterialet befästa den svenska kulturens plats i den nationella berättelsen. Det gällde att se till att den svenskspråkiga befolkningens och det svenska bildningsarvets betydelse för den finska nationen och det nationella kulturarvet som helhet erkändes och inte förminskades i den fennomanska historieskrivningen. Litteratursällskapets tidiga insamling av historiska dokument, litterära alster, brev av kulturhistoriskt och litterärt värde, folktradition och dialekter utgjorde alltså på ett ideologiskt plan en del av försvaret av det svenska kultur- och bildningsarvet mot det framväxande nationella finska narrativet, som man på svenskt håll var rädd att skulle ta över den nationella idékonstruktionen.

Ur identitetsperspektiv fick samlingarna i Svenska litteratursällskapets arkiv också en stark symbolisk betydelse. De växande arkivsamlingarna kunde inte bara användas som källmaterial, utan också för att skapa en känsla för det gemensamma kulturarvet. Genom publicering av bland annat historiska dokument, manuskript av nationalskallden J.L. Runeberg, brevsamlingar, dagböcker och traditionsmaterial stärktes den svenskspråkiga allmänhetens medvetande om och förståelse av den svenskspråkiga befolkningens gemensamma historia i Finland.²⁶ I tryckt form, till exempel som utgivna och kommenterade historiska handlingar eller i bokserien *Finlands svenska folkdiktning*,²⁷ kunde arkivmaterialet utgöra basmaterial för en föreställd gemenskap på språklig grund, vilket gav det nedärvda svenska kulturarvet en både etnisk och kulturell legitimitet i ett samhälle i stark förändring.

Min tolkning är att det från Svenska litteratursällskapets sida var fråga om ett ideologiskt bruk av historien, vars syfte var att legitimera det svenska kulturarvet och dess fortbestånd i Finland. För att skapa samhörighet mellan medlemmarna av den svenska språkgruppen, som var geografiskt spridda och hade en varierande social bakgrund, ville man göra den svensktalande befolkningen medveten om sin egenart

26. För olika aspekter av kollektivt minne, se exempelvis antologin Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi & Davil Levy (eds.), *The Collective Memory Reader*, Oxford: Oxford University Press 2011.

27. Serien *Finlands svenska folkdiktning*, som utgavs 1917–1975, är ett monumentalverk över svensk folktradition i Finland som baserar sig på det insamlade traditionsmaterialet i Svenska litteratursällskapets arkiv.

med utgångspunkt i det gemensamma språket. För detta ändamål kunde arkivmaterialet ge litteratursällskapets medlemskår en ideologisk, svensk grupptillhörighet som samtidigt avgränsade den mot den finskspråkiga majoritetsbefolkningen. De svenskspråkiga föreningarna och samfunden hade en betydande roll i konstruerandet av en gemensam svensk identitet och som en av de centrala aktörerna bland dessa hade litteratursällskapet en betydelse för den här processen genom de riktlinjer som man drog upp för sin insamling av arkivmaterial. I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet framstod Svenska litteratursällskapets arkiv med sitt insamlade kulturarvsmaterial således som en symbolisk minnesplats, som bidrog till att bära upp och förstärka den gemensamma finlandssvenska identiteten i vardande.²⁸

Inom Svenska litteratursällskapets styrelse uppfattade man sällskapet som en vetenskaplig expertorganisation utan politiska syften. Samtidigt uppfattade man sig åtnjuta allmänhetens förtroende. Denna självbild utgjorde grunden för sällskapets legitimitet som kulturell maktutövare. Försvaret av det svenska kultur- och bildningsarvet fick även en politisk dimension då allmänheten i litteratursällskapet också såg ett stöd mot både fennomani och förryskning. I min undersökning om tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv beaktade jag maktaspekten genom att granska hur besluten att ta emot eller samla in material fattades inom litteratursällskapet, vilka handlingar som inte ansågs tillräckligt värdefulla för att samlas in och bevaras i sällskapets arkiv och vilka aktörer som utövade makt i denna urvalsprocess. Inom litteratursällskapet var det inte arkivarierna som drog upp riktlinjerna för insamlingen av historiskt litterärt, folkloristiskt och lingvistiskt material. Detta gjorde i stället medlemmarna i sällskapets styrelse; en högt utbildad och socialt och ideologiskt sett homogen grupp som gav sig själv tolkningsföreträdet och rätten att avgöra vad som skulle bevaras för framtiden och forskningen. I praktiken fattades besluten att ta emot eller avvisa material av styrelsemedlemmar

28. Den franske historikern Pierre Nora har sett arkivet som en symbolisk minnesplats vars syfte är att hejda tiden och blockera glömskan. För arkiven som minnesplatser se exempelvis Pierre Nora, "Mellan minne och historia" ["Between memory and history. *Les lieux de mémoire*", 1989]. Översättning Margareta Eklöf. Sverker Sörlin (red.), *Nationens röst. Texter om nationalismens teori och praktik*, Stockholm: SNS Förlag 2001, s. 381–382.

eller sakkunniga som utsetts av sällskapet styrelse. De granskade bland annat det traditions- och dialektmaterial som samlats in av stipendiater, samt brev och handlingar som samlades in eller erbjöds sällskapet som donation eller för publicering.²⁹ I enskilda fall, såsom arkiv efter nedlagda privata skolor, kunde litteratursällskapet kräva att sådant material som granskarna ansåg vara värdelöst eller ”av ringa eller intet värde” skulle gallras ut redan innan samlingen togs emot.³⁰

Valen av person- och kulturhistoriskt material påverkades av samtidens rådande personarkivkanon, som implicit styrde uppfattningen om vems material som var värt att bevara. Även om uppfattningen om vad som föll inom ramen för vittnesbörden om den svenska kulturens uppkomst och utveckling i Finland verkar ha varit rätt generös, inkluderade den inte alla svensktalande grupper i samhället. Detta ledde till att tystnader uppstod också i litteratursällskapets arkiv. På grund av samtidens beundran för bemärkta män var de brev och handlingar som sällskapet tog emot i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet nästan uteslutande skrivna av män eller så berörde de män, på samma sätt som i Statsarkivets arkivbestånd. Endast en handfull av de registrerade ”arkivsamlingarna” från denna tid gällde kvinnor som verkade som författare och på så sätt kunde anses bära upp det svenska kulturarvet. Det dröjde ända till slutet av 1900-talet, när historikernas intressen hade förskjutits från makrohistoriska perspektiv till mikrohistoria på individnivå och till vardagslivets kultur i bred bemärkelse, innan det kvinnliga brev- och dagboksmaterialets forskningsvärde började uppmärksammas mer allmänt inom litteratursällskapets arkiv.

En annan grupp som saknades i den tidiga insamlingen är den svenskspråkiga arbetarbefolkningen, som inte betraktades som bärare av kulturarvet på samma sätt som den svenskspråkiga allmogen, vars folktradition ansågs vara hotad av urbaniseringen och det moderna samhällets framväxt. Arkivbildningen hade också en klar koppling till

29. För material som litteratursällskapets styrelse valde att ta emot eller avvisa, se närmare Hakala, *Att minnas eller glömma*, s. 154–156, 161–164, 171–182, 193–203.

30. Protokoll fört vid Svenska litteratursällskapets styrelsemöte 21/1 1915, Styrelsemötesprotokoll, Caa 5, SLS tjänstearkiv I, Svenska litteratursällskapet i Finlands arkiv, Helsingfors. Som bilaga till protokollet finns styrelsemedlemmarna Elis Lagerblads och Reinhold Hausens gallringsrapport som innehåller omdömen om skolarkivens värde för forskningen. För styrelsens kvalitetskontroll och bedömning av materialets värde, se Hakala, *Att minnas eller glömma*, s. 161–162, 188–190.

samhällsklass, eftersom brev, dagböcker och annat skriftligt material förekom i mindre omfattning hos den svenska arbetarbefolkningen än hos representanter för högre ståndskulturen och det bildade borgerskapet. Det blev i stället de politiska organisationernas arkiv som enligt nordisk modell bevarar även de svenskspråkiga arbetarnas minnen i Finland. I de här arkiven var språket av en underordnad betydelse.

Till de centrala aktörer som avgjorde vad som skulle ingå i litteratursällskapets arkiv hörde bland andra sällskapets två första ordförande, den tidigare omtalade Carl Gustaf Estlander, samt Magnus Gustaf Schybergson som var professor i allmän historia. Förutom dessa utövade även sällskapets arkivarie Elis Lagerblad som var lektor i historia, geografi och svenska, samt statsarkivarien och historikern Reinhold Hausen, ett stort inflytande. Hur avgörande enskilda arkivaktörers maktutövning kunde vara i slutet av 1800-talet framgår av Reinhold Hausens position som högsta auktoritet i arkivfrågor. Via sin dubbla roll som statsarkivarie och medlem av litteratursällskapets styrelse hade han makt att både ingripa i och styra insamlingen av material också på det privata arkivfältet. Genom sin drygt 30-åriga medverkan i litteratursällskapets styrelse ända från 1885 kunde han påverka besluten om vad som samlades in och han bidrog åtminstone i några fall till att sällskapet inte tog emot erbjudet material. Som konstitutionell svenskhetsman stödde han helhjärtat Svenska litteratursällskapets syfte och arbetade för bevarandet av det svenska kulturarvet i sällskapets arkiv, så länge det inte kolliderade med Statsarkivets intressen. Inom det av Reinhold Hausen ledda Statsarkivet skulle insamlingen av privat arkivmaterial i första hand svara på en politisk-patriotisk beställning av material som stödde "rättskampen" mot det ryska kejsardömet och senare på ett behov av handlingar som legitimerade den utveckling som ledde fram till självständigheten.³¹

Till maktutövarna hör även donatorerna av arkivmaterial. Deras aktörskap lyftes upp i den arkivteoretiska diskussionen först i mitten av 2010-talet. Donationer av arkivmaterial bygger på frivillighet, vilket möjliggör maktutövning till exempel i form av proaktiva gallringsåtgärder och möjlighet att begränsa tillgången till donerat arkivmaterial genom formuleringar i gåvobrev eller avtal. Litteratursällskapets

31. Peltonen, "Henkilöarkistot", s. 213.

styrelseledamöter, ombudsmän, medlemmar, sympatisörer och donatorer bildade tillsammans ett identitetsförstärkande socialt nätverk där tilliten till medlemmarna i nätverket byggde på gemensamma grundläggande värderingar och erfarenheter och närliggande social bakgrund. Under litteratursällskapets första decennier hade mer än hälften av arkivdonatorerna, vilka främst tillhörde de högre samhällsskikten och den bildade klassen en tydlig koppling till sällskapet via medlemskap eller en nära anhörig. Vänskapsrelationer och kontakter inom föreningsliv och professionella sammanhang kunde också bidra till beslutet att donera material till litteratursällskapet. Förtroendet för Svenska litteratursällskapet och dess arkiv bibehölls då nätverket bekräftades i offentligheten via tidningspressen och sällskapets tryckta förhandlingar där både nya medlemmar och penning- och arkivdonationer noterades.

FRAMTIDENS ARKIV?

Under 2000-talet har arkivariens roll i försvaret av social rättvisa och arkivmaterialets betydelse för demokrati och mänskliga rättigheter diskuterats flitigt i synnerhet av forskare från Förenta staterna, Kanada och Australien. Dessa har betonat arkivariernas uppgift att arbeta för social rättvisa och rätta till snedvridningar i arkivbestånden genom att medvetet dokumentera marginaliserade eller förtryckta grupper och ge dem möjlighet att få sin röst hörd i arkiven.³²

I det fjärde arkivparadigmet, där Cook betonar gemenskapernas roll, håller arkiven på att öppnas upp mot samhället i högre grad än tidigare. Under 2000-talet har arkiv för olika slag av samfund eller gemenskaper (*community archives*),³³ som upprätthålls av andra än

32. Se exempelvis Randall C. Jimerson, *Archives Power. Memory, Accountability, and Social Justice*, Chicago: Society of American Archivists 2009.

33. Det svåröversatta begreppet *community archives* hänvisar till både tydliga grupper och lösa gemenskaper. Den brittiske forskaren Andrew Flinn har definierat ett dylikt arkiv som "en gemenskap som medverkar aktivt i dokumentationen och tillgängliggörandet av sin specifika grupps och/eller sitt områdes [sin gemenskaps] historia på gruppens egna villkor". Översättning till svenska PH. Originalcitat: "the defining characteristic of a community archive is the active participation of a community in documenting and making accessible the history of their particular group and/or locality on their own terms". Citeras i Bastian, "Memory research/ Archival research", s. 284.

professionella arkivarier, börjat lyftas upp i diskussionen. En växande trend är arkiv för lokala grupper samt minoritets- och subkulturer, som uppkommer som en motreaktion mot traditionella arkivinstitutioner där arkivbildarna känner sig marginaliserade. I och med att den digitala utvecklingen har gjort det möjligt för var och en att skapa ett arkiv på webben har det blivit svårare att överblicka och behärska den växande mängden material på nätet och i sociala medier. Arkivens och arkivariernas nya uppgift skulle enligt Terry Cook vara att genom så kallat deltagande arkiverande (*participatory archiving*) upprätthålla kontakten till både större och mindre aktörsgrupper och hjälpa dem att skapa sina i första hand digitala minnen utan att någon väljer för dem vad som är relevant att spara för eftervärlden, något som i sin tur påverkar de traditionella maktstrukturerna.³⁴

För att vara relevanta i en ständigt föränderlig värld där nya grupper med identiteter baserade på språk eller andra grunder kontinuerligt uppstår, borde arkivinstitutionerna alltså utvecklas i en mer inkluderande riktning och riktlinjerna för de enskilda institutionernas insamling uppdateras i takt med att samhället förändras. Arkiven måste enligt Cook demokratiseras, öppnas upp och föra en dialog med det omgivande samhället. Enligt denna syn borde arkivarierna alltmer axla rollen av ambassadörer, mentorer och facilitatorer för att stödja olika samhällsgrupper i deras minnesproduktion.³⁵ Att bygga förtroende och etablera långsiktiga kontakter med informanter eller donatorer av arkivmaterial är en långsam men mycket viktig process för privata arkivinstitutioner såsom Svenska litteratursällskapets arkiv. Detsamma gäller samarbete med nya grupper och gemenskaper som uppstår i den fysiska världen eller på webben. För arkiven gäller det att agera aktivt mot samhället och visa att de respekterar och är beredda att samarbeta med olika slag av minoriteter, så att de grupper som vill ha hjälp med att bevara sitt kulturarv upplever att de kan kontakta institutionen med låg tröskel. Trots samtidens krav på besparingar och effektivitet är skapandet av arkiv en process som måste få ta tid

34. Cook, "Evidence, memory, identity, and community", s. 113–116.

35. Ibid., s. 113–116; Hupaniittu & Peltonen, "Arkistot ja kulttuuriperintö", s. 12.

(*slow archiving*) – också i en digital omgivning – vilket man i dag framhåller inom det internationella arkivsamfundet.³⁶

I dag, precis som i slutet av 1800-talet, står arkivarierna inför samma urvalsfrågor om vad som ska tas emot eller samlas in, och inte minst, om vad som ska digitaliseras och tillgängliggöras på nätet. Detta ger arkiven ett stort ansvar inför framtiden och kräver att urvalsprocesserna är transparenta och öppna. I nutiden påverkas urvalet även av säkerhetsaspekter och behovet att vidta åtgärder för att skydda kulturarvet i otrygga tider.

Som yrkeskår är arkivarierna i dag mer medvetna om sin maktutövning än i början av 2000-talet och vet att deras val vid insamling, beskrivning och tillgängliggörande av arkivmaterial kommer att styra den framtida forskningen och i förlängningen också bilden av det förgångna. Arkivinstitutionerna förväntas därför redovisa sina principer för vad som samlas in eller väljs bort, liksom på vilka grunder material väljs ut för digitalisering och publicering via nätet. Även om arkivarierna blivit bättre på att reflektera över sitt eget arbete och de spår de lämnar i arkiven försvinner inte arkivens makt genom arkivbranschens självreflexion, men den kan leda till att makten blir mer genomskinlig.

Formandet av kulturarvet är en process som involverar både minne och glömska. En ökande del av den svenskspråkiga befolkningen i Finland lever i dag i en två- eller flerspråkig verklighet som även innefattar olika slag av minoritets- och subkulturer. För Svenska litteratursällskapets arkiv gäller det att kunna bredda synen på det svenska i Finland så att arkivsamlingarna även i framtiden känns relevanta för en så stor del av befolkningen som möjligt. Genom ett inkluderande perspektiv och samarbete med olika grupper i samhället kan arkivet bidra till att mångfalden i det svenska kulturarvet dokumenteras och bevaras.³⁷

36. Se t.ex. Kimberley Christen & Jane Anderson, "Toward slow archives", *Archival Science* 19, 2019:2, s. 87–116, <https://doi.org/10.1007/s10502-019-09307-x>.

37. Som exempel kan nämnas att Svenska litteratursällskapets arkiv i mer än femton år samarbetat med olika organisationer som företräder sexuella minoriteter, bland annat genom seminarier och samarbete kring insamling av kulturarvsmaterial.

Arkiven har makt att kontrollera kunskapen om det förflutna – både vad man kommer att minnas och vad som glöms bort. Att se till att nya tystnader inte uppkommer och hjälpa olika aktörsgrupper i ett samhälle i ständig förändring att få sina röster hörda i arkiven på sina egna villkor – i den mån de själva vill det – är i högsta grad både en makt- och demokratifråga.

I HLS 100 medverkar följande författare:

Peter Englund, fil.dr, är historiker och författare. Han valdes in i Svenska Akademien 2002 och var Ständig sekreterare 2009–2015. Som forskare har Englund specialiserat sig på det svenska 1600-talet, samtidigt som han i sin essäistik behandlat varierande ämnen och tidsperioder. Englund har även rapporterat för svenska tidningar från olika konfliktzoner i världen, senast från kriget i Ukraina.

Carola Envall, teol.dr, forskare i systematisk teologi vid Åbo Akademi. Disputerade 2021 på avhandlingen *Hand av sol. Den taktila förnimmelens funktioner i jagets relation till Gud i Solveig von Schoultz lyrik*. Som forskare är Envall intresserad av relationer mellan religion, konst och skönlitteratur, särskilt poesi, och söker samverkan mellan teologisk och litteraturvetenskaplig forskning. Studiet av von Schoultz lyrik fortsätter.

Pia Forssell, fil.dr, textkritiker, disputerade 2008 (Helsingfors universitet) på en avhandling om Runebergs verk i utgivningshistoriskt och textkritiskt perspektiv. Hon medverkade i utgåvan *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg 1998–2005*, var redaktör för HLS 1999–2009 och har varit huvudredaktör för utgåvan *Zacharias Topelius Skrifter* och utgivit Topelius skönlitterära prosa. Medverkat med artiklar i HLS 69, 74, 79 och 82.

Petra Hakala, fil.dr i historia, är förste arkivarie vid Svenska litteratursällskapet i Finlands arkiv där hon arbetar med arkivdonationer och donatorskontakter. Hon disputerade hösten 2023 på avhandlingen *Att minnas eller glömma. Tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv och dess roll i skapandet av identitet 1885–1920*. Hennes forskningsintressen omfattar bland annat arkivens makt, arkivdiplomati, det vill säga relationen mellan en arkivinstitution och dess donatorer, samt statsarkivarien Reinhold Hausen.

Saija Isomaa, fil.dr, är docent i inhemsk litteratur vid Helsingfors universitet samt universitetslektor i finländsk litteratur vid Tammerfors universitet. Hon leder för närvarande forskningsprojektet *Suomen kirjallisuuden historiallinen poetiikka* (sv. Den finländska litteraturens historiska poetik, 2022–2026) finansierat av Konestiftelsen. Inom projektet skrivs ett nytt översiktsverk över den finländska litteraturens historia. Till Isomaas specialintressen hör teorier i anslutning till historisk poetik och litteraturhistoria, och hon har forskat i allt från 1700-talslyrik skriven enligt Kalevalas versmått till framställningar av miljökanisor i 2020-talets litteratur.

Kristiina Kalleinen är pol.dr och docent i politisk historia vid Helsingfors universitet. Sedan hennes disputation har hon varit intresserad av finsk-ryska relationer i början av 1800-talet, särskilt på de högre förvaltningsnivåerna. Kalleinen har bland annat skrivit en biografi om ministerstatsekreterare greve R.H. Reh binder och om senatens vice ordförande, friherre Lars Gabriel von Haartman. Hennes senaste publikation *Valtioaaman aika. Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1863* (Gaudeamus 2023) fick ett hedersomnämmande av Historievännernas förbund – Historian ystävien liitto.

Kaisa Kyläkoski, fil.dr, är mediehistoriker med inriktning på svenska 1700-talstidningar. Hon disputerade 2023 på avhandlingen *Kanssa-kirjoittaminen Postitidningarissa ja Inrikes Tidningarissa 1729–1791* (sv. Medskrivande i *Posttidningar* och *Inrikes Tidningar* 1729–1791).

Outi Leskelä, fil.mag. (nat. och hum.), studerar för närvarande landskapsplanering. Hon är intresserad av bland annat förbindelsen mellan kultur och natur, definitioner av platskänsla och av hur en konstnärs naturupplevelse återspeglas i naturen. Leskelä arbetade som projektledare i restaureringsprojektet vid Runebergsskällan sommaren 2023.

Agneta Rahikainen, fil.dr, är marknadsföringschef vid Svenska litteratursällskapet i Finland och författare till en rad facklitterära verk. År 2023 utkom hon med *Edith Södergran. Stjärnfängerskan*, samt diktutgåvor med Södergrans dikter, *Världen är min* i samarbete med Eira Sillanpää och *Flora Poetica* i samarbete med Martin Bergström. Hon är författare till *Smittans rike. Om syfilis i konst, kultur och kropp* (2021), *Kampen om Edith. Biografi och myt om Edith Södergran* (2014) samt avhandlingen *Poeten och hennes apostlar. En biomytografisk analys*

av *Edith Södergranbilden* (2014). Hon har också utkommit med *Jag är ju utlänning vart jag än kommer* (2009) om Henry Parland och *Johan Ludvig och Fredrika Runeberg, en bildbiografi* (2003). Hon är utgivare av *Edith Södergran. Brev* (1996) samt *Som en eld över askan. Edith Södergrans fotografier* (1993). Hon har medverkat med artiklar i en rad inhemska och internationella journaler, bland dem HLS, och i en rad antologier.

Hannele Sand, fil.mag., doktorand i finländsk litteratur vid Tammerfors universitet. Sand skriver en doktorsavhandling om finländska öberättelser skrivna av kvinnor. De verk som utgör studieobjekt i avhandlingen tillhör den finländska post- och metamoderna skönlitteraturen. Till Sands forskningsintressen hör, vid sidan om modern ölitteratur, kognitiv narratologi, spatialitet och kvinnolitteraturtraditionen. Sand har studerat relationen mellan framställningar av det kollektiva och ölitteratur i sin magisteravhandling, där hon visar att ön i Ulla-Lena Lundbergs roman *Is* (2012) inte är en perifer och isolerad plats, utan en plats för mångfald via olika relationer inom öns gemenskap. I doktorsavhandlingen utvidgar Sand analysen till 2010–2020-talens ölitteratur och fokuserar särskilt på kvinnoperspektivet och verkens narrativa former.

Johanna Slotte Dufva, fil.mag., doktorand i litteraturvetenskap vid Åbo Akademi. Slotte Dufvas doktorsavhandling behandlar åldrandet som tema i Merete Mazzarellas författarskap, och utgör ett bidrag till forskningsfältet kritiska åldersstudier. I sin forskning intresserar sig Slotte Dufva för individuella och kollektiva aspekter av ålder, åldrandet och ålderdomen. Doktorsavhandlingen, en monografi, lyfter fram ålder som en intersektionell kategori, samt studerar åldrandets och ålderdomens sociala och kulturella kontexter.

John Strömberg, fil.dr och tidigare verksam som docent i historia vid Helsingfors universitet. Han disputerade 1996 på avhandlingen *Studenter, nationer och universitet. Studenternas härkomst och levnadsbanor vid Akademien i Åbo 1640–1808*. Han har tjänstgjort som specialforskare vid Riksarkivet och deltagit i redigeringen av flera böcker. Strömberg var redaktör för *Historiska och litteraturhistoriska studier* 1996–2008 och har publicerat artiklar om bland annat historiografi, studentnationernas historia och heraldiska frågor. År 2024 utgav han boken *Herman Gummerus. Historiker och aktivist*.

Julia Tidigs, fil.dr i litteraturvetenskap, är docent i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet. Tidigs disputerade 2014 på en avhandling om flerspråkighet i Jac. Ahrenbergs och Elmer Diktonius prosa och hennes främsta forskningsintressen är litterär flerspråkighet i teori och praxis, Finlands svenska litteratur från 1880-talet till i dag, kritikforskning och barn- och ungdomslitteratur. För närvarande är hon verksam som forskare i litteraturvetenskap vid Åbo Akademi i det SLS-finansierade översiktsprojektet *Tippelill – Den svenska barnlitteraturkritiken och -forskningen i Finland* (2022–2026). Tidigare redaktör för HLS (nr 85–86, 88–90).

Mari Tossavainen, fil.dr, är forskare i konsthistoria och verksam vid Avdelningen för kulturer samt forskningsinstitutet Urbaria vid Helsingfors universitet. Hennes forskning har främst rört konst, skulptur och visuell kultur från 1800-talet till 1900-talets första decennier. Hon disputerade på avhandlingen *Kuvanveistotyö – Emil Wikström ja kuvanveiston rakenne 1890–1920* (2012). Hon har bland annat skrivit böckerna *Ella – Helene Schjerfbeck* (2022) och *Emil Wikström – Kuvien veistäjä* (2016).

Johanna Wassholm, fil.dr, är docent i Rysslands och Nordens historia vid Åbo Akademi. Hennes forskningsintressen omfattar relationerna mellan Finland och Ryssland under 1800-talet och början av 1900-talet, med fokus på nationell och språklig identitet, historiebruk, transnationell rörlighet och etnifierad handel. Förutom ett flertal artiklar kring dessa teman har hon skrivit boken *”Vi sälja från välsorterat lager”. Handel och konsumtion i Karis* (tillsammans med Anna Sundelin, Gardberg Center 2024) och redigerat antologin *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950* (tillsammans med Ann-Catrin Östman, SLS 2021).

Lotta Westerlund, fil.mag., är doktorand i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet. Westerlund forskar i sin avhandling om rytmik i text och sångtext med barnlyrik och barnvisor som material. I sin magistersavhandling behandlade hon rytmik i text, sång och bild i barnlitteratur av Lennart Hellsing, Ulf Stark och Linda Bondestam.

Mats Wickström, fil.dr, är docent i nordisk historia och forskare vid Åbo Akademi. För närvarande arbetar han inom forskningsprojektet ”Minoritetsvälfärd och reproduktion. Professionaliseringen av den

finlandssvenska befolkningsfrågan 1945–1990”, finansierat av Svenska litteratursällskapet i Finland. Han verkar även som ledare för forskningsprojektet *Ethnonationalism i Finland 1930–1950*, finansierat av Svenska kulturfonden. Hans främsta forskningsintresse är förhållandet mellan etniska minoriteter och majoriteter.

Evelina Wilson, fil.mag., doktorand i nordisk historia vid Åbo Akademi. I sin avhandling undersöker hon hur finländska ståndsfamiljers vardag och liv formades av deras föreställningar om hälsa och sjukdom under 1800-talet. I sin forskning har Wilson fokuserat på kultur- och medicinhistoria samt på familjehistoria utifrån egodokument skrivna av ståndsfamiljer i Finland under det långa 1800-talet. Hon har bland annat deltagit i antologin *Dealing with Medical Uncertainty in and through the History of Medicine* (Brill 2025) med artikeln ”Holism and therapeutic uncertainty in physician-patient relationships. An analysis of a Finnish diary, 1851–1852”.

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND (SLS)

- SLS är ett vetenskapligt samfund grundat 1885. Vår uppgift är att samla in, bearbeta och offentliggöra vittnesbörden om den svenska kulturen i Finland, att främja inhemsk forskning om det svenska språket och den svenska litteraturen samt att främja inhemsk litterär verksamhet på svenska med pris och stipendier.
- SLS är en av de stora privata finansiärerna av forskning inom humaniora och samhällsvetenskaper på svenska i Finland. Stöd till forskningsprojekt kanaliseras huvudsakligen via universiteten.
- SLS ger ut vetenskaplig litteratur inom humaniora och samhällsvetenskaper. Mottot är *Hållbar utgivning*, vilket innebär hög och bestående vetenskaplig och facklitterär nivå, noggrant redaktionellt arbete, högklassig grafisk utformning och miljömedvetenhet i produktionen. Utgivningen omfattar ämnen som litteratur- och språkvetenskap, historia, folkloristik och etnologi, statsvetenskap och sociologi. Årligen utkommer cirka 15 volymer. Samtliga böcker utkommer även digitalt.
- SLS omfattande arkivverksamhet dokumenterar finlandssvenskarnas kultur, språk och traditioner. Arkivet tar emot och förtecknar brev, manuskript, fotografier och andra handlingar av historiskt, litteraturvetenskapligt, kulturhistoriskt och biografiskt intresse. Materialet är tillgängligt för forskare och allmänhet. Arkivets enheter finns i Helsingfors och Vasa.
- SLS upprätthåller ett vetenskapligt bibliotek med inriktning på den svenska kulturen i Finland. I biblioteket ingår litteratur om person-, kultur- och språkhistoria. Här finns även flera bokhistoriskt värdefulla samlingar.
- SLS är en av de största förvaltarna av privata allmännyttiga medel i Finland. SLS äger och förvaltar bland annat Svenska kulturfonden. Målsättningen för förmögenhetsförvaltningen är en stabil och förutsägbar direktavkastning. Med avkastningen finansieras vår verksamhet, utdelningen av pris och stipendier samt Svenska kulturfondens utdelning.

- SLS delar årligen ut litterära priser till framstående skönlitterära och vetenskapliga författare. Stipendier och forskningsmedel beviljas på ansökan.
- SLS är en förening som är öppen för alla som är intresserade av verksamheten. Medlemsavgiften är 25 euro per år. Som medlem får du medlemstidningen *Källan* med ett nummer per år, årsboken *Historiska och litteraturhistoriska studier*, böckerna i Vårt att veta-serien samt rabatt på våra böcker (50 procents rabatt på ett exemplar av varje bok). Du kan ansöka om medlemskap på sls.fi.

Historiska och litteraturhistoriska studier (HLS) är Svenska litteratursällskapets årsbok. Det första numret utkom 1925, och sedan 2017 ges HLS även ut digitalt på adressen hls.journal.fi.

I HLS publiceras vetenskapliga artiklar samt essäer och översikter i historia och litteraturvetenskap med anknytning till den svenska kulturen i Finland. Artiklarna har granskats av två utomstående sakkunniga, medan essäerna och översikterna har granskats inom redaktionen.

HLS-redaktörerna, som företräder historia respektive litteraturvetenskap, avgör om insända bidrag tas med i volymen. De tar ställning till om bidragen ska genomgå kollegial granskning och begär in granskarutlåtanden. De beslutar också i samråd med SLS om eventuella teman och beställer artiklar och essäer kring särskilda ämnen eller personer man vill lyfta fram.

Förslag på bidrag till årsboken lämnas in per e-post till redaktörerna och manus till antagna bidrag lämnas in på adressen hls.journal.fi. För närmare information om tidtabellen samt om längden på bidrag, noter etc., se <https://hls.journal.fi/about/submissions>.

Medlemmar kan välja att läsa årsboken digitalt eller få den hemskickad i tryckt form. Den kan även köpas i väl sorterade bokhandlar eller beställas via SLS webbplats.